

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜ

Ebru AKKAN

2501200347

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Dinçer KOÇ

İSTANBUL-2022

ÖZ

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜ

EBRU AKKAN

XX. yüzyılın başlarında günümüzde Ukrayna ve Rusya Federasyonu'nun batısındaki Don Nehri ve Seversky Donets havzasında yapılan arkeolojik çalışmalar bu bölgede VIII-X. yüzyıllar arasında yaşamış yüksek ve zengin bir kültürün varlığını gösterdi. İlk bulgular Ukrayna'nın Saltov ve Rusya Federasyonu'nun antik Mayatsk yerleşimlerinde bulundu. Don Nehri'nin aşağı havzasında Rostov Bölgesi Sağ Kıyı ve Sol Kıyı Tsimlyansk (Sarkel) antik yerleşimlerdeki arkeolojik kazıların sonucunda buluntuların aynı kültür dairesine ait olduğu anlaşıldı ve ilk bulgulara ve buluntuların bulunduğu bölgeye ithafen kültüre Saltovo-Mayatsk kültürü ismi verildi. Arkeolojik bulgular üzerindeki kapsamlı incelemeler bu kültürün Hazar Kağanlığı nüfusu tarafından yaratıldığını onayladı. VI. yüzyılın sonunda Göktürk Kağanlığı'nın batı uzantısı olarak Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkmış, VII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa bozkır kuşağını egemenliği altına almış olan Hazarlar VIII. yüzyılda bölgede güçlü bir askeri ve politik hakimiyet kurdular. Saltovo-Mayatsk kültürü bütün Hazar Kağanlığı nüfusunu aynı kültür çemberi altında birleştiren temel özelliklere sahipti. Bu özelliklerden en önemlisi kültür topraklarının her bölgesinde kale duvarlarında, taşlarda, seramiklerde, kemik objelerde ortaya çıkan bazı işaretler, tamgalar, runik yazılar veya harflerdi. Bu runik harflerin, tamga ve işaretlerin analogilerine Sibiry ve Altaylarda Türk boylarına ait abidelerde rastlanıldı. Kültürün diğer önemli özellikleri mezar bulguları ve seramiklerdi. Savaşçı mezarlarında ortaya çıkan silahlar, kemer takımları, at koşum takımları, beraber at gömüleri ve ziyafet yemekleri kültürü tanımlayan özellikler içeriyordu. Saltovo-Mayatsk seramiklerinin ilginç bir şekilde Kağanlık coğrafyası boyunca fiziksel özellikleri aynıydı ve bazısının üzerlerinde belli tamgalar bulundu. Orman-bozkır kuşağı ağırlıklı olarak katakomb mezarlar, dolikosefal gömülerle ve Alan nüfusuyla, güneyde bozkır kuşağı ise basit yuvarlak veya dikdörtgen çukur mezarlar ve ağırlıklı Bulgar nüfusuyla tanımlandı. Özellikle Don ve Donets Nehri vadileri boyunca gelişen Hazar Kağanlığı nüfusunun yarattığı Saltovo-Mayatsk kültürü, yaratıcılığın ve yeteneğin geliştiği bir medeniyet

olarak tanımlandı. Ayrıca bu bölgedeki onlarca Hazar kalesi, Orta Çağ'ın başlarında güçlü ve gelişmiş bir devlet sisteminin ve güvenlik ağının varlığını göstermiştir. Bütün bu sistem ve içindeki muhteşem kültür 965 yılında Rus Prensi Svylatoslav ve ordusu tarafından yıkıldı ve yok edildi.

Anahtar Kelimeler: Saltovo-Mayatsk Kültürü, Hazar Kağanlığı, Bulgarlar, Alanlar, Hazar Sorunu.

ABSTRACT
SALTOVO-MAYATSK CULTURE
EBRU AKKAN

At the beginning of the XX. century, archaeological studies in the Don River and Seversky Donets basin in today's Ukraine and the west of the Russian Federation demonstrated the existence of a high and rich culture that lived in this region between the VIII-X. centuries. The first findings were explored in Saltov, Ukraine and the ancient Mayatsk settlements of the Russian Federation. As a result of archaeological excavations around the Right Bank and Left Bank Tsimlyansk (Sarkel) ancient settlements of the Rostov Region in the lower Don River basin, it was concluded that all the findings belong to the same cultural circle and the culture was named Saltovo-Mayatsk Culture in honor of first findings and the regions where these findings were found. Comprehensive studies of archaeological findings confirmed that the culture was created by the population of the Khazar Khaganate. Khazars, who emerged in the North Caucasus as the western extension of Göktürk Kaganate at the end of VI. century, dominated the Eastern Europe steppe belt starting from VII. century and they established a strong military kaganate in the VIII. century throughout the region. The Saltovo-Mayatsk culture had the distinctive features that united the entire population of the Khazar Khaganate under the same cultural circle. The most important of these features were some signs, stamps, runic writings or letters that appeared on castle walls, stones, ceramics, bone objects in every region of the Culture's lands. Analogies of these runic letters, stamps and signs were found in the monuments of Turkish tribes in Siberia and Altai. Other important features of the culture were burial finds and ceramics. Weapons, belt sets, horse harnesses, horse burials and banquet meals unearthed in warrior tombs had some certain features that defined the culture. The physical properties of Saltovo-Mayatsk ceramics were the same throughout the Khazarian geography, and some of the ceramics was marked with certain tamgas. The forest-steppe zone was defined mainly by catacomb tombs, dolichocephalic burials and the population of the Alans, while the steppe zone in the south was defined by simple round or rectangular pit tombs and predominantly Bulgarian population. The Saltovo-Mayatsk culture of Khazarian Kaganate, which especially prospered along

the Don and Donets river valleys, described as a civilization in which creativity and skill flourished. Also, dozens of Khazarian fortresses in the region showed the existence of a strong and developed state system and security net in the early Middle Ages. This whole system and the magnificent culture were demolished and destroyed by the Russian Prince Svylatoslav and his army in 965.

Keywords: Saltovo-Mayatsk Culture, Khazar Khaganate, Bulgars, Alans, Khazar Debate.

ÖNSÖZ

1890 yılında bugünkü Rusya Federasyonu'nun Voronej Oblastı sınırları içerisinde Tikhaya Sosna Nehri'nin Don ile birleştiği bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar antik Mayatsk yerleşimini ortaya çıkardı. Kale ve mezarlıklardan oluşan Mayatsk yerleşiminin en önemli özelliği eski Türk runik alfabesiyle yazılmış anıtları içermesiydi. XX. yüzyıl başlarında arkeolojik çalışmalar neticesinde bugünkü Ukrayna sınırları içinde Harkov bölgesinde Verkhniy Saltov kasabası yakınında elde edilen buluntular bilim adamlarının bölgeye olan ilgisini arttırdı. Kısa süre içerisinde Mayatsk ve Saltov'da ortaya çıkan yerleşim yerleri, mezarlıklar ve buluntuların Don Nehri ve Azak Denizi'nin sınırsız bozkır ve orman-bozkır hattı boyunca VIII-X. yüzyıllar arasına yaşamış kendine özgü yüksek ve çok zengin bir kültüre ait olduğu anlaşıldı. Saltov ve Mayatsk yerleşimi tüm kültüre adını verdi_ Saltovo-Mayatsk Kültürü.

Günümüze kadar gelen süreçte onlarca yıldır bölgeye olan ilgi eksilmeyen bir şekilde devam etti. Saltovo-Mayatsk Kültürü arkeolojik malzemelerinin Hazar Kağanlığı'nı oluşturan nüfus tarafından bırakıldığı bilim adamlarının ortak görüşü olarak kabul edildi. Hazar Kağanlığı'nı oluşturan nüfusun yaşadığı alanla örtüştüğü düşünülen bölgelerde birçok bilim adamı tarafından başlatılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Orta ve Aşağı Don ve Donets havzasında, Kuzey Kafkasya'da, Azak ve Kırım'da, İdil ve Tuna Nehri boyunca Saltovo-Mayatsk kültürünün yaratıcıları ile etnik benzerliği temsil ettiği anlaşılabilecek onlarca anıt ve arkeolojik malzeme ortaya çıkarıldı. Saltovo-Mayatsk kültürünü temsil eden anıtlarda ortaya çıkan malzeme sadece bu kültüre ait olan eşsiz özellikler taşımaktaydı.

Hazar Kağanlığı Tüskistan'nın büyük Türk Devleti Göktürk İmparatorluğu'nun Doğu Avrupa'yı idare eden uzantısı olarak ortaya çıktı ve Ortaçağ Doğu Avrupa siyasetine üçyüzyıl yön verdi. Bütün dinlerin bir arada birbirlerine saygı çerçevesinde yaşadığı bu devlet İpek Yolu'nu ve Ortaçağ'ın en önemli ticaret yollarını ellerinde tutarak büyük bir refah seviyesine ulaştı. Hazar şehirleri erken Ortaçağ'da tüccarların, zanaatkarların akın ettiği refah merkezlerine dönüştü. Hazar Kağanlığı içinde erken Ortaçağ'a yabancı hoşgörü,

barış ve refah ortamının oluşturduğu farklı ve yüksek bir kültür yükseldi. Bu kültürün günümüze ulaşan yazılı malzemesi çok ender olmakla birlikte arkeolojik bulguları oldukça fazlaydı.

Doğrudan yazılı kaynakların olmadığı veya yetersiz olduğu noktalarda arkeolojik bulgular çok büyük önem arz ediyor veya yazılı kaynaklar arkeolojik bulgular ile desteklendiğinde tarihin doğru tanımlanması adına eşsiz bir veri sunuyor. Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyet bölgeleri, sınırları, şehirleri, etnik ve antropolojik yapısı, halkının sosyal durumu, dili, dini ve diğer birçok kültürel özelliklerini Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik bulgularının incelenmesiyle yorumlamak mümkün.

Bununla birlikte Saltovo-Mayatsk arkeolojik çalışmalarında bilim adamlarının önyargılı veya ideolojik yaklaşımları ve yorumları, siyasi baskı ve yönlendirmeler Hazar Kağanlığı'nın imzası olan Saltov-Mayatsk kültürünü meydana getiren halkların etnik yapıları başta olmak üzere dili, dini ve kültürel alışkanlıkları gibi pek çok çözilememiş sorunun ortaya çıkmasına neden oldu. Saltov ve Mayatsk'da ortaya çıkan arkeolojik malzemelerin aynı kültür halkasına ait olduğunu iddia eden ve bu yüksek kültürün Hazar Devleti'ni oluşturan nüfusa ait olduğunu ileri süren Mikhail Illarionovich Artamonov büyük bir siyasi ve akademik linç girişimine tâbi tutuldu ve kendisinden yargı önünde savunduğu fikirlerin yanlış olduğunu açıklanması istendi. Sovyetler Birliği'nin 1930'lardan itibaren etnogenetik çalışmalarda ve tarih yorumlarındaki bazı yasaklayıcı tedbirlerinin Saltovo-Mayatsk arkeolojik kültürünün çalışmalarını ve yorumlanmasını etkilediği kabul edilen bir gerçek. Bunun yanında günümüze kadar gelen süreçte bilim adamlarının arkeolojik bulgularda ortaya çıkan malzemeleri kendi perpektiflerinden yorumladıkları gözüküyor. Saltovo-Mayatsk kültürünü oluşturan nüfusun Bulgarlar ve Alanlar olarak iki farklı etnik gruptan oluştuğu bilim çevrelerinde genel yargı olarak kabul ediliyor. Bir çok bilim adamı tarafından araştırma yerine tarihsel aktarım metodolojisi kullanılarak Alanlar İrani kökenli olarak kabul ediliyor. Saltovo-Mayatsk kültür sahası içinde Alan nüfusunun ağırlıklı olarak yaşadığı tespit edilen bölgelerde dahi eski Türk runik alfabesinin taşlara, kale duvarlarına, anıtlara seramiklerin üzerine kazınmış

olması gerçeği, dönemin birçok birinci elden yazılı Çin ve Arap kaynağının Alanlar'ın bir Türk boyu olduğunu belirtmesi ve arkeolojik bulguların kaynakları desteklemesi bu önyargılı yaklaşımı değiştiremiyor. Bölgede birkaç topografik ismin Hint-Avrupa dil kökü grubuna ait olduğu ileri sürülerek bu teori destekleniyor. Bazen ideolojik, bazen önyargılı ve bazen tarihsel gerçekleri çok fazla kavramadan sadece bir aktarım tarihçiliği neticesinde Ortaçağın en önemli siyasal güçlerinden biri olan Hazar Kağanlığı'nın etnik yapısı onlarca yıldır bilim çevrelerinde tartışma konusudur.

Biz bu çalışmamızda bugüne kadar Saltovo-Mayatsk kültürü hakkında yapılan çalışmaları bütün ideolojik, siyasi ve önyargılı yaklaşımlardan uzak bir şekilde yansıtmaya ve bu kültürü meydana getiren etnik yapı gerçeğine tarafsız bir gözle ışık tutmaya çalışacağız. Sınırları ve yayıldığı tespit edilen alan, şehirleri, yerleşim bölgeleri, kaleleri, yazılı abideleri ve arkeolojik malzemeleri, mezarlık kompleksleri, seramikleri, kullandığı silahlar ve süs eşyaları ve bu kültür hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalarda farklı kuşaklardan bilim adamları tarafından yüz yıldan fazla bir süredir elde edilen farklı arkeolojik bulgular tanıtılarak Saltovo-Mayatsk kültürünün maddi-manevi ana hatları ve özellikleri ortaya konulmaya çalışılacak.

Arkeolojik kültür çalışmalarının yerinde inceleme gerektirdiğinin farkında olarak 2001 yılı Temmuz ayında tez konusunu danışman hocamla netleştirdikten sonra kültür üzerine okumalara devam ederken Saltovo-Mayatsk kültürü üzerinde günümüzde arkeolojik çalışmalara devam eden Rusya Federasyonu'nda Valery Sergeevič Flerov, Evgeny Sukhanov, Vladimir Aleksandr Sarapulkin, Ukrayna'da Vladimir Koloda, Gennadi Svistun, Viktor Aksenov, Valeri Skyrda gibi bilim adamları ile iletişim kurdum. İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans öğrencisi olarak Saltovo-Mayatsk kültürü üzerine çalıştığımı, Rusya Federasyonu ve Ukrayna'daki Saltovo-Mayatsk arkeolojik çalışmalarına katılmak üzere kendilerini ziyaret etmek istediğimi belirttim. Bu bilim adamlarının hepsi Türkiye akademisinden ilk defa birinin kendilerini aramış olması ve Saltovo-Mayatsk-Hazar kültürüne ilgi duyması nedeniyle maillerime çok büyük ilgi gösterdiler ve her konuda yardıma hazır olduklarını belirttiler. Bilim adamları ile yazışmalar sonucunda yaptığım

gezi planlaması sonrasında 2022 Şubat ayının ikinci haftası yola çıktım. İlk durağım St. Petersburg Ermitaj'da Saltovo-Mayatsk arkeolojik bulgularını inceledim ve burdan Moskova'ya geçtim. Evgeni Sukhanov ile Moskova Arkeoloji Enstitüsü'nde Saltovo-Mayatsk kültürü üzerine bilimsel bir toplantı yaptım ve Valeri Sergeevič Flerov'un şahsıma hediye ettiği kültür üzerine birçok kitabı kabul ettim. Moskova Devlet Tarih Müzesi ve Moskova Devlet Halk Kütüphanesi'nde birkaç gün çalıştıktan sonra Belgorod'a geçecektim. Burda başta Mayatsk anıtları olmak üzere onlarca Saltovo-Mayatsk arkeolojisi üzerinde incelemede bulunacak 1 Mart'ta Vladimir Sarapulkin ile bir toplantıya katılacak ve burdan karayolu ile üç saat uzaklıktaki Harkov'a geçecek ve birkaç ay kalarak tezimi burda yazacaktım. Harkov'da Gennadi Svistun, Vladimir Koloda, Viktor Aksenov ve Valeri Skyrda ile çalışacaktım. 23 Şubat gecesi Moskova'dan Belgorod'a doğru trenle yola çıktığımda 24 Şubat sabahı Moskova'daki bir arkadaştan gelen mesaj beni Rusya-Ukrayna savaşının başladığı, savaşın Belgorod'da da etkili olduğu, trenden inip biran önce Moskova'ya geri dönmem konusunda uyardı. Evgeni Sukhanov'a danışarak 24 Şubat sabahı saat 7.30'da Tula'da trenden inip önce Moskova'ya daha sonra İstanbul'a geri dönmek savaş nedeniyle bilimsel araştırma yolculuğumu sonlandırmak zorunda kaldım. Bununla birlikte İstanbul'a döndükten sonra tezimi yazarken yukarıda adı geçen bilim adamları ile bilimsel yazışmalarım sürdü. Bu nedenle yardımlarından dolayı başta Valeri Sergeevič Flerov ve Evgeny Sukhanov ve savaş zamanında dahi benden yardımlarını esirgemeyen ve zor savaş şartlarında dahi sorularıma cevap veren Vladimir Koloda ve Gennadi Svistun olmak üzere Rus ve Ukraynalı bilim adamlarına teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmada en başta tez konusunu seçmemde bana yardımcı olan ve çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Dinçer Koç'a minnettarım ve çok teşekkür ederim.

Ebru Akkan

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	xiv
RESİMLER LİSTESİ.....	xv
TABLolar LİSTESİ.....	xxi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜNÜN ETNİK YAPISI- ORTAYA ÇIKIŞI VE SINIRLARI

1.1. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Ortaya Çıkışı ve Sınırları.....	33
1.2. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Etnik Yapısı.....	53
1.2.1. Hazarlar ve Bulgarlar.....	53
1.2.2. Alanlar.....	67
1.2.2.1. Alan İsmi ve Alanlar Doğu Avrupa’da Ortaya Çıkmadan Önce.....	67
1.2.2.2. Alanlar ve Diğer Türk Boylarının Dolikosefal-Brakisefal Antropolojik Yapısı Hakkında.....	73
1.2.2.3. Türkistan’da Arkeolojik Bulgular ve Alanlar-YerAltı Mezarları.....	77
1.2.2.4. Alan Mirası.....	79
1.2.3. Macarlar ve Peçenekler.....	81
1.2.4. Oğuzlar ve Selçuklular	84
1.2.5. Slavlar ve Ruslar.	84

İKİNCİ BÖLÜM
SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜNÜN COĞRAFİ BÖLGELERİ
YAŞAM ALANLARI

2.1. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Orman-Bozkır Bölgesi.....	88
2.1.1. Verhniy -Saltov (Saltonovskoye) (Yukarı-Saltov) Kale Yerleşimi.....	91
2.1.2. Starı-Saltov Kale Yerleşimi.....	92
2.1.3. Hotmlyanskoe Kale Yerleşimi.....	93
2.1.4. Ogurtsovo Kale Yerleşimi.....	94
2.1.5. Volçanskoe Kale Yerleşimi.....	94
2.1.6. Korobovı Hutora Kale Yerleşimi.....	94
2.1.7. Çuguev Kale Yerleşim.	95
2.1.8. Martovskoe Kale Yerleşimi.....	96
2.1.9. Kitsevsko Kale Yerleşimi.....	97
2.1.10. Monah Kale Yerleşimi.....	97
2.1.11. Suhaya Gomolşa Kale Yerleşimi.....	98
2.1.12. Antik Koçetok I ve Koçetok II Kale Yerleşimi.....	99
2.1.13. Kretase (Seversk) ve Verbovskoe Kale Yerleşimler.....	99
2.1.14. Kabanova (Eskhar, Kabakova veya Kağanov) Kale Yerleşimi.....	100
2.1.15. Pristen Kale Yerleşimi.....	100
2.1.16. Gorokhovatskoe Kale Yerleşimi.....	101
2.1.17. Dimitrievski Kale Yerleşimi.....	101
2.1.18. Karabut Kale Yerleşimi.....	102
2.1.19. Yutanovskoe ve Pervoe Belgorod Kale Yerleşimleri.....	103
2.1.20. Alekseevskoe, Koltunovskoe, Muhauderovskoe Kale Yerleşimleri.....	103
2.1.21. Pominovo (Kosarevskoe), Krasnoe ve Yablonovo Kale Yerleşimleri.....	104
2.1.22. Verhneolşanskoe, Userd, Pavlovski Kale Yerleşimleri.....	104
2.1.23. Mayatsk (Divnogorsk) Kale Yerleşimi	105
2.2. Bozkır Bölgesi _Aşağı ve Orta Don ve Donets.....	110
2.2.1. Sarkel (Sol Kıyı Tsimlyansk)	111

2.2.2. Sağ Kıyı Tsimlyansk Kale Yerleşimi.....	123
2.2.3. Semikarakorsk Kale Yerleşimi	129
2.2.4. Bozkır Bölgesinde Diğer Yerleşimler.....	135
2.3. Dağıstan-Kuzey Kafkasya.....	139
2.4. Azak Bozkırları.....	148
2.5. Kırım ve Dinyeper Nehri Boyu.....	154
2.6. İdil(Volga) Boyu	162
2.7. Balkan-Tuna Bölgesi	164

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜNÜN ÖZELLİKLERİ

3.1. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Kronoloji Sorunu	166
3.2. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Yerleşim Çeşitleri	170
3.3. Konutlar.....	171
3.3.1. Yurtlar	171
3.3.2. Yer Üstü Konutları.....	174
3.3.3. Dikdörtgen Yarı Sığınaklar.....	174
3.3.4. Taş Kaide Üzerinde veya Tamamen Taş Duvarlı Zemin Yapılar.....	174
3.4. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Mezarları.....	175
3.4.1. Yeraltı Mezarları_Katakomb Mezarlar.....	176
3.4.2. Kurgansız Çukur Mezarlar.....	184
3.4.3. Kurganlı Çukur Mezarlar	189
3.4.4. Kremasyon Mezarlar (Ölü Yakma).....	190
3.4.5. Taş Kript Mezarlar.....	192
3.5. Saltovo-Mayatsk Kültürü Seramikleri.....	194
3.5.1. Mutfak Seramikleri	195
3.5.1.1. Kalıplanmış Mutfak Seramikleri (Çömlekçi Çarkı Olmadan)	196
3.5.1.2. Bir Çömlekçi Çarkında Yapılmış Dairesel Çömlekler.....	197
3.5.1.3. Ezilmiş Şamot (çim) ve Kaba Hamurdan Bir El Çarkında Yapılmış Çömlekler.....	200
3.5.2. Masa Seramikleri (Sofra Takımları)	201

3.5.3. Taşıma Kapları.....	206
3.6. Saltovo-Mayatsk Kültürüne Özgü Silahlar, Aletler ve Ev Eşyaları.....	209
3.6.1. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Silahları.....	209
3.6.1.1. Kılıçlar.....	209
3.6.1.2. Baltalar.....	212
3.6.1.3. Ok ve Yay.....	214
3.6.1.4. Mızrak, Hançer ve Zırhlar.....	215
3.6.1.5. Kemerler ve Kemer Plakaları.....	215
3.6.1.6. At Koşum Takımları.....	218
3.6.1.7. At Elbiseleri.....	219
3.6.2. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Aletleri.....	220
3.6.3. Saltovo-Mayatsk Kültüründe Muskalar ve Mücevherler.....	223
3.7. Yazıtlar, Graffitiler.....	228
3.7.1. Çizimler.....	230
3.7.2. İşaretler ve Tamgalar.....	235
3.7.3. Runik Yazılar.....	241
3.8. Saltovo-Mayatsk Kültürünü Oluşturan Nufusun Dili.....	243
3.9. Din.....	245
3.10. Sosyal ve Ekonomik Hayat.....	255
3.13. Saltovo-Mayatsk Kültürü Mirası.....	258
SONUÇ.....	262
KAYNAKÇA.....	268

KISALTMALAR

a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
B.:	Baskı
ev.:	Çeviren
ed.:	Edited
s:	Sayfa
s:	Sayı
T:	Tom
trans.:	Translated
Vol:	Volum
Vıp:	Vıpusk
Ч:	Chast

RESİMLER LİSTESİ

Resim G1 : Aşağı Don. Rostov Bölgesi, Elizabetskaya Kurganı İskit Savaşçı Balbalı ve Göktürk Kağanlığı Orta Asya Savaşçı Balbalı.....	23
Resim G2 : İskit Sanatı Kuzey Kafkasya ve Sibirya Karşılaştırmalı.....	24
Resim 1.1. : VI-VII. Yüzyıllarda Hazar Kağanlığı.	34
Resim 1.2.: Erken Dönem Bir Hazar Savaşçısının Mezarlığı ve Ukrayna Novopokrovka Köyü Yakınlarında Bir Kadın Mezarlığı.	35
Resim 1.3.: Ukrayna Mariupol Vinograd Köyü Yakınlarında Zengin Bir Hazar Mezarı ve Ukrayna Herson Keleğey Hazar Mezarından Envanter.	36
Resim 1.4.: VII-VIII. yüzyıllarda Hazar Genişlemesinin Yönlerinin Haritası.....	37
Resim 1.5.: Pereşçepina Hazinesi(1). Yasinova Kemer Setinin (4,5,6) Plakalarında Tekrarlanan Karakteristik Süslemeden Bir Kupa ve Bir Bardak (2,3).....	39
Resim 1.6.: Voznesenska Anıtından Envanter.....	40
Resim 1.7.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Dairesel Mutfak Seramiği.....	42
Resim 1.8.: VIII-IX. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı.	44
Resim 1.9.: VIII-IX. yüzyıllarda Saltovo-Mayatsk Kültürü Don Bölgesinden Bulgular.....	47
Resim 1.10.: Dimitrievsky ve Saltov Mezarlıklarından Bulgular.....	48
Resim 1.11.: Aşağı Don Bölgesi Sarkel ve Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşimlerinden Bulgular.....	48
Resim 1.12.: IX-X. yüzyıl Sarkel Yerleşiminden Çeşitli Bulgular.	49
Resim 1.13.: VIII-IX. yüzyıl Sağ Kıyı Tsimlyansk Kalesinden Çeşitli Bulgular..	49
Resim 1.14: Hazar Kalesi Sarkel'den IX-X. yüzyıllara Ait Bulgular.....	50
Resim 1.15: Sarkel'den IX-X. yüzyıllara Ait Bulgular.....	50
Resim 1.16.: VIII-X. yüzyıllar Hazar Kağanlığı'na Ait Bulgular- Moskova Devlet Tarih Müzesinden.	51
Resim 1.17.: VIII-X. yüzyıllar Hazar Kağanlığı'na Ait Bulgular- Moskova Devlet Tarih Müzesinden.....	52
Resim 1.18: Türkistan Anav Kültürüne Ait Bir Yüzük Üstündeki Tamga.....	54
Resim 1.19.: Erken Hazar Dönemi Antik Kurganların Kurganlarına Gömüler...61	

Resim 1.20.: Pazırık Kurganından Altın Kaplama Kağı (Atlı Araba).....	72
Resim 2.1.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Coğrafi Bölgeleri ve Anıtları, Eşzamanlı Bozkır Kültürleri.....	87
Resim 2.2.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Yerleşik Nufusunun Kaleleri ve Yerleşimleri.....	90
Resim 2.3.: Starı Saltov Kale Yerleliminin Haritası.....	93
Resim 2.4.: Çuguev Tepe Kalesi Çevresindeki Saltovo-Mayatsk Yerleşimlerinin Haritası.....	96
Resim 2.5.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Kale Yerleşimleri.....	107
Resim 2.6.: Aşağı Don Boyunda Sarkel, Sağ Kıyı Tsimlyansk ve Semikarakorsk Kalelerinin Yerleşimleri.	111
Resim 2.7.: Yapay Bir Adaya Yerleştirilmiş Sarkel Kalesinin Genel Planı....	113
Resim 2.8.: Sarkel Tuğlaları Üzerinde Bazı İşaret ve Çizimler.....	115
Resim 2.9.: Sarkel Kalesi Dışında Bir Çukur Mezar.....	117
Resim 2.10.: Sarkelden Seramik Kaplar.....	119
Resim 2.11.: Sarkelden Tuğla Seramik Ocaklar.....	119
Resim 2.12.: Sarkelden Seramikler.....	120
Resim 2.13.: Sağ Kıyı Tsimlyansk Kale Yerleşiminin Planı.....	125
Resim 2.14.: Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden İç Kulaklı Tencereler ve Kazanlar	126
Resim 2.15.: Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Demir Aletler.....	128
Resim 2.16.: Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Silahlar ve Tarım Aletleri...	128
Resim 2.17.: Semikarakorsk Kalesi Konumu Hazar Zamanı ve Modern Zamanda.	130
Resim 2.18.: Semikarakorsk Kalesi ve Saltov Dönemine Ait Yerleşim Yerleri.	131
Resim 2.19.: Orta Donets Bozkır Bölgesinin Anıtlarının Haritası.....	137
Resim 2.20.: Aşağı Don Havzasının ve Kısmen Azak Bölgesinin Bozkırlarındaki Anıtların Haritası.....	138
Resim 2.21.: Hazar Dağıstanı VI-IX. yüzyıl Anıtları.....	139
Resim 2.22.: Chir-Yurt Hazar Kurganlarından Silah Kalıntıları.	142
Resim 2.23.: Chir-Yurt Hazar Kurganlarından Kemer ve Kayış Tokaları.....	143

Resim 2.24.: Kuzey Kafkasyada VI-IX. yüzyıllara Ait Yeraltı Mezarları ve Kaya Mezarlarının Haritası.....	146
Resim 2.25.: Taman Yarımadasında Hazar Dönemi Anıtlarının Haritası.....	150
Resim 2.26.: Taman Yarımadasından Seramikler.....	151
Resim 2.27.: Aşağı Don Bölgesinden Saltovo-Mayatsk Taşıma Seramikleri ve Amforalar.....	151
Resim 2.28.: Taman Yarımadasından Saltovo-Mayatsk Karakteristik Seramik Türleri.....	152
Resim 2.29.: Phanagoria'da Bir Konut Kompleksinin ve Kazıda Keşfedilen Bir Caddenin Rekonstrüksiyonu.....	153
Resim 2.30.: Pereşçepina Hazinesinden Bulgular.....	158
Resim 2.31.: Pereşçepina Hazinesinden Kılıç ve Altın Kını.....	158
Resim 2.32.: Ukrayna- Poltova- Malaya Pereşçepina Köyü Kubrat Han'a Ait Olduğu Düşünülen Mezar Yeri.....	159
Resim 2.33.: Ukrayna Çernigiv Kara Kurgan Kemik Boynuz Üzerinde Türk Tamgalarının ve Kurt Başı Tuğun Olduğu Gümüş Motif.....	161
Resim 2.34.: Şiveet-Uluan Bengü Taşı ve Del-Uul Türk Tamgaları.....	161
Resim 2.35.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Balkan-Tuna Varyantından Bazı Bulgular.....	165
Resim 3.1.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Aletleri, Silahları, Koşum Takımlarının Kronolojik Tablosu.....	167
Resim 3.2.: Saltovo-Mayak Kültürünün Aletlerinin Kronolojik Tablosu.....	168
Resim 3.3.: Saltovo-Mayak Kültürünün Kemerlerinin, Süs Eşyaları ve Muskalarının Kronolojik Tablosu.....	169
Resim 3.4.: Yuvarlak Yurt Şeklindeki Konutlar ve Muhtemel Rekonstrüksiyonları.....	172
Resim 3.5. Yuvarlatılmış Köşeli Kare Şeklinde Yurt ve Yeniden İnşası.....	173
Resim 3.6.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Farklı Varyantlarının Konutları.....	173
Resim 3.7.: Hazar Kağanlığı Tarihinin Haritası.....	175
Resim 3.8.: Dimitrievski Mezarlığının Katakomb-Yeraltı Mezarlıklarındaki Tek Mezarlar.....	177
Resim 3.9.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Katakomb Mezarları.....	178

Resim 3.10.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Mezar Alanları.....	180
Resim 3.11.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Çeşitli Çukur Mezar Türleri.....	188
Resim 3.12.: Nişli Çukur Mezar Çizimi.....	189
Resim 3.13.: Omuzlu Çukur Mezar Örneği.....	190
Resim 3.14.: Sugdeya Saltovo-Mayatsk Nekropolü.....	193
Resim 3.15.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Kalıplanmış Mutfak Seramiği.....	197
Resim 3.16.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Dairesel Çizgili Mutfak Seramiği.....	198
Resim 3.17.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Sıva ve Dairesel Mutfak Seramikleri.....	199
Resim 3.18.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Dairesel Mutfak Seramiği.....	199
Resim 3.19.: Sarkel'den Kazan.....	200
Resim 3.20.: Elde Bir El Çömlekçi Çarkı Üzerinde Üretilen Çömlekler.....	201
Resim 3.21.: Sarkelden Sürahiler.....	202
Resim 3.22.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Sofra Takımı-Sürahi.....	202
Resim 3.23.: Saltovo-Mayatsk Kültüründen Çeşitli Seramik Kaplar.....	203
Resim 3.24.: Sıva ve İthal Seramikler ve Üzerlerinde Tamgalar.....	203
Resim 3.25.: Sarkel'den Çeşitli Çömlek Çeşitleri.....	204
Resim 3.26.: Dmitrovski Mezarlığından Çeşitli Saltov-Mayatsk Seramik Türleri.....	204
Resim 3.27.: Saltovo-Mayatsk Kültürü'nün Coğrafi Bölgelerinde Seramik Üzerinde Bulunan Tamgaların Dağılımı.....	205
Resim 3.28.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Taşıma Seramikleri.....	207
Resim 3.29.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Taşıma Seramikleri.....	207
Resim 3.30.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Çanak Çömlek Atölyesi.....	208
Resim 3.31.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Don Boyu Bazı Çanak Çömlek Merkezlerinin Dağılımı.....	208
Resim 3.32.: Saltov-Mayatsk Kültürü Mezarlarından Esinlenerek Oluşturulmuş Hazar Atlı Savaşçıları Giysileri.....	210
Resim 3.33.: Saltov Mezarlığından Silahlar.....	211
Resim 3.34.: Sarkel Mezarlarından Bazı Bulgular.....	212
Resim 3.35.: Farklı Saltov-Mayatsk Mezarlarından Silahlar.....	213
Resim 3.36.: Nataliovski Çukur Mezarlığı Üç Bıçaklı Ok Ucu.....	214

Resim 3.37.: Sarkel'den Ok Uçları.....	214
Resim 3.38.: Saltov Mezarlarından Bazı Bulgular.....	216
Resim 3.39.: Dmitrovski Mezarlığından Bazı Bulgular.....	217
Resim 3.40.: Sarkel'den Kemer Plakaları.....	218
Resim 3.41.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Çeşitli Üzengi, Gem ve At Elbisesi Örnekleri.....	219
Resim 3.42.: Saltov Mezarlığından At Elbisesi.....	220
Resim 3.43.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Tarım Aletleri.....	221
Resim 3.44.: Sağ Bank Tsimlyansk Yerleşiminden El Sanatları Araçları.....	222
Resim 3.45.: Saltov Mezarlarından Güneş Tılsımları.....	224
Resim 3.46.: Dmitrivski Mezarlıklarından Bulguların Kronolojik Tablosu.....	225
Resim 3.47.: Saltov-Mayatsk Muskalar ve Ongonlar.....	225
Resim 3.48.: Dimitrievski Mezarlığından Muskalı Bir Kolye.....	226
Resim 3.49.: Kemik ve Bronzdan Yapılmış Takılar.....	226
Resim 3.50.: Saltov Mezarlarından İşlenmiş Kemik Bulgular.....	227
Resim 3.51.: Voronej Bölgesi Mayatsk Kalesi Taş Blok Üzerine Çizimler.....	230
Resim 3.52.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Graffitileri.....	231
Resim 3.53.: Kemik Üzerinde Gravürler.....	232
Resim 3.54.: Mayatsk Yerleşiminden Kemik Üzerinde Gravürler.....	233
Resim 3.55.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Çizimlerinin I. Bulgar Krallığı İle Analojileri.....	234
Resim 3.56.: İşlemeli Gümüş Saltovo-Mayatsk Tabağı.....	234
Resim 3.57.: Semikarakorsk Kalesi Üzerinde Bulunan Tamgalar.....	235
Resim 3.58.: Mayatsk Kale Yerleşiminde Bulunan İşaret ve Tamgaların Topoğrafyası.....	236
Resim 3.59.: Sarkel'in Tuğlalarındaki İşaretler.....	237
Resim 3.60.: Sarkel'de Seramikler Üzerindeki İşaretler.....	237
Resim 3.61.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Bazı Kale Yerleşimleri Üzerindeki Çizim ve Tamgalardan Örnekler.....	238
Resim 3.62.: Mayatsk Kalesi Üzerinde Bazı Çizimler.....	239
Resim 3.63.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Bazı Kale Yerleşimleri Üzerindeki Tamga ve İşaretler Sınıflandırılmış Tablosu.....	240

Resim 3.64.: Mayatsk Kalesinden Bir Bloğun Üzerindeki Yazıtlar.....	241
Resim 3.65.: Novoçerkasi Müzesinden Yazılı Şişe ve Alfabeti; bir Gümüş Tabak ve S.A. Pletneva'ya Göre Mayatsk Yerleşimi Anıtları Alfabeti.....	242
Resim 3.66.: Don Deltasından Bir Yahudi Mezar Taşı.....	249
Resim 3.67.: Taman Yarımadasından Bir Matseva.....	250
Resim 3.68.: Saltovo-Mayatsk Yerleşimlerinden Sözde Yahudi Görüntüler....	250
Resim 3.69.: Saltov -Mayatsk Yerleşimlerinden Muska veya Tılsım Olduğu Düşünülen Motifler.....	252
Resim 3.70.: Saltovo-Mayatsk Kültüründe Üstün Gücün Sembolleri.....	253
Resim 3.71.: Saltovo-Mayatsk Yerleşimlerinde Hristiyanlık İfadesi Bulgular....	254
Resim 3.72.: Kerç Civarında Bulunan Yahudi Mezar Taşları.....	254

TABLÖLÖR LİSTESİ

Tablo 1: Saltovo-Mayatsk Kùltürü Orman-Bozkır Kale

Yerleşimlerinin Sınıflandırması.....109

GİRİŞ

Hazar Tarihi ile ilgili araştırmalar XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılı kaynaklar üzerinden başladı. Yazılı kaynaklar Hazarların savaşları, sosyal ve siyasi yapıları, Ortaçağ Doğu Avrupa siyasetinde oynadıkları rol hakkında bilgi verirken Kağanlığın etnik mensubiyeti, dili, sınırları, başkentinin konumu, halkının sosyal ve antropolojik yapısı gibi bir çok konu çözölmeyi bekleyen meseleler olarak ortaya çıktı. Bu meseleler içinde araştırmacıların en çok ilgisini çekenlerden biri Hazarların dini ve Museviliğı kabulüydü. Ortaçağ Avrupa'sında ve Bizans'ta Musevilerin ve Yahudilerin hemen her yerde takibat altına alındıkları bir dönemde Hazarların Yahudiliğı kabul etmeleri ve Bizans'tan gelen Yahudileri himaye altına almaları olağan üstü bir olaydı.¹ Hazarlar'ın kendilerine ait olduğı ve Hazar Kağanlığı zamanında yazılmış olduğı düşünölen günümüze ulaşan belgeler bugün Yahudi-Hazar mektupları olarak adlandırılır ve Hazarlar'ın Yahudi dinini kabul ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Yahudi-Hazar yazışması, X. yüzyılın ortalarındaki üç eseri birleştiren ortak bir isimdir:

1. Kordoba Halifesi Hasday bin Şaprut'un Hazar Kağanı Yusuf'a mektubu
2. Kağan Yusuf'un Mektubu
3. İsimsiz bir Hazar Yahudisinden bir mektup parçası (Cambridge Anonim olarak anılır).

Eserler eski İbranice yazılmıştır. Hazar kökenli tek yazılı kaynaklar olarak özel bir değere sahiptirler. Hazarların etnik mensubiyetleri, Hazarya'nın siyasi ve dini tarihi, sosyo-ekonomik yapısı, coğrafyası ve komşu devletlerle ilişkileri hakkında benzersiz bilgiler içerirler.

Yazışmayı başlatan kişi, Kordoba'da halife III. Abdurrahman'dan sonra devlette finans ve diplomatik ilişkilerden sorumlu ikinci kişi olan Hasday ibn Şaprut'du. Horasan'dan Kordoba'ya gelen doğulu tüccarlardan kendi devletleri olan ve

¹ S.A. Pletneva, **Hazarı**, Akademiya Nauk SSSR , İzdatelstvo Nauka, Moskva 1986, s.3; M.I. Artamonov, **Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar**, çev. D. Ahsen Batur, 5.B., Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.17-18.

Yahudiliği kabul eden Hazarların varlığını öğrendi. Bu haber onun üzerinde çarpıcı bir izlenim bıraktı ve Yahudilerin dağılma döneminden beri kendi devletlerine sahip olmadıkları için bu haberi büyük bir dikkatle ele aldı. Bir süre sonra Kordoba'ya gelen Bizans elçileri, bu bilgiyi Hasday'a doğrulayarak Hazarya'nın Bizans'ın yanında yer aldığını ve şu anki Hazar Kağanı'nın adının Yusuf olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine Hasday Hazar Kağanı Yusuf'a bir mektup yazarak bağımsız bir Yahudi devletinin varlığına ilişkin eşi görülmemiş gerçeğe hayranlığını ifade etti ve Hazarya'nın yapısının çeşitli yönlerini sordu. Hasday mesajı iletmek için hizmetkarı Isaac ben Nathan'ı Bizans başkentine gönderdi. Ancak Bizanslılar aradaki toprakların düşman halklar tarafından kontrol edildiğini öne sürerek onun topraklarından geçmesine izin vermediler. Isaac imparatorluk sarayında altı ay geçirdi ve İspanya'ya döndü. Bunun üzerine Hasday'ın Hazar Kağanı'na mektubu Almanya, Macaristan üzerinden iletildi ve doğrudan Hazar Kağanı'na teslim edildi. Bu mektubun yazım tarihinin 954-961 yılları arasında olduğu hesaplanır. Metin muhatabına faydalar dileyen uzun bir şiirle başlar ardından Hasday, Bizanslı tüccarların kendisine *“‘‘Hazarya ile Bizans arasında onbeş günlük bir yol olduğunu, aralarında bir çok kavim bulunduğunu ve bu halklara şimdi hükmeden kralın adının Yusuf olduğunu; kendilerine Hazar ülkesinden gelen gemilerin balık, deri ve her türlü malı getirdiğini; Hazarlar ile dostluk içinde yaşadıklarını ve onlara saygı duyduklarını; askeri güç ve kuvvete sahip olduklarını’’* söylediklerini” belirtir. Hasday Yahudi Krallığı'nın varlığına hayranlığını sürekli vurgular. Bu haberin Yahudilerin moralini güçlendireceğini belirterek, Hazar melikinden Hazar Hakanlığı, Yahudilerin Hazar topraklarına ne şekilde geldikleri ve Hazarların Yahudiliğe nasıl geçtikleri, ülkenin büyüklüğü, coğrafyası, komşuları ile ilişkileri, siyasi yapı, ordunun büyüklüğü ve toplanan haraç miktarı gibi yirmiden fazla soru sorar.²

Hazar Kağanı Yusuf Hasday'a gönderdiği cevapta *“‘‘Halkının Yafet'in oğlu Togarma ailesinden geldiğini ve Togarma'nın on oğlu olduğunu’’* ifade eder (yani Sami soyundan gelmediklerini gizlemez). Togarma'nın oğullarının isimlerini *“‘‘Agiyor (veya Ugor), Tir-c (Turk), Avaz (Avar), Ugin (Oguz), Biz-l, T-r-na, Hazar,*

² S.A. Pletneva, **Hazarı**, s. 6.

Znur (Yanur), B-l-g-d (Bulgar), Savir”³ olarak sayar. Kendisini de gururla sadece Hazarlar’ın değil Türk halklarının geri kalanına da yayılan gücünü vurgulayarak “Togarma Kralı” olarak ifade eder. S.A. Pletneva eski İbrani edebiyatında Türk halklarına Togarma (Togar) dendiğini belirtir.⁴ Kağan Yusuf mektubunda Yahudiliğin Hazarlar tarafından benimsenmesinin öyküsünü detaylı olarak anlatır: “Atalarından Kağan Bulan zamanında Yahudi dininin benimsendiğini” ifade eder. “Kağan Bulan’dan sonra kendisiyle birlikte onüç kağanın başa geçtiğini bunların isimlerinin Obadya, Hizkiya, Manaşşe, Hanuka, İshak, Zebulun, Manaşşe, Nissi, Manahem, Benjamin, Aaron ve kendisi olduğunu, hanedanlığın babadan oğula geçtiğini ve atalarının tahtına asla bir yabancının oturamayacağını, ancak babasının tahtına bir oğulun oturabileceğini”⁵ vurgular. Hazar Kağanı Yusuf mektuplarında Hazarlar’ın sosyal ilişkileri, ekonomisi ve ülkenin sınırları hakkında bir dizi bilgi verir. Mektubun kalan kısmında Yahudi dinini benimsemelerine rağmen Müslümanların sürekli savunucusu olduğunu ifade eder: “Nehrin ağzını koruyorum ve gemiyle gelen Rusların İsmaililere gitmek için deniz yoluyla geçmesine izin vermiyorum. Onlarla savaş halindeyim. Onları bir saat yalnız bıraksaydım, Bağdat’a kadar bütün İsmaili ülkesini yok ederlerdi.”⁶ Yusuf burda krallığının uluslararası politikada önemli bir rol oynadığını vurguluyor. Bu ifade Kağanlığın 965'te Svyatoslav Igorevich tarafından yenilgiye uğratılmasının arifesinde Rus-Hazar geriliminin en değerli kanıtıdır. Aksi takdirde, mektupta yakın bir çöküşün önsezisini gösterecek hiçbir şey yoktur.

Hazar Kağanı’nın cevabı biri kısa diğeri ayrıntılı iki ayrı nüsha olarak muhafaza edilmiştir. Hasday’ın mektubu ve Kağan Yusuf’un cevap mektubunun kısa nüshası ilk olarak 1577’de İstanbul’da İspanya’dan kovulan bir seferad Yahudisi olan Isaac Akrisch’in “The Voice of the Messenger of the Good News” (Kol Mobasher) adlı kitabında yayınlandı.⁷

³ P.K. Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, , Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1932, s.74.

⁴ Pletneva, **Hazarı**, s. 7.

⁵ Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, s.97-98.

⁶ Kokovtsov, **a.g.e.**, s.102.

⁷ Kokovtsov, **a.g.e.**, s.IX.

1874'te St. Petersburg'lu oryantalist A. Garkavy İbranice Karaim el yazmaları arasında ünlü Karay bilgini A.S. Firkovich tarafından Kağan Yusuf'a ait olduğu iddia edilen Yusuf'un cevabının uzun bir versiyonunu buldu. Bu el yazmaları bir şüphecilik dalgasına yol açtı. İkna edici kanıtlar XX. Yüzyılda ortaya çıktı. S. Schecter tarafından Cambridge Üniversitesi kütüphanesi el yazmaları bölümünde muhafaza edilen başka bir Yahudi-Hazar orijinli mektup fragmanı yayınlandı. Bu son mektup Yusuf'un mektubundan biraz önce tarihlidir ve Bizans İstanbul'unda yaşayan bir Hazar Yahudisinin kaleminden çıkmadır. Anlaşıldığı üzere Hasday İbn Şaprut tarafından Hazarlara gönderilen özel elçi İstanbul üzerinden Hazar Kağanlığı'na ulaşmaya çalışırken Bizans'ta konaklıyor ve burda yaşayan bir Hazar Yahudisinden Hazarlar hakkında bilgilendirici bir mektup alıyor. 1924 yılında ise Britanya Müzesi el yazmaları arasında Hazar mektuplarından söz eden ve böylece onun gerçekliğini teyit eden Yehuda bin Barsillay adında birinin XII. Yüzyıla ait eseri bulundu. Bu, yazışmaların on altıncı yüzyılda Akrisch tarafından yazılmasından ziyade Ortaçağ kökenli olduğu anlamına geliyordu. 1932'de Yusuf'un mektubunun uzun ve kısa nushası, Hasdai'nin mektubu ve bu yazışmaya eşlik eden diğer belgeler P.K. Kokovtsev tarafından toplandı ve İbraniceleri ile birlikte Rusça çeviriler ve kapsamlı yorumlarla birlikte yayınlandı. Hasday ve Yusuf'un mektuplarının gerçek olduğu bu kapsamlı yorumlarda kabul edildi.⁸

M.I. Artamonov bazı bilim adamları tarafından Yahudi-Hazar belgelerinin sahte olmakla nitelendirildiğini fakat bu görüşün doğru olmadığını ve Yahudiler'e karşı takınılan peşin hükümlere istinat ettiğini belirtir. Buna kanıt olarak da Kağan Yusuf'un mektubundan alınan bir pasajın Yahudi yazar Yehuda ben Barsillay'ın 1090-1095 yılları arasında kaleme aldığı külliyyatında geçtiğini yine XII. Yüzyıl müelliflerinden Abraham ben David'in eserinde Hazar-Yahudi mektuplarından bahsedildiğini gösterir.⁹

⁸ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.18-19; S. Schecter, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review New Series*, V.3, No:2, October 1912, s.181-219.; Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X Veke**, s.63-64; P.K. Kokovtsov, "Novie Evreiski Dokument o Hazarah i Hazaro-Russko-Vizantiyskih Otnoşeniyah v X Veke", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, Ç. 48, St. Petersburg 1913.

1913, s.150-172.

⁹ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.19-20.

S.A. Pletneva'ya göre mektupların Hazarların kendi dilinde değil İbranice yazılmış olması muhtemelen Kağan'ın Yahudiliğe geçmesinden sonra Hazar tahtını kuşatan eğitilmiş Yahudilerden bir diplomat tarafından yazıldığının bir göstergesidir. Hasday Kağanlığın finans durumu, ordunun birliklerin sayısı hakkında ısrarlı sorular sorduğu halde Kağan mektuplarında bu konulardan hiç bahsetmedi. Bununla beraber Pletneva Hazar mektupları yabancı bir dil aracılığıyla da olsa Hazar etnik kimliği, sosyal düzeni, mülklerinin yönetimi ve çevredeki halklar üzerindeki etkilerinin Hazar algısı ile açıklandığı tek belge olması açısından önemi üzerinde durur.¹⁰

Hazarlarla ilgili Yahudi-Hazar mektupları haricindeki tüm diğer kadim kaynaklar, Hazar Kağanlığı ile savaşan, askeri ittifak , ticaret veya evlilik sözleşmeleri yapan, büyükelçilik heyetlerinde bulunan, temas eden devletlerin ortaçağ tarihçilerinin, coğrafyacılarının ve politikacılarının çok dilli eserlerinde dağılmıştır. Bu kaynaklardan bazıları Hazar Devleti etnik kökenini anlattığı ve devlet oluşumuna değinmesi nedeniyle bizim için önemlidir. Saltovo-Mayatsk kültürünü oluşturan nüfusun etnik kökeninin anlatımında bizim başlıca başvurduğumuz kaynaklar Herodot¹¹, Strabo¹², Jordanes¹³, Ammianus Marcellinus¹⁴ Agathias¹⁵, Menander¹⁶, Theophanes Confessor¹⁷, Theophylact Simocatta¹⁸'nın tarihidir. Bunun dışında Bizans İmparatoru ve tarihçi Konstantin

¹⁰ Pletneva, **Hazarı** ,s. 10-12.

¹¹ Herodotos, **Herodotos Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8.B, İstanbul 2012.

¹² Strabo, **The Geography of Strabo**, trans.by Duane W.Roller, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

¹³ Jordanes, **The Origin and Deeds of the Goths**, trans. By Charles C. Mierow, Princeton University Press, Princeton 1908.

¹⁴ Ammianus Marcellinus, **The Surviving Books of the History of Ammianus Marcellinus**, trans. by John C. Rolfe, Richard Clay Limited, Suffolk 1986.

¹⁵ Agathias, **The Histories**, trans. By Josph D. Frendo, Walter de Gruyter&Co, Berlin 1975.

¹⁶ Menander Protector, **The History of Menander the Guardsman**, trans. By R.C. Blockley, Francis Cairns Publications Limited, Liverpool 1985.

¹⁷ Theophanes Confessor, **The Chronicle of Theophanes Confessor**, trans by Cyril Mango&Roger Scott, Oxford University Press, NY 1997.

¹⁸ Theophylact Simocatta, **The History of Theophylact Simocatta**, trans. By Michael and Mary Whitby, Oxford University Press, Oxford 1986.

Porphyrogenitus¹⁹’un eserlerinde IX-X yüzyılların Hazarları hakkında oldukça fazla bilgi bulunur.

Hazar coğrafyası ve etnik kökeni hakkında bilgi veren en önemli bir diğer kaynak grubu Arap-Fars kaynaklarıdır. Bunların içinde Mesudi’nin (ö.956) eserleri, anonim bir eser olan Mücmelü’t-Tevarih (1126), İbn Rüste’nin (ö. 913) “Kitabü’l- Alaki’n-nefise”si, Gerdizi’nin (ö.1053) “Zeynü’l-ahbar”ı, İstahri’nin “el-Mesalik ve’l-memalik” (919) adlı eseri ve Ebü’l-Hasan Ali bin el-Mağribi’nin (ö.1286) “Kitabü’l-Coğrafya”sı önemlidir. Arap -Fars kaynaklarında Türkler ve Türk ülkeleri ile ilgili kısımlar Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır. Biz çalışmamızda bu kaynaktan faydalandık.²⁰

Doğu Avrupa’nın kadim tarihini çalışan şarkiyatçılar birbirinin yerini alan Hun, Avar, Bulgar, Macar, Peçenek, Oğuz ve Kıpçak tarihlerini görmezden gelerek bir Hazar Kağanlığı tarihi oluşturmanın ve Hazar Kağanlığı tarihi anlaşılmadan bir kadim Doğu Avrupa tarihi yazmanın mümkün olmadığını gördüler. XIX. Yüzyıldan itibaren Hazaroloji araştırmaları yazılı kaynaklar üzerinde derinleşti. Özellikle 1874 yılında A.Ya. Garkavi’nin Hazar-Yahudi yazışmaları ile ilgili olarak Karaim belgeleri arasından Kağan Yusuf’a ait uzun nüshayı bulup yayınlaması üzerine Hazarlar’a karşı dikkat çekici bir ilgi oluştu. 1876 yılında Petersburg’da düzenlenen III. Uluslararası Şarkiyat Kongresi’ne Henry Howorth sunduğu bildiri ile Hazarların etnik mensubiyeti meselesine açıklık getirdi. Howorth, Ugorların Hazar asıllı oldukları yaygın görüşe karşın Hazarca sözcükleri bir araya toplayarak yerli Ugor kabileleri üzerinde hakimiyet kuran Hazarlar’ın bizzat Türkler olduğunu ortaya koydu. 1947 yılında Ananiasz Zajaczkowski’nin Hazar dili üzerine çalışması Hazarlar’ın Türkçe konuştuklarının ispatı ve Hazar dili hakkında süregelen tartışmaları noktalaması açısından önemliydi. 1954 yılında D.M. Dunlop tarafından ABD’de yayınlanan “Yahudi Hazarların Tarihi” adlı

¹⁹ Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio** , ed. by. G.Y. Moravcsik , trans by. R.J.H. Jenkins Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Harvard University, Washington 1985.

²⁰ Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2.B., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.

çalışma Hazarlar hakkında yüz yıldan fazla çalışma materyallerinin sonuçlarını özetlendiği bir temel eser niteliğindeydi.²¹

Biz Saltovo-Mayatsk kültürü nüfusunun etnik kökeni ile ilgili olarak çalışmamızda George Vernadsky'nin "Ancient Rusya" adlı eserinden, Pavel Dolukhanov, Karoly Czegledy, Denis Sinor, J. Harmatta, L.N. Gumilev'in eserlerinden, Doğu Avrupa tarihi konusunda çalışmalarıyla tanınan Türk tarihçiler Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, İlhami Durmuş, Ali Ahmetbeyoğlu ve Dinçer Koç'un eserlerinden faydalandık.²² Çalışmamızda faydalandığımız bir başka kaynak türü Çin kroniklerinin İngilizce tercümeleri ve yorumlarıydı.²³

Hazar Devleti tarihi üzerine XX. Yüzyılın ortalarına kadar ortaya konan yukarıdaki eserler ve diğer çalışmalar yazılı belgelerin incelenmesiyle oluşturulmuştu ve arkeolojik verilere dayanmıyordu. XX. yüzyılın başlarından itibaren Karadeniz'in kuzey bölgelerini araştıran arkeologların dikkatini daha önce tarihte bilinen ve çalışılan kültürlerden farklı kendine has özellikleri olan yüksek bir kültür çekti. Aslında henüz XIX. Yüzyılda bu kültüre ait bir düzine anıt Don Nehri'nin ve kollarının yüksek sağ kıyılarında fark edilmişti. 1890 yılı gibi erken bir tarihte Rusya Federasyonu'nun Voronej Oblastı'na bağlı Liskinsky

²¹ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 47-52; Zajaczkowski Ananiasz, **Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim**, Krakow 1947; D.M. Dunlop, **The History of Jewish Khazars**, Princeton University Press, NY 1967.

²² George Vernadsky, **Ancient Rusya**, Yale University Press, New Haven 1946; Pavel Dolukhanov, **The Early Slavs Eastern Europe From The Initial Settlement to the Kievan Rus**, Routledge Taylor & Francis Group, New York 2013; Denis Sinor, **The Cambridge History of Inner Asia**, Cambridge University Press, Cambridge 2008; Karoly Czegledy, **Gün Doğusundan Gün Batısına Bozkır Halklarının Göçü**, çevr. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul 2009; J. Harmatta, **Studies in the History and Language of the Sarmatians**, Acta Universitatis de Atilla Jozsef Niminatae, Szeged 1970; L.N. Gumilev, **Istoriya Naroda Hunnu**, Izdatelstvo Ast, Moskova 2002; İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, 4.B., Akçağ Yayınları, Ankara 2017; Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yayınları, İstanbul 1981; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019; Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001; Dinçer Koç, **İdil Bulgarları**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

²³ Taishan You, **A Study of Saka History**, Sino-Platonic Papers, No:80, July 1998, ed. by. Victor H. Mair, Department of East Asian Languages and Civilization, University of Pensilvanya; Chuanming Rui, **On the Ancient History of Silk Road**, World Scientific Publishing Co. Pte.Ltd, NJ 2021.

bölgesi Divnogorye'de²⁴ bulunan Mayatsk²⁵ kale yerleşimi ve yeraltı mezarlığı amatör arkeologlar tarafından ayrı bir Ortaçağ antik kültür çemberi olarak tanımlanmıştı. Fakat bu anıtların hiçbirisi detaylı bir arkeolojik incelemeye tabi tutulmamıştı.²⁶ Bu kültür üzerine ilk arkeolojik incelemeler bugünkü Ukrayna'nın Harkov şehrinde Verkhny Saltov (Yukarı Saltov)²⁷ Lisesi öğretmenlerinden Vasily Alekseevich Babenko'nun 1900 yılında Seversky Donets'in²⁸ sağ kıyısındaki alçak tepelerde şimdi Saltov Mezarlığı olarak bilinen yerde VIII-IX. yüzyıllara ait beyaz taştan bir kalenin yanında bir kaç yer altı mezarlığını ortaya çıkarmasıyla başladı.²⁹ 1902 yılında Harkov'da yapılması planlanan ve başarıyla gerçekleştirilen XII. Tüm Rusya Arkeoloji Kongresi'nin hazırlığı ile ilgili olarak ön komite Harkov bölgesindeki tüm eğitim kurumlarına bir genelge göndererek bölgelerindeki tarihi ve arkeolojik anıtlarla ilgili bilgi toplamalarını istemişti. Bu genelgeyi alan genç öğretmen V.A. Babenko görev yerinin etrafını araştırmaya başladı ve ilk etapta 10 yeraltı mezarı (katakomb mezar) buldu. Bu çalışma daha sonra “Saltovskaya arkeolojik kültürü” adı verilecek olan anıtların sistematik çalışmalarının başlangıcını teşkil etmesi bakımından önemlidir. V.A. Babenko bu çalışmayı Harkov Üniversitesi Antik Müzesi'ne, St. Petersburg'daki Arkeoloji Komisyonu'na ve Moskova Arkeoloji Birliği'ne rapor etti. Bu kazılar hakkında bilgi alan profesyonel bilim adamları, Harkov Üniversitesi'nden

²⁴ Divnogorye : Rusya Federasyonu'nun Voronej şehrinin yaklaşık 80 km güneyinde, Don nehrinin 10 km batısında yer alan bölge.

²⁵ Mayatsk Yerleşimi: Rusya'nın Voronej Oblastı içinde Tikhaya Sosna Nehri'nin Don Nehri'ne birleştiği bölgedeki antik yerleşim. Mayatsk adı tarihte ilk defa 1648 yılında Moskova Katipleri tarafından Korotoyasky Kazakları ile ilgili çizilen sınırda belirtilmiştir: “*Küçük Div Dağlarından Don Nehri'nin üst tarafına Tikhaya Sosna nehrinin ağzına ve Tikhaya Sosna nehrinden Mayatsk antik yerleşimine kadar*”. 17. yüzyılın ortalarında Moskova katipleri tarafından kendisine verilen bu isim altında, Mayatsky yerleşimi arkeolojik ve tarihi literatüre girdi. Bknz: S.A. Pletneva, **Mayatskoe Gorodişçe**, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1984,s.3.

²⁶ S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967, s.3;

²⁷ Verhniy Saltov : Ukrayna'nın doğusundaki Harkov Oblastının kuzeyinde, Rusya'nın Belgorod Oblastı'na komşu Volçanski Rayonu'nunda Seversky Donets nehrinin sağ yakası üzerinde bulunan bir yerleşim bölgesidir.

²⁸ Seversky Donets nehri Rusya'nın Belgorod şehrinin kuzey eteklerinden doğup Ukrayna'nın doğusunda Harkov, Luhansk ve Donets bölgelerinden geçerek güneyde Rusya'nın Rostov Oblastı'nda Azak Denizi'nin yaklaşık 100 km kuzeyinde Don nehrine karışır. Seversky Donets veya kısa adıyla Donets Don nehrinin en büyük koludur, Ukrayna'nın doğu bölgesindeki en büyük nehirdir ve aynı zamanda en önemli tatlı su kaynağıdır.

²⁹ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam** , s.3; Viladimir V. Koloda, “Saltovskaya Kultura na Harkovşine: Oçerednoi Yubilei (İtogi i Perspektivi İssledovani)”, *Saltovo-Mayatska Arkheologična Kultura: 110 Rokiv Vid Poçatku Vivçennya Na Harkovşini*, Vıdavets Savçuk O.O., Harkiv 2011, s.21-22.

tarihçiler ve arkeologlar ve Harkov Arkeoloji Kongresi Hazırlama Ön Komitesi üyeleri 1901 baharında çalışmalara katıldı ve 17 yeni yer altı mezarı ortaya çıkarıldı ve bunlar yayınlara yansdı.³⁰ Mezarlarda elde edilen parlak etkileyici buluntular zamanın bilim camiasının dikkatini çekti. Yıllar içinde yukarıda bahsedilenlere ek olarak P.S. Uvarova, N.E. Makarenko, İsveçli arkeolog T. Arne gibi bilim adamları bölgede incelemelerde bulundu. Devrim öncesi dönemde 1915'e kadar toplam 325 katakomp gömü incelendi ve bunların 255'i V.A. Babenko liderliğinde kazıldı. Bu çalışmaların sonuçları XIII., XIV. ve XV. Arkeoloji Kongrelerinde rapor edildi. Ancak malzemeler Moskova, St. Petersburg ve Stockholm'deki çeşitli müzelere dağıtıldı; bulgular çok az yayınlandı ve yayınlar çoğu zaman tatmin edici değildi.³¹ Bu mezarlık çemberi ve ona verilen "Saltov Kültürü" adı 1914 yılında V.A. Babenko tarafından ve başka Hazar araştırmacıları tarafından Hazarlar ile ilişkilendirildi fakat bu ilişkilendirme için yeterli kanıt olmadığından bilimsel çevrelerde kabul görmemişti.³² Devrimin çalkantılarından ve iç savaştan sonra 1920-1927 arasında Verhniy Saltov (Yukarı Saltov) mezarlığı çalışmaları yeniden başlatıldı. Harkov Tarihi, Odessa Arkeoloji ve Volchansk Kültür ve Tarih Müzeleri seferleri Zamulovka³³ vadisinin kuzey yamaçlarında bulunan mezarlık alanında çalıştı. O zaman, 60 yeraltı mezarlığı keşfedildi . V.A. Babenko da bu çalışmalarda aktif rol aldı. Bu çalışmaların malzemelerinin kaderi, devrim öncesi olanlardan bile daha kötü oldu. Bu döneme ilişkin sadece bir yayın ve bir el yazması eser bilinmektedir. Malzemelerin yeri bilinmemektedir; tamamen kaybolmuş olmaları mümkündür.³⁴

³⁰ Koloda , **a.g.m.**, s.22; D.I. Bagalya, " Obyasnitelnyy Tekst K Arheologičeskoi Kartı Harkovskoi Gub.", *Trudi XII. Arkheologičeskogo Syezda v Harkov*, T.1, Moskova 1905, s.1-92.

³¹ Koloda , **a.g.m.**, s.22

³² Koloda , **a.g.m.**, s.22; s.22; Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 54; V.A. Babenko, "Pamyatniki Hazarskoi Kulturi na Yuge Rossii ", *Trudi XV. Arkheologičeskogo Syezda*, T.1., Moskova 1914.

³³ Günümüzde Ukrayna'nın Harkov Oblastı'nın Volchansky Bölgesinde bulunan bir kasaba. Verkhny Saltov'dan 2 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bakınız: etomesto.ru/map-ukraine_donbass-rkka/?x=36.766944&y=50.135833.

³⁴ Koloda , **a.g.m.**, s.23; Koloda, V.A. Babenko'ya ait bu el yazmasının "Istoriya Pamyatnikov Drevney Kulturi Mestnogo Kraya" adıyla Volçansk Yerel Kültür Müzesi arşivinde saklandığını bildirir.

1929 yılında yapılan bir keşif gezisi İzyum³⁵ bölgesinde bir düzineden fazla Saltov anıtının bulunmasına izin verdi. S.S. Gamçenko'nun seferi, Balakleya bölgesi Zaliman³⁶ yakınlarındaki Saltov çukur mezarlarını keşfetmeyi başardı. 1930'ların ortalarında, Saltov anıtı bir kremasyon mezarlığı ve Novaya Pokrovka yakınlarındaki arkeologlar tarafından keşfedilen ilk Saltov demir işleme tesisinin kalıntılarıyla bir yerleşim yeri bulundu. Bununla birlikte bu buluntularının hemen hepsi o zaman yayınlanmamış olarak kaldılar.³⁷

Sonuç olarak Saltovo-Mayatsk kültürü çalışmasının ilk döneminde, arkeolojik literatürde raporlama niteliğinde makaleler hakim oldu. Sonuçlar Arkeoloji Komisyonuna veya doğrudan bilinen arkeologlara rapor edilmiştir. Fakat Ekim Devrimi'nden önce bile, bazı sonuçlara varmak için yeterli malzeme toplandı. İlk olarak, VIII-IX. yüzyıllarda Don havzasında bir bütün olarak tek bir kültür yaratan halkların yaşadığı açıkça ortaya çıktı. Bu sonuç A.A. Spitsyn, V.A. Gorodtsov ve Yu.V. Gauthier tarafından not edildi. İkinci olarak Saltov mezar odalarındaki VIII-IX. yüzyıl dirhemleri olan madeni paraların buluntuları, Saltov ve Don'un tüm benzer anıtlarının tarihlendirilmesini mümkün kıldı. Üçüncüsü, "Don ve Donets'in asıl sakinlerinin" kim olduğu sorusu gündeme geldi. Kronoloji ile ilgilenen bilim adamları, komşu bölgelerin anıtlarından, özellikle Kuzey Kafkasya'nın Alan yeraltı mezarlıklarının Saltov yer altı mezarlığına yakınlığı ve her iki kültürün etnik yakınlığına dikkat çektiler.³⁸

Gerçek anlamda "Hazar Arkeolojisi" nin araştırılması 1940 yılında "Sovyet Arkeolojisi" koleksiyonunda yayınlanan Mikhail Illarionovich Artamonov'un "Sarkel ve Kuzey -Batı Hazaria'daki Diğer Bazı Tahkimatlar" adlı yenilikçi bir makalesinin yayınlanmasıyla başladı.³⁹ M.I. Artamonov, "Aşağı Don ve Saltovo-Mayatsk bölgesinin nüfusunun aynı kültürel ve etnik çevreye ait olduğu" tezini

³⁵ İzyum: Ukrayna'nın Harkov Oblastı içinde Harkov şehrinin güney doğusunda ve Seversky Donets nehrinin sağ yakasında tarihi yerleşim bölgesi.

³⁶ Zaliman: Rusya'nın Voronej oblastı'nın güney doğusunda yer alan bir bölge.

³⁷ Koloda, **a.g.m.**, s.23.

³⁸ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.4; S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, Mosti Kulturi, Geşarim, İyerusalim, Moskova 1999, s.7.

³⁹ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s.7; M.I. Atamonov, "Sarkel i Nekotoriye Drugiye Ukrepleniya v Severozapadnoy Khazarii", *Sovetskaya Arheologiya*, VI, İzdatelsvo Akademii Nauk SSSR, "Moskova 1940.

arkeolojik meteryaller ile doğrulayan ilk kişiydi.⁴⁰ Artamonov henüz 1929 yılında Aşağı Don bölgesine ilk arkeolojik kazı çalışmalarına başlamıştı. Bu bölgede Sol Kıyı Tsimlyansk yerleşimine büyük önem vermiş, 1935 yılında yayınladığı “Aşağı Don’da Ortaçağ Yerleşimleri” isimli uzun makalesinde Sol Kıyı Tsimlyansk’dan çıkan arkeolojik kalıntıların Saltov ve Mayatsk arkeolojik bulguları ile ayrıntılı bir bilimsel kıyaslamasını yapmış, benzerlikleri ve farklılıkları açıklamış ve sonuç olarak Verhniy-Saltov, Mayatsk ve Sol Kıyı Tsimlyansk (Sarkel) yerleşimlerinin aynı kültür çemberine dahil olması gerektiğini kanıtlamaya çalışmış ve bu kültür çemberini de Hazarlar ile ilişkilendirmiştir.⁴¹

Artamonov bundan sonraki dönemde de Aşağı Don bölgesinde arkeolojik çalışmalara devam etti ve bunun yanında Dağıstan’da arkeolojik çalışmalar yürüttü. M.I. Artamonov 1949-1951 yılları arasında “Volga-Don Arkeoloji Seferi” çalışmalarına başkanlık etti. Bu sefer öncesinde Leningrad Devlet Üniversitesi Arkeoloji bölüm başkanlığına atanmıştı. Volga-Don Arkeoloji seferi sonucunda Hazar Tarihine ilişkin tüm yazılı ve arkeolojik bilgilerin bir araya toplandığı çalışma ortaya çıktı; Hazar Kağanlığı’nın ünlü kalesi Sarkel’in yeri tespit edildi ve Tsimlyansk Denizi altında bırakılmadan önce bulgular kaydedildi.⁴² 1962 yılında Artamonov “Hazar Tarihi” kitabını yayınladı. Bu eser günümüze kadar Hazar tarihi çalışmalarında baş müracat eser olma özelliğini koruyor. Artamonov’un çeşitli kaynakların kapsamlı bir analizine dayanan dikkat çekici bu çalışmasında II-XII. Yüzyıllar arasında Doğu Avrupa halkları Hun kabilelerinden başlayarak ele alınmış böylece Saltovo- Mayatsk kültürünü yaratanların yani Hazarların etnogenetiğine dair önemli tespitler yapılmıştır. Bu tespitlerde önemli ölçüde Don seferlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik bulgulara yer verilmiştir.⁴³

⁴⁰Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s.7.

⁴¹M.I. Artamonov, “Srednevekoviye Poseleniya na Nizhnem Donu”, *Izvestiya Gosudarstvennaya Akademii Istorii Materialnoy Kulturi*, Vıp 131, Leningrad 1935.

⁴²Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 55; M.I. Artamonov, “Sarkel - Belayaveja Trudi Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii “, Tom 1, *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, № 62, Moskva 1958.

⁴³ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.375-415.

Artamonov'un Hazar etnogenezi üzerine detaylı çalışması sonucu ortaya koyduğu veriler Don-Donets havzasında ortaya çıkan yüksek bir kültürün varlığı ve bu kültürün Türk Hazar Kağanlığına ait olduğunun anlaşılması, bu kültürün geçmişte kadim Türk halkları ile olan etnik bağı ve mevcuttaki siyasi ve politik potansiyel gücü dönemin Sovyetler Birliğinde bazı çevrelerde rahatsızlık doğurdu. 1930'lardan itibaren Sovyetler Birliği'nde arkeolojik çalışmalarda etnogenetik göstergelere tedbirle yaklaşıyordu. Akademik çalışmalarda bilimsel yarardan çok dönemin Sovyetler Birliği siyasetinin çıkarları ön plandaydı.⁴⁴ Aslında "Hazarların Kadim Tarihi Üzerine Tetkikler" adlı çalışmasında Artamonov Hazar Kağanlığı'nın ortaya çıktığı koşulları, Ortaçağ Rusya'sının oluşumunda oynadığı rolü açıklamaya odaklanmıştı. Metnin temel ilkelerinden biri, Hazar Kağanlığı'nın Kiev Rusyası'nın ilk günlerinde şekillenmesinde büyük bir etkisi olduğu argümanıydı. Artamonov'un yayınları, Hazar Kağanlığı'nın yüksek düzeydeki siyasi örgütlenmesini ve bağımsızlığını ve onun çevre devletlerle olan bağlantılarını da vurguladı. 1950'lerden itibaren Sovyetler Birliği'nin iç siyasetinde Stalin'in aldığı tedbirler belirgin şekilde sertleşti. Hazar tarihiyle ilgili o sırada mevcut araştırmaların eleştirisi Sovyetler Birliğinde Yahudi aleyhtarı kampanyanın zirvesinde geldi. 1951'in sonlarında Pravda gazetesinin Aralık sayısında P.I. Ivanov tarafından Hazarların mevcut tarih yazımı görüşüne yönelik sert eleştirilerin yer aldığı bir makale yayınlandı.⁴⁵ Saldırı, açıkça 1949'un sonunda devam ettirilen arkeolojik keşiflerin sonuçlarını yayınlamaya başlayan Artamonov'un araştırmasına yönelikti. Makalenin yazarı, Artamonov'un 1936 tarihli monografisini de eleştirdi ve onu Hazar'a çok fazla önem vermekle suçladı. Artamonov'un araştırmasının arkeolojik kısmı da inceleme altına alındı. Artamonov "Pravda'nın çıkışının tam tersi bir etki yaptığını, tarihçilerin dikkatini Hazarlara yönelttiğini" belirtir.⁴⁶ 1953'te Sovyet Arkeolojisi Dergisi, B.A. Rybakov'un Artamonov'un arkeolojik keşiflerinin sonuçlarına yeniden meydan okuyan ve Hazar topraklarını abarttığına odaklanan bir makalesini yayınladı. Artamonov sonunda tezlerini yeniden düşünmeye başvurdu ve monografisinin büyük

⁴⁴ Bozena Werbart, "Khazar or Saltovo-Majaki Culture? Prejudices about Archeology and Ethnicity", *Current Swedish Archeology*, Vol 4, 1996, s.2.

⁴⁵ Pravda, 25 Aralık 1951, no:358(12196), s.3.

⁴⁶ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.56.

bir bölümünü sansür tehdidinden kaçınmak için yeniden çalıştı ve daha önce bahsettiğimiz “Hazar Tarihi” ni bu düzeltmeler ile 1962'de yayınlandı. İlerleyen bölümlerde tekrar değineceğimiz gibi Artamonov bu monografide Saltov-Mayatsk kültürünün önemli yerleşimi Sarkel'i ele alıp burda yaşayan üç farklı etnogenezin Alanlar dahil her birinin farklı bir Türk boyu olduğunu çok karmaşık ve dolambaçlı bir şekilde üstü kapalı olarak vurgular.⁴⁷ Artamonov ayrıca bu monografide Yahudiliğin yayılmasının devletin daha da gelişmesi üzerinde derin bir olumsuz etkisi olduğunu öne sürdü. Özetle Artamonov, Hazar tarihine bakışını çoğunlukla belirlenen kriterlere uyacak şekilde revize etti. Ancak, zorunlu değişikliklere rağmen bir dereceye kadar tarafsızlığını korudu. Artamonov'un kitabının son bölümü, Hazarları daha önce idealleştirmesinin ve onların kültürel önemine yaptığı gereksiz vurgunun yanlış olduğunu vurgularken, aynı zamanda Rybakov'un fikirlerine, özellikle de Hazarların tarihsel rolünü tamamen göz ardı etmeye yönelik asılsız çabalarına yönelik sert eleştirileri içeriyordu.

Artamonov'un monografisi Hazar tarihçiliğinde önemli bir dönemin başlangıcı oldu. Yeni nesil Sovyet akademisyenler için artık Hazar araştırmalarının amacı zengin Saltovo-Mayatsk kültürünün ortaya çıkarılan arkeolojik bulguları üzerinde çalışmayı derinleştirmek ve ortaya çıkarılmayı bekleyen arkeolojik hazineyi ortaya çıkarmaktı. M.I. Artamonov'un öğrencisi ve Don havzasında arkeolojik çalışmalar yürüten I.I. Lyapuskin 1958'de yayınladığı makalesinde temel anlamda Artamonov'un çalışmalarının sonuçlarını tekrarlarsa da Don havzasının arkeolojik çalışmalarında elde ettiği bulgulara göre Saltov-Mayatsk kültürünün iki varyanta ayrıldığını belirtti: “orman bozkır” ve “bozkır”. I.I. Lyapuskin'e göre Orta Don bölgesi ağırlıklı olarak Alan etnik grubunu temsil ederken Aşağı Don bölgesi kadim Bulgar etnik kültürünün yadigarlarını, izlerini taşıyordu. Lyapuskin bu sonuca her iki varyantın cenaze törenleri, antropolojik verileri ve bazı inşa ve mimari yöntemlerine göre vardığını belirtir.⁴⁸ Lyapuskin'in bu çıkışı aslında hocası Artamonov'un bütün Saltov-Mayatsk coğrafi bölgesinde tek bir kültürün

⁴⁷ Artamonov, **a.g.e.**, s.404-408.

⁴⁸ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.5; Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 10; I.I. Lyapuşkin, “Pamyatniki Saltovo-Mayatsk Kultury v Bassejne Dona, Trudy Volga-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii” Tom 1, *Materialy i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, № 62, 1958.

varlığını vurgulayan temel anlayışı ile çelişkilidir ve Saltovo- Mayatsk Kültürü'nün dolayısı ile Hazar Kağanlığı kültürünün günümüze kadar akıp gelen temel meselelerinin ve tartışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Saltovo-Mayatsk arkeolojisinin araştırılmasında radikal bir dönüm noktası M.I. Artamonov'un öğrencisi Svetlana Aleksandrovna Pletneva'nın "Ot Koçeviy k Gorodam" adlı çalışmasıdır. Pletneva bu çalışmada Hazar Kağanlığı'nın Güneydoğu Avrupa'da yaygın olan Saltov-Mayatsk arkeolojik kültürü ile bağlantısını oldukça detaylı ve kapsamlı arkeolojik veriler eşliğinde ilk kez doğruladı. Pletneva Artamonov ekolünü devam ettirerek Don havzasında 1955 yılından itibaren arkeolojik incelemelerde bulunmaya başlamıştı.⁴⁹ Pletneva'nın arkeolojik incelemeleri Lyapuskin'in orman-bozkır ve bozkır varyantı olarak tanımladığı her iki bölgede 1965 yılına kadar devam etti. Pletneva'nın bir diğer çalışması 1999 yılında yayınlanan "Oçerki Hazarskoy Arheologii" adlı kitabıdır. Pletneva bu kitapta Saltovo-Mayatsk kültür halkasını coğrafi varyantlara bölmüş ve her bir coğrafi varyantın Saltovo-Mayatsk kültür dairesi içinde olmasına izin veren arkeolojik bulguları detaylı bir şekilde açıklamıştır. S.A. Pletneva'nın yayınlanan ikiyüzden fazla eserinin büyük kısmı Saltovo-Mayatsk kültürü ve Hazarlar başta olmak üzere Doğu Avrupa bozkırlarındaki Türk halklarının kültür tarihi üzerinedir.

Saltovo- Mayatsk kültürü üzerinde A.Z. Vinnikov, M.G. Magomedov , V.K. Mikheev, V.E. Flerova, V.S. Flerov gibi sayısız bilim adamı çalıştı. Magamedov, Saltovo-Mayatsk kültürünün Kuzey-Kafkasya-Dağıstan bölgesini; Flerova Saltovo-Mayatsk kültürü anıtları üzerindeki yazıları ve graffitileri inceledi; Flerov kültürün mezarlıkları üzerine yoğunlaştı. Arkeolojik araştırmalar, bu kültürü meydana getiren nüfusun kültürel çeşitliliği, antropolojik özellikleri, etnik mensubiyeti gibi meseleler üzerine incelemeler ve çalışmalar günümüze kadar bilim adamları tarafından artan bir ilgi ile devam etti. Günümüzde Saltovo-Mayatsk Kültürü üzerine Ukraynalı bilim insanları Viktor Aksenov, Vladimir Koloda, Valerii Skryda, Gennadii Svistun ve Rusya Federasyonundan Valeri

⁴⁹ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii** , s. 11.

Sergeeviç Flerov, Vladimir Sarapulkin, Evgenie Sukhanov gibi bilimadamları Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik araştırmalarına ve saha çalışmalarına devam etmektedirler. Çalışmamızda bu bilim adamlarının arkeolojik çalışmalarının büyük kısmına önemli ölçüde yer verdik.

Bu çalışmada Türk-Hazar Kağanlığı nüfusunun yarattığı kültür olarak kabul edilen Saltovo-Mayatsk kültürü bugüne kadar yapılan arkeolojik ve epigrafik çalışmalara ve yazılı kaynaklara dayanarak incelenecektir.

Öncelikle üzerinde duracağımız konu Saltov-Mayatsk kültürünün oluşum süreci ve kültürü oluşturan nüfusun etnik kimliğidir. Hazar Kağanlığı'nın oluşum sürecini anlamak için yönetici tabakasını meydana getiren Hazarların ve nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan Bulgarların ve diğer Türk boylarının Doğu Avrupa'da ortaya çıkışlarını anlamak gerekir. Hazar Kağanlığı'nın oluşumu Türklerin doğudan batıya binlerce yıllık göçlerinin bir kesitini oluşturur. Bu oluşumu Asya Hun İmparatorluğu'ndan kopan Türk boylarının ve Sibiry'a ve Altaylardan Aral Gölü'ne kadar dağılmış olan Türk Töles boylarının, Asya Hunlarının bir devamı olan Gök-Türk'lerin tarihinden ayrı olarak ele alamayız. Bu nedenle Doğu Avrupa'da Saltov-Mayatsk kültürünün etki alanında Hazar Kağanlığı'nın oluşumuna kadar olan süreci daha iyi anlayabilmek için biraz eskiye giderek bu bölgedeki ilk kültürel oluşumlardan itibaren ve bu oluşumların birbirleriyle ve Sibiry'a Altaylara kadar uzanan Türk boylarıyla bağlantılarını irdedeceğiz.

Saltovo-Mayatsk kültürünü meydana getiren nüfusun bir başka birleşeni olan ve bugüne kadar İrani kökenli kabul edilen Alanlar'ın etnik kökeni meselesi üzerinde duracağız. Son zamanlarda yapılan genetik araştırmalar ve yayınlanan Çin kaynaklarının yanında diğer yazılı kaynaklar, arkeolojik ve epigrafik bulgular Hazarlar ve Bulgarlar gibi Alanların etnik kökeninin de Doğu Türklerine dayandığını gösteriyor. Bunun yanında Hazar Kağanlığı nüfusunun Oğuz, Peçenekler ve Macarlar bileşenlerine değineceğiz.

İkinci olarak Saltovo-Mayatsk kültürünün yayıldığı alanın sınırları, coğrafi bölgeleri ve bu coğrafi bölgelerdeki yerleşim merkezleri, kaleleri, şehirleri yapılan arkeolojik çalışmaların sonuçlarına göre ortaya konulmaya çalışılacak.

Üçüncü olarak mezar şekilleri ve gömü özellikleri, mutfak eşyaları ve seramikleri, kullandığı silahlar ve demirhane tasarımları, bronz takımlar, kemerler, at koşum takımları, takılar ve süsleme malzemeleri, dini, dili, runik yazıtları, tamgaları, hayvan ve insan figürleri, abideleri gibi kültürün özellikleri incelenecektir.

Saltov-Mayatsk kültürünün oluşum sürecini ve onu oluşturan halkların etnik yapısını doğru teşhis edebilmek için kültürün coğrafi sınırları içindeki etnik oluşumları tarihin ilk devirlerinden itibaren çok iyi analiz etmek gerekiyor. Gerek Kuzey Kafkasya ve gerekse aşağı İdil ve Don-Donets havzası Tuna'ya kadar olan bölge stratejik konumları, verimli toprakları, doğu-batı-kuzey güney ticaret yolları üzerinde olmaları nedeniyle ilk çağlardan itibaren sürekli göç alan bölgeler. Bu bölgeler üzerinde tarihin ilk çağlarından itibaren kültürel oluşumlar incelendiğinde bunların doğuda Türklerin anayurdu olarak kabul edilen Sibirya ve Altaylarla kültürel bağları dikkat çekiyor. Arkeolojik çalışmalar neticesinde bölgede yaşamın Taş Devri'nden (Paleolitik Çağ) itibaren başladığı düşünülse de Buzul Çağı nedeniyle M.Ö. 4000'lere kadar bugünkü Karpatlar'dan Kiev'e, Kiev'den Voronej'e, Voronej'den İdil'in Kama ile birleştiği bölgeye ve buradan Ural Nehri'nin üst akımlarına kadar ve Sibirya'da Ob Nehri ağzına kadar olan bölgenin buzullarla kaplı olduğu düşünülüyor.⁵⁰ M.Ö. 4000'lerden itibaren buzulların erimesiyle birlikte modern çağlara çok yakın flora ve fauna yavaş yavaş oluşmaya başladı; sulu bataklıklar kuruyup buzullar çekildikçe yerini bol alüvyonlu tarıma elverişli gri topraklara bıraktı; Dnieper, Don, İdil gibi nehirler ve göller oluşmaya başladı. İklimin ılımanlaşması ile birlikte Doğu Avrupa'nın güney bölgelerinde bitki örtüsü oluştu ve bu bitki örtüsü toprağın üzerinde bir humus tabakası oluşturarak bugün Güney Batı Rusya ve Ukrayna'nın siyah toprağıyla ünlü verimli (chernosyum) bozkır şeridinin oluşmasını sağladı. İklim

⁵⁰ Vernadsky, **Ancient Rusya**, s. 14-15.

ve coğrafyadaki bu değişim daha önce sadece güney bölgelerde mağaralarda ve çıkıntılı kayalarda yaşayan Doğu Avrupa nüfusundan tarım ve hayvancılıkla uğraşan, ölülerini gömen, kemikten oklar yapan ve süslü seramik kaplar üreten költürlere geçişı sağladı.⁵¹

Kuzey Karadeniz’de arkeolojik incelemelere göre en eski oluştuğu varsayılan költürler arasında Taş Devri- Orta Paleolithik döneme ait Kırım’da Volchy Grot, Kiik-Koba, Shaitan-Koba; Kuban bölgesinde Ilksaia ve Donets’e dökülen Derkul Nehri’nin kıyılarındaki yerleşim yerleri sayılabilir. Üst Paleolithik dönemde ılıman Doğu Avrupa ikliminin tekrar soğuduğunu görüyoruz ve bu dönemde Don Nehri yatağındaki Kostenki ve Borshevo költürleri Irkutsk, Sibirya’da Angara Nehri’nin kollarından biri olan Belai Nehri’nin kolları üzerinde bulunan Malta Paleolitik költürü ile yakın benzerlik gösterir.⁵² Neolitik Çağ’da Doğu Avrupa ikliminin daha ılımanlaştığı tespit edildi. Bu dönemin bozkır költüründeki gelişmeler farklı süslemeler ve desenlerle süslü özenle işlenmiş seramiklere yansıdı ve Doğu Avrupa arkeolojik yerleşimlerinde brakisefal ve dolikosefal iki farklı tipte kafatası bulundu; Herson bölgesindeki iskeletlerin 1.69 cm den daha uzun olmadıkları fakat Kiev bölgesinde bulunan iskeletlerin ortalama 1.85 cm civarı olduğu gözlemlenir. Bunun yanında Ukrayna’da Dinyeper Nehri kıyılarından Harkov’a kadar olan bölgede fark edilen ve boyalı, geometrik veya spiral desenli seramikleri ile tanınan Tripoli költürünün seramiklerinin Türkmenistan Merv yakınlarında MÖ 3500-2000’lere ait olduğu ileri sürülen Anav költürü seramikleri ile eşleşmesi ve aynı seramiklerin Çin’de Kansu ve Honan’da bulunması dikkat çekicidir.⁵³

Bakır Çağı’nın sonlarına Erken Tunç Çağı’na kadar olan dönemde- M.Ö. üçüncü bin ile erken ikinci bin arasında ağırlıklı olarak Dinyester Nehri’nden Urallara kadar Kuzey Kafkasya’yı da içine alacak şekilde geniş bir alanda Ukrayna ve Rusya’nın güneyinde bozkır bölgesinde Yamnaya Költürü diğer bir

⁵¹ Vernadsky, **a.g.e**, s.15-16.

⁵² Vernadsky, **a.g.e**, s.17.

⁵³ Vernadsky, **a.g.e**, s.17-21.

adı ile “Çukur Mezar Kültürü” veya “aşı boyası” kültürünün var olduğu görülür.⁵⁴ Bu sırada Tripoli kültürü yavaş yavaş ortadan kalkar. Yamnaya Kültüründe yüksekliği 1-2 metreyi bulan kurganların altına kazılmış çukur mezarlara gömünün sırt üstü uzanmış veya genellikle bacaklarından bükülerek bir yana döndürülmüş olarak konduğu görülür. Gömü genel olarak aşı boyası ile boyanmıştır ve mezar içi envanteri çok zengin değildir. Bu kültürün seramiklerinde ip baskı süslemeler dikkat çeker. Tripoli insanı tarımla uğraşmasına rağmen Yamnaya Kültürü insanı ağırlıklı olarak hayvancılıkla uğraşır. Harkov bölgesinin Tripoli ve Yamnaya kültürleri arasında bir sınır bölgesi olduğu düşünülüyor. Yamnaya kültürünün yadigarlarına Tuna boylarında Bulgaristan’da ve bugünkü Macaristanda dahi rastlanabilmektedir.⁵⁵ Marija Gimbutas’ın Kurgan Teorisi Çukur Mezar Kültürü’nü (Rusça adı ile Yamnaya- İngilizce Pit-Grave Culture) oluşturan halkların M.Ö. 4000-2500 arasında Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara Doğu’dan Kafkaslar üzerinden gelen Hint-Avrupalılar (Indo-European) olduklarını iddia eder. A.M. Tallgren ise Hind-Avrupalıların Kuzey Batı’dan gelerek Tripoli kültürünü yok edip Yamnaya kültürünü yarattıklarını iddia eder. Fakat Yamnaya-Çukur Mezar kültürünün Hint-Avrupalılar tarafından oluşturulduğunu kanıtlayacak hiçbir veri veya arkeolojik kanıt yoktur.⁵⁶ Bununla birlikte şu ana kadar Hunlar ile ilişkilendirilebilen ilk kültür olan Baykal Gölü’nden Amur’a kadar M.Ö. 2000’lerde yayılmış olan Glazkov kültürünün⁵⁷ ataları olarak bilinen Kitoi kültürünün mezarlarında iskeletlerin aşı boyası ile kaplandığı görüldü. Baykal Gölü ve Yenisey arasında ağırlıklı olarak Ankara Irmağı civarında yoğunlaşan Kitoi kültürünün aynı zamanda Fin-Ogurular’ın ve Macarlar’ın da ataları olduğu belirtilir.⁵⁸

Bugünkü Ukrayna ve Don Nehri çevresinde ve Kuzey Kafkasya’da M.Ö. 2000’lerden itibaren yoğun bir şekilde önce bakır alet kullanımının ve hemen arkasından bronz alet ve eşya kullanımının yaygınlaştığını görüyoruz. Orta Bronz

⁵⁴ Ludmila Koryakpova- Andrej Epimakhov, **The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages**, Cambridge University Press, New York 2007, s. 45-57.

⁵⁵ Vernadsky, **a.g.e.**, s.24; Dolukhanov, **a.g.e.**, s.91-95.

⁵⁶ Vernadsky, **a.g.e.**, s.34; Dolukhanov, **a.g.e.**, s. 94.

⁵⁷ L.N. Gumilev, **Istoriya Naroda Hunnu**, s. 33.

⁵⁸ Denis Sinor, **a.g.e.**, s.65-68.

Çağından itibaren Yamnaya_Çukur Mezar Kültürü yerini Seversky Donets, Aşağı Don (Donbas) bölgesinde Katakomb (Yer Altı Mezarı) Kültürüne, İdil -Ural Bölgesinde ise Poltavka Kültürüne bıraktı. Poltavka Kültürü kısa zaman içinde yerini Dinyeper'den Urallara kadar yerleşen Srubnaya kültürüne bıraktı. Katakomb kültürü, Poltavka Kültürü ve M.Ö. XVIII-XII. Yüzyıllar arasında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır ve orman-bozkır bölgesini kaplayacak olan Srubnaya Kültürü her ne kadar gömü ve mezar özellikleri farklı olsa da Yamnaya-Çukur Mezar-Kurgan Kültürünün etnik olarak devamı fakat kültürel olarak farklılaşmış unsurları olarak kabul edilir. Katakomb yer altı mezarı kültüründe bir kurgan höyüğün altında bulunan gömünün bulunduğu odaya kare veya oval şeklindeki bir geçitten gidilir. Gömü bir, iki veya üç iskeletten oluşabilir; iskeletler yana bükülmüş vaziyettedir ve her zaman aşı boyası izine rastlanır. Mezarlardaki metal aletler şekil bakımından Kuzey Kafkasya'dan etkilenmiş görüntüsü vermekle birlikte arsenik zengin Donetsk'deki bakır yataklarından üretildikleri anlaşılmaktadır.⁵⁹ İdil-Ural bölgesinden Poltavka kültürünün Batı'ya doğru göçler ile Don ve Donets bölgesine yayılarak Srubnaya kültürünü (Ağaç Kütük Mezar Kültürü) (Timber Grave) oluşturduğu düşünülür. Srubnaya Kültürünün özelliği yine kurgan mezarlardır fakat Poltavka ve Yamnaya kültüründen farkı kurganın altındaki mezarın ağaç kalas kirişlerden yapılmış kabin ile üst taraftan korunmuş olmasıdır.⁶⁰ Srubnaya Kültürünün elementlerinin analogilerini Ural ötesinde Kazakistan ve Sibiryada da bulmak mümkün.⁶¹

M.Ö. 900'lerden itibaren Kuzey Kafkasya, Ukrayna ve Güney Rusya'da demir kullanımının yaygınlaştığı gözüküyor. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Bronz Döneminin sonu ve Demir Çağı'nın başlangıcında etnik kökenleri tartışmalı olan süsleme sanatlarında geometrik desenleriyle tanınan Kimmer'lerin hakimiyetini görüyoruz.⁶² Kimmerlerin İranî bir halk olduğu görüşü Kimmer yönetici sınıfının

⁵⁹ Dolukhanov, **a.g.e.**, s. 106-107.

⁶⁰ S.S. Berezanskaya, V.V. Otroshchenko, N.N. Cherednichenko, I. N. Sharafutdinova, **Kültürü Epohi Bronzı na Territorii Ukraini**, Akademii Nauk USSR, Int Arkheologii, Nauk Dumka, Kiev 1986, s.44-47.

⁶¹ L. Koryakpova, A. Epimakhov, **a.g.e.**, s.119.

⁶² Vernadsky A. Baschmakoff'a dayanarak Kimmerlerin özünü oluşturan etnik halkın Kuzey Karadeniz'in güneyinde ikamet ettiğini, yönetici sınıfı teşkil ettiklerini ve bu etnik kimliğin Kuzey Kafkasya'daki halklarla benzediğini belirtir. Bknz: Vernadsky, **a.g.e.**, s.49.

isimlerinin İrani kökenli olduğunun varsayılmasıyla açıklanır.⁶³ Bu varsayım hiçbir kadim yazılı veya arkeolojik kaynakla kanıtlanmamıştır. Kimmer medeniyetinin izlerine Romanya ve Macaristan'dan Türkistan'a kadar olan geniş bir alanda rastlanılmıştır.⁶⁴ M.Ö 900-750 yılları arasında İskitler'in öncü grupları İdil ve Ural arasında ortaya çıktı.⁶⁵ İskitler Türkistan'da Kazakistan üzerinden İdil nehrinin batısına geçip Kimmerleri önlerinden sürerek Doğu Avrupa'da yayıldılar.⁶⁶ Vernadsky İskit göçlerinin Doğu Hunları'nın M.Ö. 827-782 yılları arasındaki göç dalgası neticesinde gerçekleştiğini ileri sürer. Ona göre Çin'de Chou Hanedanı başında bulunan Siouen kuzey sınırında daha sonra Çin yıllıklarında Hiung-nu (Hunlar) olarak geçecek ilk Türk devlet oluşumunu karşı bir seri ezici akınlar başlattı ve bu akınlarda başarılı oldu. Bu akınların sonucu olarak Hiung-nu'lar M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren batıya Hazar Denizi'ne doğru göç etmeye başladılar.⁶⁷ İskitler Asur İmparatoru kayıtlarında (M.Ö. 680-668) "Ashkuzai" olarak geçmektedir. Persler ve Hintliler tarafından "Saka" adıyla bilinirler. Çin kaynakları ise İskitler'den Sai veya Sai-wang olarak bahseder.⁶⁸ Herodot İskitlerin Asya'dan göç ettiğini belirtir ve şöyle tarif eder: "*İskitler Asya'daydılar. Messagetler ile yaptıkları savaşlarda yenik düştüler. Aras ırmağını geçerek Kimmerler'in yanına göç ettiler. Kimmerler kaçtılar.*"⁶⁹

M.Ö. VII. yüzyılda Güney Rusya ve Ukrayna bozkırları, Doğu'da Sibirya'dan Tuna'ya kadar olan geniş bir alan Karadeniz'in kuzeyi İskitler'in hakimiyeti altına girdi. İskitlerin önlerinden kaçan Kimmerlerin bir bölümü Macaristan'a diğerleri ise Trakya ve Azerbeycan yoluyla Anadolu'ya göçtüler. Daha önce M.Ö. 4000'lerden itibaren Karadeniz'in kuzey bozkırlarında Yamnaya kültürü ile başlayan ve sonrasında Srubnaya kültürü ile devam eden Kurgan mezarlar İskit'lerin mezar kültürünün de simgesiydi. Herodot Kral İskitler'den bahseder

⁶³ J. Harmatta, **a.g.e.**, s.8.

⁶⁴ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu, Atilla Cengiz Timur**, çevr. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, 8.B, İstanbul 2019, s. 30-31.

⁶⁵ Grousset, **a.g.e.**, s.32.

⁶⁶ Vernadsky, **a.g.e.**, s.41.

⁶⁷ Vernadsky, **a.g.e.**, s.50.

⁶⁸ Grousset, **a.g.e.**, s.33-35; İlhami Durmuş, **İskitler**, 7.B, Akçağ Basım, Ankara 2019, s.12; 44-47.

⁶⁹ Herodotos, **a.g.e.**, s.298. (Herodotos IV, 11).

ve Kral İskitler'in diğer İskitler'i köleleri kabul ettiklerini belirtir.⁷⁰ Herodot'a göre "*İskit Kralları'nın mezarları, Gerhos topraklarında yani Borysthenes (Dinyeper nehri) üzerinde gemilerin gidebildikleri son bölgede*" dir. Kralları öldüğü zaman o bölgede eni boyu bir dikdörtgen mezar kazarlar ve İskit kralları buraya gömüldükten sonra üzeri tumülüs (kurgan) şeklinde örtülür.⁷¹ Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Dinyeper kıyılarında Certomlyk, Oğuz, Aleksantropol kurganları, Aşağı Don'da Rostov bölgesinde Elizavotovsky Kurganı, Azak bölgesinde Melitopol, Kırım'da Kul-Oba Kurganları en bilinen İskit kurganlarıdır.⁷² Höyüklerin içinde genellikle dikdörtgen veya oval biçimli mezarlar bulunur. Çok az sayıda olmak üzere ahşap mezar odaları (timber grave) ve yeraltı mezarları (katakomb mezar) da kullanılıyordu. Ölüler genellikle sırt üstü nadiren kasılmış bir duruşta, sağ veya sol tarafa yatırılır. Baş ya batıya ya da kuzeybatıya yönlendirilmiştir. Mezarların yaklaşık yüzde 80'i tek kişilik mezarlardı. Çoklu mezarlar ancak M.Ö. dördüncü- üçüncü yüzyıllardan sonra ortaya çıkmaya başladı. Ceset, kamış, çimen, ağaç kabuğu veya bazen deri veya kürkten bir yatağa yerleştirildi. Tabutlar veya lahitler yalnızca en zengin mezarlarda (Chertomlyk, Melitopol, Tolstaya Mogila ve Oğuz'da) bulundu. Aşağı Dinyeper ve Aşağı Don gibi bazı bölgelerde tarım sisteminin var olduğunu görülmüştür. Bu alanlarda istikrarlı yerleşimler ortaya çıkmıştır. Elizavotovskaya yerleşimi, bunlardan birinde yer almaktadır.⁷³

Orman-bozkır bölgesindeki İskit yerleşimlerini ise Orta Dinyeper (Kiev-Çerkasi), Doğu Podolya, Batı Podolya, Vorksla, Seim, Kuzey Donets, Sula ve Orta Don şeklinde gruplanabilir. Bu bölgeler müstahkem veya tahkim edilmemiş yerleşim yerlerinin yanı sıra mezarlıkları da içeriyordu. Müstahkem yerleşimler (tepe kaleleri) M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladı. Tepelerin üzerine veya nehir vadilerindeki burunlar üzerine inşa edilmişlerdir. Srubnaya tipi kütük zezarlar baskın mezar tipiydi. Erken aşamada erkekler düz yatırılarak başları sol veya sağ

⁷⁰ Herodotos, **a.g.e.**, s.302. (Herodotos IV, 20).

⁷¹ Herodotos, **a.g.e.**, s. 322-323; Vernadsky Gerrhoi'nin İskitlerinin ana ordusunun ve kral mezarlarının bulunduğu bölge olduğunu ve bu bölgeye yabancıların girmesine izin verilmediğini bu nedenle Yunan kaynaklarının bölge hakkında çok fazla bilgi vermediğini belirtir. Bknz: Vernadsky, **a.g.e.**, s.44-45.

⁷² A. N. Shcheglov, V. I. Katz, A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimea, **Metropolitan Museum Journal**, V.26, NY 1991, s.113.

⁷³ Dolukhanov, **a.g.e.**, s.117-124.

tarafa doğru gömülürdü. Erkek mezarlarında her zaman ok ve mızrak uçları ve genellikle at teçhizatı bulunurdu. Zengin erkek cenazeleri daha çeşitli envanterlere sahipti: bronz kazanlar, bronz kılıçlar, genellikle altın silahlar, ayrıca at iskeletleri. Kadın mezarlarındaki mezar eşyaları çok sayıda süs eşyası ve her iki mezar tipi de seramikler içeriyordu. Son aşamada, MÖ III. ve II. yüzyıllarda Yeraltı Mezarı tipi (Katakomb) zengin mezarlar ortaya çıktı. Bu mezarlarda da İskit kültürünün etkisi özellikle silahlarda, at teçhizatında ve aynı zamanda bilinen hayvan stilinin parlak örneklerinde belirgindi.⁷⁴

Vernadsky A.A. Spitsyn'e dayanarak İskit dönemi orman-bozkır bölgesinde bulunan kurganların gömme tekniği ve içindeki yadigarlar bakımından bozkır bölgesindekilerden farklı karakterde olduklarını belirtir. Bu dönemde kuzeyde orman-bozkır bölgesinde iki farklı tipte gömü biliniyor. Belli bir ritüel eşliğinde ölü gömme (inhumasyon) ve ölü yakma ile gömü (kremasyon). Inhumasyon modelinde ölü derin bir çukura gömülür; bu çukurun duvarları kütüklerle sağlamlaştırılır. Bu gömü daha önce belirtildiği üzere Srubnaya- Kütük Mezar kültürü gömü özelliğidir. Kremasyon tipi mezarlarda ise ölü yakıldıktan sonra basit bir şekilde küller bir çukura gömülüyor. Her iki tip kurganda da bulunan alet ve silahlar çoğunlukla bronz ve ender olarak demir. İskit ve Yunan usulü çanak çömlek göze çarpıyor. Bazı kurganların yanında tahıl çukurlarıyla karşılaşılması orman-bozkır halklarının tahılla uğraştıklarını gösteriyor. Bu nedenle Kiev, Harkov, Poltava bölgesinde yaşayanların İskit-çiftçiler olduğu düşünülüyor.⁷⁵ Bu orman-bozkır bölgesinden daha kuzeye ve batıya doğru gidildikçe Polonya-Galiçya-Volin'e doğru İskit orman-bozkır kültür alanından çıkılıyor. Bu bölgede artık kurganlar kayboluyor ve inhumasyon gömülerde ölü daha derin çukurlara (yüzeyden 1-3 metre aşağıda) sırt üstü yatırılıyor veya kremasyon gömülerde ölünün külleri bir çömlek içine konularak bir kurgan oluşturulmadan başka çömlekler ile birlikte toprağa gömülüyor.⁷⁶

⁷⁴ Dolukhanov, **a.g.e.**, s.127-128.

⁷⁵ Vernadsky, **a.g.e.**, s. 45-46.

⁷⁶ Vernadsky, **a.g.e.**, s.46.

Antropologlar İskit dönemi orman-bozkır ve bozkır alanındaki ölü gömme ritüellerinin farklı olması nedeniyle bu iki bölgedeki halkların etnik kökenlerinin farklı olabileceğini bozkır bölgesinde İskitlerin kendi etnik nüfusu, hayvancılıkla uğraşan asker İskitler yaşarken orman-bozkır bölgesinde tarımla uğraşan ve muhtemelen Slav etnik kökenli halkların yaşayacağını ve bunların muhtemelen İskit boyunduruğunda yaşayan kültürel olarak İskitlerle iç içe geçmiş fakat İskitlere vergi veren halklar olduğu hükmüne varır.⁷⁷ İskit İmparatorluğu bozkır yarı göçebelerin etraflarındaki tarımla uğraşan halklar üzerinde mutlak üstünlüğü olarak tanımlanabilir. M.S. VII-X. Yüzyıllar arasında Hazar Devleti Kuzey Karadeniz’de aynı yönetim modeli üzerine kuruldu.⁷⁸ Bununla birlikte V.V. Sedov antropologların İskit yerleşimlerine ait Dinyeper ormanı-bozkır sağ yakasının anıtlarında bulunan kafataslarının İskit kültürlerinin diğer bölgelerinden gelen kafataslarıyla aynı antropolojik özelliklere sahip olduğunu ve Heredot tarihi incelendiğinde aynı dili konuştuklarının anlaşılabilirliğini belirtir.⁷⁹

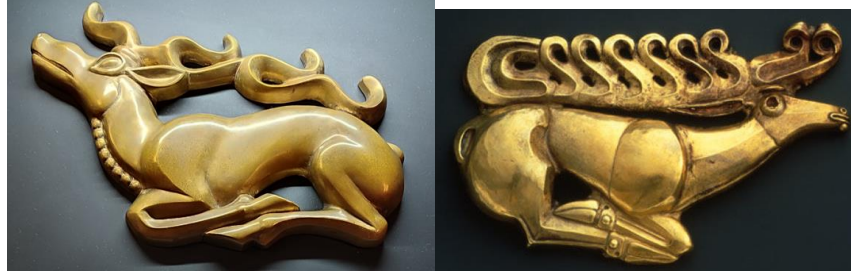

Resim G.1. :Solda M.Ö. V-IV. Yüzyıl. İskit Savaşçı Balbalı. Aşağı Don, Rostov Bölgesi, Elizabetskaya Kurganı. Moskova Devlet Tarih Müzesi (Kişisel Albüm). Sağda Göktürk Kağanlığı Orta Asya. Ermitaj. (Kişisel Albüm).

⁷⁷ Vernadsky, **a.g.e.**, s.45-46.

⁷⁸ Vernadsky, **a.g.e.**, s.52.

⁷⁹ V.V. Sedov, **Proiskhozhdeniye i Rannyya İstoriya Slavyan**, Akademiya Nauk SSSR, Izdatelstvo Nauka , Moskva 1979, s.41.

Resim G.2. : Solda M.Ö.VIII-VII. Yüzyıl Sibirya. Moskova Devlet Tarih Müzesi. (Kişisel Albüm). Sağda Kuzey Kafkasya Kostromskaya İskit Kurganı. Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Grek tarihçiler tarafından tasvir edilen ve İskit vazolarında görülen İskit tasviri ile Çin sanatkarları tarafından tasvir edilen Hun, Göktürk ve Moğol yaşayış tarzı ve kültürü benzerdir.⁸⁰ İskit atlı okçusu Hun atlı okçusu gibi pantolon ve çizme giyer, üzenği kullanır. Aslında bu durum İskitler ve Hunların aynı kültür sahasında aynı coğrafyayı farklı zaman dilimlerinde kullanan birbirinin ardılı ve devamı olan halklar olduğu gerçeğini doğruluyor. Bir çok Batılı kaynak ve araştırmacı İskitler'den kalma birkaç kelimenin İran diline ait olduğu ileri sürülerek İskitleri İran ırkına mensup gösterse de bu iddiayı doğrulayacak hiçbir arkeolojik veya yazılı kaynak olmadığı gibi bugün elde edilen kaynak incelemelerinin tutarlı göstergesi onların Turan ırkından olduklarını doğrulamaktadır. İskitlerin kültürünün simgesi ögeler kendilerine has silahları, at koşum takımları ve İskit hayvan üslubudur. İskit kültürüne ait olduğu bilinen zengin arkeolojik meteryalin ve Türk halklarının geçtikleri yerlerde bıraktıkları balbalların Sibirya'dan, Minusinsk bölgesinden M.Ö VII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'ya doğru yayıldığını görüyoruz.⁸¹ Türk boylarının ayırt edici özelliklerinden olan atalara saygı ve ata mezarlarının kutlu sayılması geleneği İskitler ile ilgili olarak Herodots'dan bir aktarımda dikkat çekiyor: Pers Kralı Darius İskit hükümdarına elçi göndererek *“kaçmayı bırak, savaşa gir”* dediğinde İskit hükümdarı İdanthysos'un cevabı şöyledir: *“bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz mezarlarımız için dövüşüyor*

⁸⁰ Grousset, **a.g.e**, s.34-35.

⁸¹ Durmuş, **a.g.e**, s.28-29; Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978,s.24.

muyuz dövüşmüyor muyuz?“.⁸² Bundan yaklaşık bir milenyum sonra Atilla ata mezarlarının yağmalandığı gerekçesi ile Roma’ya savaş açacaktır. Karadeniz’in Kuzeyindeki kurganlarda bulunan İskit kemerlerinde, kaselerde, kılıç sap veya kabzalarında görülen İskitlere özgü “hayvan uslubu” Kazakistan ve Altay bölgesinde İskit mezarlarından çıkarılanlar ile çok yakın benzerlik göstermektedir. Aradaki fark Kuzey Karadeniz bozkırlarında Yunan tesiriyle çizgilerde görülen incelmelerdir. Hayvan uslubunun en önemli figürleri geyikler, atlar, panterler, kaplanlar ve boğalardır. Hayvanlar dinamik pozlarda gösterilir; sarkan bacaklar ve kafa, arka bacaklar ön bacaklar üzerinde öne katlanmış veya bir daire şeklinde kıvrılmıştır; bir veya daha fazla yaratığın savaşta birbirine bağlı olduğunu gösteren kompozisyonlar yaygındır. Genellikle İskit sanat eserleri, açıkça ortak bir İskit mitolojisini yansıtıyordu. Ukrayna’da Dinyeper’in sol tarafında bulunan İskit Solokha Kurganında bir kabartma üzerindeki bir atlı İskit şövalyesi iki yaya ile savaşıyor. Yaya savaşçılar Aryan tipte olmalarına rağmen İskit savaşçısının fiziği Altay tipindedir. Moğolistan’da Asya Hunlarına ait Noyun-Ula kurganında bulunan hayvan desenleri Ukrayna Chertomyk kurganındaki bulunan vazo üstündeki desenlerle çok benzerdir ve İskit sanatını yansıtmaktadır. Doğu Altaylardaki Pazırık kurganı yerin altında bir veya iki odadan oluşan, kütüklerle kuvvetlendirilmiş mezar odaları üzerine inşa edilen yüksek kurganlarla Doğu Avrupa’nın orman bozkır mezarlarının bir benzeriydi. Pazırık kurganlarından çıkarılan at gömüleri, hayvan motifleri İskit sanat uslubunu yansıtmaktadır.⁸³ Bütün bu verilerden Doğu Avrupa’da Tuna ve Macaristan’a kadar ilerlemiş İskitlerin Kazakistan, Sibirya, Altaylar, Minusinsk ve Çin’in kuzeyine kadar yayılan bağlantıları ve akrabalıkları gözlemlenebiliyor. Bu çizgide İskitlerden kalma iki yazı örneğinden Sus’taki David Mordtmann tarafından incelenmiş ve yazının Türk-Altay diline ait olduğu bu dil grubu henüz Fin-Ugor ve Ural-Altay olarak ayrışmadan önceki bir zamana ait olduğu tespit edilmiştir. Tuva’daki Azhan kurganı ve Kazakistan Esik Kurganında bulunan runik yazı da aynı sonucu vermiş yazının Türk Orhun-Yenisey yazıtlarının proto tipi olduğu sonucuna varılmıştır.

⁸² Durmuş, **a.g.e.**, s.137; Herodotos, **a.g.e.**, s. 345-347.(Herodot,IV,126-127).

⁸³ Dolukhanov, **a.g.e.**, s.125-126. Vernadsky, **a.g.e.**, s.51-80.

Mançurya'dan Macaristan'a kadar bölgede İskitlere ait çok sayıda mezar belirlenmiştir.⁸⁴

Strabo "Coğrafya" 'sında Don Nehri'ni Asya ve Avrupa arasında sınır kabul etmiş ve "süt içenler" ve "vagona binenler" (atlı İskit arabası) ⁸⁵ olarak tanımladığı İskitleri Don Nehri'nin batı yakasına yerleştirmiş bu nehrin doğusunda ise başka bir İskit ırkı olan Sarmatlar'ın ve Aorslar ile Sirakların bulunduğunu bunların alanının Kafkas Dağları'na kadar yayıldığını belirtmiştir.⁸⁶ Strabo'ya göre "Hazar Denizi civarındaki İskitler "Daans", daha doğudakiler "Messagetler" ve "Sakalar" olarak adlandırılır.⁸⁷ Herodot "Sarmatlar'ın Thermodon'dan (Samsun-Terme) Maiotis'e (Azak denizi kıyıları) gelen Amazon kadınları ile İskit erkeklerinin evliliklerinden oluşmuş bir nesil olduğunu" söyler. "Sarmatlar'ın Maiotis' den kuzeye yönelerek buraya yerleştiklerini ve kırık bir İskit dili konuştuklarını" belirtir.⁸⁸ Herodot'un ve Strabo'nun verdiği bilgiler ışığında Don Nehri yatağından güney İdil ve İdil'in doğu kıyısında Urallara doğru İskitlerle akraba oldukları kesin olan fakat bazı farklılıklar gösteren bir kültürün M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar arasında yaşadığı arkeolojik veriler ile de kanıtlanmıştır. Orenburg'daki Pokrovka köyü yakınında M.Ö. V. Yüzyıla tarihlenen bir Sarmat kurganının kurgan yapısı İskit kurganlarıyla aynı olmasına rağmen içinde sadece Sarmatlara özgü olan ve sadece İskitlere özgü olan objeler ve her iki kültürün de ortak kullandıkları objeler barındırmaktadır. Bu mezarda kütük yapı bulunmaz. Kurganın altında oval, yuvarlak, mezarlar vardır ve bazı mezarlarda duvarda cep bulunur (nişli mezar). Mezar kompleksinde bazı İskit mezarlarında olduğu gibi at kurbanlarına veya arabalara rastlanmaz. Bununla birlikte Ukrayna'daki kurganlardan çıkan yadigarlar Kuban grubu ile oldukça yakın ve Kuban'daki altın plakalar Sibiry'a da kurganlardan çıkan yadigarlar ile benzer. Bütün bu benzerlikler İskit ve Sarmatların birbirleriyle ve kökenleriyle olan bağlantıları

⁸⁴ Durmuş, **a.g.e**, s.119-139.

⁸⁵ Strabo, **a.g.e.**, s.296- 298 (Strabo VII, 3, 6-9)

⁸⁶ Strabo , **a.g.e**, s.476-477 (Strabo XI ,2,1)

⁸⁷ **A.g.e**, s. 493. (Strabo XI ,8,2)

⁸⁸ Herodotos, **a.g.e**, s. 339-342 (Herodotos,IV,110-117)

hakkında bilgi veriyor. Ural bölgesindeki erken Sarmat kalıntılarının Kazakistan'a, Altay Dağları'na ve Orta Asya içlerine kadar uzandığını gösteriyor.⁸⁹

İskitler M.Ö. VI. Yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan bu komşu akraba kültür ile barış içinde yaşadılar ve birlikte Darius'a karşı savaştılar. Sarmatlar da İskitler gibi Srubnaya Kütük Mezar kültürünün izlerini taşıyorlardı.⁹⁰ M.Ö. III. yüzyıldan itibaren Grek kaynaklarında Don'un doğusundan İdil ve Uralları içine alan Kafkaslar'a kadar uzanan bölge Sarmatlar'ın bölgesi olarak tanımlanıyor ve kaynaklarda Sauramat yerine Sarmat ismi geçmeye başlıyor. Sauramat Grek kaynaklarının kullandığı isim iken Sarmat Latin tarih yazımının benimsediği telefuzdur.⁹¹ Böylece Sibiry ve Altaylardan başlayıp Aşağı İdil ve Urallar'da kamp kurup sonrasında Karpatlara ve Macaristan'a kadar ve hatta Avrupa içlerine kadar yayılacak olan birbiri ardısıra gelen göç dalgalarının yeni bir aşaması ve bu aşamaya verilen başka bir isimle karşılaşıyoruz_ Sarmatlar.

Sarmatlar Aşağı İdil ve Urallar'dan batıya doğru İskit hakimiyetindeki bölgelere doğru yayılmaya başladılar. M.Ö. III. yüzyılın başından itibaren İskitler'in hakimiyet bölgelerini Don Nehri'nin batısına kaydırıldığı gözleniyor. Tuna nehrini geçerek Dobruca'ya kadar ilerliyorlar ve burda Makedonya Kralları ile savaşıyorlar. Karadeniz'in kuzeyinde Kiev, Poltava, Voronej bölgesinde İskit mezarları yoğunlaşıyor; fakat bu dönemden itibaren Kuban bölgesinde artık İskit mezarı gözükmüyor. Merkezlerini Kırım'a çekiyorlar; yönetici sınıf Kırım'da bulunuyor. Dinyeper boyundaki ve Dinyeper ile Don arasındaki verimli toprakları Grekler ile ticaret nedeniyle kaybetmemeye çalışılırken batıya yönelim devam ediyor. Bu yüzyılda İskit kültüründe ve siyasi yaşamında da bazı değişikliklerin ortaya çıktığı görülüyor. Orta Dinyeper- Orta Don arasında ve Kırım'da hala büyük İskit kral kurganları arkeolojik veriler ile destekleniyor. Bununla birlikte M.Ö. III. Yüzyıldan itibaren bu kurganların içeriklerinde farklılıklar gözleniyor;

⁸⁹ M. Rostovtzeff, **Iranians and Greeks in South Russia**, Oxford University Press, Oxford 1922, s.122; Vernadsky, **a.g.e.**, s 86.

⁹⁰ Kütük mezarlar erken Sarmat mezarlarında raslanıyor. Daha sonra belirtileceği gibi M.Ö. III. Yüzyıldan itibaren ortadan kalkıyor. Bununla birlikte yukarıda görüldüğü gibi M.Ö. V. Yüzyıla tarihlenen Orenburg'daki Sarmat mezarında çoktan kütük mezar izi görülmez.

⁹¹ Denis Sinor, **a.g.e.**, s.110-112; Herodotos, **a.g.e.**, s. 342 (Herodotos,IV,117); T. Sulimirski, **The Sarmatians**, Thames and Hudson, London 1970, s.17-21; M. Rostovtzeff, **a.g.e.**, s. 114.

geleneksel kütük mezarların yerine taş mezar odaları veya taş duvarlarla örülmüş mezarlar ortaya çıkıyor. Bu mezarların en güzel örneği Kırım'da M.Ö. III. yüzyılın sonuna tarihlenen Neapolis muzeleumudur. Mezarlarda hala arabalar ve atlar bulunuyor fakat atların sayısı eskisine göre daha azdır. Mezar odalarında İskit stili objeler, plaklar, mücevherler bulunur. Fakat geleneksel İskit “hayvan üslubu” artık etkisini kaybetmiş ve ikinci plana itilmiştir. Onun yerine koçbaşı motifler, hayvan başlı insan figürler (genelde at başlı insan figürü), duvar resimleri ağırlık kazanmıştır. Bu dönüşümde İskitlerin Dobruca boyunda komşu oldukları ve Kırım yoluyla ticaret yaptıkları Yunan kültürünün etkisi görülür.⁹² Bununla birlikte M.Ö. III. Yüzyıldan itibaren İskitlerin Macaristan'dan Kafkaslar'a kadar olan topraklarını kaybederek Kırım ve Azak civarına çekilmesinin nedeni doğudan Sarmatlar'ın ilerleyişi veya Roma ile giriştikleri mücadeleler değil Got'ların Doğu Avrupa'da ortaya çıkması ve başlattıkları akınlardır.⁹³

M.Ö. III. yüzyılın sonu II. yüzyılın başında Sarmatlar'ın Don Nehri'ni geçip Don ve Dinyeper arasındaki bölgeye yerleştikleri gözükür. Polybius M.Ö. 179 yılında Sarmatlar'ın Dinyeper ve Don arasında olduğunu belirtir. Bu yüzyıldan itibaren İskitler artık sadece Kırım'a çekildiler ve Kırım'da varlık gösterebildiler veya İskit bakiyelerinin bir kısmı Sarmat toplulukları arasına karıştı ve onlarla anılmaya başlandı.⁹⁴

Ural bozkırlarında, Kuban boylarında ve Krasnodar (Kuzey Kafkasya) civarında, Novocherkassky'de (Aşağı Don Nehri), İdil boylarında, Kırım Taman'da, Ukrayna'da İzium, Harkov, Chigrin, Kiev civarında ve Dinyeper boylarında, Macaristan ve Tuna boylarında arkeolojik araştırmalarda birçok Sarmat kurganına rastlanıldı. M.Ö. II. yüzyıldan itibaren genel olarak kurgan sayısı artıyor ve bu kurganların çoğu M.S. II. yüzyıla kadar kullanılıyor. Kurganlarda artık kütük mezarlar gözükmez. Mezar çeşitleri olarak dar, kare şeklinde çukur mezarlar, nişli çukur mezarlar, omuzlu mezarlar, katakomb mezarlar gibi farklı mezar türleri görülüyor. Bir mezar kompleksinde hatta aynı kurgan mezarda bunlardan biri

⁹² M. Rostovtzeff, **a.g.e**, s. 85-98; Sinor, s.108-110.

⁹³ Rostovtzeff, **a.g.e**, s.117.

⁹⁴ **A.g.e**, s.114.

veya birkaçı görülebiliyor. Genel olarak mezarlarda gömü sırt üstü yatırılıp başı güneye doğru çevriliyor. Ölünün yanında el yapımı çömlekler gözüktüyor. Erkek mezarlarında silahlar ; kadın mezarlarında ise kolye, küpe, muska kolye, güzellik aletleri gibi eşyaların yanında bazen silahlar da bulunur. Mezarlar İskit mezarları ile karşılaştırıldığında daha az zengindir; altın eşya çok nadirdir; İskit mezarlarına özgü çok sayıda at kurban etme özelliğinin artık yaşamadığı görülüyor. Erkek mezarlarındaki demir miğferler, zırhlar, uzun kılıçlar, göğüs plakaları, uzun mızraklar ağırlıklıdır; altın ve bronz ok uçları gözüktür. İskit hayvan uslubu ise yerini çoktan çok renkli (polychrome) geometrik usluba bırakmıştır. Bu dönemde gümüş yaldızlı armalar ve mutfak takımları, mücevherlerin renkli taşlarla veya cam kakmalarla süslendiğini görüyoruz.⁹⁵ Bu detaylar İskit sanatına çok uzak olmakla birlikte daha sonra karşılaşacağımız Batı Hunları'nın arkeolojisinde karakteristiktir. M.S. II. yüzyılın sonlarından itibaren ise mezar eşyalarında genel olarak bir zenginleşme gözüktüyor. Kadın mezarlarında altın mücevherler ve objeler göze çarpıyor. Erkek mezarlarında ise altın aplikeli kılıçlar ve kılıç kabzaları, altın kaplamalı kemer takımları ve kemer tokaları bulunmuştur. Bu kemer plakalarının çok benzerlerine Urallar'dan Çin'e kadar Avrasya bozkırlarında rastlanır.⁹⁶

İskit ve Sarmatların elbiseleri, fiziki yapıları, sosyal ve politik yapıları aynıdır. Her ikisi de bu benzer özelliklerini Orta Asya'dan getirmiş olmalı. Mezar yapılarındaki ve sanat usulundaki değişiklik yanında silah ve savaş taktiklerinde de farklılıklar vardı. İskitler yay ve okla üstündü; düşmanın gücünü ok yağmuru ile kırdıktan sonra kısa kama veya bıçakları ile düşman üzerine saldırırdı. Sarmatlar ise pullu zırhlı elbiseleri ve mızrakları ile düşmanın üzerine saldırıp direncini kırdıktan sonra uzun kılıçları ile düşmanın üzerine atılıyorlardı. Konik demir kask İskitlerde yoktu. Bununla beraber silah ve savaş taktiğindeki

⁹⁵ Valentina Mordvintseva, "The Sarmatians : The Creation of Arkeolojik Evidence", *Oxford Journal of Archeology*, Oxford 2013, s.206.

⁹⁶ Valentina Mordvintseva, **The Sarmatians in the Northern Black Sea Region (On the Basis of Archeological Material)**, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 242-244; Vernadsky, **a.g.e.**, s 86-87; Rostovtzeff, **a.g.e.**, s.13-14.

bu değişim İran’da Partlar ve Sasaniler arasında da gözlemlenir ve Orta Asya’dan göç yolunda İran etkisi ve silah savaş taktiğinde yenileşmenin etkisiyle olabilir.⁹⁷

M.Ö. 50 yıllarında Sarmatlar’ın öncü kolu olan Yazığların Dinyeper nehrini de geçerek Tuna nehri akımına kadar ilerlediğini, Tuna ve Tisa nehrinin orta kısımlarında yerleştiklerini sonrasında ise Macaristan’a girip Büyük Macaristan Ovasına yerleştiklerini görüyoruz. Bölgede M.S. I. ve II. Yüzyıllara ait Yazığ kurganları bulunur. Yazığlar M.S. II. yüzyılın sonlarına kadar Doğu Avrupa’da Roma ile savaşmış ve büyük bir güç haline gelmişlerdi.

Yazığların Dinyeper’i geçerek Tuna ve Macaristan’a doğru ilerlemeleri üzerine onlardan kalan boşluğu Roxalanlar’ın doldurduğu Don nehri ve Dinyeper arasına yerleştikleri biliniyor. Roxalan isminin “Beyaz Alan” anlamına geldiği düşünülüyor.⁹⁸ Yazığlar ve Roxalanlar siyasal olarak bir birlik içinde hareket edip savaşlara beraber katıldılar. Sonraki dönemde bu iki Sarmat kütlesi arasında Roma’nın Dak’ları sokması Yazığların Roxalanlardan yardım almasını engelledi. Yazığlar zamanla güç kaybederek Roma ile yaptıkları savaşlarda yenildiler. Macaristan ve Tuna hattında dağılarak yaşadılar.⁹⁹

Doğuda ise Kuzey Kafkasya’da Sirakların Orta Asya’dan İtil nehri kıyılarına ve oradan Kafkaslar’a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış oldukları ifade ediliyor. M.Ö. VI. Yüzyıldan M.S. II. yüzyıla kadar Aşağı İtil ve Karabağ arasında kabileler birliği teşkil ederek yaşadıkları anlaşıyor. Roma ile savaşında Mithridates tarafını tuttıkları için Roma tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldılar ve M.S. II. yüzyıldan sonra bölgede egemenliklerini kaybettiler.¹⁰⁰

Baltık Denizi’ne kadar olan sahada yaşayan Ugorlar Sarmat toplulukları arasında gösteriliyordu. Zamanla Ugor toplulukları Ural dağlarından batıya doğru yönelmiş ve batıdaki Ugorlar Fin toplulukları olarak tanınmıştır. Ugorların Dinyeper’in üst akımlarına doğru inmişlerdir.¹⁰¹

⁹⁷ Rostovtzeff, **a.g.e.**, s.120-121.

⁹⁸ Rostovtzeff, **a.g.e.**, s.115-116; Vernadsky, **a.g.e.**, s.88.

⁹⁹ J. Harmatta, **a.g.e.**, s.45

¹⁰⁰ Durmuş, **Sarmatlar**, s. 91-94.

¹⁰¹ Durmuş, **a.g.e.**, s.90.

Kabileler birliği şeklinde teşkilatlanmış olan Sarmat topluluklarının batı kolunu Yazığ, Roxalanlar ve Ugorlar meydana getirirken doğu kolunu Siraklar, Aorslar, Alanlar meydana getiriyorlardı. Strabon Aors ve Sirak’lardan bahsederken Aorsların çok daha fazla toprağa sahip olduklarından, Hazar Denizi sahilinin büyük bir bölümünü kontrol ettiklerinden, Hindistan ve Babil’den develerle ticaret yaptıklarından, zenginlikleri nedeniyle altın takılar taktıklarından, Aorsların Don nehri kenarında yaşadıklarından, Sirakların ise Kafkaslar’dan doğu Maiotis’e (Azak Gölü) dökülen Achardaios nehri kenarında yaşadıklarından bahseder.¹⁰² Aors’ların Roxalanların arkasından Don boyuna doğu hareket eden ve Don boyunda, Azak Denizi kenarında ve Hazar Denizi’ne kadar hakim olan Sarmat topluluğu olduğuunu görüyoruz.¹⁰³

M.. 130 yılında batıdaki Yazığ, Ugor ve Roxalan topluluklarının bakiyeleri Don ve Dinyeper arasında Kral Sarmatlar olarak isimlendirildiler. Büyük bir ihtimalle bu oluşum M.. 150’lerden itibaren şekilleniyordu.¹⁰⁴ Kral Sarmatlar’a ait olduğu arkeolojik bulgularla tespit edilen özel bir madalyon türünün M.. 125-61 yılları arasında tarihlendirildiği hesaplanarak M.. 61 yılında bu oluşumun isim değiştirdiği düşünülüyor. Bu madalyon türünün benzerine Bulgaristan’dan Sibirya’ya kadar olan coğrafyada rastlanıyor.¹⁰⁵

M.. I yüzyıldan itibaren artık Sarmat coğrafyasında Sarmatlar’ın başka bir kabilesi kabul edilen Alanlar’ın hakim güç olarak öne çıktıklarını görüyoruz. Josephus, Alanlar’ın M.S. 35’de Kuban bölgesine hakim olduklarını ve Kafkaslar, Armenia’yı hakimiyet altına alarak sonuçta Persler ile savaşmak için uğraştıklarını belirtir. Onların bu uğraşısı sonuçsuz kalmış ve batıya Don ve Dinyeper havzasına yönelmişlerdir. Fakat M.S. 49 yılında Bosphorus Krallığı’nda karışıklık çıktığında komşuları Aorslar ve Siraklar olarak kaydedilmiştir. Burda Alanlar’ın ismi geçmez.¹⁰⁶ Bununla birlikte M.S. I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Alanlar’ın Karadeniz’in kuzeyindeki Sarmat toplulukları üzerinde etkin konumda

¹⁰² Strabo , **a.g.e**, s.489 (Strabo XI ,5,8)

¹⁰³ Rostovtzeff, **a.g.e**, s.116.

¹⁰⁴ Harmatta, **a.g.e.**, s.32; Durmuş, **Sarmatlar**, s. 95.

¹⁰⁵ Harmatta, **a.g.e**, s.37.

¹⁰⁶ Rostovtzeff, **a.g.e**, s.116.

oldukları, artık Aors, Sirak, Roxalan adı yerine Alan adının öne çıktığı görülüyor. Sarmat bakiyeleri bu tarihten itibaren Alan egemenliğine girmiş olmalılar. Alanlar'ın M.S. 135'de Kafkaslar'dan Anadolu içlerinde Kapadokya'ya kadar ilerledikleri ve Armenia valisi tarafından geri püskürtüldükleri biliniyor.¹⁰⁷

M.S. 215- 250 arasında kuzeyden Gotların yayılmasıyla Alan hâkimiyeti zayıfladı ve Alanlar Don boylarında güneye doğru geri çekildiler. Bu arada bir müddet için Gotlar ve Alanlar yan yana yaşadılar. Gotlar'ın Alan kültürünün ve sanatının etkisi altında kaldığı ve onlardan askeri taktikleri öğrendikleri ifade edilir. M.S. 375 yılında Hunlar'ın Gotlar üzerine saldırılarından sonra Doğu Avrupa bozkırında artık Alan hakimiyeti görülmez. Alanların bir grubunun Hun baskısı sonrasında Gotlar ile birlikte batı Avrupa içlerine göç ettikleri, 378 yılında Gotların Roma karşısındaki başarısına yardım ettikleri sonrasında Ostrogot ve Vizigot bakiyelerine katıldıkları, bir kısmının Vandallar ile birlikte Ren nehrini geçerek Galya'ya kadar indikleri, bir kısmının Roma'nın hizmetinde Britanya'ya gönderildiği biliniyor. Bununla birlikte Alanların esas bakiyesi Hun hakimiyeti altında varlığını sürdürdü. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra VI. yüzyılda güneyde Kafkaslarda ortaya çıktılar.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Rostovtzeff, **a.g.e.** s.118; Vernasky, **a.g.e.**, s. 88

¹⁰⁸ Denis Sinor, **a.g.e.** s.113.

BİRİNCİ BÖLÜM

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI – SINIRLARI VE ETNİK YAPISI

1.1. Saltovo-Mayatsk Kültürü’nün Ortaya Çıkışı ve Sınırları

Gobi Çölü’nden Hazar Denizi’ne kadar hakimiyet kuran Göktürk Kağanlığı’nın Batı Kanadı’nın Doğu Avrupa uzantısı olan Hazar Kağanlığı’nın Türklerin binlerce yıldır devam eden devlet felsefesinin ve kültürünün temsilcileri olarak tarih sahnesine çıktıklarını Göktürkler ile devam eden kültürün taşıyıcıları olduklarını söyleyebiliriz. Bu nedenle Hazarlar’ın Kuzey Kafkasya’da Türk boylarını hakimiyet altına almaları zor olmadı. Alanlar, Sabirler¹⁰⁹, Avarlar, Barsiller, Hun bakiyeleri, Onogurlar ve diğer Oğuz boyları Hazar Kağanlığı hakimiyeti altında birleştiler.¹¹⁰ 660’lı yılların sonuna doğru Bulgar Kağanı Kubrat’ın ölümünden sonra oğulları arasında Büyük Bulgar Devleti parçalanmıştı. Hazarlar Kuban ve Azak Bölgesi ve Don Nehri boyundaki Bulgarları hakimiyetleri altına almışlardı. Kubrat’ın oğlu Asparuh’un emrindeki birliklerin ise Tuna’ya kadar takip edildikleri biliniyor. Bu durumda Hazar Devleti’nin henüz VII. yüzyılın sonuna doğru Kafkasya’dan Dinyester nehrine kadar Azak Çevresi ve Kırım’ın önemli bir kısmı dahil olmak üzere Karadeniz’in kuzeyindeki bozkır kuşağında yayıldığını yazılı kaynaklardan takip edebiliyoruz.¹¹¹

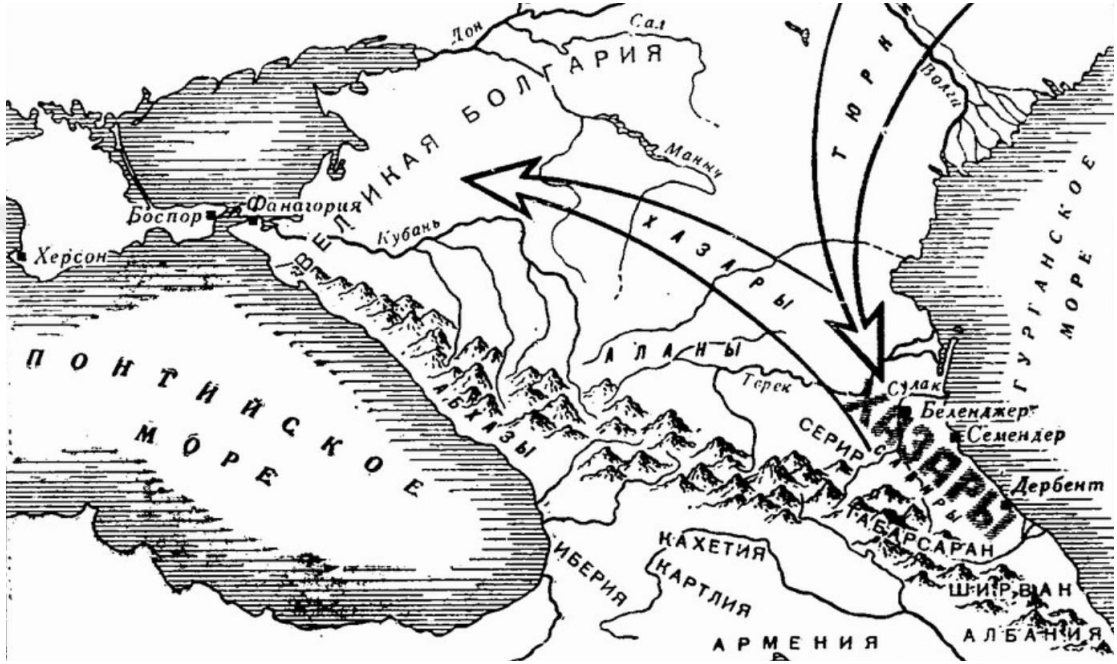
Hazar yayılmasında önemli etkenlerden biri Hazar-Arap savaşlarıdır. 650’li yıllarda başlayan ve yaklaşık yüz yıl süren bu savaşlar sırasında Araplar defalarca Hazar topraklarını işgal ettiler, şehirleri yağmaladılar, yerleşim yerlerini yaktılar, tarlaları ve üzüm bağlarını çiğnediler, sığırları kışlık alanlardan sürdüler ve nüfus, kural olarak esir alındı veya köleleştirildi. Hazarlar’ın ilk başkentleri Belencer’in

¹⁰⁹ Sabir isminin daha önce P.K. Kokotsov tarafından yapılan Kağan Yusuf’un mektubunun tercümelerinde “Savir” olarak geçtiğini gördük. Farklı kaynaklarda Sabir, Sabar, Savir, Suvar olarak ifade edilen bu Türk kavmini biz bundan sonraki anlatımımızda Sabir olarak tanımlayacağız.

¹¹⁰ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 229-230; M.G. Magomedov, **Hazarı na Kavkaze**, Dagestanskoe Knizhnoye İzdatelstvo, Mahaçkala 1994, s. 12-20.

¹¹¹ Artamonov, **a.g.e.**, s. 231-234.

ve Semender'in bu savaşlar sırasında Arap hakimiyetine girdiği bu nedenle Hazarlar'ın başkentlerini daha kuzeyde İtil'e taşıdıkları biliniyor.¹¹² Kuzey Kafkasya'da tarımla uğraşan ve gelişmiş sulu tarım yapan Hazar nüfusu yüzlerce yıldır terkedilmiş Don ve Azak bozkır ve orman-bozkır bölgelerine, İdil'in ıssız uçsuz bucaksız geniş ve verimli topraklarında yerleşmeye başladı.¹¹³

Resim 1.1 : VI—VII yüzyıllarda Hazarlar. S.A. Pletneva, **Hazarı**, Akademiya Nauk SSSR , İzdatelstvo Nauka, Moskva 1986, s.16.

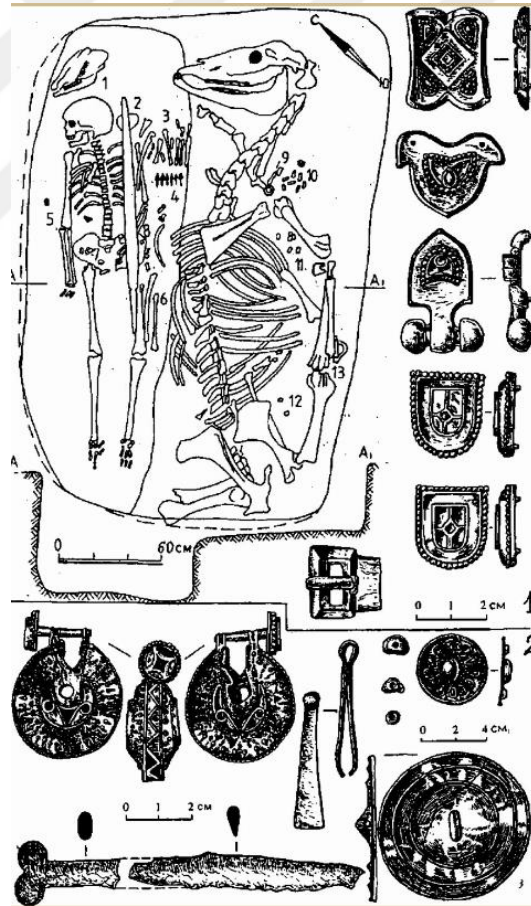
Hazarların Bulgarları hakimiyet altına alıp Azak Çevresi ve Kırım'da ortaya çıkması ile birlikte burdaki inşa tekniklerinden başlayarak değişim gözlemlendi. Kırım'ın her yerinde balıksırtı taş döşeme duvarlı yapılar ortaya çıktı.¹¹⁴ Mezarlar hala kurgan tipi ve bozkır boyunca dağılmıştı. Hazarlar bu bölgelerde daha önce var olan yerleşim yerlerine yerleşmeye veya yurtlarını özgür yerleşimi olmayan bölgelere kurmaya başladılar. Kırım'ın kuzeybatısında bugünkü liman şehri Portov yakınlarında eski Bulgar mezarları gibi antik kurganın kurganına açılan mezarda bulunan Hazar yerleşimlerinin ilk dönemine ait nişli (cepli) bir savaşçı

¹¹² A.g.e., s.270-276.

¹¹³ Pletneva, **Hazarı**, s.41-42.

¹¹⁴ A.I. Aybabin, "K Diskussi o Vizantiyskoy Hazarskom Kondominiume v Krimu", *Hazarı Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Institut Shodoznavstva İm, Kiev-Harkiv 2014,s. 165-169.

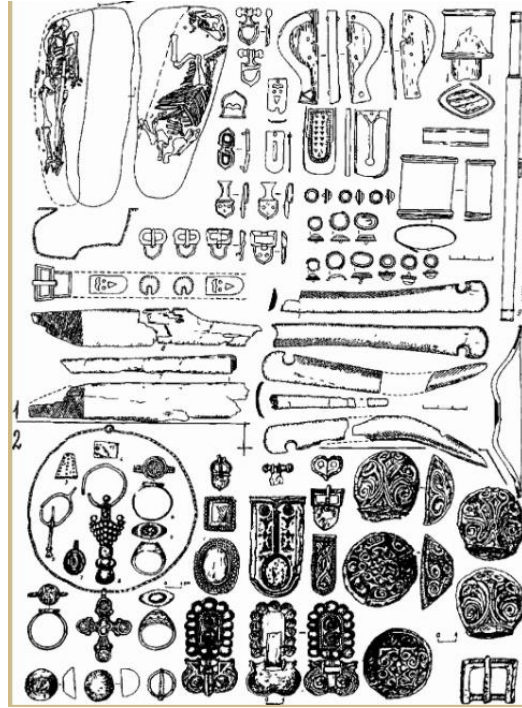
mezarında niş içinde bir süvari kılıcı, yay ve bir sadak içine yerleştirilmiş okları ile birlikte bulundu. Askeri kemeri gümüş ve altın işlemeliydi ve cam eklerle zengin bir şekilde dekore edilmişti. Gömülünün başı kuzeybatıya bakıyordu ve başında cilalı bir testi yanında bir koyun kafası ve koyunun bacak kemikleri bulunuyordu. Yanındaki basamakta başı kuzeybatıya yönlendirilmiş insan şeklinde yatırılmış bir at iskeleti duruyordu ve atın dizgin kayışlarında ve üzengilerinde gümüş plaklar bulunuyordu. S.A. Pletneva bozkır bölgesinde Hazar ve Bulgar mezarları üzerinde yoğun arkeolojik çalışmalarda bulunan A.I. Aibabin'in bu mezarı Hazar Kağanlığı'nın ilk dönemine ait zengin bir Hazar askerinin mezarı olarak tespit ettiğini belirtir.¹¹⁵

Resim 1.2.: Bir Hazar Savaşçısının Mezarlığı. Kurganın Höyüğüne Gömü. Kırım Limanı (1); Ukrayna Novopokrovka Köyü Yakınındaki Bir Kadın Cenazesinden Envanter. (2) -S.A. Pletneva , **Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepy v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)**, s.183.

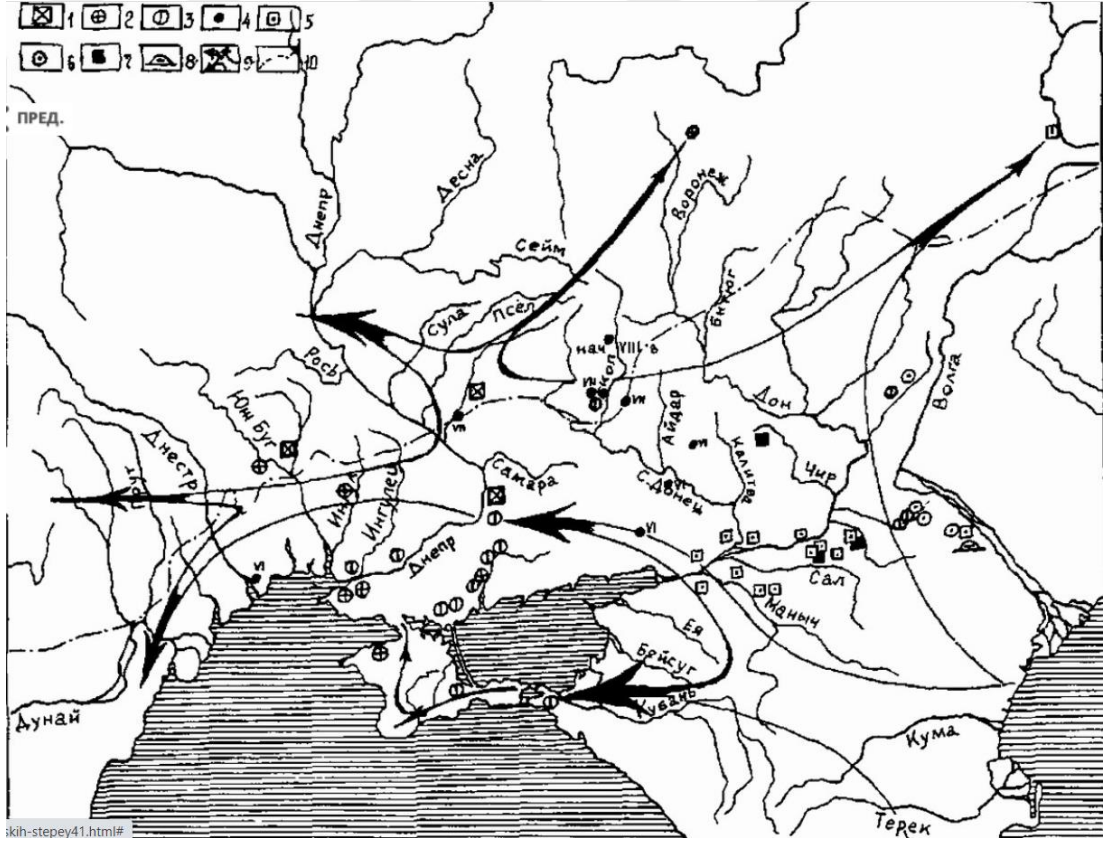
¹¹⁵S.A. Pletneva , **Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepy v Epokhu Srednevekov'ya IV-XIII Veka**, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voronej 2003, s.32.

Bu döneme ait Azak Denizi'nden Dinyeper ve Bug nehrine kadar olan alanda tüm bozkır şeridi boyunca farklı bir ölü gömme grubu araştırmacılar tarafından Hazarlara atfedilir. Gömüler genellikle eski kurganların kurganlarına (höyüğün kendisine) ayrı bir giriş yapılarak gömülen kurgan gömülerdi. Özellikle bugün Ukrayna'nın Donetsk bölgesinde Mariupol şehri yakınlarındaki Vinograd köyünde Molochnaya Nehri kıyısı üzerinde yükselen bir kurganın höyüğünde bulunan mezar bölgedeki erken Hazar dönemi için oldukça karakteristiktir. Burda mezar nişlidir (ceplidir) ve gömü mezar çukurunda sırtüstü uzanmış başı batıya dönüktür. Gömüye kılıç, yay ve oklu sadak eşlik eder. İki askeri kemer bronz ve bakır kaplamalar, altın ve gümüş alaşımdan yapılmış plaklarla süslenmiştir. Niş bölümü basamağı mezar çukurunun sadece 0,15 metre aşağısındadır. Üst basamakta başı batıya dönük bir at iskeleti insan gibi bacakları karnına bükülmüş olarak yatırıldı. Mezar VII. Yüzyılın ilk yarısına tekabül eder ve ritüel ve envanter olarak yukarıdaki mezarlar ve bölgede bu döneme ait olarak tespit edilen mezarlar ile oldukça yakındır.

Resim 1.3.: Vinograd Köyü Yakınında Zengin bir Hazar Mezarı. (1) Keleğey Defininden Buluntular (2).- S.A.Pletneva , *Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepy v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)*, s.184.

Yine Aşağı Dinyeper’de sol kıyıda bugün Ukrayna’nın Herson bölgesinde Kelegey köyü yakınındaki ağır bir şekilde yağmalanmış aynı şekildeki bir kurgan mezarının çukuru üstünde bir taş ocak vardı. Mezarda kafatası parçaları korunmuş bir atın parçaları ile altın çanlar ve altın plakalarla süslenmiş koşum takımları bulundu. Mezarda, altın kaplamalar ve renkli cam işlemeli tokalarla süslenmiş en az dört kemer takımının kalıntıları ayrıca altın kolyeler, küpeler, yüzükler ve Bizans üretimi bir haç ve demirden zırh, kılıç, hançer parçaları bulundu. Kılıç ve hançerin kınları değerli taşlar ve cam ekli altın plaklarla süslenmiş telkâri ile çevrelenmişti. Dönemin en zengin süvari mezarlarından olduğu düşünülür.¹¹⁶

Resim 1.4.: VII-VIII. yüzyıllarda Hazar Genişlemesinin Yönlerinin Haritası. 1 - Cenaze Anıtları (Pereşçepina, Voznesenka, Gladosa) ; 2 - VII. yüzyılın Hazarlarının Süvari Mezarları; 3 - Karışık Hazar-Bulgar Süvari Mezarları; 4 - Madeni Paralar; 5 - Kare Hendekli Mezar Höyükleri; 6 - Yuvarlak Hendekli Kurgan Altı Mezarlar; 7 - Kremasyon Mezarları; 8 - Kurganın Höyüğüne Gömme; 9 - Hazar Genişlemesinin Yönleri; 10 - Bozkırın Orman Bozkırı ile Sınırı- S.A. Pletneva, **Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepey v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)**, s.182.

¹¹⁶Pletneva ,a.g.e., s.32-33.

Bugün Ukrayna'nın Odessa Oblastında bulunan Yasinova yakınlarındaki bir mezar daha az gösterişlidir. Burda bir kılıç, bir altın yüzük ve bir küpe, bir kılıç parçası ve bir üzengi üst kısmı ile bir kemer için ile bir savaşçı cenazesinin kalıntıları bulundu. Özellikle ilgi çekici olan bu kompleksi, arkeoloji biliminde yaygın olarak bilinen zengin Pereşçepina hazinesi ile birleştirmeyi mümkün kılan büyük dökme plakalar ve uçlardan oluşan bir kayış setidir.¹¹⁷

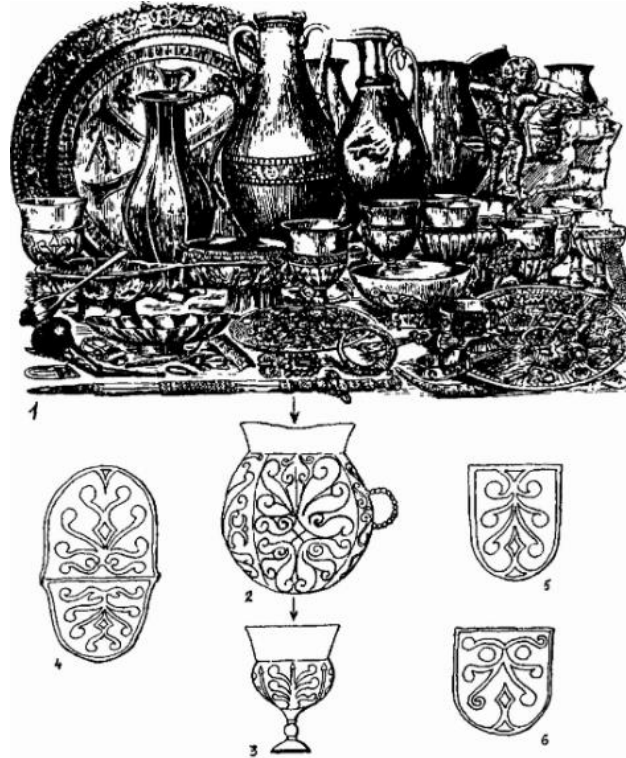
Pereşçepina hazinesi Ukrayna'nın Poltava bölgesinde bugünkü Malaya Pereşçepina yakınlarında Dinyeper Nehri'nin orta akımlarında sol kolu olan Vorskla Nehri'nin kumlu sol kıyısında tesadüfen yerli halk tarafından keşfedildi. Buluntunun yanında mezar yoktu. Buluntu o kadar etkileyiciydi ki köyde hemen fark edildi ve hazine hızla elden ele yağmalandı. Bulguların bir kısmı köylülerden bölgeye gönderilen arkeoloji komisyonu tarafından toplatıldı. Hazinenin başına gelen bütün bu felakete rağmen gün yüzüne çıkarılan eşyalar çok etkileyiciydi. Muhteşem altın ve gümüş kaplar (sürahiler, bardaklar, tabaklar, kepçeler, kaseler), lüks bir kılıf içinde bir kılıç, altın kemer tokaları ve uçları, kemerler, bilezikler, yüzükler, askeri kemer ve at koşum takımı üzerindeki çeşitli levhalar, tokalar, şeritler ve kolyeler, kolye olarak kullanılan altınlar buluntular arasındaydı. Hazine ile bulunan Bizans sikkeleri VII. Yüzyıl ortalarına aittir fakat burda ve Yasinova'da bulunan kemer seti üzerindeki yuvarlak palmet süsleme bu iki hazineyi VII. Yüzyılın ikinci yarısı ve VIII. Yüzyılın ilk on yılına tarihlemeyi mümkün kılıyor. Palmet süsleme VII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıktı.¹¹⁸

S.A. Pletneva üzerinde "Kubrat" isminin yazılı olduğu bir altın yüzük nedeniyle Pereşçepina hazinesinin Bulgar Hanı Kubrat'a ait olarak kabul edildiğini fakat Azak ve Kuban boyundaki Büyük Bulgar Devleti'nin hazinenin bulunduğu bölgenin 500-700 km. aşağısında bulunduğundan bu varsayımın çok zor bir ihtimal olduğunu belirtir. Pletneva'ya göre Kubrat Hanın hazinesi Hazar askeri liderlerinden biri ya da Hazar Kağanı tarafından ele geçirildi; zevke göre süslenip zenginleştirildi ve yeni altın ve gümüş kaplarla dolduruldu. Bu VII. Yüzyıl sonu

¹¹⁷ Pletneva , a.g.e., s.34.

¹¹⁸ Pletneva , a.g.e., s.34-35.

VIII. Yüzyıl başından kalma hazine bir şekilde Pereşçepina'ya geldi. Hazar Beyi öldü ve hazinenin bir kısmı onunla gömüldü. Pletneva Hazar Kağanları'nı ve aristokrasinin diğer temsilcilerini muhtemelen bu şekilde nehir kenarlarına gömdüklerini savunur. Pletneva'ya göre bu sebepten Hazar Kağanı'nın gücüyle birleştirilen Doğu Avrupa bozkırlarında kültürün oluşumunun ilk aşaması Pereşçepina aşaması olarak adlandırılabilir.¹¹⁹

Resim 1.5.: Pereşçepina Hazinesi(1). Yasinova Kemer Setinin (4,5,6) Plakalarında Tekrarlanan Karakteristik Süslemeden Bir Kupa ve Bir Bardak (2,3)- S.A. Pletneva , **Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepy v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)**, s.185.

Pereşçepina dönemine ait bir başka anıt Dinyeper Nehri'nin sol kıyısında bugünkü Ukrayna'nın Zaporajye bölgesindeki Voznesenka Anıtıdır. Nehrin kenarındaki platonun en yüksek noktasında 62x31 metrelik dev bir dikdörtgen kare sur içersindeki iki çukurdan birinde silahlar, üzengiler, at koşum takımları ve başta atları olmak üzere yanmış kemik parçaları daha büyük olan diğer çukurda ise çoğunlukla at olmak üzere hayvan kemikleri, yanmış kemik ve kil parçaları, seramik parçaları ve ok uçlarına rastlandı. A.K. Ambroz Göktürk Kağanlığı'nda bunlara çok benzer bulguları örnek vererek bu yapının Türk

¹¹⁹ Pletneva , **a.g.e.**, s.36.

Kağanları'na, soylulara ait anma tapınağı olduğunu belirtir. S.A. Pletneva'ya göre de Voznesenka Türkçe konuşan bir grup tarafından bırakıldı ve hanlarına aitti ve burdan çıkarılan seramikler ve diğer eşyalar bu anıtı erken dönem VIII. Yüzyıl Satovo-Mayatsk kültürüne bağlar.¹²⁰

Resim 1.6.: Voznesenska Anıtı : Askeri Kemer Tokaları, Üzengi, Kılıç, Gümüş Bir Kartal. S.A. Pletneva, *Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepey v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)*, s.186.

Güney Bug Nehri kıyısında VII. Yüzyılın sonu VIII. Yüzyılın başına tarihlendirilen Gladosa anıtı Pereşçepina Anıtlar zincirinin bir başka halkası olarak kabul edilir. Nehrin hafif eğimli kıyısında bir çukur içinde bir adam ve iki koyuna ait kremasyon izleri ile (ölü yakma ayini) at koşum takımı, altın dizgin plakaları, silahlar, kın, mızrak, hançer, kılıç parçaları ve altın Bizans sikkeleri bulundu. S.A. Pletneva'ya göre Pereşçepina aşamasının son halkası aynı

¹²⁰ Pletneva, *a.g.e.*, s.38-39; Pletneva, *Ot Kočeviy k Gorodam*, s.101-102; A.K. Ambroz, "O Voznesenskom Komplekse VIII v. na Dnepre -Vopros Interpretatsii", *Drevnosti Epohi Velikogo Pereselenija Narodov V-VIII vekov, Sovetsko-Vengerskiy Sbornik*, Moskva 1982, s.204-222.

döneme tarihlendirilen kuzeydoğu bozkır anıtlarıdır. Bunlardan biri daha sonra Saltovo-Mayatsk kültürü İdil Bölgesi için de değineceğimiz Samarskaya Luka Orta İdil kıyısındaki höyüklerin altındaki birkaç mezar alanıdır. Samarskaya Luka'nın 100 km kuzeyinde İdil'in sağ kıyısında Shilovka Anıtı'nda kare bir kurganın altında bir oval çukur girişle girilen oval bir odada yağma edilmiş olmasına rağmen kalın bir kömür yatağında genç bir erkek, bir kız bir erkek çocuk ve bir at cenazesinin yanında altın varaklı at koşum takımlarından kemer tokalarına kadar çok zengin bir gömü bulundu ve birlikte bulunan Bizans sikkeleri ile VII. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirildi. Yine buna benzer bir anıt bugünkü Moskova bölgesinde Oka nehri üzerindeki Artsibashevo anıtıdır. S.A. Pletneva Pereşçepina-Voznesensky çemberinde bulunan VI. Yüzyılın sonu VIII. Yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen bütün bu anıtların Hazar Kağanlığı'nın Avrupa bozkırlarındaki oluşum ve gelişim dönemi olduğunu, ormanlık-soğuk bir ülkeyi ele geçirme konusunda keşifler yapıldığını bu sırada zengin müfreze birlikleri liderlerinin öldüklerini ve buraya gömüldüklerini, onlar adına anıtlar dikildiğini savunur. Pletneva'ya göre birçok araştırmacı bu anıtların Hazarlara ait olduklarını inkar ediyor.¹²¹

Arkeolojik araştırmalar sonucu Hazar genişleme dönemine ait (VIII. Yüzyılın ilk yarısı) Seversky Donets ve Don havzalarında, Seversky Donets'in kolları Aydar, Derkul, Aygır, Krasnaya'nın tüm sol kolları boyunca birkaç yüz büyük ve küçük yerleşim yeri keşfedildi. Kural olarak yazın ve sonbaharda nehir kenarlarında taşkın yatakları üzerinde yurt şeklindeki konutlarda yaşadılar ve nehirlerin taşmasından önce kışın taşkın yatağı üzerindeki teraslara göç ettiler ve buradaki meralarda sürülerini otlatırlar. Bozkır ve orman-bozkıra dağılan bu nüfus aslında yapı olarak bir Hazar ordular birliğiydi. Zamanla daha güvenli olan taşkın yatağı üzerindeki yüksek teraslarda kalıcı yerleşim başladı. Bu kitlesel yerleşme, yeni bir iş yapma biçimine - tarıma ve aynı zamanda el sanatları üretimine geçişi sağladı. Nehir kenarındaki kamplarda küçük çanak-çömlek atölyeleri vardı. Fakat yüksek teraslara yerleşimle birlikte Saltovo-Myatask kültürünün en belirgin işareti olan nehir veya deniz kumu katkılı kilden doğrusal veya çizgili dalgalı

¹²¹ Pletneva , a.g.e., s.39-44.

gri mutfak kapları ortaya çıkmaya başladı. İkinci grup seramikler törensel sırlı yemek takımlarının üretimi kısa sürede bütün Don bozkırına yayıldı. Hun ve Sarmat kadınları tarafından yaygın olarak evlerde üretilen alçı kaplar Hazar nüfusunun kadınları tarafından da üretilen yaygın seramik türüydü. Fakat Hazar nüfusunun alçı seramikleri biçimsel oran ve süsleme açısından farklıydı.¹²²

Resim 1.7.: Saltovo-Mayatsk Kültürü. Dairesel Mutfak Seramiği. Moskova Arkeoloji Enstitüsü. (Kişisel Albüm)- Moskova Arkeoloji Enstitüsü. (Kişisel Albüm).

VIII. Yüzyılın ilk yarısında Arap-Hazar savaşları son buldu. Bundan sonra Hazar altın çağı başladı. VIII. Yüzyılın başlarında Hazarlar günümüzdeki Kuban ve Dağıstan'ın bozkır ve eteklerini, Azak bozkırlarını, kısmen Kuzey Karadeniz kıyı şeridini, bozkırlarını ve orman-bozkır kuşağını, Kırım'ın çoğunu hakimiyetleri altına aldılar.¹²³

Göktürk Kağanlığı'nın ve A-shi-na klanının kadim Türk devlet felsefesi Orhun Yazıtlarında belirtildiği gibi hakimiyet altına alınan topraklara barışı ve refahı getirmektir.¹²⁴ Aynı felsefeyi ve töreyi benimseyen Hazarlar her dinden insanların güvenli bir şekilde yaşayıp, çalışıp ürettikleri ve ticaret yaptıkları bu barışçıl ve refah düzenini Hazar Kağanlığı sınırları içinde kurmayı başardılar. Bu dönemi bazı batılı ve Rus tarihçiler “Pax-Hazarya” olarak adlandırdılar. Gumilev, V.V.

¹²² S.A.Pletneva, **Koçevniki Srednevekovya Poiski İstoriçeskih Zakonomernostey**, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1982, s. 52-56.

¹²³ Pletneva, **Hazarı**, s.40.

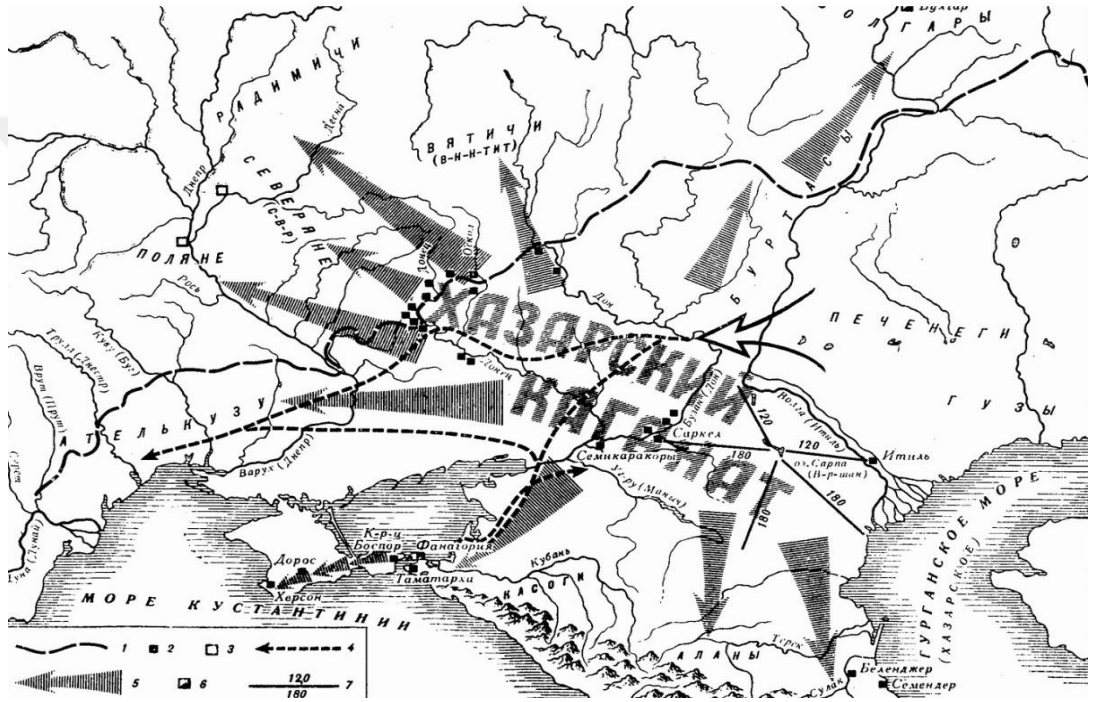
¹²⁴ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s.43.

Grigoryev'in Hazarlar hakkında şu satırlarını aktarır: *“En büyük anarşi, fanatizm ve derin cehalet Batı Avrupa üzerinde hakimiyet kurmak için birbirine meydan okuduğunda Hazar Kağanlığı adaleti ve dini hoşgörüsü ile ünlüydü ve inancından dolayı zulme uğrayanlar her yerden ona akın etti. Avrupa'nın kasvetli ufkunda parlak bir meteor gibi parladı.”*¹²⁵ Pletneva ise Hazar Kağanlığı'nın doğuşunu şu şekilde tarif eder: *“Türk Kağanlığı'nın doğrudan varisi olan son güçlü devlet Avrupa bozkırlarında yaşayan kabilelerin aşırı batı birliği olan Hazar Kağanlığıydı.... Daha sonra günümüz Dağıstan'ın Hazar bozkırlarında göçebe ve yarı göçebe kabileler ve Türk Kağanlığı'nın vassalları da toplandı. Bazıları Hun istilasından bu yana Dağıstan bozkırlarında yaşadı, dolaştı ve yerleşti. Bazıları örneğin Türklerin Aşina klanı Kağanlığın doğu bölgelerinden geldi. Hepsi sadece kabile geleneklerinin taşıyıcıları değil büyük ölçüde Türk Kağanlığı kültürünün taşıyıcılarıydı. Bu durumda Hazar Devleti'nin boş, hazırlıksız bir devletleşme ortamında şekillenmediğini söyleyebiliriz. Ekonominin tarımsal yapısını kullanan yerel kabileler, gelişmiş bir kültür, uygar ülkelerin yakınlığı, Dağıstan bozkırlarında tarımsal ve göçebe karmaşık ekonomilerin hızla oluşumuna ve kentsel tip yerleşimlerin kompozisyonuna katkıda bulundu. Bu Dağıstan dönemi Hazar Devlet birliğinin ekonomik olarak daha yavaş gelişen diğer Kağanlıklardan farklı olan özgünlüğüydü. Bu Devletin hayatı Araplar tarafından Dağıstan bozkırlarında ve eteklerinde kendisine verilen yenilgiden sonra VIII. yüzyılın ortalarından itibaren değişti.”*¹²⁶ Askeri-idari çekirdekler etrafında zanaat ve ticaret merkezleri büyüdü. Bu askeri boy beyleri aynı zamanda kendi bölgelerinin idarecileri Kağanlıktaki en yüksek güce Kağan'a bağlıydılar. Böylece bir ağ şeklinde bozkırın her tarafına yayılmış olan boylar birliği sistemi bir devlet oluşumunun gerekliliği olarak bürokratik uygulamaları Kağana bağlı olarak yönetti. Liman şehri yöneticileri, vergi tahsildarları, fethedilen yeni bölgelerin tudunları güvenli ekonomik sistemin uygulayıcılarıydılar. Hazarya kuzeyden Baltık ülkelerinden gelen ve Kırım Yolu ile Bizans'a ve Dağıstan yolu ile Bağdat'a ve İç Asya'ya bağlanan ticaret yolu üzerindeydi. Aynı zamanda Doğu'dan Çin ve Hindistan üzerinden gelen kadim

¹²⁵ Gumilev, **Otkritiye Hazarii**, Izdatelstvo AST, Moskva 2021, s. 11.

¹²⁶ Pletneva, **Koçevniki Srednevekovya Poiski İstoriçeskih Zakonomernostey**, s.101-104.

İpek yolu'nun Avrupa'ya geçiş ayaklarından biri Hazar Denizi ve Dağıstan'dı. Ortaçağ'ın bu en önemli ticaret rotalarını elinde tutan Hazar Kağanlığı hakimiyet sahası içinde VIII. Yüzyılın sonu ve X. Yüzyılın başı arasında tarihlendirilen Saltovo-Mayatsk kültürü olarak bilinen yüksek bir kültür yarattı.¹²⁷

Resim 1.8: VIII-IX. Yüzyıllarda Hazar Kağanlığı: 1 - Orman-bozkır ile Ormanın Sınırları; 2 – VIII-IX. yüzyılların Hazar Kaleleri ve Şehirleri; 3 – IX-X. yüzyılların Rus Şehirleri; 4 – IX. yüzyılın Sonunda Bozkır Boyunca Peçeneklerin yolu; 5 – VIII-IX. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı'nın Genişleme Yönleri; 6 - İdil Bulgaristan'ın Başkenti- Pletneva, **Hazarı**, s.47.

M.I. Artamonov, 1940 yılında Sarkel'deki arkeolojik çalışmaları sonrasında bu şehrin kültürünün Seversky Donets ve Don'un üst kısımlarındaki beyaz duvarlı kale inşaatçıların kültürüyle tamamen aynı olduğu sonucuna vardı ve Hazar Kağanlığı'nın bir parçası olan halklar tarafından terk edildiğini bilimsel kanıtlarla açıklayan ilk bilim adamı oldu. Artamonov'a göre Don Saltovo-Mayatsk anıtları ve Azak Denizi'nin nüfusu sadece kültürde değil aynı zamanda etnik

¹²⁷ Pletneva, **Hazarı**, s. 41-46.

kökende de birleşmiş bir grup oluşturunuyordu.¹²⁸ Artamonov Saltovo-Mayatsk kültürünün en önemli özelliklerini şu şekilde vurgulandığını belirtir:

“1) Mayatsk yerleşimindeki ve Don Nehri boyunca ve Don’un aşağı kesimindeki VIII-IX. yüzyıllara tarihlenen yazıtlar tek bir dil grubunu Türkçeyi işaret ediyordu. Bu hem orman-bozkır bölgesindeki hem de bozkır bölgesindeki nüfusun dil birliğini gösteriyordu.

2) VIII-IX. yüzyıllarda Don ve Azak bölgelerinin halkları Hazar Kağanlığı’nın bir parçasıydı ve Hazarların kendileri gibi göçebe bir yaşam biçiminden tarıma dayalı yerleşik bir yaşam biçimine geçtiler.

3) Yerleşik hayata geçiş el sanatları ve ticaretin gelişmesine ve Saltovo-Mayatsk kültürünün doğmasına neden oldu.”¹²⁹

Pletneva “ Saltovo-Mayatsk kültürünün VIII. Yüzyılda Kağanlık topraklarında ortak bir dil etrafında yayıldığını bu dilin Bulgar-Peçenek ve Bulgar-Hazar Türkçesi dil grubu olduğunu ifade eder. Orman- bozkırdan Aşağı Don’a kadar tek bir yazı sistemi Türk Runik yazı sistemi görüldüğünü” belirtir. Pletneva’ya göre ortak dil ve yazı Kağanlık coğrafyasında yaşayan halkları bir devlet çatısı altında birleştiren en önemli etmendir ve bu kültürün sınırları Kağan Yusuf’un mektuplarında yazdığı Kağanlık sınırındaki kabileleri, ülkeleri, halkları listeleyen sınırları ile örtüşür.¹³⁰ L.N. Gumilev ise VIII-IX. yüzyıllarda Hazarya’yı şu

¹²⁸ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.4-5.

¹²⁹ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.5.

¹³⁰ Pletneva, **Hazarı**, s.46-47; Ayrıca Bknz.; Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, s.98-102; Artamonov, **a.g.e.**, s. 495-509. Kağan Yusuf’un mektuplarında Hazar ülkesinin sınırları ile ilgili detaylar mevcuttur. Fakat bu sınır çizimi uzun ve kısa nüshalarda farklılık göstermektedir. Mektubun uzun nüshasında sınırlar oldukça detaylıdır ve şu şekildedir: “1. Gürgen Nehri’nin sonunda Itil adında bir nehrin kenarında yaşıyorum. Bu nehrin başlangıcı "seyahat ayları" boyunca doğuya bakar.; 2. Bu nehrin yakınında çok sayıda halk bulunur: Burt-s (Burtaşlar), Bulg-r (Bulgarlar), S-v-ar (Suvarlar), Arisa (Erziya), Ts-r-mis (Çeremisler), V-n-n-tit (Vyatiçler) , S-v-r (Severyanlar) S-l-viyun (Slavyanlar); 3. Açık alanlarda ve duvarlı şehirlerde yaşarlar. "Hepsi bana hizmet ediyor ve bana haraç ödüyorlar."; 4. Oradan, sınır Harezm'e giden yol boyunca döner ve Gurgan'a ulaşır. "Bir aylık seyahat için bu denizin kıyısında yaşayan herkes bana haraç ödüyor."; 5. Güney tarafında, T-d-loo ülkesinin sonunda, sınır Kapı'ya, yani Bab-al-Abvab'a dönene kadar S-m-n-dr (Semender) deniz kıyısında bulunur. Oradan, sınır dağlara döner. Azur, Aşem-da, S-radi, Kitup, Ar-ku, Shauna, S-g-s-r-t, Al-bus-r, Uhus-r, Kiarus-r, Tsig-l-g, Zunah ülkesinin sonunda, çok yüksek dağlarda, Afkan sınırına kadar tüm Alanlar, Kasa ülkesinde yaşayan herkes ve Kızl, T-k-t, G-bul'un tüm kabileleri (tüm bunlar Kuzey Kafkasya'nın halklarının, yollarının, geçitlerinin isimleri büyük

şekilde tanımlar: “Hazar Kağanı’nın tebaası arasında Kama Bulgarları, Burtaslar, Suvarlar, Mordvin-Erzyalar, Cheremisler, Vyaticiler, Severyanlar ve Polyanlar vardı. Doğuda, bu krallık Harezm ile sınırlandı, yani Mangışlak ve Ustyurt’a ve dolayısıyla Güney Uralların tüm bozkırlarına sahipti. Güneyde, sınır şehri, ünlü duvarı Transkafkasya’yı Hazar mülklerinden ayıran Derbent’ti. Batıda, tüm Kuzey Kafkasya, Kırım Bozkırları ve Dinyester ve Karpatlar’a kadar Karadeniz bozkırları Hazar Kağanına tabiydi. Bu bölgelerde Alanlar, Kasoglar (Çerkesler), henüz mevcut topraklarına taşınmamış olan Peçenekler ve Macarlar yaşıyorlardı.”¹³¹

Bu durumda yazılı kaynaklara göre Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik verilerinin Batı’da Macaristan’dan Doğu’da Uralların ötesine Cürcan’a kadar ve güneyde Kırım ve Dağıstan’dan kuzeyde kadim Slav yerleşimlerinin bulunduğu Doğu Avrupa orman-bozkırın üst sınırına kadar hakimiyet altına alınan topraklarda yayıldığı anlaşıyor.¹³² Pletneva arkeolojik araştırmalar eşliğinde Saltovo-Mayatsk kültürü topraklarının VIII-X. yüzyıllarda Kama’dan Kafkasya’ya Sarkel’den Tuna’ya genişlediğini ve bunun kültürün coğrafi varyantlarının sayısını arttırdığını ifade eder. Lyapuskin’in 1958’de kültürü orman-bozkır kuzey ve

ölçüde değişti) Kustandina denizine "herkes bana haraç ödüyor" yolculuğunun iki ayı boyunca yer alıyor; 6. Batı tarafında Sh-r-kil (Sarkel), S-m-k-r-ts (Tmutarakan-Tamatarakha), K-r-ts (Kerç), Sugrai, Alus, L-m-b-t, B-r-t-nat, Alubiha, Kut, Mank-t, Burk, Al-ma, G-ruzin. (Don’daki Sarkel ve Taman Yarımadası’ndaki Tamatarakhan hariç Kırım şehirleri burada listelenmiştir); 7. Oradan, sınır kuzeye, B-c-ra (Bacnak,- Peçenek) adlı bir ülkeye doğru döner, Va-g-z (Dinyeper) nehri kenarında bulunur. "Onlar X-g-riim (Macaristan?) sınırına ulaşana kadar bozkırda dolaşır ve yerleşir. Hepsi bana hizmet ediyor ve bana haraç ödüyorlar. Ülkeleri, yolculuklarının dört ayı boyunca uzanıyor." Yosif’in mektuplarında geçen yerleşim yerlerinin adları bugünkü Kafkasya’da var olan adlandırmaları yansıtmadığı için üzerinde çalışılan bir konudur. Örneğin Artamonov Hazar Tarihi kitabında “S-ridi” isminin Arap kaynaklarındaki Serir ile “Kasa” isminin ise Rus vekayinamelerindeki Kasoglar ile özdeşleştirildiğini Alanlar’ın bu ikisinin arasında olduğunu belirtir. V-g-z yani Dinyeper nehri boyunca Bts-ra Bacnak (Peçenek) toprakları uzanıyordu ve sınırları batıda H-r-rim (Macarlar) ın topraklarına kadar dayanıyordu. Yusuf’un sözüne göre bu sınırlar içindeki bütün halklar Hazar devleti bünyesinde yer alıyor ve Hazarlar’a vergi ödüyordu. Doğuda ise Yusuf’un Cürcan’a kadar çizdiği sınırdaki Guzlar bulunuyordu ve onların da Hazar hakimiyetinde olduğu ortaya çıkıyor. Yine Kağan Yusuf’un mektubunda İtil halkının şehre kışın geldiği baharla birlikte bozkıra çekilip kış gelene kadar bozkırda yaşadıkları ifade edilir.¹³⁰ Artamonov bu bilgiyi göz önüne alarak Hazarlar’ın başkenti İtil’in yerini tespit etmeye çalışmış, Artamonov’un izniyle Gumilev 1959 yılında İtil şehrinin aşağı İdil bölgesinde olduğunu hesap ederek burada bir dizi arkeolojik çalışmalar yapmış fakat bir Hazar başkenti olabilecek buluntuya rastlanamamıştı.

¹³¹ Gumilev, **Otkritiye Hazarii**, s. 5-6.

¹³² S.A. Pletneva, “Vostočnoevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur”, *Stepi Evrazii v Epokhu Srednevekovyaya*, Izdatyeltstvo Nauka, Moskva 1981, s.152.

bozkır güney olarak iki varyanta ayırmasından sonra Azak, İdil , Kırım, Kuzey Kafkasya, Tuna varyantları kültürün farklı coğrafi bölgeleri olarak ortaya çıktı.¹³³

Resim 1.9.: VIII-IX. Yüzyıl Saltovo-Mayatsk Kültürü Don Bölgesi/// Dimitrievski Mezarlığı (Belgorod Bölgesi) Kil Kupalar/// Dimitrievski Mezarlığı Kil Oluklu Çömlek ve Nizhniye Lubyanski (Yutanovski) (Belgorod Bölgesi) Kil Taşıma Şişesi/// Mayatsk Kalesinden Üstünde Çizim Olan Tebeşir Taşı Bloklar/// Volokonovka Mezarlığı ve Nizhniye Lubyanski Mezarlığı (Belgorod Bölgesi) Masa Üstü Ağaç Yemek Setleri///Saltov Mezarlığı (Harkov Bölgesi) At Elbisesi Süslemeleri _Bronz-Yaldızlı-Deri/// Saltovo Mezarlığı Üzengi Demirleri/// Dimitrievski Mezarlığı Eğir Tokası ve Bir Çift Üzengi/// Dimitrievski Mezarlığı ve Saltovo Mezarlığından Muska ve Tılsımlar/// Saltovo Mezarlığından Mızrak Ucu///Dimitrievski ve Saltovo Mezarlıklarından Demir Baltalar///Dimitrievski Mezarlığından Demir Çapalar/// Saltov Mezarlığı Demir Miğfer Tepesi/// Saltov Mezarlığından Demir ve Gümüş Kınında Kılıç///Dimitrievski ve Saltov Mezarlıklarından Kil Amfora/// Dimitrievski Siyah Kil Cilalı Çömlek ve Gri Kil Cilalı Çömlek- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

¹³³ Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.8.

Resim 1.10.:Dimitrievski ve Saltov Mezarlıklarından Aynalar///Dimitrievski Mezarlığından Kemer Seti (Kemer Plakaları ve Tokası)/// Dmitrievski Mezarlığından Altın-Bronz-Cam-Kriktal-Kemik Kúpeler, Boncuk Kolyeler, Ortasında Boşluk Olan Bir Halka/// Saltovo Mezarlığından Bronz Toka ve Bilezik/// Dimitrievski Mezarlığından Bronz Yüzükler/// Dimitrievski Mezarlığından Bronz Kopouski (tılsım?), Semaver Şeklinde Kolye, Çingiraklar- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 1.11.: Saltovo-Mayatsk Kültürü. Sarkel ve Sağ Kıyı Tsimlyansk Kalelerinden (Aşağı Don Nehri - Rostov Bölgesi). IX-X. Yüzyıl. Sarkel Kalesinden Demir Üzengiler, Kılıç, Mızrak Ucu, Ok Uçları, Üzengi Demiri, Üstünde Runik Yazılarla Kil Tuğlalar, Kil Kazan, Boynuz Şeklinde Tutacağı olan Kil Bardak, İki Tutacaklı Küçük Sürahi, Kızartma Tavası, Küçük Sürahiler, VIII-IX. Yüzyıllar Tsimlyansk Kalesi Taş Parçaları (Asılı Duranlar) , Kil Amfora, Alçı Kap, Dairesel Oluklu Yuvarlak Çömlek, Sürahiler, Ok Başı, At Ayağı Demirleri, Balık Kancaları, Mızrak Ucu, Balta, Bir Çift Üzengi, Üzüm Bağı İçin Orak- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 1.12. IX-X. Yüzyıl Sarkel Kalesi. Kemik İğne Kutuları, Altın Zaman Halkalı Takı, Gümüş Bilezikler, Demir Makas, Bronz Çingıraklar, Pendant Kolye Ucu, Tılsım (Güç Dağıtıcı Halka), Spiral, Kil Kapak, Miğfer Şeklinde Lamba- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 1.13. .VIII.-IX. Yüzyıllar Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşimi. VIII. Yüzyıl Gümüş Arap Sikkeleri, VIII-IX. Yüzyıl Demir Orak, Saban Bıçağı.- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 1.14.: Saltov-Mayatask Kültürü. Hazar Kalesi Sarkel'den (834-965).IX-X. Yüzyıl Sarkel Kalesi Gümüş Kemer Plaka Seti ve Arap Sikkeleri, Akik Boncuklar, Kemik Kamçı Uçları, Tokalar, Karıştırıcılar, Tuzluklar. Kil Tereyağ-Yayık Çömleği, Pithos (Taşıma Kabı parçaları), Sürahi, Cilalı Sofra Takımları, Sağ Üstte Asılı Olanlar- Süslemeli Kil Vazo Parçaları, Kemik Süslü Tuzluk, Bronz Bilezik,, Cam Boncuk Dizileri- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 1.15. : Saltov-Mayatask Kültürü. IX-X. Yüzyıl Sarkel Kalesi . Kemik ve Demir Zar, Satranç Parçaları, Kemik Süslemeler, Damalar, Bronz Ölçü Aleti Parçası ve Ağırlık, Bir Düz Süslemeli Cam Parça, Göz Şeklinde Cam Boncuklar, Kil ve Camdan Minyatür Vazolar, Cam Bilezik Parçaları- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 1.16. : VIII-X. Yüzyıl Hazar Kağanlığı. Üst Resim: XV. Yüzyıl Radzivilovskaya Yıllığından . Vladimir Svyatoslavich'in Hazar Yahudileriyle Yahudi İnancı Hakkında Konuşmasını Yansıtan Minyatür///Saltov Yeraltı Mezarlığından Bir Dizi Süsleme ve Kostüm Detayı: 1.Pagan Kolyeler ve Tılsımlar. 2. Aynalar. 3. Sedef ve Metal Düğmeler. 4. Kolyeler ve Madeni Paralar.5. Yüzükler. 6. Küpeler. 7.Bilezikler. 8. Kolyeler ve Çanlar.9. Cam ve Taş Boncuklardan Yapılmış Kolyeler. /// Semikarakorskaya Kalesi: 10. Altın Küpeler, Bir Koupuşka, Metal Şamandırılar ve Çanlardan Yapılmış Bir Kolye. 11. Ve 12. Üzerinde yazıtlar Bulunan Kemikler. 13. Üzerinde Graffiti Olan İnşaat Tuğlası.

Resim 1.17.: VIII-X. Yüzyıllar Hazar Kağanlığı. Harkov-Voronej-Astrakhan-Kuzey Osetya Bölgelerinden Silah Parçaları ve Binicilik Techizatları: 1. Kılıç.2. Mızrak.3. Savaş Baltaları.4. Kemer Tokaları. 5. Üzengi Demirleri. 6. Kelepçeler. 7. Üzengiler. 8. Kemer Detayları. 9. At Koşum Takımı Detayları. 10. Seramik Çömlekler.

1.2. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Etnik Yapısı

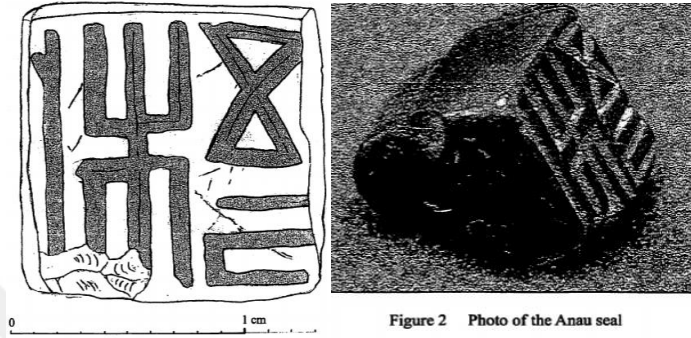
1.2.1. Hazarlar ve Bulgarlar

Daha önce çalışmamızın giriş bölümünde belirttiğimiz üzere Türk-Turan kavimlerinin binlerce yıldır Sibirya, Altaylar, Türkistan coğrafyasından Kazakistan bozkırlarına ve nihayet Urallar'ın batısına ve buradan Tuna boyu ve Orta Avrupa'ya yayılan güçlerini arkeolojik veriler ile takip etmek mümkün. Türk kavimlerinin geçiş yollarında bıraktıkları birbirinin devamı olan mezar k lt rleri, arkeolojik veriler ve tamgaları onların imzaları kabul edebiliriz. Burda ismini tek tek saymak mümkün olmayacak onlarca bilim adamı Türk boylarını yüz yıllardır Hint-Avrupa (Indo-European) veya başka bir dille Aryan olarak nitelendirerek bu arkeolojik verileri görmezden geldi. Aslında Turan kavimlerinin doğudan batıya g  n nde gerek yer tutma ve gerekse ticaret yollarına hakim olma konusunda mücadeleleri Hint-Avrupa-Aryan kavimleri ileydi. İran Part Devri (M.  III. Yüzyıl -MS. III. Yüzyıl) ve Sasani Devri (M.S. III -VII. Yüzyıl) İran tarihi efsanelerinin zengin bir hazinesi olan Hataynameler “Kralların Kitabı”nda “Turan” adı Amu Derya ötesindeki ülkeleri tanımlar ve 12.000 yıldır mücadele edilen ve üzerine zafer kazanılması gereken ülkedir. Aryan ve Turan mücadelesi iyi ve kötünün mücadelesi gibi gösterilir.¹³⁴ Burdan Asya'da g   yolları üzerinde İranî kavimlerle karşılaşan Turan halklarının binlerce yıllık bir g   mücadelesine girdikleri görülüyor. Zeki Velidi Togan “*bu g   yolları üzerinde bulunan bugün Türkmenistan sınırları içindeki Anav kültürünün Türk kavimlerine ait M. . 4000'lere kadar götürülebilecek en eski mezarlardan biri olduğunu*” ifade eder.¹³⁵ Burda ortaya çıkarılan bir mühür üzerindeki tamgalar yıllarca çok farklı bilim adamlarınca araştırılmış ve bu tamga ve yazıların kadim Çin, Hint-Avrupa dili, eski Kafkas ırklarına ait oldukları gibi farklı yorumlar ileri sürülmüştür. Bununla beraber University of Pensilvanya'nın Çin, Hint-Avrupa ve diğer kadim dillerin bir tercüme ve yorum çalışması olan “Sino-Platonic Papers” adı verilen Asya

¹³⁴ Karoly Czegledy, **a.g.e.**, s. 35.

¹³⁵ Togan, **a.g.e.**, s.7-8.

çalışmalarında bu mühür üzerindeki yazı ve tamgaların M.Ö 2300 yılına tarihlenebileceği ve Ural-Altay dil ailesinin bir güney uzantısı olduğu vurgulanır.¹³⁶ Bu tamgalardan biri Hazarların Mayatsk, Sarkel veya Kırım yerleşimlerinde çokça bulunan tamgalara oldukça benzer.

Resim 1.18: Anav Kültürüne Ait Bir Yüzük Üstünde Mühür- Fredrik T. Hiebert, “The Context of The Anau Seal”, *Sino-Platonic Papers*, No:124, August 2002, ed. By Victor H. Mair, Department of East Asian Language and Civilizations, University of Pennsylvania, PA USA; s.24.

M.Ö. IV. Yüzyıldan itibaren Karakum ve Ordos bölgesi arasında günümüze kadar gelen zamanda Türklerin ilk siyasi birliği olarak kabul edilen Asya Hun Devleti (Hiung-nu) Avrasya bozkırlarında hemen bütün Türk devletlerinde ve Hazarlarda da göreceğimiz siyasal ve sosyal düzene sahipti. Buna göre Hun halkı kan akrabalığı ile birbirine bağlı ailelerin meydana getirdiği kendini müdafaa için sürekli silahlı yaşayan kabilelerden (boyar) müteşekkildi. Hun Devleti bu kabile birliklerinin (bodunlar) birbirleriyle sosyal ve siyasal iş birliklerinden doğuyordu.¹³⁷ Doğu’dan batıya Türk göçleri Asya Hun İmparatorluğu’nun M.Ö. 55 yılında Doğu - Batı Hunları olarak ikiye bölünmesi ve Batı Hunları’nın batıya göçleri ile hız kazandı.¹³⁸ M.S. II. Yüzyıldan itibaren Asya Hunları’nın kalan bakiyelerinin tamamen parçalanması ve Hiung-nu’lar üzerindeki Çin

¹³⁶ Fredrik T. Hiebert, “The Context of The Anau Seal”, *Sino-Platonic Papers*, No:124, ed. by Victor H. Mair, Department of East Asian Language and Civilizations, University of Pennsylvania, PA USA, August 2002, s.1-17; John Colarusso, “Remarks on the Anau and Niya Seals”, *Sino-Platonic Papers*, No:124, ed. by Victor H. Mair, Department of East Asian Language and Civilizations, University of Pennsylvania, PA USA, August 2002, s.44.

¹³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 40.B, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 61.

¹³⁸ Grousset, *a.g.e.*, s. 67-68.

baskısı sonucunda binlerce yıldır devam eden Türk-Turan göçlerinin doğudan batıya bir başka perdesi başladı. Hun'lar Avrasya coğrafyasında büyük bir göç hareketi başlattılar ve M.S. 370 yılları civarında Güneydoğu Avrupa'da görüldüler. Burda çok kısa bir süre içerisinde Alanlar'ı hakimiyetleri altına aldılar. Gotları yendiler ve Pannonia ovasına kadar ilerleyip Avrupa Hun Devleti'ni kurdular.¹³⁹ Onlar uzun menzilli yaylar, dökme demir kazanlar, çoğunlukla kırmızı renkli cam taş ekli altın süsler (polikrom modeli) kullandılar. Mezarları çeşitliydi_ kurganlı veya kurgansız, katakomb, tabutlu, tabutsuz, kremasyonlu, nişli (cepli) gömüler aynı polikrom takılar, dökme kazanlar ve insan başı motifli süslemelerle birlikte bulundu.¹⁴⁰ Atilla (434-453) zamanında gücünün zirvesine çıkan Avrupa Hun Devleti'nin sınırları Orta Avrupa'dan ve Tuna'dan Don ve Volga nehirlerinin aşağı kısımlarını kapsayacak şekilde Kafkaslara'a kadar yayılıyordu.¹⁴¹

Atilla'nın 454'te ölümünden sonra devasa büyüklükteki Avrupa Hun Devleti parçalandı. Batı Hun İmparatorluğunun dağılmasından sonra Atilla'nın büyük ve ortanca oğlu iç savaş ve Bizans ile mücadelelerde hayatlarını kaybettiler. Atilla'nın en küçük oğlu İrnek V. yüzyılın ikinci yarısında kendisine bağlı boylarla birlikte Tuna ve Dinyester nehirleri arasına yerleşip Bizans ile bir süre mücadele etti. Bu Hun boyları sonrasında Doğu'ya doğru yöneldiler ve Azak Denizi civarına yerleştiler.¹⁴² Avrupa Hunları'nın parçalanmış bakiyeleri farklı boylar ve farklı isimler altında bu şekilde Doğu Avrupa'da dağılmış iken Uralların doğusundan Doğu Avrupa'ya yeni bir Türk akınını, Ogur (Oğuz) boylarının batıya doğru hareketini görüyoruz. Oğuzlar'ın Doğu Avrupa'ya akınlarını Priskos şu şekilde not etmiştir: “*Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı Oğur), Uroğ (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılar'a elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirler'le (Savirler) yapılan harp neticesinde meskun oldukları yerlerden*

¹³⁹ Czegledy, **a.g.e.**, s. 38; J. Harmatta, **a.g.e.**, s.7-8; Sinor, **a.g.e.**, s.177-203; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.19-59.

¹⁴⁰ Pletneva , **Kochevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka**, s.20-26. ; Pletneva, **Kochevniki Srednevekovya Poiski İstoricheskikh Zakonomernostey**, s.22-23.

¹⁴¹ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.115.

¹⁴² Kurat, **a.g.e.**, s. 22-23.

*çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirler'i Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi".*¹⁴³

Bundan sonra Bizans ve kadim Kafkas kroniklerinden takip edebildiğimiz dağılmış Batı Hun bakiyeleri ve doğudan gelen diğer Türk boyları _ Akatsirler, Barsiller, Saragurlar, Uroglar, Sabirler, Avarlar, Utigurlar, Kutrigurlar, Bulgarlar ve Hazarlar Doğu Avrupa bozkırlarında yurt tuttular; bazen Bizans ile bazen Persler ile ittifaklar ve savaşlar yaptılar; elçiler gönderdi veya kabul ettiler. Görüldüğü gibi bu isimlerin çoğu daha önce kaynaklar kısmında belirttiğimiz Joseph'in mektubundaki Togarma'nın oğullarının isimleriyle örtüşüyor_ Barsiller, Sabirler (Savirler), Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar. S.A. Pletneva'ya göre bütün bu kabileler Türkçe konuşuyorlardı.¹⁴⁴ M.I. Artamonov "Ermeni Tarihçilerinden *Khroneli Moses'in Hazarlar'dan bilinen ilk bahseden kişi olduğunu "yaklaşık 193-213 yılları arasında birleşik Hazar ve Barsil gruplarının kralları Vnasep Surhan önderliğinde Cor kapısı üzerinden Kür nehrine gelerek o civara saçıldıklarını" ifade ettiğini bununla beraber bu ifadenin bir anakronizm olabileceğini*" belirtir.¹⁴⁵ Jordanes Karadeniz'in kuzey bozkırlarındaki Hun bakiyelerinden bahseder: " Güneyde, tarımdan habersiz, sürüleriyle ve avcılıkla geçinen çok cesur bir kabile olan Akatzirler yaşar. Pontus Denizi'nin daha uzaklarında ve yukarısında Bulgarların meskenleri var, bizim baskımız yüzünden onlara yapılan kötülüklerden çok iyi biliniyor. Hunlar, bu bölgeden, en cesur ırkların verimli bir kökü gibi, iki insan sürüsü halinde filizlendi. Bunlardan bazılarına Altziagiri¹⁴⁶, bazılarına Sabiri denir; ve farklı yerleşim yerleri var."¹⁴⁷ Akatzirler'in yazılı kaynaklarda Herson bölgesinde, Karadeniz kıyılarında yaşadıkları ve ticaret yaptıkları yazın ise sürülerini otlatmak amacıyla daha kuzeye orman-bozkır sınırındaki ovalara çıktıkları belirtilir.¹⁴⁸

¹⁴³ R.C. Blockley, "Priscus", *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Volume 2, Text, Translations and Historiographical Notes (ARCA: Classical and Medieval Texts, Papers, Monograph, F. Cairns, Liverpool 1983,s. 345.

¹⁴⁴ Pletneva, **Hazarı**, 14.

¹⁴⁵ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 157.

¹⁴⁶ Akatzir'in başka bir söyleniş biçimi olduğu açıktır.

¹⁴⁷ Jordanes, a.g.e., s.10-11

¹⁴⁸ Otto Maenchen-Helfen , "Akatzir", *Central Asiatic Journal*, vol. 11, no. 4, 1966, s. 275-286.

Kendilerine yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Acatir Hunları'na rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve Romalılar'ın dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar, imparator elçileri kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi.¹⁴⁹ Saragurlar Bizans ile işbirliği teklifi neticesinde 466 yılında doğuda İran ile savaştılar. İran Şahansah II. Yazdigert (438-457) zamanında İran topraklarını Kafkas-ötesi halkların saldırılarından korumak için bir dizi önlem almış Hazar Denizi'ne giden geçitlerdeki kaleler onarılmış Kuzey Darbend Kapısı'na Hunlara karşı korunmak amacıyla Ermeniler yerleştirilmişti. Saragurlar 466 yılında Kafkas ötesine yaptıkları bu akından sonra tarih sahnesinden çekildiler.¹⁵⁰ Kuzey Kafkasya arkeolojik araştırmalarında Kızıl-Kala yerleşiminin V-VI. Yüzyıllara ait kültür katmanının Saragular ile bağlantılı olduğunu gösteriyor. Burda bulunan erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden keramik buluntularının daha sonra Saltov-Mayatsk kültürü Zlivka ve Saltov mezarlıklarında bulunduğu görülmektedir.¹⁵¹ Dinçer Koç : “*Saragurlar gibi Onugurlar'ın da V. Yüzyıldan itibaren yazılı kaynakların görüş alanından kaybolmasının nedenini Doğu Avrupa'da VI. Yüzyılın başlarında boylar birliğinin dağılması ve hakimiyetin Utrigur, Kutrigur, Hun-Bulgar boylarına geçmesi*” olarak tanımlar.¹⁵²

Sabirler'in ise bu dönemde Hazar Denizi boyundaki vadileri ele geçirerek Kafkas Dağları'nı kontrol altına aldıkları anlaşıyor. Artamonov Ermeni tarih yazarı Khroneli Moses'den Savirler hakkında şu bilgiyi aktarır: “*Savirler'in (Sabirler) yerleşim alanı Dağıstan'ın Darbent'le Buynak arasındaki sahil şeridini işgal eden Hun devletinin doğusundan başlayarak Talta (Atel-İdil)'e kadar uzanıyordu. Onların kralına Kağan, kralın hanımına da Hatun deniyordu*”. Artamonov “*Khroneli Moses'de verilen bu bilgilerin Hazarlar'ı tarif ettiğini ve Sabirler'in yerleşim alanının Hazarlar ile iç içe geçtiği hükmüne varılabileceğini*” belirtir.¹⁵³ Theophanes Confessor 515 yılı kayıtlarında “*Sabir*

¹⁴⁹ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.65-66.

¹⁵⁰ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 80-88.

¹⁵¹ Koç, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁵² Koç, **a.g.e.**, s.53-54.

¹⁵³ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.95.

olarak bilinen Hunların, Hazar Kapıları'nı ve Ermenistan'ı geçerek Kapadokya, Galatya ve Pontus'u yağmaladıklarını ve neredeyse Euchaita'ya (bugün Türkiye'nin Çorum ili) ulaştıklarını" bildirir.¹⁵⁴ Theophanes'in 527 yılı için kaydı şu şekildedir: "Boarik adında bir kadın Romalılara katıldı. O, Sabir Hunlarından biriydi. Bir duldu. 100.000 Hun'a liderlik etti ve kocası Balak'ın ölümünden sonra Hun topraklarını yönetti."¹⁵⁵

"Bulgar" ismini kaynaklarda V. Yüzyılın başında Langobardlar'a saldırıp krallarını öldüren güçlü bir askeri birlik olarak aktarıyor Artamonov. Ona göre bu sırada bölgede hakim güç Hunlar olduğuna göre Bulgarlar Hun ordusunun bünyesinde bulunabilirlerdi. Hun-Bulgarlar batıda 514-515 yılında Bizans tahtını ele geçirmek isteyen Vitalianus'un ana kuvvetini oluşturup Bizans ile savaşırken doğuda Hun-Sabirler aynı yıl Vitalianus entrikaları sonucunda Ermenistan ve Küçük Asya'ya saldırdılar.¹⁵⁶ Vernadsky Avrupa Hun İmparatorluğu çöküşü sonrası Hun-Bulgarlar'ın iki topluluk meydana getirdiklerini bunların Kutrigurlar ve Utrigurlar olduklarını belirtir. VIII-IX. Yüzyıllarda Balkanlarda kurulu olan Bulgar Devleti'nin Utrigurlar olmasına ve kağanlarının kendilerinin Atilla'nın oğlu İrnek'ten geldiklerini ifade etmelerine dayanarak Vernadsky şu teoriyi ileri sürer: "İrnek'in emrindeki Hun-Bulgarlar Utrigular olarak biliniyorlar. Dengizik'in Bizans'a yenilmesi ve idamı sonrası İrnek kendine bağlı boylarla Beserabya bölgesine geldi ve Aşağı Dinyeper bölgesinde bir müddet kaldı. Perekop Geçidi'nden (Perekop İstmus) Kırım bozkırlarına ilerledi. Burada yerleşmedi fakat kuzeybatısından güneydoğusuna kadar Kırım yarımadasını geçti ve Bosporus'a (Kerç Boğazı) ulaştı ve Azak-Taman yarımadasına ulaşmak için burdan geçti. Utrigular'ın Beserabya'dan Taman yarımadasına geçişleri aslında tarihi bir geri dönüş olarak nitelendirilebilir çünkü 377 yılında ataları tam da bu yolu kullanarak Taman'dan Beserabya'ya gelmişlerdi. Dengizik'e bağlı olan Kutrigular ise Utriguların doğuya doğru geri çekilişlerini takip ettiler. V. Yüzyılın sonunda Kutrigular Aşağı Dinyeper ile Azak Denizi arasında dolaştılar; kuzey Tauria, Kırım Yarımadası ve burdaki Kerç Boğazı'na kadar olan bozkırları

¹⁵⁴ Theophanes, a.g.e., s.245.

¹⁵⁵ Theophanes, a.g.e., s.266

¹⁵⁶ Artamonov, a.g.e., s.107-109.

kontrolleri altında tuttular. Bu bölgedeki eski İskit kurganlarında Kutrigur gömüleri bulunur. Güney Kırimdaki Bizans yönetimi Kutrigular'ın bu gücünden rahatsız oldu ve İmparator Zeno'nun emriyle 488 yılında Herson valisi Herson kulesini güçlendirmeye karar verdi. Utrigur ve Kutrigular'ın yanında üçüncü bir Hun birliği Kuzey Kafkasya'da Sabiri veya Saviri ismi ile bulunuyordu. Sabirler'in otoritesi bölgeye V. Yüzyılın ikinci yarısında gelmiş olan Ugor (Macar) birliklerine kadar uzanıyordu. Bu Ugor birlikleri arasında Onogur ve Saragurlar bulunuyordu.”¹⁵⁷ Vernasky'nin bu teorisi Bizans'lı tarihçi Agathias'ın verdiği bilgilerle aynı doğrultudadır. Agathias'ın Hunlar, Utrigur ve Kutrigurlar için şu bilgiyi verir: “Eski Çağlarda Hunlar Maeotis Gölü'nün doğusundan Don Nehri'nin kuzey kısmına kadar yerleşmişlerdi. Bunların geri kalanları Asya'da Imeus Dağları (Tanrı Dağları-Pamir-Hindikuş Dağ sırası) kenarında yaşıyorlardı. Bütün bu insanlar genel olarak İskitler veya Hunlar olarak adlandırılıyorlardı. Fakat bunların içindeki boylar eskiden gelen adetler üzerine kendi özel isimlerine sahipti. Kutrigur, Utigur, Ultizur, Burugundi ve bunun gibi birçok gibi isimler alıyorlardı.... Utigurlar Sandık isimindeki Hun tarafından yönetiliyorlardı ve Roma ile ittifak yapıyorlardı ve Roma'dan büyük hediyeler alıyorlardı. Kutrigurlar ise Roma'nın düşmanıydılar ve bu hediyeleri nefretle karşılıyorlardı”.¹⁵⁸ Menander ise Kutrigur ve Utrigurlar'ı şu şekilde kaydeder: “Kutrigurlar'ın Zabergan liderliğinde Trakya'ya geri dönüp Roma'dan Trakya'nın öcünü almak istedikleri Roma tarafında bilindiğinden Roma Utigurlar'ın lideri Sandık'ı provoke etmeye çalıştı. Sandık Roma elçilerine “Onlar yalnızca bizim dilimizi konuşmakla kalmıyorlar, bizim gibi yurtlarda yaşıyorlar, bizim gibi giyiniyorlar ve yaşıyorlar; onlar bizim kandaşımız. Onları yok edemeyiz fakat onların atlarını alırız ve onlar bundan sonra Roma'ya saldırmazlar” diyecektir.¹⁵⁹

Bu dönemde Doğu'dan bir başka Türk kabilesinin Doğu Avrupa bozkırlarına giriş yaptığını Bizanslı müelliflerden öğreniyoruz. Bizans tarihçisi Theophanes Confessor “557 yılında Bizans başkentine kendilerine Avar diyen tuhaf insanların ulaştığını, çok uzun saçları örülüp arkada kurdela ile bağlanmış olan fakat bunun

¹⁵⁷ Vernadsky, **a.g.e.**, s.153-154.

¹⁵⁸ Agathias, **a.g.e.**, s.146-147.

¹⁵⁹ Menander, **a.g.e.**, s.43-44.

haricindeki tüm giyim özellikleri Hunlar'a benzediğini" söyler.¹⁶⁰ Theophylact Simocatta "Avarların Hunlar olduğunu" belirtir.¹⁶¹ George of Pisidia'nın 626 Avar kuşatması hakkındaki eseri Bellum Avaricum'da Avarlar "Türkler" olarak gösterilir.¹⁶² Theophylact Simocatta gerek IV. gerek V.yüzyılda Doğu Avrupa'da ortaya çıkan Tuna boyuna kadar ilerleyip Ogur boylarını, Slavları, Got bakiyelerini yönetimi altına alıp Bizans Devleti'ni yıllık 80.000 altınlık vergiye bağlayan Avarlar'ın Uar ve Hunni adlı Tarım havzasında yaşayan Ogur (Oğuz) boylarından olduğunu belirtir. Bu Uar-Hunnilerin daha önce Doğu Avrupa'ya gelmiş olan "İskitlerin en mahir kabilesi Avarlar'ın" bir müddet ismini kullandıktan sonra onlara katıldıkları anlaşılıyor.¹⁶³ Simocatta'ya göre "Tarniahlar, Kotzagerler (Kutrigurlar) ve Zebanderler (Semenderler) de bu Uar ve Hunniler ile aynı kavimdendi" (Oguz boyu).¹⁶⁴ Menander'in ifadesine göre : "Kutrigurlar Avarlara katıldı. Avarlar Ant'ların topraklarına girdiler ve onlarla bir anlaşma yaptılar; Tuna'yı geçip Bizans sınırına geldiler."¹⁶⁵ Avar-Kutrigur-Slav birliği 626 yılında İstanbul'u kuşattı. Avarlar surların içine kadar girebilseler dahi İstanbul'u almayı başaramadılar ve geri çekildiler. Bu kuşatmadan kısa bir süre sonra 630 yılında Avar Kağanı Bayan'ın ölümü sonrasında Avar Kağanlığında iç savaş çıktı. Avar birliği dağıldı ve Avar boyları batıya Pannonia Ovası'na itildi. Avar birliği içindeki Kubrat önderliğindeki Kutrigurlar ise Balkanları terk ederek Azak Denizi çevresine geldiler ve Kubrat Han burda "Büyük Bulgar Devleti"'ni kurdu.¹⁶⁶ Büyük Bulgar Devleti'nin sınırlarının doğuda Kuban Nehri'ne kadar uzandığı batıda ise Dinyeper Nehri veya Bug nehrine kadar ulaştığı düşünülür. Teophanes Büyük Bulgar Devleti'nin sınırlarını şu şekilde verir: "Kuzeyde Euxine Denizi'nin (Karadeniz) yukarısında Meotid (Azak Gölü) bulunur ve bu göle Atel (İtil) nehri akar. Okyanus'dan (burada Kuzey Denizi kastediliyor) aşağıda Sarmatya topraklarını geçerek aşağı doğru akan İtil, Don

¹⁶⁰ Theophanes, a.g.e., s.339-340 (Theophanes Confessor, AM 6050)

¹⁶¹ Theophylact Simocatta, a.g.e., s.58 (Th. Simocatta, frg. 1, 3,1)

¹⁶² Georgii Pisidae, **Expediio Persica, Bellum Avaricum, Heraclias**, Impensis Ed Weberi, Bonn 1836, s.48 (Bellum Avaricum frag.15).

¹⁶³ Theophylact Simocatta, a.g.e., s. 223-226.

¹⁶⁴ Theophylact Simocatta, a.g.e., s.226.

¹⁶⁵ Menander, a.g.e., s. 49-53.

¹⁶⁶ Kurat, a.g.e., s.29; Grousset, a.g.e., s.202-203.

Nehri ile birleşir ki bu da Kafkasya'daki İber Kapısı'ndan (Daryal Kapısı veya Alan Kapısı) yükselir. Don ile İtil'in birleştiği yerde (İtil daha önce bahsedilen Azak Denizi'ne akar) Kouphis nehri akar ve bu nehir Nekropela (Karkinitic Körfezi) civarında Koç Burnu (Güney Kırım) denen bir yerde Karadeniz'e dökülür. Azak Denizi'nden nehre benzeyen bir deniz uzanır ki bu denizde mourzoulin ve buna benzer balıklar yakalanır. Gölün sağ tarafında Phanagoria'ya (Taman Yarımadası) doğru Yahudiler'den birçok kabile yaşar. Aynı gölden Kouphis Nehri'ne doğru (ki bu nehirde Bulgarlar xyton denen balığı avlarlar) Kutrigurlar denen "Büyük Bulgarya" uzanır ve bunlar Bulgarlar ile aynı soydandırlar."¹⁶⁷ Teophanes görüldüğü üzere İtil Nehri'nin Don Nehri ile birleştiğini ve Azak Gölü'ne aktığını belirtir. O zaman İtil, Teophanes'in anlatımına göre Seversky Donets olmalıdır. Bunun yanında kaynak tercümelerinde Kouphis Kuban olarak tercüme edilmesine karşın Teophanes'de bu nehir Don Nehri'nin batısında gözüktüyor ki bu durumda Dinyeper olması büyük ihtimal dahilindedir. Teophanes'e göre Büyük Bulgarya Azak Denizi'nin ve Donets'in batısında Dinyeper Nehri boyundadır.

VI yüzyıl ve VII. Yüzyılın başlarına ait Karadeniz bozkırlarında kural olarak antik mezar höyüklerinin höyüklerine gömüler keşfedildi.

Resim 1.19:Antik Kurganların Kurganlarına Gömüler. <https://arheologija.ru/raskopki-drevnih-pogrebeniy/>

Sığ mezar çukurlarının üzeri tahta bloklarla kapatılmıştı. İskeletlerin başı kuzeydoğuya veya kuzeybatıya dönüktü. Kuzey Azak bölgesinde Molochnaya Nehri havzasında Bolşoy Tokmak, Malaya Ternovka ve Vinogradnoye köylerinin yakınında

¹⁶⁷ Theophanes , a.g.e., s. 497-498.

bulunuyorlardı. Kırım'da İzobily'n'de bir kemer seti, pala ve amfora ayrıca yine İzobily'n ve Molochnaya'da Bulgarlar'a ait oldukları düşünülen mezarlar bulundu. Mezarlar nişliydi yani mezar çukurunun bir tarafında bir basamak şeklinde girişle gömünün yer aldığı bir oyuk bulunuyordu. İskeletlerin başları ağırlıklı kuzeydoğuya dönüktü. Mezarlarda koyun ve keçi kemikleri bulunuyordu (öbür dünya yiyeceklerinin kalıntıları). Bazen kapların içinde et yemeğinden farklı olarak yiyecek içecekler de bulundu. Yine Kuban'ın sağ kıyısındaki bozkırda antik kurganların kurganlarına gömülmüş mezarlar bulundu. Burda oluşturulan çukurlara gömüler sırtüstü uzatılmıştı ve başları farklı yönlerle çevrilmişti. Gömünün üzerinde veya sağında at kemikleri bulundu. Gömülerin savaşçılara ait oldukları gümüş veya altın plakalı ve tokalı ihtişamlı kemer setlerinden ayırt edilebiliyordu. Bunun yanında definlere kılıçlar, oklar, yaylar yanısıra koyun, keçi, inek kemikleri şeklinde korunmuş bir ölüm sonrası yiyecek kaynağı eşlik etti. Bütün bu mezarlar içinde çok az sayıda gömü VI.yüzyıla Utrigur ve Kutrigurlar'a aittir ve geri kalanlar VII. Yüzyıl ve VIII. Yüzyılın ilk yarısına tarihlendirildi. VII. Yüzyıla tarihlenenler Büyük Bulgar Devleti Kubrat Han devri gömüleridir.¹⁶⁸

Karadeniz'in batısında ve kuzeyinde Türk boyları bu durumdayken Kafkaslarda ve Karadeniz'in doğusunda ise aynı dönemde Hazarların öne çıkmaya başladığı görülüyor.

S.A. Pletneva, Suriyeli yazar Efesli John tarafından kaleme alınmış ve sonrasında Suriyeli Mikhael ve Bar-Gabrai'nin yeniden anlatımlarında geçen Bizans İmparatoru Mauritus (582-602) zamanındaki bir anlatıyı aktarır. Buna göre: *"Mauritus zamanında üç kardeş aileleriyle birlikte İskit içlerinden çıktılar. Bunlardan biri olan "Bulgar" Roma sınırına gitti. Diğer ikisi Alanlar'ın Barsilia denen ülkesini ele geçirdi. Yabancı bir halk orayı yönetmeye başlayınca adı Hazarik olan o ağabeyin adıyla onlara Hazarlar denildi."*¹⁶⁹ Artamonov, Bizans kroniklerinde Bersilia'nın Hazar ülkesi olarak gösterildiğini belirtir ve Teophanes'den şu satırları aktarır: *"Hazarlar Birinci Sarmatya ülkesinin en uzak*

¹⁶⁸ Pletneva , **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka**,s. 29-30.

¹⁶⁹ Pletneva, **Hazarı**,s. 14-15.

köşesi Barsilia'dan çıkıp gelmiş büyük bir halktır".¹⁷⁰ S.A. Pletneva ve Kuzey Kafkasya'da Hazar ve Saltov-Mayatsk kültürünün en önemli araştırmacı arkeologlarından biri olan M.G. Magomedov yazılı kaynaklara dayanarak Barsilya'nın bugünkü Dağıstan'da Darbend'in kuzeyinde bulunduğunu belirtirler. Magamedov, Barsillerin Hazarlar ve diğer Hun bakiyeleri ile birlikte Dağıstan'da yaşadıklarını ifade eder.¹⁷¹

S.A. Pletneva "VI. Yüzyılda Hazar bozkırlarında kaynaklarda Hazar'dan çok Savir (Sabir) etnik adı ile karşılaşıldığını ve Savirlerin (Sabirlerin) askeri ve politik bir güç olarak öne çıktıklarını Bizanslı tarihçi Procopius of Caesarea'nın onları "Kafkas Dağları yakınlarında yaşayan birçok bağımsız kabileye bölünmüş sayıları çokça olan Hun kabilesi" olarak tanımladığını ve " Bizans mühendislerinin bile bilmediği kuşatma aletleri kullandıklarını " aktarır.¹⁷² Yine Pletneva "Mesudi'nin "Mürücü'z-zeheb" adlı eserinde "Hazarları Türk Savirleri (Sabirleri)" olarak aktardığını" belirtir. Theophanes Confessor 624 yılında Bizans İmparatoru Heraklios ile Avar-Pers birliği arasındaki savaşlar ile ilgili olarak "Avarları Batı Hunları, Hazarları Doğu Hunları" olarak tanımlar. Bizans İmparatoru Heraklios Batı Hunları olan Avarlar İstanbul'u kuşatmışken onların (Avarların) ittifak ettiği Persler ile doğuda savaşmak için Heraklios Doğu Hunları Hazarlar ile ittifak kurar.¹⁷³

Görüldüğü gibi VII. yüzyıl başlarında Karadeniz'in kuzey bozkırlarında batıda Dinyeper ve Azak nehri civarında Büyük Bulgar Devleti oluşurken doğuda ve Kuzey Kafkasyada ise Sabir, Barsil, Hazar gibi adlar altında birçok farklı isimde Türk boyları federasyonu göze çarpıyor. Doğu Avrupa'da Türk boyları ve oluşumları bu durumda iken Doğu'da Altay Dağları eteklerinde tarihte Türk adını taşıyan ilk devlet olan Göktürk Kağanlığı 552 yılında bağımsızlığını ilan ederek çok kısa bir süre içerisinde Gobi Çölünden Hazar Denizine kadar Türk Töles ve Oğuz boylarını hakimiyeti altına aldı. Çin Kaynaklarının bir kısmında Türk Kağanlığı'nın soyu Hsiung-nu'lara (Hunlar) dayandırılır. Bazı Çin

¹⁷⁰ Artamonov, a.g.e., s.174

¹⁷¹ Pletneva, a.g.e., s.14-15; Magomedov, **Hazarı na Kavkaze**, s. 12-20.

¹⁷² Pletneva, a.g.e., s.14-15.

¹⁷³ Theophanes, a.g.e., s. 446.

kaynaklar ise Türk Kağanlığı'nı kuranların Hunlar'ın kuzeyindeki So ülkesinden geldiklerini öne sürerler. Göktürkler'in menşei hakkında Çin kaynaklarında farklı yazımlar mevcut olmakla birlikte bu yazımların genelinde onların "kurttan türedikleri" gösterilir. Yine Çin Kaynaklarında verilen bilgilerde Göktürk Kağanları'nın klanlarının önünde altın bir kurt başı taşıdıkları belirtilir. Kurttan türeyen bu insanların "Aşina" (farklı yazımları Ashina; A-shih-na) soyundan geldiklerine inanılır.¹⁷⁴

Bu sırada Karadeniz'in kuzeyindeki Türk boyları üzerinde Avar egemenliği hakimdi. Türk Kağanlığı'nın bundan sonraki girişimi Bizans ile ittifak kurarak Kafkaslar üzerine gitmek oldu. 570'li yıllarda Türk Kağanlığı İdil'i geçerek Kafkaslar'da ilerledi; Utigurları hakimiyeti altına aldı ve Karadeniz'e ulaştı. 576 yılında Utigurlar ile birlikte Türk Kağanlığı'nın bir birliği Kerç Boğazı'nı geçerek Bizans'ın elindeki Bosphorus Kalesi'ni ele geçirdi. Türk Kağanlığı'na bağlı savaşçılar 581 yılında Herson Kalesi önünde gözüktüler. Fakat aniden kuşatmayı kaldırarak Türkistan'da çıkan iç karışıklıklar nedeniyle geri döndüler.¹⁷⁵ Bununla beraber bu dönemden sonra Utrigurlar, Sabirler, Oguzlar ve diğer Türk boyları Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadı'nın hakimiyetine girdi ve Hazar ismi altında bir politik ve askeri birlik oluşturdular. Hazar Kağanlığı Göktürk Kağanlığı'nın İdil ötesinde uzantısı olarak kuruldu.¹⁷⁶ Artamonov *"Hazarların Türkler'in Avrupadaki gücünün belkemiğini oluşturduklarını ve Türk Hakanlarının tebaları olarak şöhret yaptıklarını ve Bizans kaynaklarında Macarlar -Batı Türklerinden farklı olarak Doğu Türkleri şeklinde adlandırıldıklarını"* belirtir. *"Türkler, Türk Hakanlığı bünyesinde askeri-idari hiyerarşi içinde yer alan diğer akraba kavimler ile birleştirmek suretiyle Hazarları yönetici unsur olarak kullandılar. Türk ordusunda Hazarlar'dan başka Sabir-Suvar , Barsil bakiyeleri ve muhtemelen Belencer ve Semender gibi farklı Bulgar grupları vardı ve bunların tamamına Hazar denilmeye başlandı. Çünkü hepsinden daha fazlaydılar ve birlik içinde*

¹⁷⁴ L.R. Kyzlasov, "Northern Nomads", *History of Civilization of Central Asia*, Volume III, ed.by B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 327-329; Sinor, **a.g.e.**, s.295.

¹⁷⁵ Vernadsky, **a.g.e.**, s.183-185.

¹⁷⁶ Sinor, **a.g.e.**, s.263.

önemli bir konuma sahiptiler”.¹⁷⁷ M.I. Artamonov “620’li yıllarda Göktürk Hakanlığı’nda Aşina soyunu destekleyen Nu-shi-pi’ler ile Orta Asya’daki Dulo boyları arasında iç savaş çıktığını ve Batı ve Doğu Göktürk Kağanlıkları dağılma yoluna girdiğini; Bulgarlar’ın Dulo boyundan Nu-shi-pi’leri destekleyen Hazarlar’ın ise Aşina soyundan olduklarını” ifade eder.¹⁷⁸ 630’lu yıllarda Göktürkler kendi içlerinde tahta kavgaları nedeniyle zor günler geçirip dağılma dönemine girdiğinde Hazar konfederasyonu bağımsız bir devlet haline geldi.¹⁷⁹ Zeki Velidi Togan “tarihte Türk kavimleri arasında Göktürkler’in dahil oldukları “Şu-Türkleri” ile Yabgulu Oğuz kavimleri arasında her zaman bir iktidar mücadelesi olduğunu” belirtir.¹⁸⁰

660’lı yıllarda Büyük Bulgar Devleti’nin kurucusu Kubrat Han arkasında beş oğul bırakarak vefat etti. Theophanes Kubrat Han sonrasında Büyük Bulgar Devleti’nin dağılışını ayrıntılı bir şekilde anlatır: “Kubrat Han oğullarına hiç bir durumda birbirlerinden ayrılmamalarını vasiyet etmişti. Onun en büyük oğlu Batbayan babasının tavsiyesine uydu ve bugüne kadar ata toprağında kaldı. Onun Kotragos adlı küçük kardeşi Tanais (Don) Nehri’ni geçerek büyük abisinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci kardeşler İstros Nehri’ni (Tuna) geçtiler ve büyüğü Avar Pannonia’sına giderek Avar bakiyelerinin hakimiyeti altına girdi. Bunlardan küçüğü Ravenna yakınındaki Pentapolis’e vardı ve orda Hristiyan İmparatorluğu’na bağlılığını bildirdi. Bunlardan sonra gelen Asparuh adındaki üçüncü kardeş Dinyeper ve Dinyester Nehirleri’ni geçerek Oglos’u (Tuna ile Dinyester arasındaki Baserabya bölgesi) zaptetti.....Burası dağılarak zayıflayan kabilesi için düşmanlara karşı büyük emniyet sağlıyordu. Onlar böylece beş parçaya bölündüklerinden ve güçleri azaldığından, Berzilia’nın (Kuzey Dağıstan) iç kesimlerinden ilk Sarmat ülkesinden çıkıp gelen büyük Hazarlar budunu Karadeniz’in öte tarafına kadar bütün ülkeyi ele geçirdi. İlk Bulgarya’nın

¹⁷⁷ Artamonov, **a.g.e.**, s.210.

¹⁷⁸ Artamonov, **a.g.e.**, s. 217-218.

¹⁷⁹ Artamonov, **a.g.e.**, s.210.

¹⁸⁰ Togan, **a.g.e.**, s.48.

hükümdarı olan büyük kardeş Batbayan'a boyun eğdirdi ve bugüne kadar kendilerine haraç ödemeye mecbur etti.”¹⁸¹

Sonuç olarak VII.yüzyılın sonlarından itibaren Batbayan ile birlikte Kotrag emrindeki Kutrigurlar Don Nehri'nin doğu tarafında kalarak Hazarların hakimiyetine girdiler. Böylece Hazar boylar konfederasyonunda çok sayıda Bulgar boyu dahil oldu. Üçüncü oğul Asparuh Bizanslı müelliflerin Onnugundur (Onogur) dedikleri Bulgar boyları ile birlikte Tuna Nehri boyunca ilerleyerek Balkan Yarımadası'na, Bizans'ın batı sınırına yerleşti ve burda Tuna Bulgar Devleti'nin temelini attı. Hazarlar ve Bulgarlar farklı boylara mensup olsalar da etnik olarak aynı kökenden geliyorlardı. Hazarlar Azak çevresindeki Bulgar boylarını kendi hakimiyetleri altına alarak bu bölgedeki verimli otlakları ve verimli toprakları ele geçirdikleri gibi Karadeniz ticaret yollarını da hakimiyetleri altına aldılar.¹⁸² Artamonov Kağan Yusuf'un mektubunda “*Atalarımız Hazarlar onlarla savaşırlardı. V-n-nt-r'ler daha kalabalık hatta denizin kumları kadar kalabalıktılar, ama Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini terk edip kaçmak zorunda kaldılar. Onları kovalayanlar Tuna adlı nehre kadar gittiler fakat onlara yetişemediler. Bugünkü günde onlar Tuna nehri boylarında ve Kustandin'a yakın yerlerde yerleşmiş durumdalar. Hazarlar ise bugün onların topraklarını işgal etmiş bulunuyorlar*” ifadesinde geçen “V-n-nt-r”’lerin Ermeni kaynaklarında “Oghondor” veya “Vanand”, Yunan kaynaklarında “Hunnugundur” veya “Onogur”, Arap coğrafyacılarda “Venender” veya “Nenderler” olarak geçtiğini” ifade eder.¹⁸³

Hazarların, Bulgarlara üstünlük sağlamasında ve bir kısmını itaat altına almasında Batı Türk Kağanlığı'nın yıkılması ile birlikte Hazarların hakimiyetindeki topraklara göç eden bazı Türk topluluklarının Hazarların hakimiyetine girmesi ve gerek Kuzey Kafkasya'da ve gerekse Don-Donets boyundaki topraklarda yerleşik kalabalık Alan boylarının Hazarlara itaat etmesinin önemli rol oynadığı söylenebilir. Hazarlar Don-Donets bölgesinde,

¹⁸¹ Theophanes , a.g.e., s. 497-498; Koç, a.g.e., s. 79-80.

¹⁸² Koç, a.g.e., s.81.

¹⁸³ Artamonov, a.g.e., s.232.

Dinyeper nehrinin sol tarafında, Azak çevresinde ve Kırım'ın bozkır sahasında Utrigur, Kutrigur, Onogur gibi birçok Türk boyunu hakimiyet altına alarak burda bir devlet yapısı ve ekonomik sistem oluşturdular. Konar-göçer boyların bir kısmı yerleşik hayat tarzını benimsemeye başladı ve sonuçta Saltovo-Mayatsk kültürü ortaya çıktı.¹⁸⁴

1.2.2. Alanlar

1.2.2.1. Alan İsmi ve Doğu Avrupa'da Ortaya Çıkmadan Önce

Daha önce Alanlar'ın Sarmatlar'ın bir kolu olduklarını, M.S. 50-60 gibi Kafkaslarda bulunduklarını ve M.S. birinci yüzyıl içerisinde Azak çevresine ve Don Nehri boylarına yayılarak III. Yüzyıla kadar Sarmat topluluklarının kalını üzerinde üstünlük sağladıklarını bununla beraber bu dönemde kuzeyden gelen Got akınlarına maruz kalarak zayıfladıklarını belirtmiştik. Baltık bölgesinde aşağı doğru yayılan Gotlar Sarmat egemenliğine son vermişti. 375 yılında Hunların bölgeye gelişi ile Kafkaslardaki Alanlar dağlara çekilmiş ve Don boyundakiler ise Hunların boyunduruğu altına girmişti.

M.S. 50-60'larda Kafkaslar'da aniden ortaya çıkan Alanlar buraya nasıl geldiler ve aslında kimlerdir? Bu soruya İslam Coğrafyacılarından Ebü'l-Hasan Ali b. Musa b. Said el-Mağribi en net cevabı veriyor. Onu eseri Kitabü'l Coğrafya'da Alanlar hakkında şu bilgi bulunur:“ *Gürcistan'ın doğusunda Alan ülkesi bulunur. Bunlar Hristiyanlaşan Türkler'dendir. ... Alanlar'dan sonra As denen kavim bulunur*”.¹⁸⁵

Ebu Reyhan el-Biruni Alanlar hakkında şu bilgiyi verir: “*Bu sefer nehrin suları Harizm ile Cürcan arasındaki Mezdübest mecrasından sola Peçenek arazisine doğru yöneldi. Uzun zaman buradaki ovalara hayat verdi. Nihayet burası da harap oldu. Bu mecrada oturanlar Hazar Denizi sahiline göçtüler. Bunlar el-Lan ve As kavimleridir. Bugün bu kavimlerin dilleri Harizm ile*

¹⁸⁴ Koç, **a.g.e.**, s.82-83.

¹⁸⁵ Şeşen, **a.g.e.**, s. 199.

Peçenekce'nin karışımıdır". Buna göre Alanlar'ın dillerinin Türkçe'nin bir grubu olmasının yanında Kafkaslar'a göçmeden önce Harizm ile Cürcan arasında bir yerlerde yaşadıkları anlaşılıyor. İbn-i Rüşde "*Alanlar'ın dört boydan meydana geldiklerini içlerinde asil-yönetici boyun "D hsa" olduğunu ve Alan krallarına "B.gay.r" dendiğini belirtir*".¹⁸⁶

Yazılı kaynakların detaylı incelemesinde Alan adı Wusun, Kang-kü (Kağnılı) boylar ile yanyana yer alıyor. Alanlar'ın etnik kökenini anlayabilmek için kaynaklardaki bu teferruata dikkat etmek gerekiyor. Emel Esin'in Wusun ve Kang-kü'ler ile ilgili bahsi şu şekildedir: "*Kazak alimleri vatanlarının kadim tarihini şu şekilde çizmektedir: "Bunlar Çinlilerin Kang-kü ve Wusun dediği boylardı. Wusunlar rivayete göre sarışın, yeşil gözlü bir kavim idi. Fakat antropolojik araştırmalar Kang-kü ve Wusun'lara atfedilen mezarlarda da karışık ırkda muhtelif nispetlerde yarı Mongoloid, yarı Europeoid gömülerin yattığını gösterdi. Üstelik bu illerde (Sir Derya İli Havzası arası) Esik yazısına mümasil, Kök-Türk harflerinin eski bir şekline benzer harflerle yazılmış yazılar da bulundu ve Kazak alimlerince Kang-kü ile Wusun boylarına atfedildi. Üzerinde Alaşan Kağan adı okunabilen ve Wusun damgası bulunan böyle taşlardan birinde Mongoloid vecheli bir baş Sibirya uslubunda tasvir edilmişti.*"¹⁸⁷

Çin yıllıklarından San guo zhi'de Alanlar hakkında şu bilgi verilir: "*"Alan" olarak da adlandırılan ve Kang-kü ile aynı geleneklere sahip "Liu", "Yan" ve "Yancai" eyaletleri de vardır. Yancai eyaleti batıda Roma ile ve güneydoğuda Kang-kü ile komşudur. Bu memlekette insanlar hayvancılık ile uğraşır ve suyu izleyerek etrafta dolaşırlar, büyük göllerin yanında yaşarlar. Geçmişte bu bölge Kang-kü tarafından kontrol ediliyordu, fakat artık böyle değil.*"¹⁸⁸ "*....Jushi topraklarından batıya döndüğümüzde Wusun ve Kang-kü kavimleri ile karşılaşırız. Kadim kaynaklarda bunlar aynı kavim olarak verilir ve onların toprakları ne azaldı ne arttı.*"¹⁸⁹ Çin kronikleri Hanshu No: 61'de aynı

¹⁸⁶ Agustí Alemany, **Sources on the Alans: A Critical Compiation**, Handbook of Oriental Studies, V.8, ed. by. Denis Sinor, Boston 2000, s.260-261.

¹⁸⁷ Esin, **a.g.e.**, s. 20-21.

¹⁸⁸ Balogh, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁸⁹ Balogh, **a.g.e.**, s. 14.

Göktürklerin Ashina soyunun kurttan türemesi gibi Wusun'ların lideri Kunmo'nun Wusun ülkesinin hükümdarı ataları Da Yüezhi'ler tarafından öldürüldükten sonra bir dişi kurt tarafından beslenip korunduğu belirtilir. Kunmo güçlü bir yetişkin olduktan sonra Hsiung-nu (Hun) hükümdarı tarafından atasının topraklarına (Wusun) ülkesine kendi halkı yanına bir ordu verilerek gönderiliyor. Kunmo, Da Yüezhi'leri eskiden kendi atalarına ait olan "Sai topraklarından" çıkarıyor ve buraya yerleşiyor. Burası İli ve Çu vadileri arasındadır.¹⁹⁰

Çin Kroniklerinden Weishu No: 102'de Yancai ismi şu şekilde geçer: *"Sute ülkesi Pamir Dağları'nın batısında yer alır. Burası eski zamanlarda "Yencai " olarak biliniyordu; aynı zamanda "Wennasha " olarak da bilinir. Kang-kü'nün batısında büyük bir suyun yanındadır. Üç kuşak önce Hun kralı buranın kralını öldürerek burayı topraklarına kattı"*¹⁹¹ Bununla beraber Türk kavimleri ile ilgili olarak Çin kaynaklarını araştıran Chuanming Rui *"Weishu No:102'de geçen "Sute" kelimesinin antik dönemlerde veya modern çağda bilim adamları tarafından bilinçli bilinçsiz yanlış yazıldığını bu ismin "Suyi" olarak tercüme edilmesi gerektiğini belirtir. Sute Sogdiana'da bir bölgedir halbuki "Suyi, Yan ve Yancai" Aral Gölü ve Hazar çevresinde Kang-kü 'lara bağlı ülkelerdir. Sute ve Suyi ülkeleri kaynaklarda sürekli birbiri ile karıştırılır ve Sute yani Sogdiana Suyi gibi gösterilir. Suyi atları, sığırları, koyunları, üzümleri ve meyvelerinin bolluğu ile ünlüdür. Yancai ise büyük bir ülkedir ve Hazar Denizi'nden Ural ve İdil nehrine kadar uzanır."* Yan, Çin kaynaklarında Yancai'nin kuzeyinde belirtilmesine rağmen Suyi'nin yeri hakkında net bilgi yoktur. "Yancai " daha sonra Alan olarak anılmaya başlandı.¹⁹² Daha önceki kaynakta Lui olarak verilen ismin burda Suyi olarak tercüme edildiğini görüyoruz. Suyi ismi ile Suvir, Suvar, Savir, Sabir gibi farklı teleffuz edilen Sabirler arasındaki isim benzerliği görülüyor. Chuanming Rui'ye göre : *"İdil'in doğusundaki Yencai, Suyi ve Lan'lar İdil'i geçip Kafkaslara dağıldılar. Suyi'lar Kafkaslar'da kalırken Yencai'ler Lan'lar ile birleşerek Alan adını aldılar ve batıya Don boylarına doğru*

¹⁹⁰ You, **a.g.e.**, s.131-134.; bilgi Çin Kroniklerinden Hanshu No: 61 ve Shiji No: 123'den alınmıştır.

¹⁹¹ Balogh, **a.g.e.**, s. 31-32.

¹⁹² Rui, **a.g.e.**, s.166-176.

yayıldılar. Suyi ülkesi ürünleri ile de Hazarlar'ın üzüm bağları ve meyvaları ile meşhur Semender şehri ile benzerlik gösterir.”¹⁹³

Pensilvanya Üniversitesi tarafından yapılan “Sino-Platonic Papers” adı verilen monografik çalışmada Saka Tarihi ile ilgili kadim kaynaklardan tercümeler ve bu tercümelere yorumlar derlenmiştir. Bu çalışmada Alanlar bir Saka boyu olarak tanımlanır: “M.Ö 140 civarı kalabalık Saka boyları Sir Derya'yı geçerek güneye doğru yöneldi ve bunların bir kısmı Fergana'ya bir kısmı Baktria'ya girdi. İkincisi Baktriya'daki Yunan egemenliğine son verdi ve burda Dayuan ve Daxia devletlerini kurdular. Aynı vakitlerde bir başka Saka grubu ki bunlar çoğunlukla Asi'lerden oluşuyordu Sir Derya boyunca ilerleyerek Aral Gölü ve Hazar Denizi'nin kıyılarına yerleştiler. Bu Sakalar “Yancai” olarak bilinirler fakat geride kalan Sir Derya'nın üzerindeki ise Kang-kü olarak bilinirler”.¹⁹⁴

Dayuan'ların başındaki kişinin ismi “Juanmi”dir. “Mi” son ekinin Türk dilinde çevirisi “beg” anlamına geldiği ifade edilir. Bu durumda Juanmi Türkçe bir isimdir. Çin kroniji Shiji 123'de ifade şudur: “Dayuan'lardan batıya doğru Anxi'ye kadar gidildiğinde birçok farklı dil konuşulur fakat bu diller genelinde aynıdır ve insanlar birbirlerini anlar”.¹⁹⁵ Burda Anxi'nin konumu belli değildir. Fakat Dayuan'ın (Fergana, Taşkent) kuzey batısında Sir Derya boyunca Kang-kü boylarının ve onun batısında Aral ve Hazarlar arasında Alanlar'ın bulunduğu biliniyor.

Çin kroniklerinden Zhoushu No:50'de Türkler'in atası kurt soyundan gelen A-shi-na boyunun Hsing-nu'ların kuzeyinde Su veya Sou adında bir yerden çıktığı belirtilir. Bilim adamları tarafından “Su” isminin Saka veya Sai olarak zamanla değiştiği hatta Asi, Asiani, Wusun, Ashina adlandırmalarının aynı ismin farklı söylenişleri olduğu iddia edilir.¹⁹⁶

¹⁹³ Rui, a.g.e., s.173-174.

¹⁹⁴ You, a.g.e., s. 1; Taishan You bilgiyi Çin Kroniği “Shiji No: 123” den tercüme ettiğini belirtir.

¹⁹⁵ You, a.g.e., s.85-86.

¹⁹⁶ You, a.g.e., s.142-145.

Çin yıllıklarında Alanlar'ı doğrudan Tiele boylarına bağlayan ve onların “Türk” olduğunu belirten kaynak “Sui Shu” 84. ciltteki “Tiele” bölümüdür. Burda Tiele boylarını sayar ve bunların altıncı budunu içinde Alanlar vardır. Bu budunların soyadları farklı dahi olsa hepsinin Tiele oldukları ve “Batı Türkleri” oldukları vurgulanır. Bölümün tercümesi şu şekildedir: “*Tiele'nin ataları, Xiongnu'nun (Hunların) torunlarıydı. Tiele arasında, Batı Denizi'nin doğusundan vadi boyunca dağılmış birçok klan vardı. Tola (Duluo) nehrinin kuzeyinde Bugut (Pugu), Tongra (Tongluo), Uygur (Weihe), Bayirqu (Bayegu) ve Fuluo vardı. Liderlerinin hepsi kendi başlarına Irkin (Sijin) olarak adlandırıldı. Ve Mengchen (Mengchen), Turuhe, Siqit (Sijie), Qun (Hun) ve Huxue. Bu klanların yaklaşık 20.000 kişilik güçlü bir ordusu vardı. Hami'nin (Yiwu) batısında, Karashahr'ın (Yanqi) kuzeyinde ve Aqtagh'ın (Bai (Beyaz) Dağı) yakınında Kibi, Boluozhi, Hegu, Yedie, Yunihuan vb. klanların yaklaşık 20 bin kişilik güçlü bir ordusu vardı. Altay Dağı'nın (Jin Dağı) güneybatısında, Xueyantuo Dieleer, Shipan, Daqi vardı. Daqi, ve benzeri, 10.000'den fazla erkek ordusuna sahipti. Semerkant'ın kuzeyinde, Ade nehrinin yakınında, Hedie, Hejie, Bohu, Bigan, Guhai, Hebixi, He Wusu, Bayeweikedu gibi kabileler yaşıyordu. Bunlar 30.000 asker çıkarabiliyordu. Deyihai'nin (Balkaş Gölü) doğusunda ve batısında Sulujie Sansuoyan, Miecuvardi, Longhu ve benzeri 8.000'den fazla asker vardı. Fulin'in (Roma İmparatorluğu) doğusunda, Enku, Alan¹⁹⁷, Beirujiuli (Kuzey Jiuli), Fuwenhun ve diğerleri olmak üzere hemen hemen 20.000 asker çıkarabilirlerdi. Kuzey Denizi'nin güneyinde Dubo ve benzerleri vardı. Boyların bu kadar farklı isimleri olmasına rağmen hepsine bir bütün olarak Tiele deniliyordu. İçlerinde hükümdar yoktu ve ayrı ayrı Doğu ve Batı Göktürkler'in yönetimi altındaydılar. Yaşayacak kalıcı bir yerleri yoktu ve su ve otlakların yönüne göre hareket ediyorlardı. Sert ama hoşgörülüydüler. Binicilikte iyiydiler. At üzerinde iyi atış yaparlardı....Batıya yakın kabileler birkaç çeşit tarım yapar ve attan çok sığır ve koyun beslerlerdi. Türk Devleti'nin (Göktürk Kağanlığı) kuruluşundan bu yana Tiele, her yerde savaşlara katılarak Türklere yardım ediyor ve (doğu ve batı hakimiyet altına alındığından) kuzeydeki grupları boyunduruk*

¹⁹⁷ Töles boyları ile ilgili Çin Kroniği Sui Shu No:84'de verilen bu boy isimleri farklı tercüme edilebilir. Fakat bizim konumuzu ilgilendiren “Alan” ismi tartışmaya gerek duyulmayacak şekilde kaynakta net ve açıktır.

*altına alıyordu.”*¹⁹⁸ Çin Kroniği Shi Shu çok net olarak tartışmaya ahval vermeyecek şekilde Alanlar’ı bir Türk boyu olarak ifade ediliyor.

Sonuç olarak buraya kadar kaynaklardan yorumlayabileceğimiz kadarıyla Sir Derya üzerinde doğudan batıya doğru sırasıyla Wusun, Kang-kü ve Yancailer ile karşılaşıyoruz. Çin yıllıkları Wusun, Kang-kü ve Yancai’lerin her birinin Saka kavimleri olduğunu ve Wusun ve Kang-kü’nün aslında aynı kavim olduğunu ifade ediyor. Yancai, Suyi ve Yan kabilelerinin tamamı Alan olarak biliniyor ve bu Alanlar’ın da âdetleri Kang-kü ile aynı. L. R. Kyzlasov “ *Kang-kü’ler veya bir diğer yazımı ile Kao-chü’ler’in Çin kaynaklarında Göktürkler’in kurucu boyu Tiele’ler ile özdeşleştirildiğini ve aynı etnik kökenden gösterildiğini, “T’ang shu” gibi geç Çin Kroniklerinde Kang-kü isminin Tiele’ye dönüştürülerek verildiğini*” belirtir. Kang-kü boyları Kağnılı olarak da bilinirler (Türkçe Kağnılı= atlı araba vagon demektir) ve Türk Kağanı Bumin Tieleler’i bir çatı altında toplamak için onlara saldırarak 50.000 vagonu boyunduruk altına almıştı. İdil ile Aral Gölü arasında Sarmat-Alan birlikleri bir askeri kolalisyon oluşturdular.”¹⁹⁹ Ammianus Marcellinus “*“Halani” olarak adlandırdığı Alanlar’ın vagonlarda yaşadıklarını, evleri veya çadırları olmadıklarını*” belirtir.²⁰⁰ Daha önce Kang-kü’lerin yüksek vagonlarda yaşadıklarını belirtmiştik.

Resim 1.20: M.Ö 4-3. Yüzyıl. Pazırık Kurganı. 3 metre Yüksekliğinde 6 metre Uzunluğunda Dizginleri Altın Kaplama Folyolarla Süslenmiş Kağnılar (Atlı Arabalar)- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

¹⁹⁸ <https://chinesenotes.com/suishu/suishu084.html> (Suishu No:84_ Tiele bölümü online); Agusti Alemany, **Problems Relating to the Sources on the Ethnic Background of Inner Asian Nomads Under the Türk Qaghanates**, Spanish Research Project, Belleten, 2012-1, s.10.

¹⁹⁹ Kyzlasov, **a.g.e.**, s. 315-324.

²⁰⁰ Ammianus Marcellinus, **a.g.e.**, s.391-393.(XXXI, 2,18-20).

Çin yıllıklarında Kangeli, Kanglı, Kang-kü , Orhon Yazıtları'nda Kangaras gibi isimler alan Kağnılı boyları Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenitus'un eseri De Administrando Imperio'da Kenger olarak geçer ve Oğuz boylarından Peçenekler ile özdeşleştirilir.²⁰¹ Bu bilgiyi yukarıda ifade ettiğimiz İslam kaynaklarından Biruni'nin "*Alanlar'ın dilinin Peçenekce ve Harezmce'nin bir karışımı olduğu*" ifadesi ile birleştirdiğimizde Fergana ve Taşkent'deki Dayuan'ların, Kang-kü Peçeneklerin ve Aral-Hazar arasındaki Alanlar'ın aynı dilin farklı lehçelerini yani Biruni'nin ifade ettiği üzere Türk dilinin bir lehçesini konuştuklarını söyleyebiliriz. Alanlara atfedilen Mayatsk yerleşiminde Türk runik harfleriyle yazılmış yazıtlar haricinde hiçbir dilde yazılı bir eser bulunmaması onların Türkçe konuştuklarının göstergesidir.

1.2.2.2. Alanlar ve Diğer Türk Boylarının Dolikosefal-Brakisefal Antropolojik Yapısı Hakkında

Ammianus Marcellinus "*Halani'lerin (Alanlar) uzun boylu ve güzel insanlar olduklarını saçlarının sarı renge yaklaşık olduğunu; silahlarını kullanmada hızlı ve aktif olduklarını ve bütün bu özelliklerinin Hunlara çok benzediğini*" belirtir.²⁰² Çin Kroniklerinden Hanshu No:96'da "*Rong kabileleri arasında Wusun'lar kızıl saçları ve mavi gözleri ile farklıdır*" ifadesi yer alır.²⁰³ Burdaki "Rong" kabilesi ki kaynaklarda bazen "Jun" veya "Jong" olarak geçer Türklerin atalarıdır. M.Ö. 3000 yılında bugünkü Çin topraklarında Jun (Rong) ve Di 'ler yaşıyorlardı ve kızıl başlı Rong ve Di (Ti)'ler kara başlı Çinlilerin en büyük düşmanlarıydılar. Gumilev Hunların kökeni ile ilgili anlatımında "*Junlar (Jung veya Rong olarak da biliniyor), Di'ler (Ti veya Tik olarak geçiyor), Çin'den sürülen Xia hanedanı bakiyelerinin ve bozkırdaki Hun-yu kabilelerinin yani Çinli göçmenler ve bozkır göçebelerinin bir karışımının*

²⁰¹ You, **a.g.e.** s.113-114;126.

²⁰² Ammianus Marcellinus, **a.g.e.** s.393. (XXXI, 2,21)

²⁰³ You, **a.g.e.** s.141-142.

Hunları oluşturduğunu” belirtir. Türklerin Jong ve Tik atalarından Zeki Velidi Togan da bahseder.²⁰⁴

Saltovo-Mayatsk mezarlarında özellikle kuzeyde orman-bozkır kuşağında Dolikosefal kafa yapısına ait gömüler Alanlar’a atfedilir ve güneyde bozkır şeridindeki mezarlarda gömüler Brakisefal kafa yapısı ve Türk-Bulgar halklarına ait olarak sınıflanır. Lyapuskin’in 1958 yılında Saltovo-Mayatsk kültürünü kuzey Alanlar ve güney Bulgar ve Türkler olarak ikiye ayırmasının nedeni budur. Alanlar’ın antropolojik ölçümleri Dolikosefal olduğu için Türk olamayacakları kabul edilir. Meselenin ilk çıkış noktasına odaklanan Gumilev Türk halklarının bilinen tarihini M.Ö. 3000’lere dayandırır ve ilk Proto Türklerin oluşumundaki Dolikosefal unsuru şu şekilde açıklar: “M.Ö. 3000’lerde Çin’in kuzeyinde hakimiyet süren Xia Hanedanı’nın devrik hükümdarının oğlu Shun-Wei, Xia bakiyeleri ile kuzey bozkırlarındaki Hyanyun ve Hunyu kabilelerini ve Çin’in kızıl başlı düşmanları, bozkır ve güney ormanlarının kabileleri Jung (Rong) ve Di’leri bir araya toplayarak Antik Çağ’da Gobi Çölü eteklerinde “Şhasai’nin Kumlu Ülkesinde” ilk Pro-Hun Devleti’ni kurdu. Burası Dinlinler’in anavatanı olarak adlandırılır. Shun-Wei Hunlar’ın atası olarak kabul edilir. Antropolojik incelemelere göre burada bilinenden farklı bir Kafkasoid Brakisefal tür Mongoloid²⁰⁵ der yüzlü tiple melezlendi. Bu proto-Hunlar çölleri geçip Çin ile savaşımlara girdiklerinde Xiong-nu (Hun) ismini aldılar. Altay-Sayan Dağları, Minusinsk Havzası, Tuva’da, Yenisey ve onun kolu Angara Nehri kıyılarında görüldüklerinde Çinliler onları “Dinlin” olarak adlandırdı. Orta boylu, güçlü yapılı, dikdörtgen yüzlü, beyaz tenli, sarı saçlı, çıkıntılı yüksek burunlu, parlak gözlü olarak tanımlandılar. Bu uzun kafalı ırkın çokça yaşadığı Sayan Dağları Çinliler tarafından Dinlin olarak adlandırıldı. M.S. 350’de Shi Min bütün

²⁰⁴ Gumilev, *İstoriya Naroda Hunnu*, s. 18-25; Togan, *a.g.e.*, s.13.

²⁰⁵ Fakat burda belirtilen “Mongoloid” kafa yapısı unsuru sadece kafa yapısının şeklini belirten antropolojik bir terim olarak ele alınmalıdır. Türklerin Mongol ırkı ile bir ilgisi olmadığını farklı iki ırk olduğunu belirtmek gerekiyor. İbrahim Kafesoğlu Türkler ile Moğollar arasında dil birliği bakımından bir münasabet olmadığı gibi etnolojik bir ilginin veya soy birliğinin olmadığını üstüne basarak vurgular. Fakat Batılı ve Rus bilim adamları Altaylardan Macaristan’a kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığı anlaşılan Türk diline İranoid, Türk Kurganlarına Hint-Avrupa kurganları dedikleri gibi Türk ırkına özgü kafataslarının bir varyantını da Türk tipi diyemedikleri için Mongoloid olarak adlandırıyorlar. Bknz:İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 40.B, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 46-47.

*Hunların en son bireyine varıncaya kadar öldürülmesini emrettiğinde burunları yüksek birçok Çinli öldürüldü. MS. IV yüzyıldan itibaren Dinlin veya başka bir söylenişi Tingling adı Çince kaynaklarda kayboldu ve onun yerine Tiele adı ortaya çıktı.”*²⁰⁶ Asya Hunlar’ının en önemli mezar komplekslerinden sayılan Noyun-Ula mezarlarındaki buluntular arasında Dolikosefal Mongoloid kafatasları ortaya çıkarıldı.²⁰⁷ Bugünkü Kırgızistan’ın Talas bölgesinde ortaya çıkarılan Kenkol kültürü (II-V. Yüzyıl) mezarlarında çok sayıda katakomb yer altı mezarları ile birlikte kurgan mezarlar bulundu. Bu mezarlardan çıkan envanterin Sarmat, Wusun, Issyk-Kul, Noyun-Ula mezarlarından izler taşıdığı görüldü. Burdaki gömülerin Mongoloid- Kafkasoid karışımı özellik taşıdığı ortaya çıktı. Kenkol mezarlarındaki gömülerin kafatasları aynı zamanda halka usulü deformasyonla uzatılmıştı.²⁰⁸

Gumilev Türkmenler’in Dolikosefal kafa yapısına sahip olduklarını da belirtir.²⁰⁹ Sovyet antropoloji biliminin en önemli isimlerinden G.F. Debeds Hunların ilk bilinen kültür tabakası olarak kabul edilen Glazkov kültürünün Baykal Gölü civarındaki mezarlarındaki gömüleri Dolikosefal Mongoloid gömüler ve yaygın bilinenden daha yüksek kafatasına sahip Mezokraniyale yakın Kafkasoid gömüler olarak nitelendirir. Yalnız Debeds de burdaki Mongoloid yapının Tunguz tipinden çok Eskimo tipine yakın olduğunu belirtmektedir.²¹⁰ Bununla beraber kaynaklarda VI. Yüzyıldan itibaren Türk Turan tipi ortaya çıkar. Çünkü artık Altaylar’dan İdil’e tarihte adında ilk olarak Türk ismi bulunan

²⁰⁶Gumilev, **Istoriy Naroda Khunnu**, s. 20-36; L.N. Gumilev, **Dinlinskaya Problema**, Izvestiya Vsesoyuznogo Geografičeskogo Obşestva SSSR, . No 1, 1959, s.1-9.

²⁰⁷ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, 6. B., Ankara 2014, s. 48.

²⁰⁸ A.N. Bernshtam “Kenkolskiy Mogilnik”, *Arheologičeskiye Ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitaja*, Vıp. II., Leningrad, 1940; V. P. Shilov, “Kalinovskiyy Kurgannyy Mogilnik”, *Materialy Issledovaniya po Arheologii SSSR Institut*, Izdatelvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1959, s.492-506.

²⁰⁹ Gumilev, **Dinlinskaya Problema**, s.9.

²¹⁰ G. F. Debets, **Paleoantropologiya SSSR**, Trudy Instituta Etnografii Novaya Seriya, Tom IV, Akademiya Nauk Soyuzu SSSR, Moskova - Leningrad 1948, s.56-59.

Gobi çölünden Hazar Denizine kadar bütün Türkleri hakimiyeti altında toplamış Göktürk Kağanlığı vardır.²¹¹

Zeki Velidi Togan Türkler'in antropolojik yapısına ilişkin açıklaması şu şekildedir: *“Türkmenistan'daki eski Türklerin mezarlarında bulunan kafatasları keza bugünkü Türkmenlerin kafatasları buralarda vaktiyle Türklerin diğer kavimlere geniş mikyasta karışma devirleri geçirdiklerine delâlet eder. 1933 de İsveçli Dr. Arne, Astarabad'a yakın Şahtepe höyüklerinde hafriyatta bulundu ve burada M.Ö 1500 sene evvel nihayete eren bir medeniyetin eserlerini meydana çıkardı; fakat burada da tıpkı Anav'da olduğu gibi, Brakisefal, Dolikosefal ve Mezosefal kafatasları karışık olarak bulunmuştur. Malûm olduğu üzere şimdiki Türkmenistan'da Horezmlilere komşu olarak yaşayan Türkler, onuncu asır müellifi Muqaddasi'nin naklettiği eski Horezm rivayetlerine nazaran, kafataslarını uzunca yapmak için çocuklarının başlarını deforme ediyorlardı. Bu cihetten Türkmenistan'daki hafriyatlarda bulunan kafataslarının şekline göre eski ahalinin milliyeti hakkında bir hüküm vermek hiç kabil değildir.”*²¹²

Bu yöntemin aslında Geç Sarmat döneminden itibaren Sarmatlar ve Alanlar arasında uygulandığı gözüküyor. Geç Sarmatyalılar genel Sarmatya geçmişine karşı başı yapay olarak deforme etme geleneği ile ayırt edildi. Çeşitli deformasyon türlerini uyguladılar ve nüfusun yaklaşık %70'i buna maruz kaldı. Deformasyonun sonucu ve dolayısıyla grup içi değişkenlik görünüşe göre yalnızca genetik olarak programlanmış çeşitli morfotiplerin deformasyona maruz kalmasına değil, aynı zamanda deformasyonun tipine ve derecesine de bağlıydı. Geç Sarmatyalılar arasında, başı yapay olarak deforme etme geleneği görünüşe göre prestij-sembolik

²¹¹ Debets , **a.g.e.**, s.206-211. Debets Ukrayna Saltov mezarlarının Dolikosefal yapısından bahsederek bu nüfusun Don bölgesine göç ile gelen bir nüfus değil ilk çağlardan beri burda yaşayan yerleşik bir nüfus olduğunu savunur. Fakat bu nüfus içinde var olan az miktardaki Brakisefal kafa yapısını ve Saltov mezarlığı yakınındaki Zlivsky çukur mezarlardaki Brakisefal nüfusu açıklayamaz. Saltov ve Zlivsky mezarlarındaki nüfusta Mongoloid bir karışım olmadığını belirtir. Bunun yanında Debets aynı eser sayfa 256'da Sarkel'den bahsederken Sarkel mezarlarında Mongoloid Turani tip yapının gözlemlendiğini söyler. Sarkel'in Türk nüfusu yadsınamayacağı için Sovyet bilim adamı burda Turan tipini açıklamak zorunda kalmış ve bu nüfusun göçle yaratıldığını belirtmiştir. Bu durumda Don-Donets bölgesi göç almıyor fakat Sarkel göç alabiliyor mu? Debets böyle bir bilimsel karmaşa yaratırken bu ikileme değinme veya bir açıklama getirme gereği duymaz.

²¹² Togan, **a.g.e.**, s. 24.

bir işlev görüyordu. Etnologlara göre, önemli yenilikler sosyal çevrede sabitlenir ve evlilik bağları kurumu aracılığıyla yayılır. Erken ve Orta Sarmat nüfus Brakisefal geniş kafa yapısına sahipken Geç Sarmatlar ve Alanlar'da Dolikosefal uzun kafa yapısı ağırlıklı olarak görüldü. Özellikle İdil'in ve Don Nehirleri'nin aşağı havzasında bu uygulamalara sıkça rastlandı.²¹³

1.2.2.3. Türkistan'da Arkeolojik Bulgular ve Alanlar- Yer Altı Mezarları

Yukarda ifade edilen Alanlar'ın bir Töles boyu olduğuna dair yazılı bilgiler aslında A.N. Poduşkin tarafından Güney Kazakistan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda da kanıtlanıyor. A.N. Poduşkin Güney Kazakistan'da Sir Derya boyunda yürütülen yoğun arkeolojik çalışmalar sonucunda M.Ö. IV-MS. VI. yüzyıllar arasında var olan muazzam bir kültürün verilerini 2000 yılında bir kitap ve ayrıca makaleler olarak yayımladı. "Arıs" kültürü Türk-Turan kültürünün beşiği olan Kazakistan'ın Kang-kü diye bilinen kadim bölgede yani yukarıda bahsettiğimiz kadim Alan memleketi Yancai ile Wusunlar'ın arasında bulunuyor. Poduşkin arkeolojik kaynaklara dayanarak Kang-kü kültürünün temsilcileri olan Arıs kültürünün İskit- Saka kabilelerinin kültürü olduğunu, Sarmatların çıkış noktası olduğunu Kuzey Karadeniz'de görülen Sarmat kültürünün arkeolojisinin onların Arıs kültüründen geldiklerini kanıtladığını aynı zamanda Hunlarının kültürü olduğunu belirtiyor. Poduşkin'e göre Sarmatlar, Hunlar ve Kang-kü boylar aynı kültürün temsilcileri. Poduşkin Alanlar konusuna temkinli yaklaşır ve daha fazla incelemeye tabi tutulması gerektiğini belirtir. Arıs kültürünün kurgan mezarlar kadar katakomb yeraltı mezarları da bulundu ve bazı mezarlarda gömülerin aşı boyası ile boyandığı tespit edildi. Arıs kültürünün yer altı mezarlarında seramiklerin üzerinde Kang-kü-Sarmat-Hun tamgaları bulundu. Bu tamgaların çok benzerlerini özellikle güneş kültü sembollerini Saltovo-Mayatsk

²¹³ M.A. Balabanova, "Rekonstruktsiya Sotsialnoy Organizatsii Pozdnie Sarmatov na Osnove Analiza Antropologii Kurganov Mogilnikov Nizhnego Povolja i Nizhnego Dona", *Nizhnevoljskiy Arkheologicheskiy Vestnik*, No: 6, Izdatelstvo VolGU, Volgograd 2003, s. 66-88.

envanterinde, muskalarında görmek mümkün.²¹⁴ Burda tamgalar ve kaya üzerindeki ve mezarlarda bulunan yazıtlar hala çözülememekle birlikte Orhun yazıtlarından bazı harfler içeriyor ve Poduşkin bu yazıtlardan birinin “Turan paraları”²¹⁵ nın üstündeki yazı dizisine çok benzediğini ifade ediyor.²¹⁶ X. Yüzyılda Hazar Kağanlığı zayıfladığında doğudan Hazarlar’a yardıma gelecek olan Arap tarihçilerin “el-Arsi” dedikleri cesur savaşçıların bu Aris kültürününün bakiyeleri olması ihtimal dahilindedir. Doğu Türkistan’daki arkeolojik kazılarda ele geçirilen birçok belgenin Arsilere ait oldukları anlaşıldı.²¹⁷

K.F. Smirnov Sarmat-Alanlar’ın Kafkaslar üzerine gelmesiyle birlikte Kafkaslarda yeraltı mezarlarının gözükmeye başladığını kabul eder.²¹⁸ Daha önce Karadeniz’in kuzeyinde Alan boylarının Bizanslı müelliflerce M.S. birinci yüzyılda telaffuz edilmeye başlandığını ifade etmiştik. Bununla beraber arkeolojik çalışmalar Kuzey Kafkasya’da yeraltı mezarlarının M.Ö. II. Yüzyıldan itibaren görülmeye başladığını ve burdan Don- Donets havzasına yayıldığını gösterir.²¹⁹ Bu durumda ölülerini katakomb mezarlara gömen bir boy birliği Alanlar’dan daha önce Turan havzasından, muhtemelen Aris kültürü çemberinden Batı’ya doğru göç ederek Kuzey Kafkaslara gelmiş olmalıdır.

Kuzey Kafkasya’da Saltovo-Mayatsk kültürü arkeolojisini en yoğun olarak çalışan bilim adamlarından biri olan M.G. Magomedov’un Kafkasya’daki katakomb mezarlar ile ilgili değerlendirmesi şu şekildedir: “*Hun istilasından sonra Alanlar Kuzey Kafkasya bozkırlarında lider bir rol oynamayı bırakmakla kalmamış, aynı zamanda kendilerini dağlara geri itilmiş olarak bulmuşlardır. Alanlar’ın yerleşim alanı giderek azaldı ve sonunda Kara Bulgarların baskısı altında*

²¹⁴ A.N. Poduşkin , **Arısskaya Kultura Yujnogo Kazakistana (IV v. do n.e. IV v. n.e.)**, KH.A.Yassavi, Turkestan 2000, s. 139-161; A.N. Podushkin, “Tamgo-Shaped Signs From Catacombs of Aryss Culture of the South Kazakhstan of III. century to – IV th century AD”, World of Great Altay,3(4)2017.

²¹⁵ A.G. Mukhamadiev,”Turanskaya Pismennost”, *Problemy Lingvoetnoistorii Tatarskogo Naroda*, Kazan 1995, s.36-83.

²¹⁶ Poduşkin, **a.g.e.**, s.181.

²¹⁷ Artamonov, **a.g.e.**, s. 521-522.

²¹⁸ K.F. Smirnov, “Sarmatskie Katakombnie Pogrebeniya Yujnogo Priuralya, Povoljya i İh Otnoşeniye k Katakombam Severnogo Kavkaza” , *Sovetskaya Arheologiya*, № 1 1972 , s. 73—81.

²¹⁹ Sergey L. Dudarev, Alexey L. Pelikh, Sergey N. Savenko, Gocha R. Tsetskhladze, “Arheologičeskie İstočniki o Proishojdenii i Etnopolitičeskoj İstorii Naseleniya Severnogo Kavkaza”, *Dizayn-Studia*, Armavir State Pedagogical University, Armavir 2020, s. 37-48.

Kislovodsk bölgesini kaybettiler ve ana toprakları olan dağlara sürüldüler. Bu bariz tarihsel gerçeklere rağmen, arkeolojik olarak, sözde Alan yeraltı mezarları, V-IX. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya ve Güneydoğu Avrupa'nın uçsuz bucaksız bölgelerinde geniş çapta temsil edilmektedir. Katakomb mezar yapıları burada her yerde yaygın olarak temsil ediliyor. Son zamanlarda bazı araştırmacılar "IV-XIII. Yüzyıllarda İranca konuşan Alanlar'ın baskın rolü teorisine karşı çıkmaları" bu bariz tutarsızlığı açıklayabilir. Bu araştırmacılar Orta Kafkasya'da, Kuban ve Karaçay'ın yukarı kesimlerindeki Alanları Türk olarak kabul etme eğilimindedirler. Çünkü burada yeraltı mezarlığı arkeolojik kültürüyle ilişkilendirilen yer adları Türkçedir. M.I. Artamonov da artık gerçek Saltov kültürünün taşıyıcılarının İranlılar değil Türk dilli halklar olduğuna dikkat çekti. Açıktır ki, Alanların kendilerinin Türkleştirilmesi yoluyla Kuzey Kafkasya'da Türkçe yer adlarının geniş dağılımının nedenlerini açıklamak imkansızdır. Çünkü onların soyundan geldiği iddia edilen Osetler, bugüne kadar İranca konuşuyorlar. Bunu ve bununla ilgili diğer birçok soruyu çözme bize göre katakomb mezar yapılarının Alanlar'ın tek mezar olup olmadığını bulmakla başlamalıdır."²²⁰ Daha sonra Dağıstan bahsinde üstünde duracağımız gibi Dağıstan katakomb mezarlarının büyük bir kısmı Hun-Savir birliğine ve Hazarlar'a atfedilir ve Alan yerleşimlerinin bulunduğu Orta Kafkasya'da ise ana mezar tipi kript mezar olarak bilinen taş mezarlardır.

1.2.2.4. Alan Mirası

VII. yüzyılda Kafkaslarda Hazar birliğinin kurulmasından sonra Alanlar'ın Hazarlar'ın yanında olduklarını, savaşımlara savunmalara onlarla birlikte katıldıklarını görüyoruz. Bizans'ın kadim Türk boylarını kendi askerini kullanmadan birbirine kışkırtarak kırıdırma siyaseti ile bir müddet Hristiyanlığı kabul etseler de çok kısa süre sonra ülkelerinden misyonerlik faaliyetleri yürüten Bizanslı din adamlarını uzaklaştırdılar.²²¹

Alan tarihini ele alan bu konuda çalışan tüm Batılı ve Rus bilim adamları günümüzde Kafkasya'da yaşayan Osetleri Alanlar'ın yalnız varisi olarak

²²⁰ M.G. Magomedov, *Obrazovanie Kazarskogo Kaganata Po Materialam Arheologičeskikh*, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1983, s.90-91.

²²¹ Artamonov, *a.g.e.*, s. 465-466.

göstermeye çalışsalar da bu altı boş ve doldurulmayacak bir iddianın ötesine geçmiyor. Günümüzde Gürcüler Karaçay-Balkarları (Malkarlar) Alan ismiyle çağırırlar. Osetler'in kendileri ise Malkarlılara As, Malkar bölgesine Asiya, Karaçay'a ise Ustur Asia (Büyük Asia) derler. Karaçay-Malkarlılar ise birbirlerine "Alan" diye hitap ederler ve bu kelime onların dilinde "hısım, akraba, dost" anlamlarına gelmektedir. Kafkasya'da yalnızca Karaçay-Malkarlılar birbirlerine Alan diye hitap eder.²²²

Saltovo-Mayatsk kültürü coğrafyasında Alanlara ait olduğu ifade edilen katakomb mezarların en yoğun bulunduğu yerleşimlerden biri olan Mayatsk anıtlarındaki yazıtlar Türk Runik alfabesi ile yazılmıştır. Bugün Osetler'in Alanlar'ın mirasçıları olduğuna dair en kuvvetle ortaya atılan iddia yine bugünkü Karaçay sınırları içinde bulunduğu söylenen fakat günümüzde kayıp olan Zelençuk Yazıtları'dır. Zelençuk yazıtlarının İrani dilde ve Alanlar tarafından yazıldıkları, bugünkü Osetce'de yazıtlardaki bazı kelimelerin karşılığı olduğu iddia ediliyor. Zelençuk Yazıtları'nın Alanlar tarafından bırakıldığına dair arkeolojik hiçbir kanıt yok. Bu yazıtlar Kafkasya'daki herhangi bir İrani dil konuşan kavim tarafından bırakılmış olabilir. İkincisi yazıt Yunan harfleri ile yazılmıştır ve aslında bir mezar taşıdır ve günümüzde kayıptır. Agusti Alamani Macaristan'dan Kırgızistan'a Doğu Avrupa'ya yayılmış Türk runik yazıtların detaylı bir incelemeye tabi tutulup sınıflandırılmadan ve yayınlanmadan bu yazıtları Alanik olarak okuma çabalarının sonuç vermeyeceğini belirtir. Hazar Kağanlığı'nda büyük bir olasılıkla tek bir dil kullanıldığını onun da Türkçe olduğunu ifade eder.²²³ Görüldüğü gibi 1500 yıllık Çin Yıllıklarının "Alanlar bir Töles boyudur" ifadesine, İslam tarih yazarları ve coğrafyacılarının "Alanlar Türk'tür" demesine ve yukarıda ifade ettiğimiz onların bir Türk boyu olduğuna dair diğer arkeolojik bulgulara karşın Alanlar'ı İrani bir kavim olarak gösterme ve Kafkaslar'da dilleri İrani kökene dayanan Oset halkını Alanlar'ın mirasçıları

²²² Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Açısından Karaçay Malkar Türklerinin Kökeni", *Türkler*, C II, s. 562-571; İsmail Mızıulu, "Tarih Halkın Zenginliğidir", *Bilig Dergisi*, çev. Adilhan Appa, No: 7, 1997.

²²³ Agusti Alemany, *Problems Relating to the Sources on the Ethnic Background of Inner Asian Nomads Under the Türk Qaghanates*, s. 11.

olarak gösterme çalışmaları günümüzde sürdürülüyor. Alanlar'a ithaf edilen katakomb mezarların antropolojik verilerinde gömülerin dolikosefal olması detayını daha önce açıklamış ve bazı Türk boylarının dolikosefal antropojik özelliklere sahip olduklarını belirtmiştik. Bununla beraber Osetler brakisefal bir ırktır. Debeds Osetler'in kafa ölçümlerinin Saltov mezarlarından daha kısa ve geniş olduğunu kabul etmiştir.²²⁴

1.2.3. Macarlar ve Peçenekler

Macarlar'ın etnik kökeni ile ilgili olarak son dönemde yapılan bir DNA çalışması yayınlandı. Bu çalışma Hunların, Avarların ve Macarların aynı etnik kökenden geldiklerini gösteriyor.²²⁵

Laszlo Rasonyi Macarlar ile ilgili şu bilgiyi verir: “*Milad sıralarında Ural Dağları'nın şark eteklerinde yaşayan Türk Onogurlar Ural Dağları'nın garbında hulul eden Ananyino medeniyetini taşıyan Mansi isimli ve at beslemesini bilen avcı, balıkçı bir Ugor halkını kendi siyasi teşekkülleri içine ithal ettiler. 460 sıralarında bu karışık halk kitlesi Kuzey Kafkasya'da Kuban sahillerine göçtü. Burada Atilla'nın ölümünden sonra şarka çekilen Atilla'nın oğlu İrnek Hunları'ni temsil ettiler. Reislerinin ismi 527'de Mansieri isminden gelen Magyeri'dir. Bu isim bugünkü Magyar ismi ile aynıdır. Onogurlar zamanla Sabirler ve Göktürkler ile de karıştılar. Bazı kısımları VI. ve VII. yüzyıllarda ayrıldı. Kuban civarında kalan parçanın reisi İrnek soyundan Bayan idi. 830 sıralarında bu Onogur (bugünkü ismi ile Hungarus; Ungar; Hongrois) yani Macar halkı Don ve*

²²⁴ G. F. Debets, **Paleoantropologiya SSSR**, s.272; 278-282; Osetler'in Alan soyundan geldiğini ispat etmek için Debeds Oset kafa yapısı ölçümlerinin XVIII. Yüzyılda daha uzun olduğunu ve batı Çerkezlerinin uzun kafa yapısına benzediğini günümüzdeki kısa geniş Oset kafa yapısının doğu Kabardey'lere benzediğini ileri sürer. Debeds'in Batı Çerkezleri dediği Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti ve doğu Kabardinleri dediği halk Kabardine-Balkar Cumhuriyeti'dir. Bununla beraber Kuzey Kafkasya'da sınırlar XVIII. Yüzyılda günümüzden farklıydı.

²²⁵ Zoltán Maróti, Endre Neparáczki, Oszkár Schütz, Kitti Maár, Gergely I.B. Varga, Bence Kovács, Tibor Kalmár, Emil Nyerki, István Nagy, Dóra Latinovics, Balázs Tihanyi, Antónia Marcsik, György Pálfi, Zsolt Bernert, Zsolt Gallina, Ciprián Horváth, Sándor Varga, László Költő, István Raskó, Péter L. Nagy, Csilla Balogh, Albert Zink, Frank Maixner, Anders Götherström, Robert George, Csaba Szalontai, Gergely Szenthe, Erwin Gáll, Attila P. Kiss, Bence Gulyás, Bernadett Ny. Kovacsóczy, Szilárd Sándor Gál, Péter Tomka, Tibor Török, “Whole Genome Analysis Sheds Light On the Genetic Origin of Huns, Avars and Conquering Hungarians”, *Current Biology*, V 32, S.13, Cold Spring Harbor Laboratory, 2022, s. 2858-2870. (doi no: <https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915>)

*Dinyeper arasında yeni bir vatan kurdu. Bu memleketin ismi o zaman reisi olan Levedi'ye izafetle Levedia'dır. Buradan 889'da Dinyeper ve Karpatlar arasında Etelköz yani "nehirler arası" dedikleri sahaya ve oradan 896 yılında bugünkü vatanlarına yerleştiler."*²²⁶

Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenitus oğluna komşu devletlerle ilişkilerinde nasıl davranılması gerektiği ile ilgili bilgi verdiği eseri De Administrando Imperio'da Macarlar'dan her zaman "Türkler" olarak söz eder: *"Bu Türkler eskiden Hazarlar'a komşu voyvodalarının ismi ile anılan Lebedia diye bir yerde yaşadılar. Üç yıl boyunca Hazarlar'ın bütün savaşlarına katılıp onlara yardım ettiler."*²²⁷ Bu kahramanlıkları neticesinde Hazar Hakanı Lebedia'yı soylu bir Hazar hanımı ile evlendirdi. Bu sırada Kangar adı ile bilinen bir Peçenek boyu (Kangar Peçeneklerin asil soyuydu) Hazarlar'a savaş açtı. Türkleri (Macarları) yerlerinden çıkmaya zorlayarak Lebedia'ya yerleştiler. Türkler (Macarlar) bunun sonucunda iki topluluğa bölündü. Bir kısmı *"Sabartoi Asphaloi"* adıyla doğuya yöneldi. Diğer bölümü başlarında voyvodaları Lebedia ile Atelkuzu'ya yerleşti. Bir müddet sonra Hazar Kağanı Lebedia'ya mektup göndererek onu huzuruna çağırdı ve onu Macarların başına hükümdar tayin etmek istediğini bildirdi. Fakat Lebedia o kadar güçlü olmadığını söyleyerek başka bir voyvodanın oğlu Arpad'ı önerdi. Hakan bunu kabul etti ve Arpad bundan sonra Macar krallar hanedanının atası oldu. Bundan birkaç yıl sonra Macarlar Peçeneklerin baskısıyla Atelkuzu'dan batıya doğru yöneldiler ve Moravya'ya yerleştiler."²²⁸

Akdes Nimet Kurat Kaşgari'ye dayanarak Peçenekler'in 22 Oğuz boyundan ondokuzuncusu olduğunu, IX. Yüzyılda Asya'da Türk boylarının batıya doğru göç hareketleri sonucu Sir Derya üzerinden İdil nehrine doğru hareket ederek Hazarlara komşu olduklarını belirtir. 860 yılı civarı doğudan gelen Uz (Oğuz; Ruslar Torki olarak adlandırır) akınları neticesinde Hazar ülkesine girmişlerdir. Hazarların Harezm ile İtil arasındaki kervan ticaretini yaptıkları baskınlar ile

²²⁶ Laszlo Rasonyi, **Doğu Avrupada Türklük**, 2.B., Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 56.

²²⁷ Pletneva , **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka** , s.103-105.

²²⁸ Constantine Porphyrogenitus, **a.g.e.**, s.37-38.

olumsuz yönde etkilemişlerdir. Hazarlar Peçenekleri doğudan gelen Uzlar (Oğuzlar) ile işbirliği yaparak engellemeye çalışmıştır.²²⁹

Macarlar, Peçenekler ve Oğuzlar Hazar topraklarında gördüğümüz gibi askeri güç olarak ortaya çıkıyorlar. Macarlar ve Uzlar Hazarlar ile uyum içindeyken Peçenekler'in 860 yılından itibaren özellikle Bizans Devleti'nin kışkırtmalarıyla Hazar Devleti içinde bazı ticaret yollarının kontrolünü ellerine geçirdikleri anlaşılıyor. “ De Administrando Imperio”da İmparator Peçeneklerle yürütülmesi gereken ilişkileri şu şekilde anlatıyor oğluna: “ *Peçenekler ile dost kalmak ve barış yapmak her zaman Roma İmparatorları'nın avantajına olacaktır. Her yıl bizim tarafımızdan onlara uygun olacak hediyelerle birlikte bir diplomatik heyet gönderilmeli.*”²³⁰ “ *Peçenekler imparator ile arkadaşlık kurar ve onun tarafından mektuplar ve hediyeler ile kazanılırlarsa kolaylıkla Ruslar ve Türkler üzerine saldırabilirler. Peçeneklerin bir boyu da Herson bölgesinde yaşar ve Hersonlular ile ticaret yaparlar ve onlar için, Rus ve Hazar Kağanları ve bunların ötesindekiler için bazı görevler yerine getirirler. Aslında bu Hersonlular'dan hizmetlerine göre belli bir oranda önceden tespit edilmiş mor kumaş, kurdela, dokuma kumaş, sırmalı ipek kumaş, biber, kırmızı deri veya Pers derisi veya benzeri bir ücret alırlar.*”²³¹

Görüldüğü gibi Bizans Devleti Peçenekler ile özel olarak uğraşmış ve bir politika geliştirmiştir. Bu politika sonucunda Hazarlara yardım eden Macarlar topraklarından sürüldüler ve Peçenekler X. yüzyılda Hazarlar için çok önemli olan Azak Denizi çevresindeki ticaret yollarını kontrol etmeye başladılar. Bu Hazar Kağanlığı'nın askeri ve ekonomik yönden zayıflamasına neden oldu. Bir müddet sonra 965 yılında Bizans Devleti tarafından Hristiyanlaştırma faaliyetleri tarafından kışkırtılan Ruslar'ın Hazar topraklarını yakıp yıkarak Hazar Kağanlığı ile birlikte onun yarattığı Ortaçağ'ın en önemli kültürlerinden birini Saltov-Mayatsk kültürünü ortadan kaldırdığını görüyoruz.²³²

²²⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 41-42.

²³⁰ Constantine Porphyrogenitus, **a.g.e.**, s. 1-2.

²³¹ Constantine Porphyrogenitus, **a.g.e.**, s. 7-8.

²³² Artamonov, **a.g.e.**, s. 473.

1.2.4. Oğuzlar ve Selçuklular

Göktürklere bağlı Türk boyları içinde bulunan Oğuz boyları bu devletin yıkılmasından sonra başlayan siyasi karışıklık döneminde Batı'ya doğru göç ettiler. IX. yüzyılın sonlarından itibaren kuzeybatıda güç kazanmaya başlayan Rus Prensiği, Hazar topraklarına göç eden Peçeneklerin yarattığı baskı, Kabarlar, Macarlar, Bulgarlar gibi Hazar bünyesindeki önemli toplulukların Kağanlıktan ayrılması sonucu başgösteren iç karışıklıklar ve Türk nüfusun ticaret ve ekonomik faaliyetlerle uğraşması nedeniyle Hazar Kağanlığı bünyesinde ücretli asker sayısının arttığı gözlemlendi. Bu devirde Hazarların doğu sınırlarına dayanan Uz (Oğuz) boylarının Hazarların hizmetinde paralı asker olarak görev yaptıkları biliniyor.²³³

Selçukluların ataları hakkında bilgi veren bazı kaynaklar Selçuk Bey'in babası Dukak'ın Hazar Kağanı'na bağlı olduğunu ifade eder. Bu durumda Dukak yönetimindeki Selçukluların atalarının X. Yüzyıl başlarında Hazar Kağanlığı bünyesinde paralı askerlik yapmış oldukları anlaşıyor. Dukak'tan sonra Oğuz Yabgu Devleti'nde subaşılık (ordu komutanlığı) görevini yürüten Selçuk Bey'in dört oğlunun isimlerinin İsrail, Mikail, Musa, Yusuf olması Hazarlardan etkilenen Selçukluların bir dönem Yahudiliği kabul etmiş olmalarının işareti olarak gösterilebilir. Hazar Kağanlığı'nın 965 yılında Rus Prensiği tarafından yağmalanması sonucu dağılmasından sonra Selçuklular Cend şehrine göç ederek burda kendi bağımsızlık mücadelelerini vermeye başladılar.²³⁴

1.2.5. Slavlar ve Ruslar

J. Brutzkus hemen bütün Rus kronikleri'nin giriş bölümleri dikkatli okunduğunda şu sonuçla karşılaşılacağını söyler: “ *Kiev şehrinin yerlileri Askold'a şunu anlattı: “Üç kardeş vardı: Kii (veya Kyi), Shchek ve Khoriv. Bu şehri onlar kurdu ve öldü. Şimdi biz burda yaşıyoruz ve onların akrabaları Hazarlara vergi ödüyoruz.” Okyanus ötesinden gelen Varegler, Chudlar, Slavlar, Merianlar, Ves,*

²³³ Refik Turan, **Selçuklu Tarihi**, 3.B., Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s.21-26.

²³⁴ Turan, **a.g.e.**, s.26-31.

*Kriviçler'den vergi alıyorlardı; Hazarlar ise Polyanlar, Severyanlar, Vyatichiler'den vergi alıyorlardı". J. Bratskuz ayrıca Konstantin Porphyrogenitus'un anlatımında Kiev'in diğer ismi olarak geçen "Sambat"*²³⁵ isminin Türkçe olduğunu Türklerde "Sam" veya "Sem " kelimesinin yüce, yüksek, ulu anlamında birçok coğrafi bölgede kullanıldığını örnekleriyle açıklayarak Kiev'in ilk yönetim organizasyonunun Hazarlar tarafından kurulduğunu ve ulukale anlamında "Sambat" olarak anıldığını belirtir. Kiev ismi de kurucu kardeşler "Kyî"den geldi. J. Bratskuz'a göre: *"Hazarlar bu bölgeyi Macarlar yardımıyla güvende tutuyorlardı. Fakat IX. yüzyıl ortalarında Peçenekler Macarlar'ı batıya sürdüklerinde burda bir yönetim boşluğu doğdu. Daha önce Hazarlara tabi olarak bölgede hüküm süren Askold'u örnek alan Rus (Vareg) Oleg kuzeyden gelerek önce Hazarlara bağlı bir tüccar kılığında aldatmaca ile Kiev'e girdi ve Kiev'i ele geçirdi. Sonrasında Slav boyları Severian, Radimichi, Vyatichi ve bağımsız Drevlian ve Tvertian'ları boyunduruk altına alarak bölgede hakimiyet kurdu."*²³⁶

Doğu Slavları kuzeyden gelen Varegler tarafından hakimiyet altına alınmadan önce Hazarya ile uyum içinde yaşayan ve vergi ödeyenler olarak görülüyor.

²³⁵ Constantine Porphyrogenitus, **a.g.e.**, s.57.

²³⁶ J. Bratskuz, "The Khazar Origin of Ancient Kiev", *The Slavonic and East European Review. American Series*

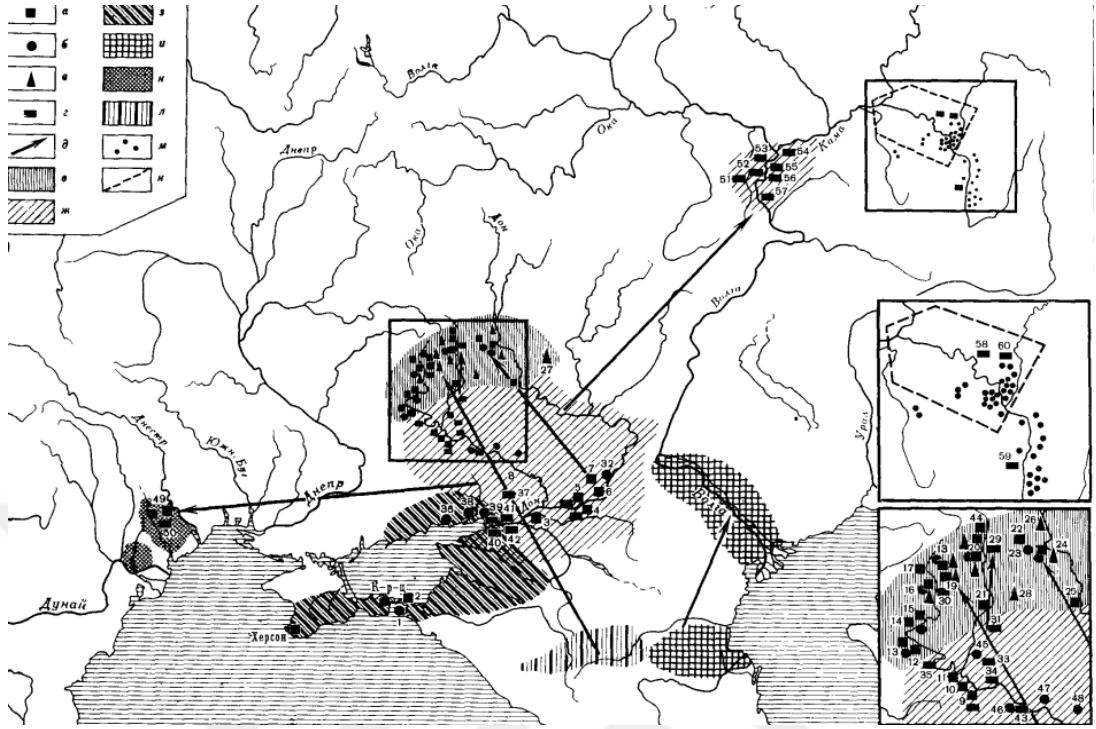
Vol. 3, No. 1 (May, 1944), s. 108-124; M.M. Iyevlev, A.A. Kozlovskiy, N.I. Minayeva, "Rasprostraneniye Vliyaniya Hazarskogo Kaganata v Srednem Podneprovye (K Voprosu Sushchestvovaniya Zhidovskogo Goroda na Territorii Drevnego Kiyeva)", *Hazaraki Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademiya Nauk Ukraïni Institut Skhodoznastva İm, Kiev-Harkiv 2014, s.73-74.

İKİNCİ BÖLÜM

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜNÜN COĞRAFI BÖLGELERİ- YAŞAM ALANLARI

Daha önce Artamonov'un öğrencisi ve onunla birlikte Don-Volga (İdil) arkeolojik gezilerine iştirak eden I.I. Lyapuskin'in bu arkeolojik incelemeler sonucunda Saltovo-Mayatsk kültürünü Dolikosefal Alan nüfusunun çoğunluğu teşkil ettiği katakomb mezarların yoğunlukta olduğu kuzey-orman bozkır bölgesi ve Brakisefal Bulgar nüfusuna ait çukur mezarların ve kurganların bulunduğu bozkır bölgesi olarak ayırdığını ve bu görüşünü 1958'de yayınladığı makalesinde açıkladığını belirtmiştik.²³⁷ Lyapuskin'in bu teorisi zaman zaman tartışmalara da neden olsa başka bir açıklama getirilemediğinden günümüze kadar yürürlükte olan ve bilim adamlarının çoğunluğu tarafından kabul gören bir teoridir. Lyapuskin'in teorisinin özü Alan halkının Hazar nüfusundan ve Bulgarlardan farklı bir etnik kökene dayandığıdır. Halbuki bir önceki bölümde biz Alanlar'ın etnik kökenini yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak detayları ile açıkladık. Alanlar'ın Türk Töles boylarından olduklarını, Türk Kang-kü (Kağnılı) boylar ile birlikte Türkistan'da yaşadıklarını belirtmiştik. Yazılı kaynakların yanında ister kuzey-orman bozkır olsun ister güney bozkır olsun veya Dağıstan'daki arkeolojik bulgular, Bulgaristan'da Pristina'daki arkeolojik veriler, Pereşçepina'daki Kubrat hazinesi veya İdil boyunda ortaya çıkarılan mezarlar tek bir etnokültürü, bir yazı sistemini, yapı mimarisini, seramik tipolojisini ve bunlar gibi birçok ortak kültürel veriyi işaret ediyor.

²³⁷Lyapuskin,"Pamyatniki Saltovo-Mayatsk Kulturi v Basseyne Dona, Trudi Volga-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii, s. 85-148.

Resim 2.1.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Coğrafi Bölgeleri ve Anıtları, Eşzamanlı Bozkır Kültürleri: ■ Saltovo-Mayatsk Kültürünün Kale Yerleşimleri; ● Kazılan yerleşimler; ▲ Yeraltı mezarlığı mezar alanları; ■ Çukur mezarlık alanları; — Saltov-Mayak Kültüründen Ayrılan Belirli Nüfus Gruplarının Olası Hareket Yönleri; ▨ "Alan" Orman-Bozkır Varyantı; ▩ Podolya Bulgar Varyantı; ▨ Azak Denizi'nin Bulgar Varyantı; ▨ Saltov-Mayatsk Kültürü Aşağı Volga Bölgesi; ▨ "Balkan-Tuna Kültürü"; ▨ Alan kültürü; □ - Turbasli Kültürünün Anıtları; ▨ Bukhmut Kültürünün Sınırları; 1 - Fanagoria; 2 - Taman; 3 - Semikarakorsk; 4 - Sarkel - Belaya Veja; 5 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşimi; 6 - Karnaukhov; 7 - Sredniy; 8 - Kamensk-Şakhtinski; 9 - Mayaki; 10 - Sidorovskoye; 11 - Bogorodichnoe; 12 - Suhaya Gomolşa; 13 - Korobov; 14 - Monah; 15 - Kabanovo; 16 - Saltov; 17 - Arkhangelsk; 18 - Dmitrievski; 19 - Volçanskoe; 20 - Yutanovskoe ve Nijnelubyanski; 21 - Podlysenki; 22 - Yukarı Olşan; 23 - Alekseevskoe; 24 - Mayatsk; 25 - Karabut; 26 - Uriv; 27 - Vorobyovka; 28 - Podgorovski; 29 - Volokokonski; 30 - Netaylovski; 31 - Pokrovski; 32 - Suvorovskaya; 33 - Topoli; 34 - Zlivki; 35 - Zalimanye; 36 - Obruv; 37 - Gukovo; 38 - Zalevki-Rozhok; 39 - Sambek; 40 - Azak; 41 - Krivyanski; 42 - Bagayevski; 43 - Pogalik (mezarlık); 44 - Afonievka; 45 - Jovtnovo; 46 - Pogalik; 47 - Podgaevka; 48 - Ust-Bustryansk; 49 - Kalfa; 50 - Hanska; 51 - II Bolşe-Tarhan; 52 - I Bolşe-Tarhan; 53 - Tetuş; 54 - Bolşe-Tigan; 55 - Tankevski; 56 - Kokryats; 57 - Kuryaşevski; 58 - Birska; 59 - Sterlitamakski; 60 - Bakmut- S.A. Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", *Stepi Evrazii v Epokhu Srednevekovya*, Izdatyeltstvo Nauka, Moskva 1981, s.152.

S.A. Pletneva 1967 yılında yayınladığı "Ot Koçeviy k Gorodam" (Göçerlerden Şehirlere) adlı eserinde Saltovo-Mayatsk kültürünün Orta İdil, Tuna, Dağıstan, Kırım, Azak, Aşağı Don ve Yukarı Don olmak üzere güvenle yedi varyanta ayrılacağını fakat ortaya çıkan yeni anıtlarla bölgenin sınırlarının genişlemekte olduğunu belirtmiştir. Tuna varyantının Bulgar Hanı Asparuh'un Batı'ya göçü ile oluştuğu ve kültürün İdil varyantının Bulgarların bir kısmının VII-VIII.

Yüzyıllarda kuzeye göçü ve İdil boyuna yayılmasıyla oluştuğu biliniyor.²³⁸ Pletneva 1999 yılında yayınladığı “Oçerki Hazarskoy Arheologii” (Hazar Arkeolojisi Üzerine Denemeler) adlı eserinde “Saltovo-Mayatsk Kültürü” nün sadece Orman-bozkır, Bozkır; Azak; Kırım ve Dağıstan olmak üzere beş coğrafi bölgesini tanımlar ve bu coğrafi bölgeleri aynı kültür altında birleştiren unsurları aynı zamanda bu coğrafi bölgelerin kendine has özelliklerini anlatır.²³⁹ Pletneva bu coğrafi bölgeleri özellikle yapı mimarileri, yerleşim şekilleri, mezar şekilleri ve gömüleri, seramikler, antropolojik özelliklere göre temellendirdi. Pletneva’dan sonra günümüze kadar gelen süreçte kültür üzerinde devam eden arkeolojik çalışmalar onun bulgularında bazı düzeltmeler yapmayı gerektirdi.

2.1. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Orman-Bozkır Bölgesi

Orman-bozkır bölgesi Saltovo-Mayatsk kültürünün anıtlarının en yoğun bulunduğu ve en fazla arkeolojik bulguya rastlanılan bölgesidir.

Saltovo Mayatsk kültürünü oluşturan halkların esas olarak büyük nehirler boyunca hareket ettiklerini, suya yakın nehir ve kara topraklarını tercih ettiklerini görüyoruz. Yerleşimler hem yüksek hem alçak kıyılarda yalnız her zaman suya bir erişimin olduğu yerlerde görülüyor. Türk bozkır kültürünün ana geçim kaynağı hayvancılık olduğu için²⁴⁰ büyük hayvan sürülerinin bakımı büyük su kaynakları gerektirdiğinden bu anlaşılabilir. Orman-bozkır bölgesinde de bu genelleme değişmiyor. Saltovo-Mayatsk kültürünün yerleşimleri, kaleleri, mezarlıkları ve diğer arkeolojik bulguları Don Nehri’nin orta ve kuzey akımları ile Don Nehri’ne bağlanan Donets nehri ve kolları üzerinde yoğun olarak bulunuyor ve her geçen gün bu bölgede kültürün yeni izleri ortaya çıkmaya devam ediyor. Orman-bozkır bölgesinin ağırlık noktası günümüzde Ukrayna topraklarının doğusunda Harkov bölgesi ve Rusya Federasyonu’nun batısında yoğunlukla Voronej Oblastı ve Belgorod bölgesidir. Ukrayna Harkov bölgesinde Seversky Donets havzası orman-bozkır bölgesinin güney sınırı olarak kabul edilir. Mayatsk yerleşimi orman-

²³⁸ Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.7-8.

²³⁹ Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, s. 12-13.

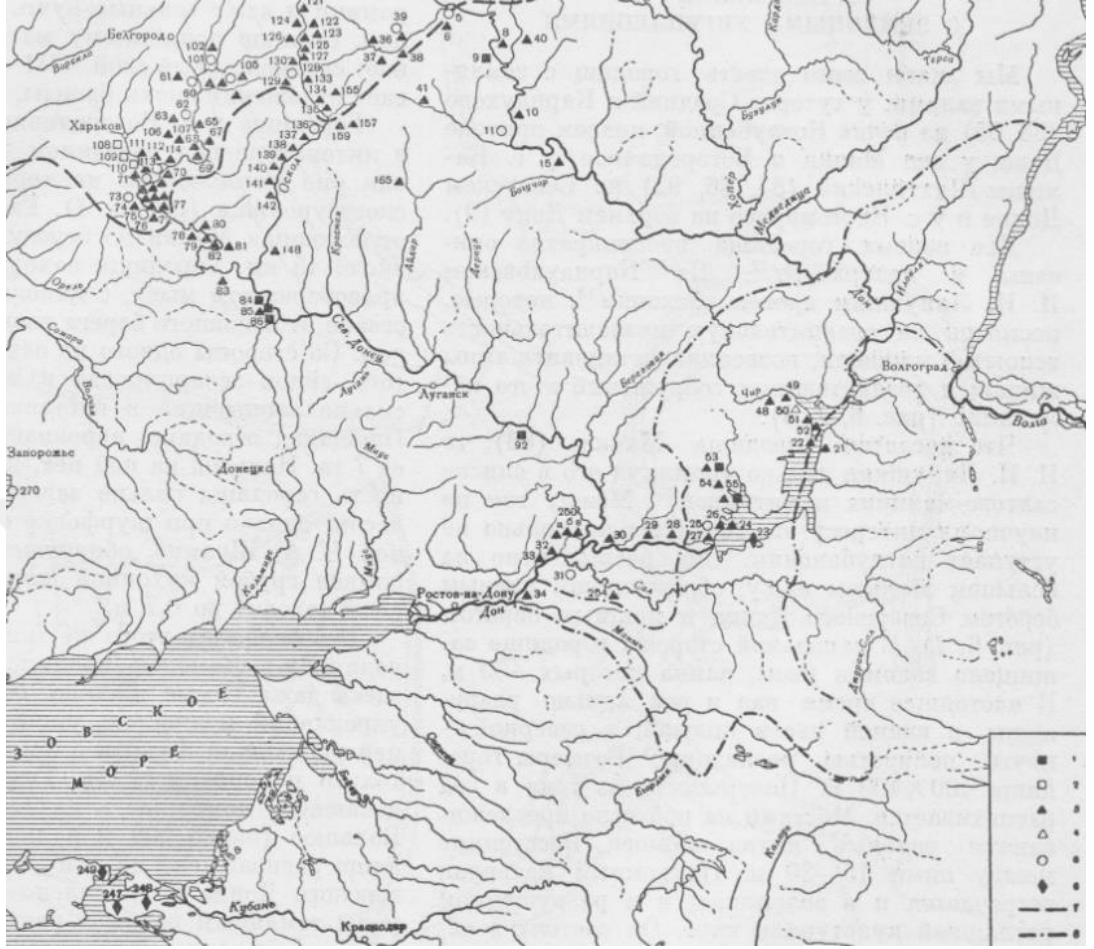
²⁴⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 213-214.

bozkır bölgesinin kuzey sınırı olarak kabul ediliyordu.²⁴¹ Bununla beraber son yıllarda yapılan fakat henüz yayınlanmamış çalışmalar bu sınırı Voronej bölgesinde Lipetsk'e kadar taşımaktadır.

Saltovo-Mayatsk kültürünün yerleşim bölgeleri genel olarak bir kale, bu kale yanında bir veya birkaç yerleşim bölgesi ve mezarlıklardan oluşur. S.A. Pletneva kültürün orman-bozkır varyantında yerleşim kalelerinin iki katmandan meydana gelip arasının doldurulduğunu belirtir. Bu yapım tekniği beyaz taş kale duvarların belirleyici yapı özelliği olduğunu bunların genellikle Don, Seversky Donets, Oskol gibi büyük nehir kenarında ulaşılması zor yüksek bir tebeşir tepe üstünde ve genellikle eski İskit kale yerleşimleri üzerine inşa edildiğini bazen taş kale duvarların dış taraftan hendek sistemi gibi farklı savunma sistemleri ile güçlendirildiğini vurguladı. Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır bölgesinin taş kaleleri Pletneva tarafından Nezhegolskoe (Arkhangelskoe, 60), Saltanovskoe (Saltov, 62), Kabanovo (Eskhar, 70), Mukhlachevo (Monah, 71) ve Komolşa (Suhaya Gomolşa, 76) , Seversky Donets'in üst kesiminde Koroça Nehri üzerinde Dmitrivski (101), Volçya Nehri üzerinde Volçanskoe (105), Seversky Donets'in üzerinde Korobovo (73) ve Don nehri üzerinde kuzeyde Mayatsk (5), Oskol nehri üzerinde Poldlysenki (136) olarak sayılabilir. Tüm bu anıtlar birbirlerine göre bölgesel uzaklıklarına rağmen (Don'un üst ve orta kısımları, Seversky Donets'de ve Oskol'un üst kısımlarında birbirinden yüzlerce kilometre ile ayrılmıştır) bu kalelerin tamamı bir yapı grubunu Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır varyantı yapı kültürünü temsil eder.²⁴² Bununla beraber günümüze kadar gelen süreçte V.V. Koloda, V.S. Aksenov, V.S. Flerov, G.E Sivustun, V. Sarapulkin, E. Sukhanov, V. Skryda gibi bilim adamları Şubat 2022 Ukrayna-Rus Savaşına kadar bölgede incelemelerini sürdürdüler.

²⁴¹ Pletneva, **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka** , s. 53.

²⁴² Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.25.

Resim 2.2: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Yerleşik Nüfusunun Kaleleri ve Yerleşimleri:1 – 5 Saltovo-Mayatsk Surlu Kale Yerleşimleri; 2 - Slav Kaleleri 3 – Saltovo-Mayatsk Köyleri; 4 - Slav Yerleşimleri;5- Taş Duvarlı Kaleler 6 - Saltovo-Mayatsk Şehirleri; 7 - Bozkır ve Orman Bozkırının Sınırı; 8 - Alt Don'da Toprakların Sınırı- Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1967, s.21.

2014 yılında yayınlanan “Stepi Evropı v Epokhu Srednevekovya” adlı eserde G.E Sivustun’un orman-bozkır bölgesinin yerleşim bölgeleri ile ilgili çok kapsamlı bir çalışması yayınlandı. Bu çalışmada G.E. Sivustun Pletneva’nın 10 müstahkem yerleşim bölgesi yerine yeni bulgularla 32 farklı yerleşim noktasını içindeki kale yerleşimlerinin yapısal ve mimari özelliklerine göre ve konumlarına göre ayrıntılı bir tasnifle yayınladı.²⁴³

²⁴³ G.E. Svistun, “Tipologiya Saltovo-Mayatskih Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etapı”, *Stepi Evropı v Epokhu Srednevekovya*, T.12, Donetsk Natsionalniy Universitet, Donetsk 2014, s. 51-102.

2.1.1. Verhniy-Saltov (Saltonovskoe) (Yukarı Saltov) Kale Yerleşimi

Verhniy Saltov anıtları (62), Saltovo-Mayatsk kültürünün adına ilk bileşeni veren Kağanlığın en ünlü anıtlarından biridir. Ukrayna'nın Harkov Oblastı'nın Volchansky bölgesinde Seversky Donets nehrinin sağ yakasında yer alır. Anıt nehrin taşkın yatağının 20 metre üzerinde günümüzde kalıntı şeklindedir. Anıtın sağ tarafında Seversky Donets Nehri üzerinde yapay olarak oluşturulan Peçenek rezervuarı nedeniyle kültürün yerleşim alanının bir kısmı sular altında kalmıştır. Nehrin taşkın yatağı altında kalan bölgede Saltovo-Mayatsk seramik buluntuları kaydedildi.²⁴⁴ Kompleks 1,5 hektar bir alana sahip bir kale (62), vadilerle bölümlere ayrılmış buna bitişik büyük bir yerleşim yeri (63) ve birkaç bin katakomb mezardan oluşan geniş bir mezarlık alanını içerir. Kale dört taraftan bir surla korunuyordu. Bu yerleşimin karşısında Donets'in sol kıyısında başka bir yerleşim yeri var ve bunun yanında "Netailovsky" olarak bilinen başka bir mezarlık bulunuyor. Sağ kıyıda kil-tebeşir toprakla güçlendirilmiş katakomb yer altı mezarlarının aksine sol kumlu kıyıda bulunan Netailovsky mezarlığı (65) çukur gömülerin bulunduğu bir mezarlıktır. Bununla birlikte cenaze envanteri Seversky Donets'in yer altı mezarlığına benzer.²⁴⁵

Pletneva, Verhniy Saltov da dahil olmak üzere orman-bozkır kuşağındaki bütün surların Mayatsk kalesi hariç aynı inşa tekniği kullanılarak yapıldıklarını yani beyaz yırtık taştan yapılmış iki duvar arasına moloz dolgu kullanıldığını ve bu yapım tekniğinin Saltovo-Mayatsk orman-bozkır kuşağının karakteristik kale inşa tekniği olduğunu savunur. Pletneva'ya göre bu yapım tekniği sadece orman-bozkır bölgesinde Mayatsk kalesinde ve aşağıda Bozkır kuşağında Sağ Bank Tsimlyansk kalesinde farklıdır. Bu iki kalede daha gelişmiş bir teknik kullanılmış, kullanılan beyaz kireçtaşı bloklar şeklinde ustaca yontulmuş ve işlenmiştir.²⁴⁶ G.E. Svistun ise kale surlarının çekirdeklerinin topraktan yapıldığını

²⁴⁴ Svistun, **a.g.m.**, s.65-66.

²⁴⁵ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arkeologii**, s. 27-29.

²⁴⁶ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.35.

bu toprak kale sur üzerine iç ve dıştan krep taşla güçlendirildiğini savunur.²⁴⁷ Kale duvarları ve Verhniy Saltov yerleşim bölgesi anıtları günümüze kadar gelen sürede yeterince korunamadı. XVII-XVIII. Yüzyıllarda bölgede oluşan Kazak köyleri Saltov yapılarında ve anıtlarında yıkımlara yol açtı. Bulguların birçoğu bugün daha önce çok düzensiz ve yetersiz bir şekilde oluşturulan arşiv kaynaklarından takip edilebiliyor.²⁴⁸

Burada ortaya çıkarılan birçok mezar, çok sayıda gömülü insan ve kale ve yerleşim bölgelerinden oluşan bölge Saltov yerleşiminin kültürün diğer kale yerleşimlerinden farklı olarak sıradan bir kale değil büyük bir kabile merkezinin hatta bir şehrin kalıntıları olduğu yargısına varılmasına neden oldu. Bununla beraber V.S. Flerov gibi bazı bilim adamları yerleşim bölgesi ve mezarlık sınırlarının arşiv kayıtlarının güvenli olmaması, yerleşimin yeterince büyük olmaması (Karabut, Monah veya Dmitrievski yerleşim alanları Verhniy Saltov alanından daha büyüktür) ve mezarlık alanlarının bugün Peçenek rezervuarı altında ve modern yapılaşmanın altında kalması nedeniyle gerçek mezar verilerine ulaşamaması gibi nedenlerle Verhniy Saltov yerleşiminden güvenle bir şehir olarak bahsetmenin mümkün olmadığını belirtir.²⁴⁹ Saltov-Mayatsk kültürünün diğer kaleleri alçak bir burun üzerine inşa edilmiş Saltov köyü kalesinden çok daha görkemli ve daha büyük bir izlenim bırakıyor.²⁵⁰

2.1.2. Starı Saltov Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov'da Volchansky bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında yer alır. Anıtın doğu tarafı Peçenek rezervuarı tarafından sular altında kalmıştır. Nehrin taşkın yatağından yaklaşık 50 metrelik bir platform üstünde yıkıntı şeklinde alanı 1.33 hektar olan yuvarlak bir kale bulunur. Surun her tarafı taş kreplerle topraklanmıştır. Toplam alan 25 hektardır. Kalenin yakınında Saltovo-Mayatsk yerleşimleri ve bu yerleşime ait bir katakomb mezar bulunmuştur.

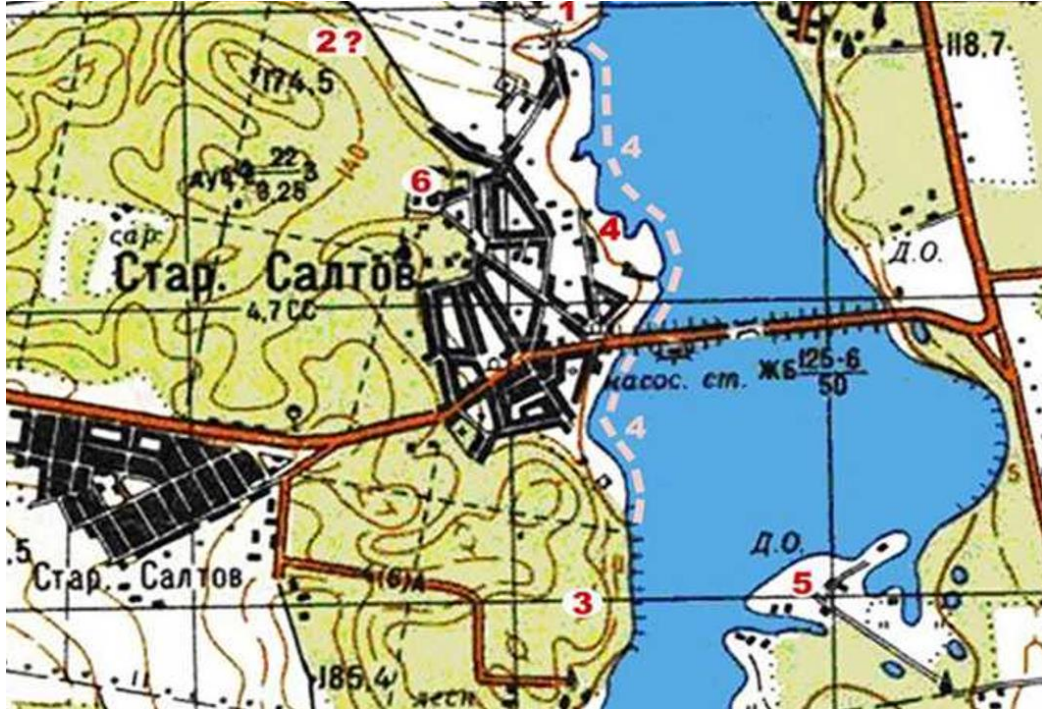
²⁴⁷ Svistun, **a.g.m.**, s.65-66.

²⁴⁸ V.S. Flerov, **Goroda i Zamki Hazarskogo Kaganata**, Arheologičeskaya Realnost, Mostı Kultırı, Moskva 2010, s.62-72.

²⁴⁹ Flerov, **a.g.e.**, s. 62-72.

²⁵⁰ Pletneva, **Ot Kočeviy k Gorodam**, s.31.

Yerleşim karşı kıyısında Seversky Donets Nehri'nin sol yakasında ise kültüre ait büyük bir metal işleme merkezi bulundu. Bölgenin daha önce bir İskit yerleşim yeri olduğuna dair izler mevcut.²⁵¹

Resim 2.3.: 1 - Tunç Çağı Yerleşimi 2? - İskit Yerleşiminin Olası Yeri 3 - Saltovo-Mayatsk Yerleşimi 4 - Köyün Tüm Doğu Kenarı Boyunca Uzanan SM Kültürünün Kısmen Su Altında Kalmış Yerleşimi, 5 – Saltovo-Mayatsk Demir Metalürjik Üretim Merkezi, 6 - Yeraltı Mezarlığı- Koloda, “Arkheolohichnyy Karye Selyshcha Staryy Saltiv”, Arkheolohichnyy Marke Selyshcha Starky Saltiv, Madrid Drukarnya, 2020, s.11.

2.1.3.Hotmlyanskoe Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Volçanski bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında yer alır. Nehrin taşkın yatağından yaklaşık 50 metrelik yükseklikte üçgen şeklindeki bir platformda toplam 7 hektarlık bir alan üzerinde bulunan anıtı çevreleyen surların savunma hattı hendek-val sistemi ile de güçlendirilmiştir. Üçgen şeklindeki platformun ucunda 1.33 hektar büyüklüğünde bir kale bulunur. Kalenin etrafında Saltovo-Mayatsk kültürüne ait bir dizi yerleşim yeri bulunmuştur.²⁵²

²⁵¹ V. V. Koloda, *Arkheolohichnii Naris Selişa Starı Saltiv*, Drukarnya, Harkov, Madrid 2020.

²⁵² Svistun, a.g.m., s.68.

2.1.4. Ogurtsovo Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov'da Volçanski bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında Volça Nehri ile birleştiği noktada plato benzeri bir yükselti üzerinde toplam 8 hektarlık bir alanı kapsayan anıt içinde 1.3 hektarlık yamuk şeklinde bir tepe kalesi bulunur. Anıt üzerinde sadece birkaç buluntu üzerinde yapılan araştırmalar burda Saltovo-Mayatsk kültürüne ait bir yerleşim yeri olduğunu ispatladı.²⁵³

2.1.5. Volçanskoe Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Volçanski bölgesinde Seversky Donets'in sol kolu olan Volça Nehri'nin sağ kıyısında yüksek bir tebeşir burnunda bulunur. Anıt nehrin taşkın yatağından 40-45 metre yükseklikte bir plato üzerini kaplar. Toplam alanı 4.8 hektar olan antik yerleşim üç sıra hendek-duvar sistemli bir savunma hattına sahiptir. 0.9 hektarlık en korunan kısım kale içinde kültürel katmana rastlanmadı.²⁵⁴ Kalenin dışında dört büyük yerleşim yeri bulunmuştur. Hepsi Saltovo-Mayatsk arkeolojik kültürüne aittir. İç sur iç ve dış kabuktan oluşuyordu ve bunların arası ince tebeşir çakıl, kırık taş ile dolduruldu. Volçanski kasabası çevresinde, çevredeki burunlarda ve eteklerinde, her biri 5-10 hektarlık alana sahip beş Saltov yerleşim yeri bulundu. Yerleşimin 5 km yukarısında, Bochkovo yakınında başka bir yerleşim bulundu ve yanında Volçanski kompleksi ile aynı zamanda bir yeraltı mezarlığı (104) ortaya çıkarıldı. Volçanski yerleşiminin özelliği burada dinsel bir mabet olduğunun düşünülmesidir. Bunun nedeni burada bulunan 100 m. çapındaki yuvarlak düz bir çukurun etrafında bir sur ve hendek sistemidir ve bu çukurda bir kültürel katman izi bulunamamıştır.²⁵⁵

2.1.6. Korobovı Hutora Kale Yerleşimi

Ukrayna'nın Harkov Oblastı'nda Zmievski bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında nehrin taşkın yatağından yaklaşık 60 metre yükseklikteki burun üzerinde bulunur. Eski İskit yerleşimi üzerinde kurulmuştur. Kalenin 1.5-2 km güneyinde,

²⁵³ Svistun, **a.g.m.**, s.68-69.

²⁵⁴ Svistun, **a.g.m.**, s.65.

²⁵⁵ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.34-35.

açık düz bir sahilde (1 km uzunluğunda) büyük bir Saltov yerleşimi vardır. Yerleşimin üzeri yoğun bir şekilde sürüldüğü için arkeolojik katmanın büyük kısmı yok edildi. Bulunan malzemeye bakılırsa, bu kıyı şeridindeki ilk yerleşimciler Tunç Çağı'nda ortaya çıktı, ardından İskitler M.Ö. VII-IX. yüzyıllarda buraya yerleşti. Sonrasında Saltov kültürü ve nihayet XVII'de -XVIII yüzyıllarda Kazaklar yerleşti.²⁵⁶

2.1.7. Çuguev Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Oblastı Çuguev tarihi bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında nehrin taşkın yatağından 30-37 metre yükseklikte yaklaşık 14 hektarlık bir burunu kaplar. Kalenin surlarında yontulmuş taş ve pişmiş tuğla kullanılmıştır. Çuguev kale yerleşiminin düşmanın Seversky Donets'in solundan sağ yakasına nüfuzunu kontrol etmek için tasarlandığı anlaşıyor. G.E. Sivistun Seversky Donets boyunca yer alan diğer Saltovo-Mayak kaleleriyle birlikte Çuguev kalesinin de Saltov topraklarının genel savunma sisteminin bir parçasını oluşturduğunu şu şekilde belirtir: “*Sol kıyının doğal manzarası ormanlık alanlardan uzaktı ve sol yakaya bitişik bölge, Çuguev yerleşiminden uzun mesafelerde geniş bir açıyla görüntülenebiliyor ve düşmanın yaklaşımı hakkında önceden bilgi sahibi olmak sağlanabiliyordu. Şimdi dahi ormanın yukarısında Kochetok yerleşimi ve Kitsevo yerleşimi Bubonistaya Dağı'na kadar olan bölgeler açıkça görülüyor. Çuguev yerleşimi de dahil olmak üzere tüm bu tahkimat noktaları, en ünlüsü Büyük Çizim Kitabında “Kaganskoe perevoz” (ulaşım, taşıma) adı altında bahsedilen Seversky Donets üzerindeki geçişlerde bulunuyordu. Seversky Donets'in akış aşağısında, Büyük Çizim Kitabında “Kagan Kuyusu” olarak anılan Taganka Nehri'nin birleştiği yerde bulunuyordu. Görünüşe göre, bu geçiş özellikle önemliydi, çünkü Seversky Donets'in geniş bir kıvrımından oluşan bu bölgede, sol bankadan Saltov yerleşimlerine yaklaşımların karşılıklı kontrolü kullanıldı ve burada mevcut geçişlerin güvenilir kontrolünü sağladı*”.²⁵⁷ Çuguev Kalesi'nde, etrafındaki bölgelerde ayrıca Seversky

²⁵⁶ Pletneva, a.g.e, s.28.

²⁵⁷ G.E.Svistun,“Fortifikatsiya Çuguyevskogo Gorodişa”, *Stepi Evropy v Epokhu Srednevekovya*, Tom 9, Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk 2012, s.7-12.

Donets'in sol kıyısında Saltovo-Mayatsk yerleşimleri yer alır. Bu bölgelerin daha sonra XVII-XVIII. Yüzyıllarda da yerleşim yeri olarak kullanıldığı biliniyor.²⁵⁸

Resim 2.4: Çuguev Tepe Kalesi Çevresindeki Saltovo-Mayatsk Yerleşimlerinin Haritası: 1 - Kabanovo Kalesi; 2 – Çuguev Tepe Kalesi; 3 - Kochetok-I Kalesi; 4 - Kochetok-II Kalesi; 5 - Kitsevko Kalesi- G.E.Svistun, “Fortifikatsiya Chuguyevskogo Gorodisha”, *Stepi Evropi Epokhu Srednevekovyaya*, Tom 9, Donetskyy Natsionalnyy Universitet, Donetsk 2012.

2.1.8. Martovskoe Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Oblastı Peçenek bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında nehir taşkın yatağının yaklaşık 60 metre yüksekliğinde bir burun üstünde bulunur. Anıt yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kaplar ve kale yerleşiminin etrafında bir dizi Saltov-Mayatsk yerleşim bölgeleri bulunmuştur.²⁵⁹

²⁵⁸ Svistun, “Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etape”, s.71-72.

²⁵⁹ Svistun, **a.g.m.**, s.69.

2.1.9. Kitsevsko Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Oblastı'nın Peçenek bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında Bolşaya Babka nehri ile birleştiği yerden yaklaşık 1 km yukarı akımda nehir taşkın yatağından yaklaşık 50-60 metre yükseklikte üçgen bir burun üzerinde yer alan hendek-val sistemi ile korunan kale yerleşiminin etrafında Saltovo-Mayatsk kremasyon mezarları, Bolşaya Babka'nın sol kıyısında geniş bir yerleşim yeri ve Seversky Donets'in sol kıyısında bir yerleşim yeri bulundu.²⁶⁰

2.1.10. Monah Kale Yerleşimi

Ukrayna'nın Harkov Oblastı Zmievski köyünde Seversky Donets nehrinin sağ kıyısında yer almaktadır. Nehrin taşkın yatağından yaklaşık 45-50 metre yükseklikte yüksek bir kalkit tebeşir burun üzerinde bulunan anıt toplam 17.9 hektar alanı kapsar. Hendek-vallar sistemleriyle temsil edilen beş enine savunma hattı vardır.²⁶¹

Bölgenin M.Ö. üçüncü yüzyıla kadar bir İskit yerleşimi olduğu bundan sonra yaklaşık bin yıllık bir sessizlik dönemine girdiği düşünülüyor. VIII. yüzyılın ortalarında yerleşim Saltovo-Mayatsk kültürünün kabileleri tarafından yeniden bir ekonomik gelişme alanı haline getirildi. Saltovo-Mayatsk kültürü taşıyıcılarının gelmesiyle Seversky Donets'in sol yakasındaki ağaçsız alanlarda ana tarım arazileri, ekilebilir bölgeler, meralar ortaya çıktı. Kültürü yaratanlar yerleşimi ormandan temizlediler; şişmiş hendeklerin derinleştirilmesi için çalışmalar yaptılar. Müstahkem yerleşim, Saltov döneminin sonuna kadar vardı. Yerleşimin varlığının Saltov dönemi sonrası, Romny arkeolojik kültürünün kabilelerinin yaşamıyla ilişkili Slav dönemi başlar.²⁶²

2001-2002'de Belgorod Devlet Üniversitesi'nden arkeologların yaptığı kazılar sonucunda yapısal olarak birbirinden farklı iki yapım döneminin izlerini içeren eserler

²⁶⁰ Svistun, **a.g.m** ,s.70.

²⁶¹ Svistun, **a.g.m** , s.65.

²⁶²G.E Svistun, G. Çvasyutaendev, "Vostochniy Uçastok Oboronı Monahanskogo Gorodişha i Yego Prirodnoye Okrujenıye v Drevnosti", Arkheologičniy Lítapis Lívoberejnoi Ukraini, №2/2002-3/2003, s.130-135.

keşfedildi. Alt kısım İskit zamanına aittir. Erken ortaçağ dönemine kadar uzanan ikinci yapı dönemi, kumtaşından yapılmış duvarlarla temsil edilir. İnşaat yöntemleri, iki kabuklu duvar ve kireçtaşı tebeşir çakılı karışımının kullanılması, setin dolgusunda kırık taş ve moloz kullanılması bu yapının Saltovo-Mayatsk kültürüne ait olduğunu göstermektedir. Hazarlar tahkimatlarını İskit döneminin daha eski surlarının üstüne inşa ettiler. Kale Hazar Kağanlığı'nın diğer kalelerinin yapı elemanlarının tipik bir örneğidir. Monah yerleşiminin inşaatçıları tarafından kullanılan 0.24 m'lik blok boyutu da Sarkel'in ilk inşaat döneminde kullanılmıştır.²⁶³ Monah'da kullanılan dış duvarı güçlendirme inşaat tekniği Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır yerleşimlerinin savunma hatlarında Dmitrievski, Korobovı Hutor, Volçanski ve Dağıstan'da Nekrasovski ve Shelkovski yerleşimlerinin yapım tekniğinde kullanıldı. Sonuç olarak Saltovo-Mayatsk'ın orman bozkır bölgesinin inşaatçıları arasında Kuzey Kafkas tahkimat geleneğinde ustalaşmış ustalar olduğu sonucuna varılıyor.²⁶⁴

Monah yerleşimi Saltovo-Mayatsk taş kale yapılarının en büyüklerinden biridir.²⁶⁵ Kaleye bitişik bölgede bir dizi Saltovo-Mayatsk yerleşimi biliniyor.²⁶⁶ Monah yerleşiminde Hazar döneminde demir ve metal dökümhaneleri olduğuna dair izler var ve bu da ziraatin yanında bu bölgede zanaatin ve el sanatlarının da gelişmiş olduğunu gösteriyor.²⁶⁷

2.1.11. Suhaya Gomolşa Kale Yerleşimi

Ukrayna'nın Harkov Oblastı Zmievski bölgesinde Seversky Donets'in bir kolu olan Suhoya Gomolşa Nehri'nin sağ kıyısında yer alır. Monah yerleşiminin yaklaşık 25 km güneyindedir. Toplam 2.7 hektarlık kale yerleşimi nehrin taşkın yatağından yaklaşık 20-30 metre yükseklikte bir kalkit tebeşir burunun üzerindedir

²⁶³ Svistun, Çendev, **a.g.m.**, s.130-135.

²⁶⁴ V.V.Koloda, "Yuznaya Liniya Oboronı Gorodişa v s. Monah (k Probleme Slavyano-Hazarski Otnoşenii)", *Vostochnoyevropeyskiy Arkeologičeskiy Jurnal*, 4(17), İyul-Ağust 2002)

²⁶⁵ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.30.

²⁶⁶ Svistun, "Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etape", s.74-76.

²⁶⁷ M.I. Sayanyı, V.V. Koloda, G.E. Svistun, H.E. Poselennia, "Monah-X v Okolitsyah Gorodişa Monah", *Harkovski İstoriko-Arkeologičeski Sbornik*, Vıp. 25, Machulin, Harkov 2020, s. 51-62.

ve taş krepli savunma yapıları hendek-val sistemleri ile korunaklıdır. Kalenin güneyindeki komşu burunda kıyıda yaklaşık 20 hektarlık bir alanı kaplayan devasa bir tahkim edilmemiş yerleşim var. Kültürel kalıntılarla doymuş tabakasının kalınlığı yer yer 0,5 m'ye ulaşmaktadır. Bazı yerlerde, kül yığınlarının kalıntıları, kural olarak, kemik parçaları ve seramik kümelerinin bulunduğu açıkça görülebilir. Genel olarak tarımsal yerleşiktir. Üzerinde birbirinden uzak çeşitli yerlerde on adet değirmen taşı parçası bulunmuştur. Yine muhtemelen Gomolşa yerleşimiyle bağlantılı olan başka bir yerleşim, Seversky Donets'in sol kıyısında, Gomolşa'nın ağzının karşısında bulundu. Bu yerleşim üzerinde VIII-IX. yüzyıllara ait Saltovo-Mayatsk kültürü tabakası bir Tunç Çağı tabakasını kaplamaktadır.²⁶⁸

2.1.12. Antik Koçetok I ve Koçetok II Kale Yerleşimleri

Koçetok I yerleşimi Ukrayna Harkov Çuguev bölgesinde Seversky Donets'in sağ kıyısında Bolshaya Babka Nehri ile birleştiği noktadan yaklaşık 2 km aşağı akımında nehir taşkın yatağından 45-50 metre yükseklikte bir burun üzerindedir. Müstahkem yerleşimin yanında bir dizi Saltovo-Mayatsk yerleşimi bulunmuştur. Koçetok II ise yine Harkov Çuguev bölgesinde Seversky Donets'in sağ yakasında nehir taşkın yatağından 20-25 metre yükseklikte bir üçgen burun üzerinde yer alır. Bu müstahkem yerleşimin yanında Saltovo-Mayatsk yerleşimleri ve kremasyon mezarları bulunur.²⁶⁹

2.1.13. Kretase (Seversk) ve Verbovskoe Kale Yerleşimleri

Kretase ve Verbovskoe yerleşimleri her ikisi de Ukrayna Harkov Oblastı'nın Balakleysky bölgesinde yer alır ve her iki yerleşim Seversky Donets'in sağ kıyısında taşkın yatağının 35-40 metre yüksekliğinde burun üzerinde bulunurlar. Kretase (Seversk) kale yerleşiminin içinde Saltovo-Mayatsk kültürüne ait kültür katmanı bulundu ve yerleşiminin yakınında kültürün yerleşim bölgeleri ve mezarlıklar bulundu. Verbovskoe kale yerleşiminde Saltovo-Mayatsk seramik

²⁶⁸ Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.30.

²⁶⁹ Svistun, "Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etape", s.70-71.

tabak parçaları bulunmakla birlikte kale etrafında kültürün yerleşim bölgesine rastlanılmadı.²⁷⁰

2.1.14. Kabanova (Eskhar, Kabakova veya Kağanov) Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Oblastı'nın Çuguev bölgesinde Seversky Donets'in sağ kolu Uda Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır. Uda'nın Seversky Donets ile birleştiği noktanın 2 km gerisinde yer alır. Toplam 10-12 hektarlık bir alanı kaplayan kale yerleşimi nehrin taşkın yatağından 20-25 metrelik yükseklikte bir plato üzerindedir.²⁷¹ Burnun yüzeyindeki taş duvarlardan veya surlardan günümüzde hem yamaçlar boyunca hem taban tarafında uzanan bir moloz şerit korunmuştur ve burnun yüzeyi sürülmektedir. Ekilebilir arazide kaldırma malzemesi Ortaçağa ait amfora parçalarıdır. Kalenin yanında bir yerleşim yeri olmamasına rağmen Uda Nehri boyunca 15 km lik bir şeritte 4 farklı Saltov yerleşimi bulunmuştur.²⁷² Yine Uda Nehri'nin yukarı akımında Saltovo-Mayatsk kültürü yerleşimlerine çok yakın Uda'nın sağ kıyısında Slav yerleşimleri bulunmaktadır. Uda Nehri'nin sol kıyısında Novopokravko ve çevresinde Saltovo-Mayatsk kültürüne ait birçok mezar ve yerleşim yeri ortaya çıkarıldı.²⁷³

2.1.15. Pristen Kale Yerleşimi

Ukrayna'nın Harkov Oblastı'nın Kupyanski bölgesinde Oskol nehrinin sağ kıyısında nehrin taşkın yatağının 45-50 metre yüksekliğinde 7.5 hektarlık platoyu kaplayan kale yerleşimi üzerinde kültürün seramik parçaları bulundu. Kalenin

²⁷⁰ Svistun, **a.g.m** , s.69.

²⁷¹ Svistun, **a.g.m** , s.73-74.

²⁷² Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.32; bkz:Pletnova Moskova Katiplerinin “Büyük Çizim Kitabı”nda “Kobanova” yerleşimine aynı zamanda “Kabakova” olarak da gösterdiklerini belirtir. Bu durumun söz kaymasından kaynaklanabileceğini Kobanova'nın çok yakınında 17.Yüzyıla kadar “Kagansky” adında bir derenin var olduğunu bu nedenle bu kalenin gerçek isminin “Kaganova” olabileceğini ifade eder. .

²⁷³ Pletneva, **a.g.e.**, s.100-101.

surları yontma ve kesme taş kullanılarak yapılmıştır. Surların yakınında bir dizi Saltovo-Mayatsk yerleşimi bulundu.²⁷⁴

2.1.16. Gorohavatskoe Kale Yerleşimi

Ukrayna Harkov Oblastı Borovski mevkiinde Oskol Nehri'nin sağ yakasında bir burun üzerinde P.D. Liberov tarafından yapılan kazılarda taş savunma yapıları yıkıntıları bulundu. Bu müstahkem mevkiin yakınında Saltovo-Myatask kültürüne ait yerleşim bölgeleri ortaya çıkarıldı.²⁷⁵

2.1.17. Dimitrievski Kale Yerleşimi

Bugünkü Rusya Federasyonu'nun Belgorod Oblastı'nın Shebekinskaya bölgesinde yer alır. Seversky Donets'e akan Nezhegol Nehri'nin sağ kolu olan Korocha Nehri'nin sağ kıyısında bulunur. Korocha nehrinin kıyısına bitişik bir kale, bunun yakınında iki yerleşim yeri ve bir mezarlık, nehrin sol kıyısında ve akış yönünün iki kilometre aşağısında ise iki yerleşim yeri daha bulundu. Dimitrievski yerleşimi içinde beyaz taştan bir kalenin kalıntılarının bulunduğu bir yerleşim, etrafında büyük yerleşimler ve bir yer altı mezarlığını içerir. Bu bakımdan orman-bozkır varyantının özelliği olan her üç anıtın da bulunduğu bir anıtsal kompleksdir ve burda ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır varyantının karakteristik özelliklerinin ve genellemelerinin belirlenmesinde etkili olmuştur.²⁷⁶ Daha önce İskit zamanında iskan edilmiş olan kale Hazar zamanında takviye edilip güçlendirilmişti ve Korocha Nehri'nden 50m yükseklikte dik, kalker, üçgen bir burun üzerinde bulunmaktaydı. İskitlerden kalma üzeri humuslu toprakla katlanmış ahşap kale kalıntısı Hazarlar tarafından bir kaldırım şeklinde düzleştirilmişti. S.A. Pletneva'ya göre bu eski İskit savunma hattı üzerine inşa edilen kireçtaşından kale duvarları iki katmanlıydı. Bu iki katmanın arasına sağlam bir ahşap çerçeve yerleştirildi ve arası kırma taşlarla ve molozla doldurulmuştu. Pletneva bu kalede kullanılan beyaz tebeşir taş duvarların eş zamanlı olarak Seversky Donets kalesinde ve

²⁷⁴ Svistun, "Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etape", s.83-84.

²⁷⁵ Svistun, **a.g.m** , s.73-74.

²⁷⁶ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 29-30.

onun 150 km güneyindeki Monah yerleşim yerinde de kullanıldığını belirtir. Ona göre Dimitrievski kalesi inşası emek ve mimari bilgi gerektiren bir tahkimattı ve bu tahkimat Hazar inşaatçılarının antik sur tekniklerini dikkate aldıklarını ve geliştirdiklerini gösterir.²⁷⁷ Bununla beraber günümüze kadar orman-bozkır bölgesi üzerinde kültürün arkeolojik çalışmalarını yoğun olarak yürüten G.E. Svistun, S.A. Pletneva'nın Saltovo-Mayatsk tahkimatlarını iki kabuklu bir duvar olarak tanımlamasının yanlış olduğunu belirtir. Ona göre Saltovo-Mayatsk surları içte ahşap takviyeli (strüktürlü) toprak bir kabuk çekirdek ve içte ve dışta taş kaplama şeklindedir.²⁷⁸

Hazar Kağanlığı topraklarının kuzeybatısında bulunan Dimitrievski yerleşiminin tahkimat duvarları içinde yarı sığınak şeklinde iki konut binası ve bir ahşap hizmet binası ve bunların etrafında yaşam çukurları olmasına rağmen kültür tabakasına rastlanılmaz. Fakat çevreyi saran arazide yerleşim yerleri, konutlar, mahzenler, katakomb ve çukur mezarlar, seramik üretim merkezleri ve oldukça zengin bir kültür tabakası birikimi ile karşılaşmıştır.²⁷⁹

2.1.18. Karabut Kale Yerleşimi

Karabut Kalesi Rusya Federasyonu'nun Voronej Oblastı'nda Rossoshanski bölgesinde Nizhni Karabut köyünün 3 km güneyinde Don Nehri'nin sağ yüksek kıyısında nehrin kıvrımında yer almaktadır. Burunun nehir seviyesinden yüksekliği 80 metre şekli planda ovaldır. Kalenin içinde surlar ve hendeklerden oluşan enine iki çizgi yerleşimi üç eşit parçalara bölmektedir. Kültür tabakasının kalınlığı 1 m'yi bulmaktadır. Buluntular, yalnızca VIII-IX. yüzyıla ait seramik parçalarıdır. İskit kültür tabakası katmanı ile karşılaşılmayan ender Saltovo-Mayatsk yerleşimlerinden biridir.²⁸⁰

²⁷⁷ Pletneva, **a.g.e.**, s. 30-32.

²⁷⁸ Svistun, **a.g.m** ,s.65.

²⁷⁹ S.A. Pletneva, **Na Slavya No Khazarskom Pogranichye Dmitriyevskiy Arkheologicheskiy Kompleks**, red. B. A. Rybakov, Nauka, Moskva 1989, s.16-283.

²⁸⁰ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.30.

2.1.19. Yutanovskoe ve Pervoe Belgorod Kale Yerleşimleri

Yutanovskoe, Rusya Federasyonu'nun Belgorod Oblastı'nın Volokonovski bölgesinde Oskol nehrinin sağ kıyısında Oskol'un taşkın yatağından 50 metre yükseklikte bir tebeşir kalkit burun üzerinde bulunur. Yutanovskoe tahkimatının hemen yakınında Yutanovkoe-1, Yutanovkoe-2, Nizhnelubyanskoe adı verilen bir yerleşim zinciri, ikiyeraltı mezarlığı (Yutanovskoe, Nizhnelubyanskoe) ve metalürji ve çömlek atölyeleri bulundu. Bulgular bölgenin metal üretimi konusunda gelişmiş potansiyelini gösterdi.²⁸¹

Pervoe Belgorod Kale Yerleşimi ise yine Rusya Federasyonu Belgorod Bölgesi'nde bugünkü Belgorod şehrinin kuzeydoğu eteklerinde Seversky Donets Nehri'nin sağ kıyısında nehir taşkın yatağının 35-40 metre yukarısında bir platonun üzerinde toplam 49 hektarlık bir anıttır ve içinde 6 hektarlık bir alana sahip kale bulunur. Surların yüzeyinde diğer Saltovo-Mayatsk orman-bozkır yerleşimlerine benzer yanmış kül tabakası kaydedildi.²⁸²

2.1.20. Alekseevskoe, Koltunovskoe, Muhouderovskoe Kale Yerleşimleri

Her üç yerleşimin ortak özelliği Rusya Federasyonu'nun Belgorod Oblastı'nda Alekseevski bölgesinde Tikhaya Sosna nehrinin sağ kolu üzerinde yüksek bir plato üzerinde bulunmalarıdır. G.E. Svistun Alekseevskoe yerleşimi savunma yapılarında yanmış tuğla kullanıldığını belirtir. Koltunovskoe'de kerpiç ve taş tuğla; Muhouderovskoe'de ham tuğ kullanılmıştır. Alekseevskoe ve Muhouderovskoe kalelerine bitişik bir Saltovo-Mayatsk yerleşim bölgesi; Koltunovskoe'nin kalesinin yakınında büyük bir Saltovo-Mayatsk yerleşimi bulundu.²⁸³

²⁸¹ Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.32-33; A.V. Stepovoy, ., "K Istorii Izuçeniya Yutanovskogo Punkta Drevney Metallurgii -II Saltovo-Mayatsk Kulturi", *Aktualniye Preblemi Oteçestvennoy Istorii*, Seriya Istoriya, Udk 93, Politologiya 2017, No 22 (271), Vıp 44.

²⁸² Svistun, *a.g.m* ,s.68-70.

²⁸³ Svistun, *a.g.m* ,s.85-87.

2.1.21. Pominovo (Kosarevskoe), Krasnoe ve Yablonovo Kale Yerleşimleri

Pominovo ve Yablonovo müstahkem yerleşimleri her ikisi de Rusya Federasyonu'nun Belgorod Oblastı'nda Valuski bölgesinde Oskol Nehri'nin sağ kıyısında nehir taşkın yatağının 45-50 metre yüksekliğinde burun üzerinde bulunurlar. Krasnoe ise Belgorod Oblastı Krasnenski bölgesinde Tikhaya Sosna Nehri'nin sağ yakasında nehir taşkın yatağından 30 metre yükseklikte yer alır. Pominovo müstahkem yerleşiminden yaklaşık 500 metre uzaklıkta Saltovo-Mayatsk kültürünün hakim olduğu çok katmanlı bir yerleşim vardır. Krasnoe müstahkem yerleşimi yanında çok geniş bir Saltovo-Mayatsk kültürü yerleşim bölgesi bulundu. Yablonovo müstahkem anıtının hemen yakınında ve kısa bir mesafede farklı yıllarda 29 Saltovo-Mayatsk yerleşimi tespit edildi. Böylece, Yablonovo²⁸⁴ yerleşimi, büyük bir Saltovo-Mayatsk kültürü yerleşim yuvasının merkeziydi.²⁸⁵

2.1.22. Verhneolşanskoe, Userd ve Pavlovski Kale Yerleşimleri

Her üç yerleşim Rusya Federasyonu'nun Voronej Oblastı'nın Ostrogojski bölgesinde bulunur. Verhneolşanskoe müstahkem yerleşimi Olşanka Nehri'nin sağ kıyısında Tikhaya Sosna Nehri ile buluştuğu bölgede yüksek bir tepede bulunur. Pavlovski müstahkem yerleşimi Tikhaya Sosna Nehri'nin sağ kıyısında yer alır. Userd ise Tikhaya Sosna Nehri'nin sol kıyısında günümüzde bir yıkıntı durumundadır. Pavlovski müstahkem yerleşimi yakınında dört Saltovo-Mayatsk köyü bulunur. Userd yakınında yine Saltovo-Mayatsk yerleşim bölgesi vardır.²⁸⁶

²⁸⁴ Günümüzde Ukrayna'nın Lviv Oblastı "Türki" şehrinde "Yablonova" adında bir bölge olması ilginçtir.

²⁸⁵ Svistun, **a.g.m.**, s.81-85.

²⁸⁶ Svistun, **a.g.m.**, s.86-88.

2.1.23. Mayatsk (Divnogorsk) Kale Yerleşimi

Rusya Federasyonu'nun Voronej Oblastı'nın Liskinski bölgesinde Tikhaya Sosna Nehri'nin Don Nehri ile birleştiği yerde nehrin taşkın yatağından yaklaşık 70 metre yükseklikte bir burun üzerinde bulunan müstahkem kale yerleşimi 1.22 hektarlık bir alanı kapsar.²⁸⁷ Bu burnun eteğinde XVIII. Yüzyılda Divnogorye manastırı inşa edildi. Mayatsk yerleşiminin adından 1648 yılında Korotoyak Kazaklarına ait toprakları listeleyen yapı kitabında “Mayatsk Antik Yerleşimi” olarak bahsedilmiştir. Fakat Kazakların bölgeye neden bu ismi verdikleri tam olarak bilinmiyor.²⁸⁸ Mayatsk anıtları, Mayatsk Kalesi, kaleye ek olarak bir yerleşim kompleksi, çanak çömlek atölyeleri ve yerleşimin kenarında büyük bir mezarlıktan oluşan geniş bir arkeolojik alanı içerir. XIX. Yüzyılda amatör arkeologlar bölgede çalışma yaptılar fakat ilk sistemli arkeolojik kazılar XX. yüzyılın ilk on yılında iki büyük Rus arkeolog N. E. Makarenko ve A. I. Milyutin tarafından yapıldı.²⁸⁹ Pletneva, Mayatsk kalesinin duvarlarının mükemmel hazırlanmış bloklardan ve paralel yerleştirilmiş iki kalkandan oluştuğunu ve arasının kırık taş ile doldurulduğunu tespit etmiştir. Duvar sistemi ile duvarda kullanılan blokların ölçüleri ve bu blokların kesim tekniği aşağıda bozkır bölgesi Sağ Bank Tsimlyansk kalesi ile aynıydı (60X30X30 cm). Duvar blokları kesiminde aynı keski sistemi kullanıldı ve blokların yüzey bitişleri benzerdir. Mayatsk kalesi duvarlarına çizilen sayısız graffiti, resim, tamga ve runik yazı Hazar Kağanlığı kültürünü inceleme açısından büyük bir önem taşımaktadır.²⁹⁰ V.S. Flerov, Mayatsk'da bulunan Saltov-Mayatsk mezarları ile ilgili olarak şu görüşü belirtir: “Mayatsk mezarlığı en az üç tür mezar yapısının, yer altı mezarları, çukurlar ve nişli (cepli mezar) bulunmasına ve açık bir yeraltı mezarlığı baskınlığına rağmen tek bir kültürel masifi temsil eden dahili olarak ayrılmaz bir mezar kompleksidir. Bu, her şeyden önce anıtın planigrafisine yansır: çukurlar ve nişler ayrı alanlarda değil, doğrudan yeraltı mezarlarının masifleri arasında ve birbirine

²⁸⁷ Svistun, a.g.m s.86-88.

²⁸⁸ A.Z. Vinnikov., S.A. Pletneva, **Na Severnih Rubezh Hazarskogo Kaganata Mayatskoe Poseleniye**, Izdatelstvo Voronejskogo Universiteta, Voronej 1998, s. 3.

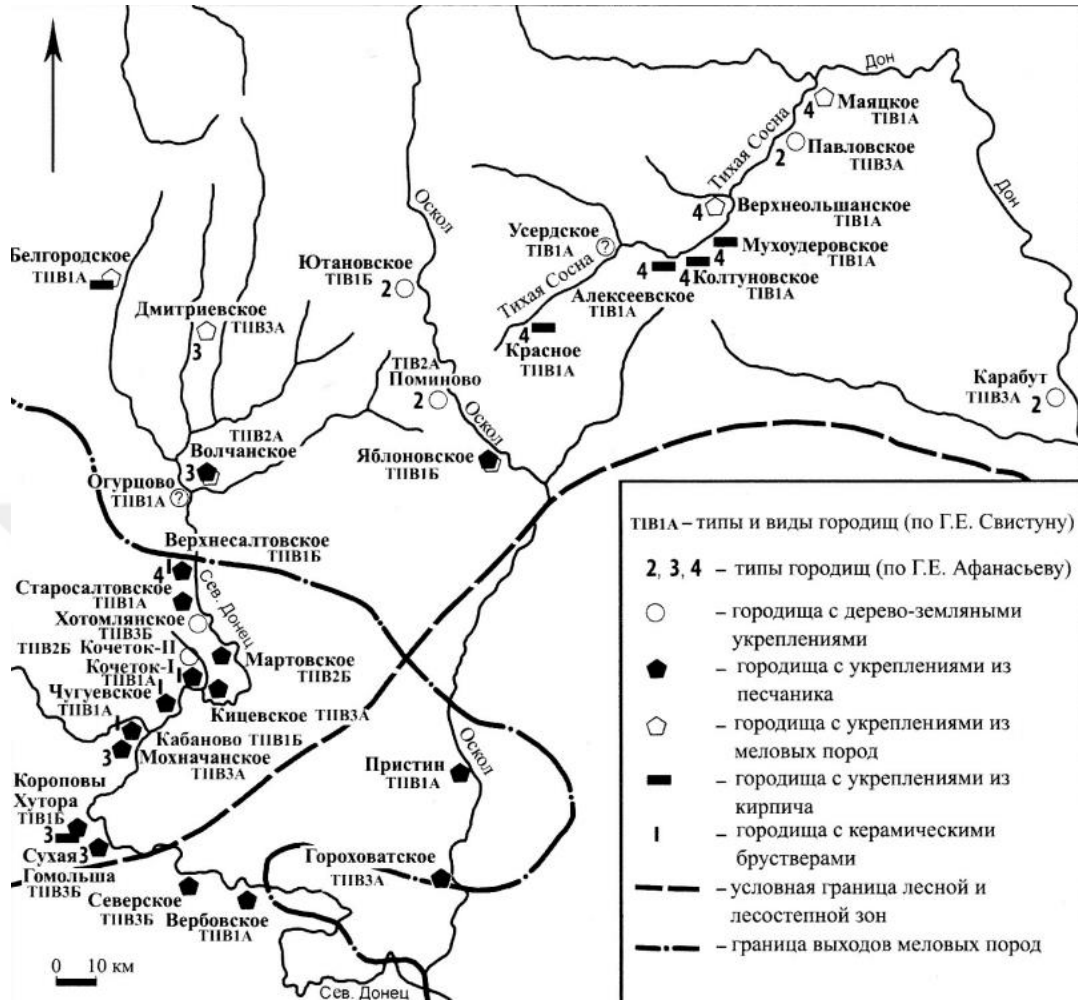
²⁸⁹ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.41-42; Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s.53-54.

²⁹⁰ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s.56.

bitiştir. Tüm gömülü kişiler, giyim kompleksine yansıyan aynı maddi kültürün taşıyıcılarıdır. Gömme töreninin özgünlüğü ve özellikle nötralizasyonun (kemiklerin bilinçli yıkımı) baskınlığında farkedilen ortak özellikler de izlenir.” Mayatsk mezarlarının hemen hepsinde erkek gömüler sırt üstü uzanmış ve kadınlar yanlarına bükülmüş olarak bulunmasının yanında hemen bütün mezarlarda iskeletlerin yıkım izine rastlanmıştır.²⁹¹

Görüldüğü gibi Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır havzası Seversky Donets, Oskol, Don, Tikhaya Sosna Nehirleri ve bunların kolları üzerinde yükselen platolar üzerine kurulmuş müstahkem “Kale Yerleşimleri” ve bunların etrafında Saltovo-Mayatsk yerleşim bölgeleri, köyleri, mezarlıkları, zanaat atölyeleri ve yaşam alanlarından oluşuyor. Burda “Kale Yerleşimi” ifadesini Saltovo-Mayatsk kültürünü inceleyen Rus arkeologların literatüründe “городище” olarak tanımlanan antik yapının karşılığı olarak kullandık. Arkeologların “городище” olarak kullandıkları yapılar dışında bir sur ve çoğunlukla ek bir savunma hattına sahip içinde genellikle bir iç kalesi olan müstahkem yapılarıdır. Bu yapılar bazen içlerinde Saltovo-Mayask kültürüne ait bir kültür tabakası barındırıyor ve bazen bir kültür tabakası izine rastlanmıyor. Fakat hemen hepsinin etrafında Saltovo-Mayatsk yaşam alanı ve yerleşim bölgeleri bulunuyor.

²⁹¹ V.S. Flerov, **Pogrebalnyye Obryady na Severe Hazarskogo Kaganata**, Institut Arkheologii Rossiyskoy Akademii Nauk , Peremena; VGPI, Volgograd 1993, s.6.

Resim 2.5.: Saltovo-Mayatsk Kültürü Kale Yerleşimleri. ○Toprak Surlu Yerleşimler ●Kumtaşı Surlu Yerleşimler ○Tebeşir Kayalı Tahkimatlı Yerleşimler. ■Tuğla Tahkimatlı Yerleşimler (?)²⁹² : G.E. Svistun, “Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etape”, *Stepi Evropy v Epokhu Srednevekovya*, T.12, Hazarskoe Vremya, Donetsk Natsionalny Universitet, Donetsk 2014, s.61.

S.A. Pletneva daha önce belirttiğimiz gibi Saltovo-Mayatsk kale yerleşimlerinin tek bir anıtlar grubuna ait olduğunu en istikrarlı özelliklerinin burun konumu ve büyüklükleri olduğunu belirtir. Pletneva’ya göre bu müstahkem yerleşimlerde Saltov-Mayatsk kültürü iki kabuklu ve arası molozla doldurulan taş duvarlar kullanmıştır. Bu duvar sistemi Slav, İskit, Bizans, Transkafkasya ve Kırım antik yapı özelliklerinden etkilenmiştir fakat Saltovistler kendi duvar sistemlerini

²⁹² Burda bazı kaleler tuğla Svistun tarafından tuğla tahkimatlı olarak verilse de yapılarda tuğla kullanımı Kağanlıkta sadece Kağan’ın kullanabileceği binalara mahsusdu. Bu bakımdan konuya temkinli yaklaşmak gerekir.

geliştirdiler. Pletnova'ya göre yine bu duvar sistemlerinin tamamında iki yerleşim hariç yırtık beyaz taş duvarlar kullanılmıştır. Fakat sadece Mayatsk ve daha sonra değineceğimiz bozkır kuşağındaki Sağ Kıyı Tsimlyansk surlarında yontulmuş ve mükemmel olarak işlenmiş kireçtaşı taş bloklar kullanılmıştır.²⁹³ G.E. Svistun'a göre ise Saltovo-Mayatsk tahkimatlarının hepsi iki kabuklu taş duvar değildi. Ona göre Saltovo-Mayatsk surları içte ahşap takviyeli (strüktürlü) toprak bir kabuk çekirdek ve içte ve dışta taş kaplama şeklindedir.²⁹⁴ Svistun, Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır anıtlarını topografik konumlarına ve savunma sistemlerine göre farklı bir sınıflandırmaya tabi tutar. Tek avlulu veya daha fazla avlulu, tek savunma sistemli veya çoklu savunma sistemli gibi basamaklı sınıflandırma tablosu aşağıdaki gibidir:

²⁹³ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.25-35.

²⁹⁴ Svistun, **a.g.m** , s.65.

Tip I (BASİT 1 AVLULU)				Tip II (KOMPLEKS 2 VEYA DAHA FAZLA AVLULU)					
A1 (DÖRTGEN YERLEŞİM)		A2 (ARAZİDEN EN İYİ ŞEKİLDE YARARLANAN)		A 1 _KALENİN DÖRTGEN BİR DÜZENİ İLE		A 2 KALENİN YUVARLAK BİR DÜZENİ İLE		A3 ARAZİDEN EN İYİ ŞEKİLDE YARARLANAN	
TEK SAVUNMA HATTI	İKİ VEYA DAHA FAZLA BİRLEŞİK SAVUNMA HATTI	KOMBİNE SAVUNMA HATLARI OLMAYAN	KOMBİNE SAVUNMA HATLARI OLAN)	BİRLEŞİK SAVUNMA HATTINA SAHİP OLMAYAN	BİRLEŞİK SAVUNMA HATTINA SAHİP	KOMBİNE SAVUNMA HATLARI OLMADAN	KOMBİNE SAVUNMA HATLARI NA SAHİP	BİRLEŞİK SAVUNMA HATTINA SAHİP OLMAYAN	BİRLEŞİK SAVUNMA HATTINA SAHİP
Alekseevskoe Tikhaya Sosna	Korobovskoe Hutora S. Donetsk	Pomino vo Oskol	Yutanovskoe Oskol	Pervoe Belgorod S. Donets	Verhniy Saltov S. Donets	Volçanskoe S. Donets	Martovskoe S. Donets	Dmitrievskoe S. Donets	Hotmlyanskoe S. Donets
Koltunovskoe Tikhaya Sosna				Ogurtsovo S. Donets	Kabanovo S. Donets		Koçetok-II S. Donets	Monah S. Donets	Suhaya Gomolşaa S. Donets
Muhodevskoe Tikhaya Sosna				Starı Saltov S. Donets	Yablonovo Oskol			Kitsevskoe S. Donets	Seversk (Kretase) S. Donets
Verhneolşanskoe Tikhaya Sosna				Koçetok-I S. Donets				Gorohavatskoe Oskol	
Mayatsk Tikhaya Sosna				Çuguev S. Donets				Pavlovski Tikhaya Sosna	
Userd Tikhaya Sosna				Verbovskoe S. Donets				Karabut Don	
				Pristen Oskol					
				Krasnoe Tikhaya					

Tablo 2.1.. G.E. Svistun, Tipologiya Saltovo-Mayatskih Lesostepnukh Gorodiş Na Sovremennom Etape, Stepı Evropı v Epokhu Srednevekovya, s.96.

G.E. Afanasyev'a göre Hazar Kağanlığı'nın ağırlık merkezi IX. yüzyılda Don havzasındadır. Bunun göstergelerinden biri de bölgede bulunan 48 adet Hazar kale yerleşimidir (Bozkır bölgesindeki kaleler ile birlikte). Bunlar: “Tikhaya Sosna nehri üzerinde yedi adet kale yerleşimi: Verhniyolşanskoe, Mayatsk, Pavlovskoe, Muhouderovskoe, Koltunovskoe, Alekseevskoe, Krasnoe; Seversky Donets üzerinde yirmi adet kale yerleşimi: Çuguev, Verhniy-Saltov, Hotmlyanskoe, Kochetok-1, Kabanovo, Monah, Suhaya Gomolşa, Verbovskoe, Starı-Saltov, Kitsevsko, Korobovı Hutora, Riginskoe, Svyatogorskoe, Tatyankovskoe, Bogorodiçnoe, Teplinskoe, Sidorovskoe, Mayaki, Osiyanovogorskoe, Raigorodskoe; Oskol Nehri üzerinde beş kale yerleşimi: Afanyevskoe, Yutanovskoe, Pominovo, Podlysenki, Yablonovskoe; Koraça nehri üzerinde iki adet: Bolşoe Gorodişe ve Dmitriyevski; Don nehri üzerinde dokuz kale yerleşimi: Karabut, Levoberezhnoe, Pravoberezhnoe, Kamışovskoe, Potainovskoe, Sredneye, Semikarakorsk, Zolotovskoe, Zolotie Gorki; Volcha Nehri üzerinde Volçanskoe; Manıç Nehri üzerinde Velikoknyazheskoye. Bunların dışında Kırımskoye 1-2 ve Kirovskoye kale yerleşimleri.”²⁹⁵

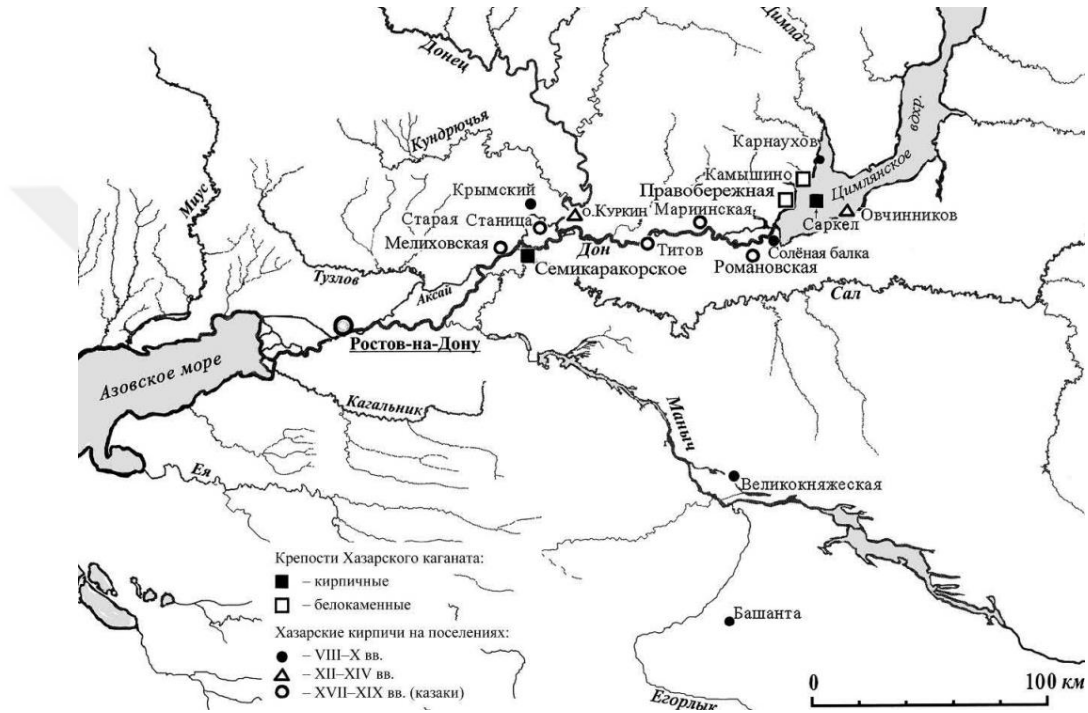
2.2. Bozkır Bölgesi _ Aşağı ve Orta Don ve Donets

Orman-bozkır kuşağında olduğu gibi Aşağı Don bölgesi de Saltovo-Mayatsk kültürünün kaleleri, yerleşim yerleri, mezar alanları, bireysel mezarları, konar-göçer kampları ile doludur. Bu anıtların sistematik olarak incelenmesi ve keşfi M.I. Artamonov tarafından başlatıldı.²⁹⁶ Tartışmasız Saltovo-Mayatsk kültürünün bozkır bölgesinin en önemli anıtları günümüzde Rusya Federasyonu toprakları içinde bulunan Aşağı Don havzasında Sarkel (Sol Kıyı Tsimlyansk) ve Sağ Kıyı Tsimlyansk anıtlarıdır. Bu iki anıta çok yakın yine Don Nehri üzerinde bulunan ve stratejik konumu ile dikkat çeken Semikarakorsk anıtını da ekleyebiliriz.

²⁹⁵ G.E. Afanasyev, “ O Samoidentifikatsii Hazarskogo Kaganata v IX v.”, *Kratkie Soobşeniya Instituta Arheologii (KSIA)*, Vıp 238, Moskva 2015, s.101-103.

²⁹⁶ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 84.

G.E. Afanasyev “IX. yüzyılda Hazar anıtlarının en yüksek konsantrasyonunun Aşağı Don havzasında bulunduğunu” ifade eder. Ona göre “bu bölge aynı zamanda Moğol tipi kafataslarının, runik yazıtların, Hazar tipi yayların en yoğun olduğu bölgedir.”²⁹⁷

Resim 2.6.:Aşağı Don Boyunda Sarkel, Sağ Kıyı Tsimlyansk ve Semikarakorsk Kalelerinin Yerleşimleri- V.S. Flerov, **Fortifikatsiya Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu Semikarakorskoe Gorodişe**, Rossiskaya Akademiya Nauk Institute Archeologii, Izdatelskiy Dom YASK, Moskva 2020,s.13.

2.2.1. Sarkel (Sol Kıyı Tsimlyank) Kale Yerleşimi

Sarkel anıtları bugünkü Rusya Federasyonu Rostov Oblastı sınırları içinde Don Nehri'nin aşağı kesiminde sol kıyısındaki bir burunda, içinden toprak bir surun uzandığı bir nehir ve akan bir hendekten oluşan yapay bir adada bulunuyordu. Günümüzde Sarkel kalesinin kalıntıları ile birlikte yüzlerce arkeolojik alan suni olarak doldurulmuş Tsimlyansk Denizi nedeniyle sular

²⁹⁷ G.E. Afanasyev, “ O Samoidentifikatsii Hazarskogo Kaganata v IX v.”, s.101.

altında kalmıştır. Sular altına gömülmeden önce M.I. Artamonov tarafından gerçekleştirilen sistemli Volga-Don seferi kazıları ve ortaya çıkarılan bulguların düzenli arşivlenmesi sayesinde Hazar Kağanı ile ilişkilendirilebilecek tartışmasız tek anıt olan²⁹⁸ Sarkel ve çevresi hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitus oğluna öğüt vermek amacıyla kaleme aldığı “De Adminstrado Imperio”da şöyle der: “Oğlum bir düşün! Eğer Alanlar yöneticisi Hazarlar ile düşman olur ve Roma ile dost olursa o zaman onlar Sarkel yolunda Hazarlar savunmasız olduklarında onları pusuya düşürerek büyük zarar verebilirler”.²⁹⁹ Constantine sonraki bölümlerde Sarkel ve onun inşası hakkında detaylar verir. Tuna nehrinden Hazar şehri Sarkel’e kadar bölgenin içinde yaşayanlar tarafından kontrol edildiğini Sarkel’in her yıl değişen 300 asker tarafından korunduğunu, Hazarlar arasında “Beyaz Ev” anlamına geldiğini anlatır ve devam eder.³⁰⁰ İmparator Theophilus (820-842) zamanında 834 yılı civarında Hazarlar Bizans İmparatoruna başvurarak kendileri için yeni bir kale inşasını talep ettiler. Theophilus bu talebi kabul ederek savaş gemileri eşliğinde Petronas adındaki yüksek devlet görevlisini bu yeni şehrin imarı için gönderdi. Bölgede şehir imar etmek için uygun taş olmadığından Petronas’ın önerisiyle fırınlar kuruldu ve nehir kenarından çıkarılan çakıllardan elde edilen kireç pişirilerek üretilen tuğlalarla Sarkel kalesi inşa edildi.³⁰¹

De Administrado Imperio’da aktarılan bilgiler uzun süre bilim adamlarının ilgisini çekti. Rus yıllıklarında anlatılan Metropolitan Pimen’in 1389’da Don boyu yolculuğunda verilen bilgiler ışığında Don’un İdil’e en yakın noktasında XIX. Yüzyılda kazılar yapıldı fakat Sarkel’i temsil edecek hiçbirsey bulunamadı. Fakat XIX. Yüzyılın 80’li yıllarında Tsimlyansky bölgesinde halkın çevrede tuğla üretme uğraşları sırasında ortaya çıkan birtakım ilginç bulgular Moskova ve St. Petersburg’a ulaştı. Bölgeye devrin önemli arkeologları gönderildi ve burda yapılan kazılarda sonuçlar ölü olarak kabul edildi. M.I. Artamonov tarafından 1920’lerin sonlarında başlatılan araştırmalarda Tsimlyansk bölgesinde Saltov

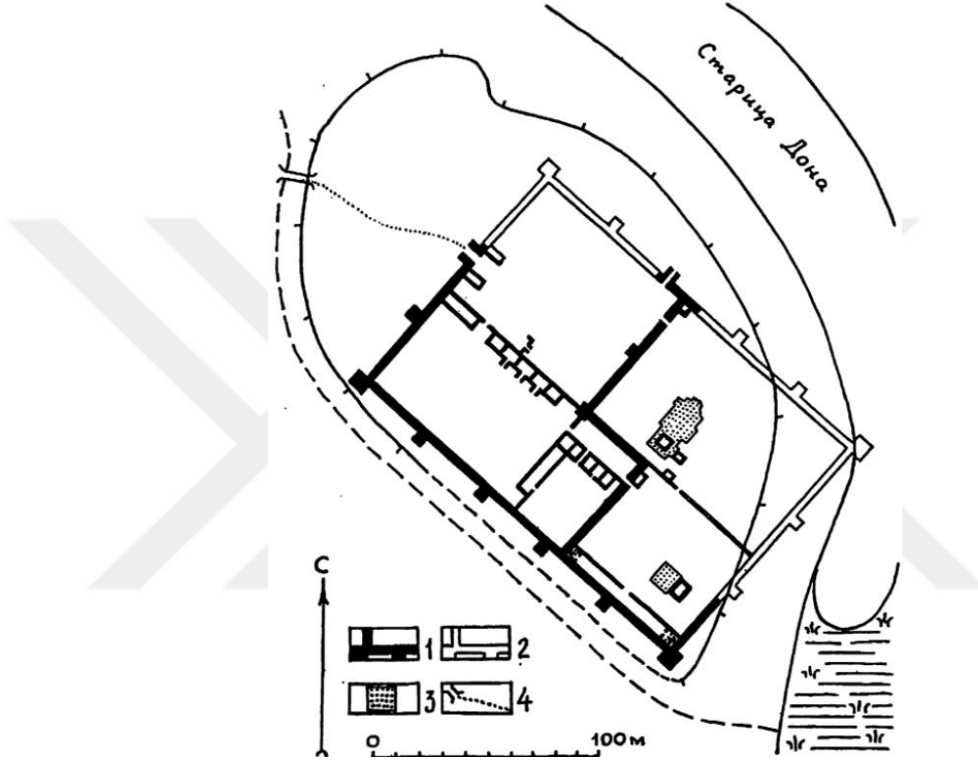
²⁹⁸ Pletneva, **a.g.e.**, s. 86.

²⁹⁹ Constantine Porphyrogenitus, **a.g.e.**, s.65

³⁰⁰ Constantine Porphyrogenitus **a.g.e.**, s.143.

³⁰¹ Constantine Porphyrogenitus **a.g.e.**, s.183-185.

kültürüne ait birçok araştırma yapıldı. 1934-36 yılları arasında yapılan kazılarda Sol Yaka Tsimlyansk'da iki antik döneme ait yerleşim bulguları ortaya çıkarıldı. Üst katman Rus dönemi ve onun altında Hazar döneminin kireç tuğla yapıları. Bu şekilde Sarkel'in "yeri" sorunu çözülmüş oldu.³⁰²

Resim 2.7. : Yapay Bir Adaya Yerleştirilmiş Sarkel Kalesinin Genel Planı. 1 - Sarkel'in Kazılarla Açılan Duvarları, 2 - Yıkılmış Duvarlar, 3 - Tuğla Döşeli Platformlar, 4 - İddialı Köprü ve Kalenin Ana Kapısı'na Giden Yol- Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, Nauchnaya Red. Petrukhina V.YA., Mostı Kulturi, Iyerusalim Geshtarim, Moskva 1999.

Bugün tamamen Don Nehri üzerinde oluşturulan Tsimlyansk Denizi tarafından sular altında bırakılmış olan Sol Kıyı Tsimlyansk yani Sarkel kalesinin karşı kıyısında yine bir Hazar yerleşimi olan Sağ Kıyı Tsimlyansk Kalesi bulunuyordu. Bu iki kale yerleşimine ek olarak Sarkel Kalesi çevresinde beş adet büyük müstahkem tahkim edilmemiş yerleşim vardı. Bunların hepsi bir Kağan garnizonu ve valisi olan bir Kağan kalesi olan Sarkel tarafından yönetilen bir ekonomik ve

³⁰² Artamonov, "Sarkel - Belaya Veja Trudi Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii", s.7-9.

siyasi düğüme bağılıydı.³⁰³ Sarkel Don Nehri üzerinde nehrin hafif bir kavis yaptığı alçak bir burun üzerinde bulunuyordu ve arka taraftan yay şeklinde geniş, derin bir hendekle çevriliydi ve bu şekilde Sarkel kalesi Don Nehrinin sol kıyısında bir ada üzerinde olduğu görünümünü veriyordu.³⁰⁴

Sarkel Kalesi dörtgen şeklindeydi (193.5×133.5 m boyutlarında); çok sayıda kuleli kalın duvarlarla (3.75 m kalınlıkta) çevriliydi. Hem duvarlar hem de kuleler anakarada temelsiz olarak inşa edilmişti. Sarkel kalesinin 4,5 metre genişliğindeki ana kapısı kuzeybatı kulesinin açıklığındaydı. İkinci kapı Don Nehri'ne bakıyordu ve kuzeydoğudaydı. Böylece kalenin her iki girişi de kuzey yönündeydi ve savunma yapıları da kalenin kuzeybatı kısmına yönlendirilmişti. Kalenin içi enine bir duvarla ikiye bölünmüştü. Güneydoğuda küçük bir bölüm dış dünyadan adeta izole bir iç kale niteliğindeydi. Buraya sadece iç duvardaki açıklıktan geçiliyordu. Mahzenleri ve cephanelikleri olan bu yapı kare planlı yüksek bir kule içeriyordu. Artamonov “bu kulenin feodal lordların yaşam alanına benzeyen savunucuların son sığınağı olarak düzenlenmiş bir yapı olduğunu muhtemelen iki katlı olduğunu ve merdivenlerle çıkıldığını kalan tüm binaları üzerinde yükseldiğini ve kaleye nehir boyunca olan yaklaşımları izlemeye hizmet ettiğini “ belirtir.³⁰⁵

Sarkel'in tuğla duvarlarının üzerinde durduğu yerleşimin alt tabakası Rus prensi Svyatoslav tarafından ele geçirildiği (965 yılı) X. yüzyılın ikinci yarısına kadar zamanlanmaktadır. Bu katmanda çok sayıda çeşitli eşya bulundu: aletler, silahlar, mücevherler, seramik, tören, mutfak ve benzeri. Bu muhteşem arkeolojik bulgular Saltovo-Mayak kültürünün diğer anıtlarından neredeyse her şeye benzetmeler içeriyor. Buluntuların bolluğu ve tarihlerinin doğruluğu nedeniyle, Sol Sahil Tsimlyansk yerleşimi IX-XI. yüzyıllarda Güneydoğu Avrupa'nın tüm Ortaçağ antik eserleri için kronolojik standart haline geldi.³⁰⁶

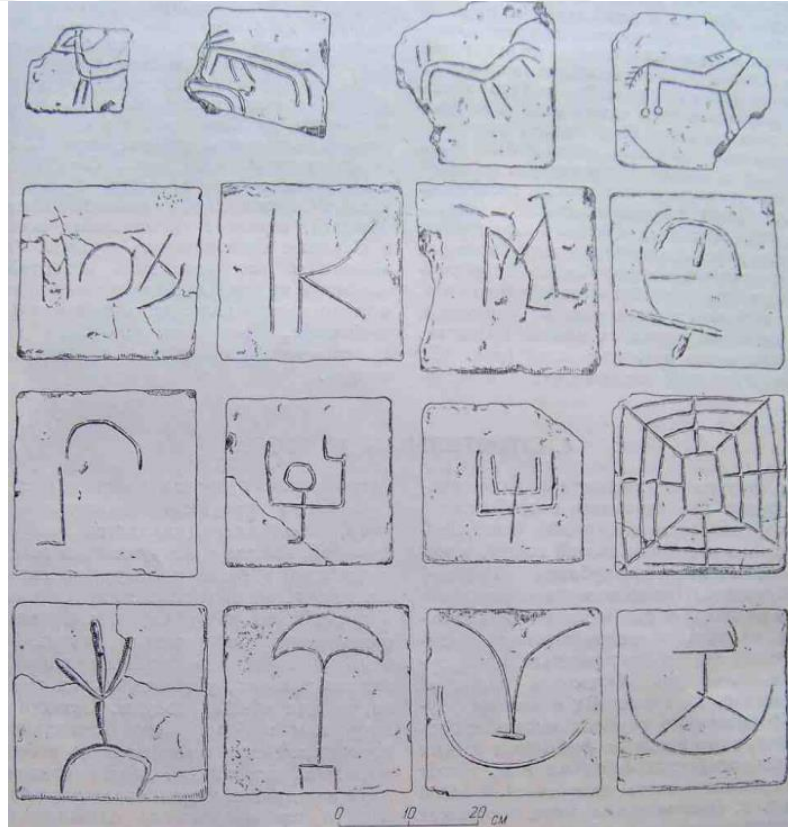
³⁰³ Pletneva, **a.g.e.**, s.100.

³⁰⁴ Artamonov, **a.g.m.**, s.11-13

³⁰⁵ Artamonov, **a.g.m.**, s.14-18.

³⁰⁶ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s. 67.

Kalenin inşası için yerinde kıyılmış çimen ile nehirden elde edilen siltli kil karıştırılıp ateşlendi ve böylece çim yandı ve tuğlaların içinde cüruf duvarlı mukavemet oluşturdu. Bu tuğlaların ahşap kalıplarda güneşte kurutulması sırasında üzerlerinde köpek pençeleri, sığır toynak izleri gibi anlamsız izler oluştu. Fakat rastgele baskılara ek olarak bazı tuğlaların geniş yüzeylerine kasıtlı olarak uygulanan işaretler ve çizimler var. Bu işaretlerin bir kısmı tamga, mülkiyet işareti, harfler ve rakamlardır. Parmak veya çubukla tuğlanın yüzeyine uygulandılar. Bazen silahlı bir binici veya at görüntüleri veya labirent şeklinde şekiller, enine çizgilerle birbirlerine bağlanmış kare ve dikdörtgenler vardı. Güneşte kurutulan tuğlalar seramikleri pişirmek için kullanılan fırınlarda ateşlendi. Nehir kıyısında fırın kalıntıları bulundu.³⁰⁷

Resim 2.8.: Sarkel Tuğlaları Üzerindeki Bazı İşaret ve Çizimler- Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudi Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii”, s.24.

³⁰⁷ Artamonov, a.g.m,s.23-25.

Sunulan veriler ışığında Sarkel'in yapımında Bizans mimarisine has bir özelliğin olmadığı anlaşıldı. Bizans mimarisinde kullanılan çok daha ince tuğla kullanıldığı ve diğer Saltovo-Mayatsk yapılarına özgü temelsiz yapı tekniği kullanıldığı gözüküyor. Artamonov bu yapı tekniğinin tuğla boyutu, duvarın doğası ve surların biçimi açısından Kafkas ötesi Orta Asya yapılarına benzediğini ifade eder. Sarkel'in yerel ustalar tarafından yapıldığı üzerindeki işaretlerden de anlaşılmaktadır. Artamonov'un Arap müellif İstahri'den yaptığı alıntıda : “Hazar başkenti İtil'de tuğla binalar olduğu” ifade edilmiştir.³⁰⁸ S.A. Pletneva'ya göre “Khazaria'da bu yapı malzemesini kağanın kendisinden başka kimsenin kullanma hakkı yoktu, bu nedenle Sarkel'in aslında onun isteği üzerine ve Don'un sol yakasında kendi rızasıyla seçilen bir yerde inşa edilmiş bir kağan kalesi olduğu açıktır.”³⁰⁹

Pletneva Sarkel kalesinin kasıtlı olarak birkaç ticaret yolunun kavşağına yerleştirildiğini ve kalenin aynı zamanda bir kervansaray olarak işlev gördüğünü kalenin kuzeybatısındaki yanyana iki beş odalı yapının kervansaray olarak tasarlandığını burada bunun için gerekli olan misafir odaları (5 oda), uzun bir ahır ve dört tarafı kapalı (kapalı) geniş bir avlu bulunduğunu iddia eder. Constantin Porphyrogenitus'un (Sarkel ismini çevirerek) buraya sadece “Beyaz Kale” değil aynı zamanda “Beyaz Otel” olarak adlandırmasının bunun kanıtı olduğunu altını çizer.³¹⁰ V.S. Flerov bu görüşe şiddetle karşı çıkar ve elde bunu kanıtlayacak bir arkeolojik kanıt olmadan böyle bir iddiada bulunmanın yanlış olduğunu belirtir. V.S. Flerov, Sarkel kalesinin Saltov-Mayatsk kültürünün diğer kaleleri gibi bir savunma kalesi müstahkem bir yapı olduğunu savunur.³¹¹

Kalenin hemen güneybatı duvarının dışında duvara 2 metreden daha yakın olmayan çok sayıda yuvarlak çukur ve ocaklı yarı sığınaklar, çömlek fırınları, eritme ocakları ve çeşitli ritüel nesneler bulundu. Çukurlarda az miktarda kültürel kalıntı vardı fakat bunların bazılarının insan ve hayvan mezarları olduğu ortaya çıktı. Pletneva burda yatan gömülerin hepsinin “Orta Asya brakisefal”

³⁰⁸ Artamonov, **a.g.m**,s.25-26.

³⁰⁹ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 86-87.

³¹⁰ Pletneva, **a.g.e.**,s. 89.

³¹¹ Flerov, **Goroda i Zamki Hazarskogo Kaganata Arkheologičeskaya Realnost**, s.32-35.

antropolojik özelliklere sahip olduklarını belirtir ve erkek gömülerin sırtlarına uzanmış vaziyette kadınların yanlarına çömelmiş olarak bulunduklarını ifade eder.³¹² Artamonov kadın erkek olarak bir ayırım yapmaz ve gömülerin çukurlarda yanlarına çömelmiş olarak yattıklarını, bir vakada atın iskeletinin bir parçasının ölen kişinin üzerinde bulunduğunu belirtir. Artamonov kale çevresinde nerdeyse kaleye bitişik bütün bu çukur, mezar ve sığınakların Hazar kültür tabakası ile ilişkilendirmenin şüphe götürmeyeceğini belirtir. Ona göre bu kalıntılar kale yapımında çalışan inşaat ustaları tarafından oluşturuldu.³¹³

Resim 2.9. : Sarkel Kalesi dışında bir çukur gömü- M.I. Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudı Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii”, s.10.

Sarkel’de ortalama 3 metreye ulaşan kültür tabakasında farklı zamanlara ait 1000 den fazla konut kalıntısı bulundu. Yerleşmenin alt Hazar tabakasında bulunan konutların çoğunluğu toprağa yaklaşık 0,5 metre gömülü yarı sığınaklardı. Planda çoğunlukla dikdörtgen şeklindeydi ancak köşeleri ovale yakın yuvarlatılmış olanlar da vardı. Bu konutların boyutları zeminlerinin kenarı boyunca yere gömülmüş direk çıkurlarından takip edilebiliyordu ve ortalama 4x2,5 metreydi;

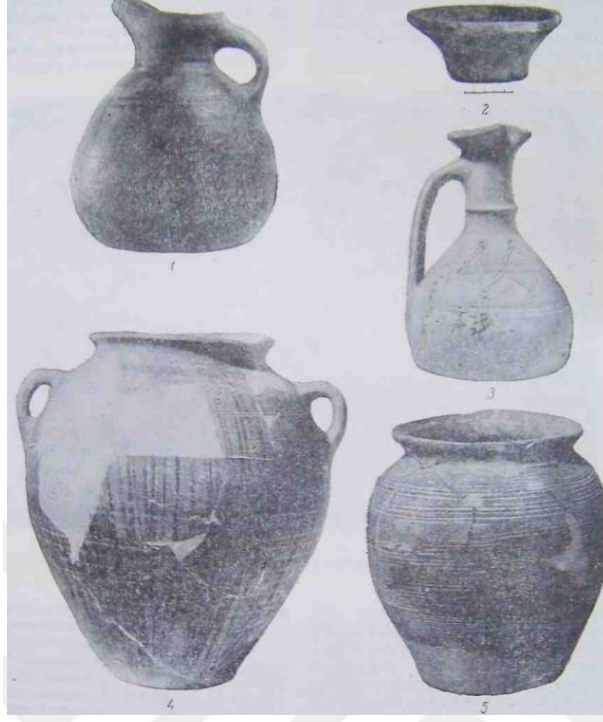
³¹² Pletneva, **a.g.e.**,s. 95.

³¹³ Artamonov, **a.g.m** , s.27-30.

muhtemelen konut tabanları keçe kaplıydı. Konutların ortak özelliği hepsinin zemininde çöküntü şeklinde ocaktı. Bu konutlar tipik yurt tipi konutlardı. Artamonov “Arap müellif İstahri’nin “başkent İtil’de evlerin az sayıda kilden yapılmış olanların dışında keçe çadırlardan yapıldığını” ifade ettiğini Sarkel yerleşiminde de aynı durumun geçerli olduğunu” belirtir.³¹⁴ Daha uzun bir yarıyığınak farklı kültüre aitti. M.I. Artamonov tarafından Sarkel’de tespit edilen en önemli detaylardan biri kalenin içinde birbirinden farklı iki etnik grubun iskanıdır. Artamonov kale içindeki bulguları şu şekilde tarif eder: “Çömlekçi çarkında yapılmış yatay oluklu ve bazen oluklar boyunca tarak dalgasıyla süslenmiş gri kaplarla temsil edilen³¹⁵ seramikler (5) oldukça boldur. Bunlarla beraber yer yer kulplu kazan biçiminde kaplara da rastlanır. Bu seramik kompleksi ayrıca çömlekçi çarkı üzerinde yapılmış bazen cilalı bir yüzeye ve daha sık olarak parlak astarlı çizgi desenine sahip tek kulplu, gri, siyah sarımsı renkte çok sayıda testi içerir. Gövde üzerinde boğaza yakın 2 veya 3 kulplu bu türden daha büyük kaplar da vardır. Daha az yaygın olan çanak çömlek ise kulplu yumurta şekilli amforalar, bir astar üzerine çizilmiş tek çizgi dalgalı bir süsleme ile süslenmiş yeşilimsi astarlı büyük kırmızı kil kaplardır (tereyağ yayık kapları). Bu buluntuların hepsi Saltov-Mayatsk kültürü için tipiktir ve Don nehrinin Sağ kıyısında Tsimlyansk kalesinde bulundukları gibi Saltov-Mayatsk kültürünün diğer yerleşimlerinde de bulunurlar. Taman Yarımadasından ve Kırım’daki buluntulardan bilinen yassı kulplu kırmızı kahverengi testiler ve yeşilimsi astarlı kaplar Sarkel’de bulunan amforalar gibi ithaldir ve yerel olarak üretilmezler. Kültürün bütün bu tipik seramiklerini kullanan konutlar özellikle Sarkel kalesinin ana dış kapıya açılan batı kesiminde bulundu. Bu halk zemininin ortasında ocakların yer aldığı toprak damlarda yaşayan ve çömlek tezgahlarında kap kakak imal eden, ziraatle uğraşan yerleşik bir halktı. Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik yadigarlarıyla temsil edildiler.

³¹⁴ Artamonov, **a.g.m** ,s.36.

³¹⁵ Enine tarak dalgalı gri seramikler Saltovo-Mayatsk kültürü nüfusunun en çok kullandığı seramik türüdür. Bu seramiklerin detayları ileride kültürün seramikleri bölümünde tanıtılmıştır.

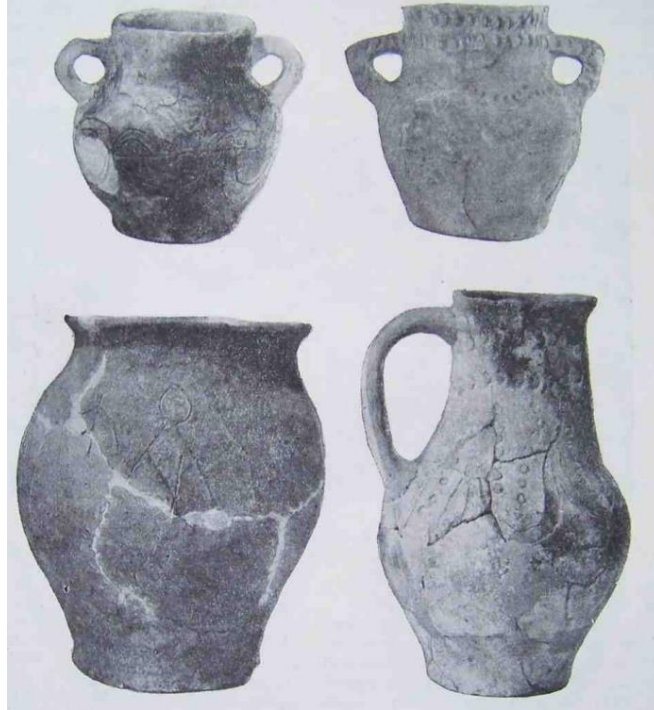
Resim 2.10.:Sarkel'den Seramik Kaplar - M.I. Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudı Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii”, s.32.

Göçebe yaşam tarzını benimsediği açık olan diğer etnik grup ise basit toprak evlerde yaşıyor, dikey olarak yerleştirilmiş dört tuğladan ocak çatıyor, kap kacakları elleriyle yapıyor, yemeklerini pişirmek için yukarı kaldırmak amacıyla içten kulaklı tencereler kullanıyorlardı. Birden beşe kadar değişen kireç izi bırakmayan yatay tuğladan kare şeklinde ocaklar kullanıyorlardı.

Resim 2.11: Sarkel'den Tuğla Kare Ocaklar- M..I. Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudı Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii”, s.33.

Burda bulunan çanak çömlek Saltov-Mayatsk kültürünün çanak çömleklerinden farklıydı. Kaba kilden elle yapılmış çeşitli boyutlardaki alçı kaplardır. Orta ve küçük boyutlu ve genellikle bir tutamağa sahiptirler. Bazıları boru şeklinde bir kemik veya yuvarlak veya yönlü bir çubuk ucuyla bazen bir tırnak ucuyla oyulmuş, kemerli çelenk gibi zarif desenlerle süslenmişlerdir. Kabın kenarı sık sık dekore edilmiştir. Aynı seramik grubu geniş yatay olarak bükülmüş kavanoz şeklinde çömlekleri de içerir. Bir çömlekçi çarkında değil elle yapılmış içi kulaklı kazanlar da vardır. Yuvarlak bir tabana sahip olan Saltov-Mayatsk seramiklerinin aksine düz bir tabana sahiptiler. Bu seramik grubunu ve açık ocakları kullanan grup çapraz surun arkasında kalenin iç doğu kısmında bir yerde iskan edilmişti ve şüphesiz kalenin askeri garnizonunu oluşturuyordu.”³¹⁶ Bu İmparator Constantin’in mektuplarında da bahsettiği 300 kişilik bir gruptan oluşan ve her yıl değişen garnizondur.

Resim 2.12.: Sarkel’den Seramikler- M.I. Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudı Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii”, s.34.

³¹⁶Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 398-399; Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudı Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii “, Tom 1, s.31-36.

Sarkel kalesinin arkeolojik araştırmalarında elde edilen bir detay belki bu askeri garnizonla ilişkilendirilebilir. Batı kulesi yakınında kuzeybatı savunma duvarının altında gizli bir askeri hareket için kalenin içine uzanan 2,2 metre genişliğinde 0,7 metre yüksekliğinde bir tünel bulundu. Bu tünel duvardan 4,5 metre dışarıda taş, tuğla ve toprakla doldurulmuştu. Tünelin dış ucunda bir tuğla yığını altında bir insan iskeleti ve bu iskeletin elinin kemikleri arasında bulunan bir kağıt parçası içinde bir miktar kına sarılıydı. Kağıt parçası üzerinde yazı yoktu fakat kağıdın menşei önemliydi. Kağıt VIII-IX. Yüzyıl Orta Asya menşeli Semerkand kökenliydi ve yerel malzemeden Çinli ustaların tarifine göre yapılmıştı. Bu buluntu Hazarların akraba Orta Asya ile yakın akrabalıklarına ve kağıt kullanımlarına tanıklık ediyor.³¹⁷

Sarkel nüfusu Saltov-Mayatsk kültürünün diğer yerleşimleri gibi ağır büyük simetrik pulluk kullandı ve gelişmiş ekilebilir aletler yardımıyla yoğun olarak ziraatle uğraştı. Böyle bir pulluk birkaç çift boğa tarafından kullanıldı ve ağır bozkır toprakları sürmek için uygundu. Konutların yakınında bulunan çok sayıda tahıl depolama çukurlarında iyi kalite, irilik ve yabancı ot eksikliği ile fark edilen ve yüksek tarım kalitesine tanıklık eden birçok tahıl vardı. Bunlar darı, iki sıralı arpa, bodur buğday ve kenevirdi. Artamonov Doğu Avrupa'da iki sıralı arpa ve bodur buğday türlerinin yaygın olmadığını bunların Orta Asya, İran ve Kafkas ötesinde yaygın olan tahıl türleri olduğunu altını çizer. Bu durum Don bozkırlarında Hazar tarımının kökenini gösterir. Hasat için demir oraklar kullanıldı ve her evin vazgeçilmez aksesuarı hafif döner değirmen taşlarıydı. Boğa, keçi, koyun ve at yetiştirildi. Nadir olarak deve ve eşek kemikleri de bulundu. Et yanında süt depolamak ve işlemek için kullanılan aletler kale yaşamında süt hayvancılığının önemini gösterir.³¹⁸

Geniş nehir vadileri boyunca ormanlarda Sarkel nüfusu sadece et için değil kürk için de avlandı; yerleşimin kültürel katmanında çok sayıda kunduz kemiği bulundu. Yine kültür tabakasında devasa balık pulu katmanları balıkçılığın ne kadar başarılı olduğunu gösterdi. Konutlarda el yapımı alçı tabakaların yanısıra

³¹⁷ Artamonov, **a.g.m.**, s. 53-54.

³¹⁸ Artamonov, **a.g.m.**, s. 35-37.

çömlekçi çarkında yapılmış çok sayıda bütün ve kırık tabaklar bulundu; iki sığınakta çömlek yapmak amacıyla hazırlanmış kil ile doldurulmuş çukurlar bulundu. Bu iki sığınak hem mesken hem çömlekçi atölyesiydi. Kalenin dışında hendeğin yakınında birkaç çömlekçi fırını bulundu. Diğer yerel endüstriler arasında kemik oymacılığı dikkat çekiyordu. Sarkel kültür tabakasında çok sayıda geyik ve saiga boynuzu ve bunların el sanatlarına yönelik çeşitli buluntular ele geçirildi. Yontulmuş hayvan başlı figürlere rastlandı.³¹⁹

Hazar döneminde ortaya çıkan ve daha sonra Rus döneminde işlev gören bir demirhane dışında Sarkel'in Hazar tabakasında metal üretim izleri bulunamadı. Fakat Hazar katmanında bulunan oldukça fazla sayıda demir ve bronz eşya Saltov-Mayatsk kültürünün IX-X. Yüzyıllarda tüm Avrasya bozkır nüfusu günlük yaşamının tipik olan formlarıyla örtüşüyordu. Sarkel'de bulunan silahlar ve savaş aletleri, at koşum takımları ve giysiler için süslemeler, aksesuarlar, tokalar, yüzükler, ayna vb. Saltov-Mayatsk kültürünün izleridir. Bununla beraber Hazar tabakasında yerel olmayan ithal buluntularla da karşılaşıldı. Bunların arasında Orta Asya, Bizans (Herson sikkeleri), İran, Kafkaslar ve Bizans Kırım'ın dan gelen özellikle sırlı mutfak eşyaları, çeşitli seramik ürünler dikkat çekicidir.³²⁰

M.I. Artamonov Sarkel'de bulunan tuğla ve seramiklerin üzerindeki alfabenin Macaristan'dan Orta Asya'ya kadar görülen Türk runik yazıtları olduğunu bu yazıtların hem tek tek hem de kalıp gruplar halinde Mayatsk yerleşiminin duvar çizimlerinde, Sağ Bank Tsimlyansk ve Novocherkassky taş yazıtlarında görülmesinin şüpheleri ortadan kaldıracak şekilde Saltov-Mayatsk kültürü taşıyıcılarının ve baskın sınıfının sadece Türkçe yazdığını değil Türkçe konuştuğunu da gösterdiğini belirtir.³²¹

Sarkel Kalesi'nin eğer savunma amaçlı yapıldıysa kime karşı yapıldığı sorusu günümüze kadar tartışılan bir soru olarak kalıyor. Kalenin daha önce bahsettiğimiz gibi IX. Yüzyılda Karadeniz bozkırlarında ortaya çıkan ve Hazarlar için bir tehdit unsuru olan Peçenekler için yapıldığı iddiası yanında en fazla ağırlık kazanan merkezi Kiev'de bulunan Rus Prensiği'di. Novgorod ve Kiev

³¹⁹ Artamonov, **a.g.m**, s.37-42.

³²⁰ Artamonov, **a.g.m**, s.42-45.

³²¹ Artamonov, **a.g.m**, s.45-48.

Prensliklerin birleşmesi sonrası ortaya çıkan Vareg-Slav ortaklığı Hazar hakimiyetindeki Yukarı Don Nehri ve Oka boylarına hakim olan Vyaticchi'lere boyun eğdirdi. 965 yılında Rus Prensi Syvatoslav'ın Hazarlar üzerine seferi sonucunda bir çok Hazar şehri gibi Sarkel de kanlı bir mücadeleden sonra ele geçirildi; yakıldı yıkıldı ve harap edildi. Bu tarihten sonra Rus Yıllıklarında Sarkel'in "Belaya Vezha" (Beyaz Şehir) olarak adlandırıldığını görüyoruz. Belaya Vezha'da harap edilen Saltovo-Mayatsk kültürü üzerinde çok kısa bir süre içerisinde buraya yerleştirilen Rus nüfus sayesinde Roman-Borsheva kültürü yükseldi.³²²

2.2.2. Sağ Kıyı Tsimlyansk (Pravoberezhnoye) Kale Yerleşimi

Sağ Kıyı Tsimlyansk yerleşimi bugün Rusya Federasyonu Rostov Oblastı'nda Don Nehri'nin aşağı akımında sağ kıyıda yüksek bir burun üzerinde bulunur. Günümüzde bölge doldurularak Tsimlyansk Denizi oluşturulduğundan Tsimlyansk Kalesi'nin güneyinde bulunan Sarkel yerleşimi sular altında kaldı; denizin kuzey kıyısında bulunan Sağ Kıyı Tsimlyansk Kalesi ise daha önce Don taşkın yatağından 70 metre yükseklikteki bir burun üzerindeyken bugün bu burunun Tsimlyansk Denizinden yüksekliği 50 metredir. Kale yerleşkesi farklı zamanlarda I.I. Lyapuşkin, S.A. Pletneva, V.S. Flerov tarafından incelendi. Flerov, Tsimlyansk Kalesi'nin Hazar Kağanlığı'nın tüm beyaz taş kaleleri içinde en muhteşemi olduğunu belirtir ve ekler: "4.20 m kalınlığındaki kale duvarları ve sekiz kule, kabuk kaya ve kumtaşı levhalardan yapılmış sağlam ve güvenilir bir temel üzerine yerleştirilmiştir. Kalenin iç mekânı daha ince duvarlarla üç bölüme ayrılmıştır. Duvarlar ve kuleler, muhtemelen bazı yerlerde ve belli bir seviyeye kadar sadece ön yüzleri, beyaz sıva ile kaplanmış, parlatılmış cilalanmıştır. Ayrıca, başka yerlerde duvar blokları (her yerde değil ve sadece belirli bir seviyeye kadar) harçla şekillendirilmiş, ince bir kırmızı boya şeridi (koyu boya) ile kaplanmış. Sonuç olarak, kale, kale içindeki ilkel "mimariye" hiç uymayan, son derece pitoresk bir

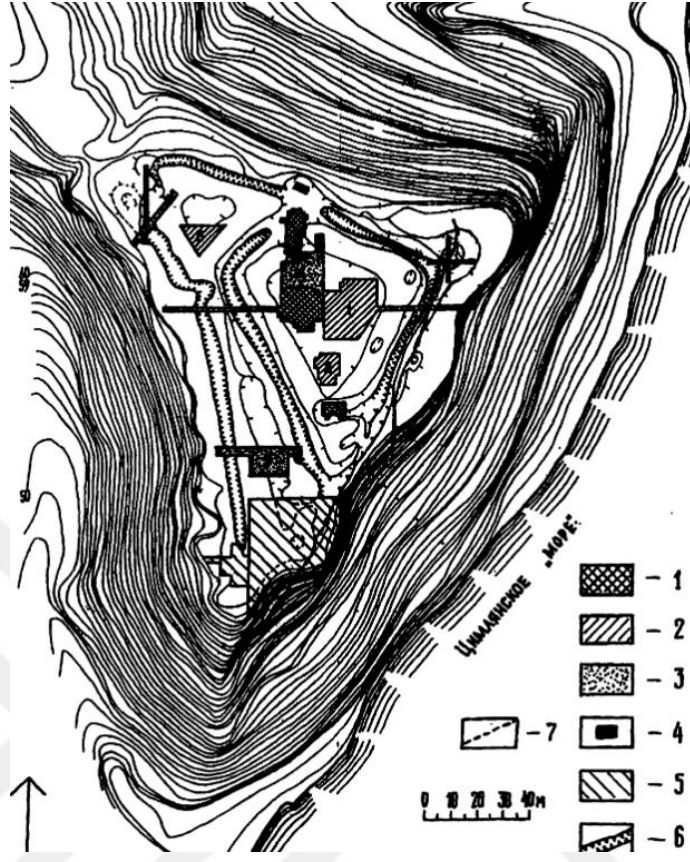
³²² Artamonov, **a.g.m** ,s.50-52;56.

görünümüne sahipti. Kaledeki yerleşimin tamamen yurt benzeri konutlara ait olduğu ortaya çıktı.”³²³

Pletneva 1744 yılında Don Askeri Hükümeti emriyle bu kalenin yıkıldığını fakat buna rağmen kalede Hazar dönemine ait iki aşamayı kaydedecek arkeolojik bulguya ulaşıldığını bildirir. İlk katman Sarkel kalesinden de önce inşa edilmiş beyaz taş kaledir ve bunun içinde 50 yurt tipi konut bulunmuştur. Yurtların anakaraya 0,15-0,8 arasında derinleştiği gözükür. Yurtların ortalarında ocak vardır. Bazı yurt tipi konutlar kuren şeklinde yani ortada büyük yurt ve onun etrafında daha küçük yurtlar şeklinde sıralanmıştır. Bu ortadaki yurttan 3 ocak ve tandır bulunuyordu. Bu ilk katman çok büyük bir düşman saldırısına maruz kaldı; yakıldı, yıkıldı, yalnız erkekler değil kadınlar ve çocuklar bulundukları yerlerde öldürüldü. Ölümlerin bazıları yabani hayvanlar tarafından sürüklendi. Bu katmanda öldürülen kadınların birinin yanında bulunan Harun-el Reşid gümüş dirhemleri 780-799 arasında basıldığından yerleşim bu tarihler civarına tarihlendirildi. Yağmalanmış kale yerleşimi bir süre boş kaldıktan sonra yeniden iskan edildi ve bu yeni gelenler kalenin duvarlarını işlenmiş beyaz taş bloklardan yeniden döşeyerek kaleye yerleştiler. Pletnova kalede özellikle eşiklerde ve ocaklarda tuğla bulunmasının dikkat çekici olduğunu çünkü Hazarlarda tuğla binaların kullanımının sadece Kağan’a ait olduğunu belirtir.³²⁴

³²³ Flerov, **a.g.e.**, 45-50.

³²⁴ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 108-109.

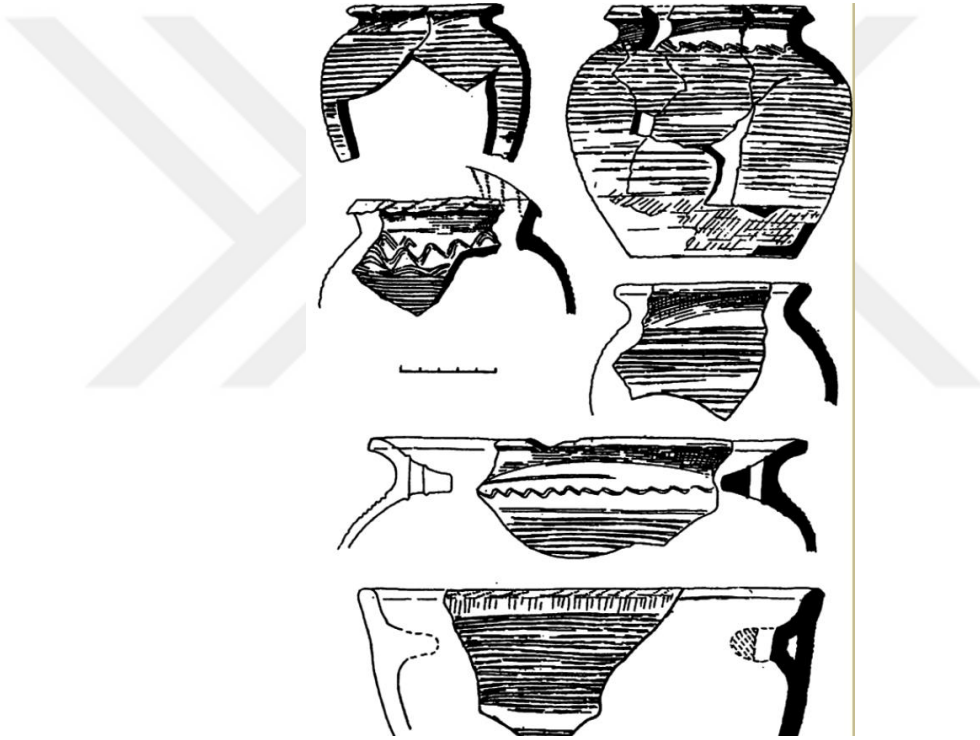

Resim 2.13. : Sağ yaka Tsimlyansk Yerleşiminin Planı. 1 — I.I. Lyapuşkin kazıları, 2 ve 3 — S.A. Pletneva kazıları, 4 — orta kulenin tabanı, 5 — V.S. Flerov kazısı, 6 — Sağ yaka kalesinin yıkılan duvarlarından izler- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

I.I. Lyapuşkin Sağ Kıyı Tsimlyansk kalesinin ekonomik olarak oldukça önemli bir konuma sahip olduğunu Don'un kilometrelerce uzanan taşkın yatağı tarafında çiftlik hayvanları için zengin sulu meralar bulunduğunu belirtir. Yerleşimin eteklerinde uzanan Don Nehri bozkırı sadece Azak ve Karadeniz kıyılarındaki şehirlere değil, İdil ve Hazar'a bağlayan en önemli ticaret su yollarından biriydi ayrıca balıkçılığın gelişimi için en zengin fırsatları temsil ediyordu. Bu avantajlı konuma rağmen Hazar kalesi üç yüz yıldan fazla hüküm sürmedi; fakat buna rağmen parlak, renkli ve fırtınalı bir dönemdi. Lyapuskin kale yerleşimi içinde incelediği bölgede üç farklı Hazar tabakası olduğunu belirtir. İlk tabakada Lyapuskin koni şekilli tepelli yurt benzeri konutlarla karşılaşmıştır. İkinci ve üçüncü tabakalarda ise tuğla ve beyaz kireçtaşı yığınları ile oldukça fazladır. Lyapuskin burdaki

tuğlaların şekil, boyut ve işçilik kalitesi bakımından Sarkel'dekilerine çok benzediğini belirtir.³²⁵

S.A.Pletneva'nın incelediği bölgede yerleşimdeki en karakteristik seramik kategorisi, önemli ölçüde nehir kumu katkılı kilden çömlekçi çarkı üzerine kalıplanmış mutfak kap parçalarıdır. En tipik özelliği, kaganlığın başka yerlerinde olduğu gibi, onları kenardan dibe kadar kaplayan doğrusal dalgalı bir süslemedir. Aynı hamurdan şekil ve iç kulaklı süslemeli çömleklere benzer kazanlar yapılmıştır - bozkır yerleşimlerinde en yaygın mutfak eşyaları türlerinden biridir.³²⁶

Resim 2.14. : Mutfak Seramikleri: İç Kulaklı Tencereler ve Kazanlar- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**.

Lyapuşkin incelediği bölgede ilk kat Hazar tabakası yerleşiminde kilin kalitesi ve çanak çömlek yapım tekniğinin Mayatsk yerleşiminin alçı çanak çömleklerine çok yakın olduğunu ve bunların ağırlıklı olarak düz tabanlı, hafif dışbükey gövdeli

³²⁵ I.I. Lyapuşkin, "Raskopki Pravoberezhnogo Tsymlyanskogo Gorodishcha", *Kratkiye Soobshcheniya o Dokladykh i Polevykh Issledovaniyakh Instituta Istorii Materialnoy Kultury*, Vyp. 4, Moskva 1940. (annales.info/hazar/small/ksia004.htm)

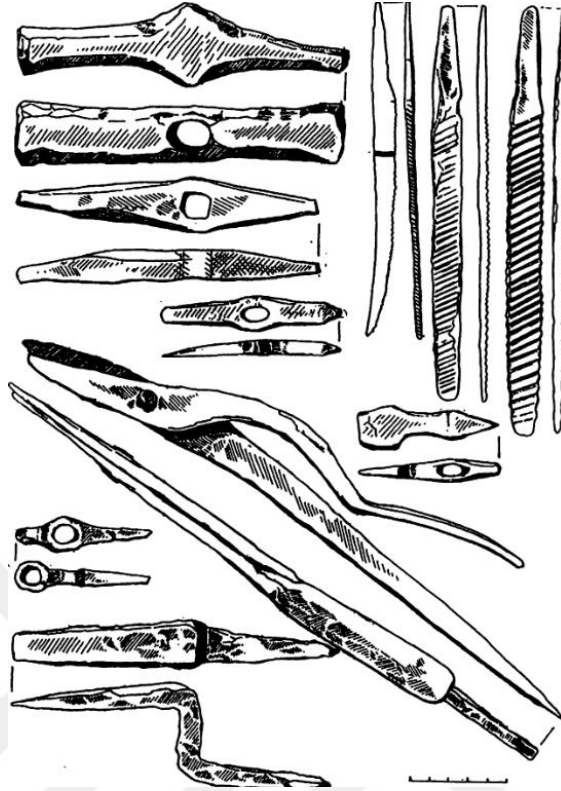
³²⁶ Pletneva, **a.g.e.**, s. 110-111.

ve dar bir açıyla bükülmüş ağız kenarlı çömlekler olduğunu belirtir. Ağız kenarı boyunca uzanan çentik, süslemenin tek türüdür. İkinci Hazar tabakasında ise çömlekler oldukça çeşitlidir. Çömlekçilik neredeyse sadece çömlekçi çarkında yapılır; başlıca kap türleri dalgalı ve çizgisel kazıma süslemeli çömlekler, Saltov tipi çeşitli perdahlı kaplar, yumurta biçimli amforalar ve herhangi bir süslemesiz, iyi pişirilmiş yoğun kilden yapılmış gri kaplardır. İkinci tabakanın başka bir özelliği demir ürünlerinin bolluğudur: silahlar (çeşitli ok uçları, mızrak uçları), at ekipmanının parçaları (uçlar, üzengiler), ev eşyaları (bıçaklar, demir kova parçaları), üretim araçları (oraklar, baltalar, balık kancaları vb.) bulunmuştur. Lyapuskin ikinci katmanda seramik de dahil olmak üzere arkeolojik bulguların diğer Saltovo-Mayatsk kültürü yerleşim yerlerinin malzemeleri ve mezarlıkları ile benzerlik gösterdiğini belirtir. İkinci dönemin ömrünün sona ermesini surların yıkılmasıyla ilişkilendiren Lyapuskin yerleşime bu kadar büyük hasar verebilecek olayın Kiev prensi Svyatoslav'ın Hazar üzerine yaptığı 965 seferi olabileceğini belirtir. Yerleşim hayatındaki üçüncü dönem, yalnızca konut tipi ile ayırt edilir. İlki gibi, üçüncü dönem de 2.5 ila 3 m çapında genellikle çift sığ yuvarlak veya oval çukurlar şeklinde yarı sığınaklardır. Her durumda, ilk dönemin konutları gibi, yani yurt tipi gibi, koni şeklindeydiler. Üçüncü dönemin de X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başında bir tür felaketle sonuçlandığını gösteren emareler var.³²⁷

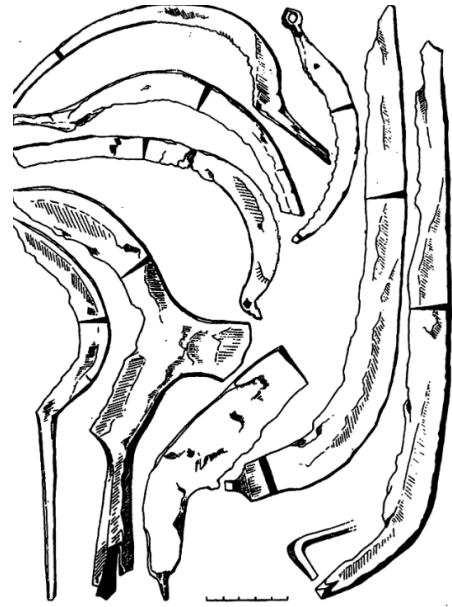
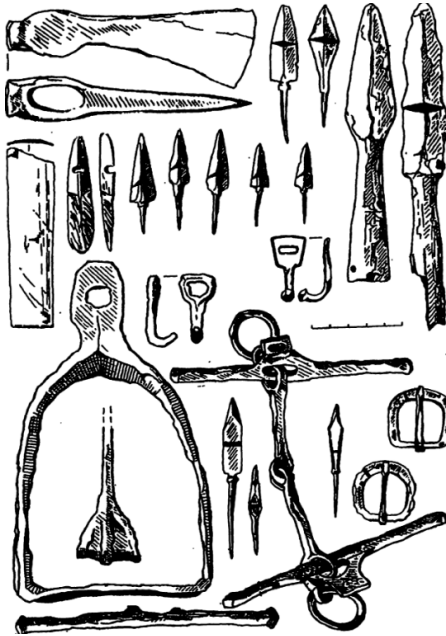
Pletneva, Sağ Kıyı Tsimlyansk kale yerleşiminde muhteşem bir metalden yapılmış endüstriyel eşya koleksiyonunun keşfedildiğini belirtir. Bunlar çok sayıda çapa (ve bunların parçaları), bıçaklar, çakmaktaşı, çeşitli balıkları yakalamak için tasarlanmış olta takımları ve kil veya dikkatsizce oyulmuş (döşemeli) tuğla platinler, demirci aletleri: örsler, çekiçler, metal ve maşa kesmek için makaslar, çeşitli tarım aletleri: saban demirleri, somunlar, oraklar ve bağ bıçağıdır. Son bulgu Don bölgesinde üzüm bağlarının göstergesi olması bakımından önemlidir. Katmanda ayrıca IX. Yüzyılın sonu X. Yüzyılın başına tarihlenen bir at koşum takımının (uç, üzengi) demir parçaları, birkaç silah ve bir balta ortaya çıkarıldı.³²⁸

³²⁷ Lyapuskin, **a.g.m.**

³²⁸ Pletneva, **a.g.e.**, s. 111.

Resim 2.15. : Demir Aletler: Demirci Çekiçler, Metal Kesme Makas, Küçük Takı Çekiçleri ve Örsler.- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

Resim 2.16. .: Silahlar: savaş baltası, mızraklar, oklar, titreme kancaları; koşum: üzengi, çubuk, dalgıç tokaları; Tarım aletleri: tırpan, orak, üzüm bıçağı- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

Pletneva Sağ Kıyı'da mükemmel durumda keşfedilen birçok parçanın Saltovo-Mayatsk kültürüyle geniş analogilere sahip bulunduğunu özellikle katmanında demirin korunmadığı Sarkel'de ve çeşitli amaçlar için demir nesnelerin kompleksleri bulunduğu Mayatsk bölgesinde kesinlikle benzer nesnelerin çok aşınmış parçalarının bulunduğunu belirtir.³²⁹

Pletneva Sarkel'deki Tsimlyansk yerleşiminde karakteristik "Zlivka" ayinine göre gömülmüş Kafkasoid brakisefal bir yaşlı erkek cenazesi bulgusundan bahseder. İskelet sıg ve dar bir çukurda sırt üstü uzanmış, kolları gövde boyunca uzatılmış ve başı batıya döndürülmüştür. Pletneva gömünün ritüel ve antropolojik göstergelerle bir Güney Sibiry tipi karışımının etkili olduğu Bulgar etnik grubundan bir kişiye ait olduğunu savunur.³³⁰

2.2.3. Semikarakorsk Kale Yerleşimi

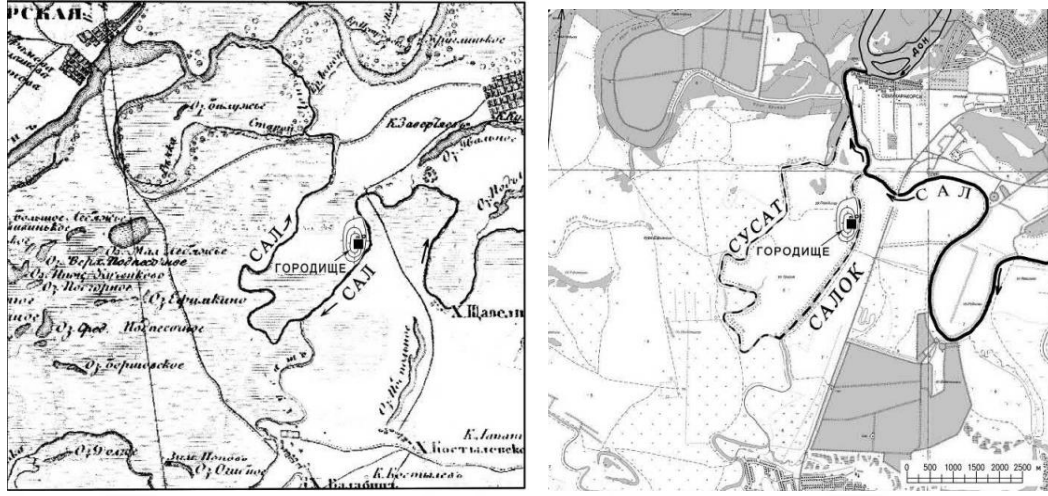
Rusya Federasyonu'nun Rostov bölgesinde Don Nehri'nin sol kollarından Sal Nehri'ne akan Sulak Nehri kıyısındadır. Semikarakorsk şehrinin yaklaşık 4 km., Rostov-on-Don'un yaklaşık 115 km. batısında bulunmaktadır. 1917 yılına kadar bu bölge Don Kazakları'na aitti.³³¹ Semikarakorsk yerleşimi V.S. Flerov tarafından detaylı olarak incelendi. Flerov "*Hazar zamanında kalenin Sal Nehri taşkın yatağı üzerinde bulunduğunu fakat zaman içinde Sal'ın akış yönünü değiştirdiğini, Sulak ve Susat'ın oluştuğunu ve yerleşimin bu ikisi arasında Sulak kıyısında kaldığını*" belirtir.³³²

³²⁹ Pletneva, **a.g.e.**, s. 111-112.

³³⁰ Pletneva, **a.g.e.**, s. 113.

³³¹ V.S. Flerov, **Fortifikatsiya Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu Semikarakorskoe Gorodişe**, Rossiskaya Akademiya Nauk Institute Archeologii, Izdatelskiy Dom YASK, Moskva 2020, s.8-9.

³³² Flerov, **a.g.e.**, s. 8.

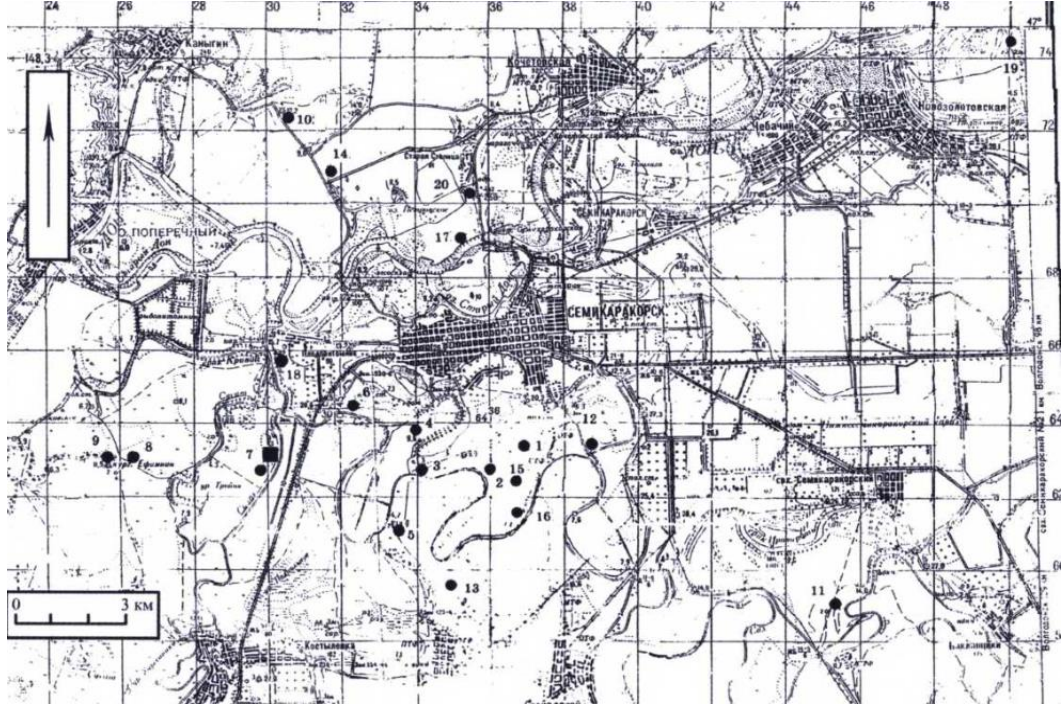
Resim 2.17.: Semikarakorsk Kalesi Konumu Soldaki Hazar zamanı Sağda Modern Zamanda. V.S. Flerov, **Fortifikatsiya Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu Semikarakorskoe Gorodiše**, Rossiskaya Akademiya Nauk Institute Archeologii, Izdatelskiy Dom YASK, Moskva 2020, s.14.

Yerleşimde 200×215 m boyutlarında kerpiç bir kale bulunmaktadır. Flerov bu yerleşimin Hazar Kağanlığı'nın bir savunma kalesi olduğunu düşünür. Semikarakorsk yerleşiminin kalesinde tuğla binalar vardı. Tuğla yapıların varlığı yerleşimin kağanın karargahlarından biri olabileceği ihtimaline işaret ediyor.³³³

Semikarakorsk kale yerleşiminin yakınında, eski yerleşim yerlerinin ve kampların (yaz ve kış kampları) topraklarında bulunan aynı döneme ait çok sayıda dağınık Saltovo-Mayatsk yerleşimi ortaya çıkarıldı. Halihazırda bu anıtların çoğu, tarım veya inşaat çalışmaları sonucunda yoğun bir şekilde tahrip edilmekle birlikte 20 lokasyon tespit edildi. Bu lokasyonlarda çok sayıda Saltovo-Mayatsk seramikleri bulundu. Lokasyonlardan bazıları çok katmanlıydı. Saltovo kültürü katmanı altında Srubnaya kültürü üst tarafında da XVII-XVIII. yüzyıllara ait Kazak yerleşimleri ortaya çıkarıldı. Bazı yerleşimlerin etrafında kurganlar tespit edildi. Örneğin Semikarakorsk -I yerleşiminin yakınında yükseklikleri 1.5-1.8 metre arasında değişen 7 adet kurganın bir sıra halinde dizildiği görüldü. Semikarakorsk-17 de çok sayıda hayvan ve balık kemikleri ile karşılaşıldı. Semikarakorsk-18'de yüzeyde Saltov dönemine ait çok sayıda pişmiş tuğla parçası bulundu.

³³³ Flerov, **Goroda i Zamki Hazarskogo Kaganata Arkheologičeskaya Realnost**, s.42-45.

Pişmiş tuğlaların Hazar döneminde sadece Kağanın kullanımına ait olduğu biliniyor.³³⁴

Resim 2.18. : Semikarakorsk Kalesi ve Saltov Dönemine Ait Yerleşim Yerleri. ■ Semikarakorsk Kalesi • -Saltovo-Mayatsk Yerleşimleri- S.F.Tokarenko, “Mestonakhozhdeniya Saltovskogo Perioda v Okrestnostykh Semikarakorskoy Kreposti”, *Stepi Evropy Epokhu Srednevekovya*, Tom 9, Donetsk Natsionalny Universitet, Donetsk 2012.

Hazar tarihini çalışan bilim adamları Arap kaynaklarına ve Kağan Yusuf'un mektubuna istinaden Hazar başkenti İtil'in, İdil (Volga) Nehri boyunda olduğunu hesapladılar. Lev Gumilev M.I. Artamonov'un yönlendirmesiyle 1959 yılında İdil boyunda Hazar başkenti aramak amacıyla birkaç yıl sürecek seferlere başladı. Gumilev, İdil boyunu baştan aşağı taradı; Moğollara ait yerleşim yerleri buldu; Saltovo-Mayatsk kültürüne ait birkaç seramik parçası buldu. Fakat Hazar başkenti olabilecek bir yerleşim yeri bulamadı. Bu sonucu “son 1000 yılda Hazar Denizi yükselip İtil'i ve Hazar yerleşimlerini içine aldı” diye açıkladı. Bilim adamları

³³⁴ S.F.Tokarenko, “Mestonakhozhdeniya Saltovskogo Perioda v Okrestnostykh Semikarakorskoy Kreposti”, *Stepi Evropy Epokhu Srednevekovya*, Tom 9, Donetsk Natsionalny Universitet, Donetsk 2012, s.35-64.

arasında Gümilev'in teorisi "Hazar Atlantisi" olarak tanındı.³³⁵ Magomedov'un Dağıstan'daki kapsamlı Hazar çalışmaları ve burda Hazar kıyısına yakın Saltovo-Mayatsk kültürünün imzası olan yoğun gri seramikleriyle büyük yerleşim merkezlerinin bulunması "Hazar Atlantisi" teorisini rafa kaldırdı.³³⁶ Günümüze kadar gelen süreçte İdil boyunda Hazar başkentini arama çalışmaları sonuçsuz kaldı.

Kağan Yusuf Yahudi-Hazar mektuplarında İtil ile ilgili verdiği bilgiye göre İtil şehri "Üç eşitsiz parçaya ayrılmıştır: biri Kağan Yusuf'un doğduğu şehirdir ve burada kraliçe yaşar; büyüklüğü 50×50 fersahtır. Diğer şehirde Yahudiler, Hristiyanlar, İsmaililer ve bu insanlara ek olarak her türlü milletten köleler birlikte yaşamaktadır; büyüklüğü 8×8 fersahtır. Son olarak, üçüncü şehirde Yusuf'un kendisi yaşıyor; boyutları 3×3 fersahtır."³³⁷ Ayrıca Kağan Yusuf Hazar şehirlerini sayarken Sarkel'den "Sh-r-kil" olarak bahseder.³³⁸

S.A. Pletneva İtil şehrini şu şekilde tanımlar: "Yazılı kaynaklara göre İtil iki bölümden oluşuyordu. Bir ada üzerine inşa edilmiş Kağan'ın tuğla saray kalesi ve ona yüzer köprülerle bağlı ve aynı zamanda güçlü duvarla çevrili büyük bir şehir. Adadaki Kağanın kalesine "el-Beyda" yani "beyaz kale" deniyordu. El-beyda IX. yüzyılın sonlarında kağanın karargahı olmaktan büyük bir ticaret şehrine dönüştü. İtil şehri diğer adıyla Hanbalık tüm Kuzey'i Doğu'nun zengin ülkeleriyle ve bu ikisini Bizans ile birleştiren yoğun ticaret yollarının kesişim noktasındaydı. Hem su hem de kara yolları buradan geçti. Şehir, Kağan ve Hazarlar bundan büyük kazançlar elde etti. İtil'in başkent olmasındaki en önemli etken onun stratejik konumuydu. Şehirde birçok farklı kamu binası vardı: hamamlar, çarşılar, sinagoglar, kiliseler, camiler ve hatta Kuran'ın incelenmesi için okullar. Tüccarlar, zanaatkarlar ve çeşitli sıradan insanlar burada yaşıyordu. Şehrin nüfusu bir etnik çeşitliliği yansıtıyordu. İbn-i Havkal'a göre şehirde Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler, Slavlar ve Rus en az 10.000 kişi yaşıyordu. Şehirde

³³⁵ Gumilev, **Otkritiye Hazarii**, s.16-143.

³³⁶ Magomedov, **Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh**, s.1-5.

³³⁷ Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, s.102.

³³⁸ Kokovtsov, **a.g.e.**, s.102.

konutlar bahçeler içinde ve birbirinden uzaktı. Bu nedenle şehir çok büyük bir alanı işgal etti. Şehrin çevresi yaklaşık 300 km. dir.”³³⁹

Mes’udi Mürücü’z-zeheb’de İtil’den şu şekilde bahseder: “ *Hazar’ın başşehri Semender şehriydi. Burası İslamiyet’in ilk devirlerinde (Araplar tarafından) feth edilince Hazar Hükümdarı İtil şehrine çekilmiştir. Hükümdar bugün İtil’de oturur. Bu şehir üç kısımdan oluşur. Türk ülkelerinin ücra köşelerinden gelen bir nehir şehri üç parçaya ayırır. Bu nehirden Bulgar ülkelerine doğru kollar ayrılır. Bu nehir Pontus Denizi’ne (Karadeniz’e) dökülür. İtil iki kısma ayrılır. Nehrin ortasında bir de ada vardır. Hükümet sarayı bu adadadır. Hükümdarın sarayı da bu adanın bir kıyısındadır.”³⁴⁰ Hududü’l-Alem’de ise İtil’in İtil nehri ile ikiye bölündüğü , buranın Hazarlar’ın merkezi olup Tarhan Hakan adında Ansa (A-shi-na?) afradından bir kralın oturduğu, Tarhan’ın şehrin batı yakasında bütün askerleriyle beraber oturduğu şehrin diğer yarısında Müslümanlar ile putperestlerin yaşadığı anlatılır”.³⁴¹*

Yukarıda Theofannes Confessor’ün Büyük Bulgar Devleti’nin yerleşimini tanımlarken İtil’den bahsettiğini belirtmiştik. Theofannes İtil’den şu şekilde bahseder:” Kuzeyde Euxine Denizi’nin (Karadeniz) yukarısında Meotid (Azak Gölü) bulunur ve bu göle Atel (İtil) adında devasa bir nehir akar ki bu da Okyanus’dan (?) Sarmat ülkesinden aşağı akar. Atel (İtil) Tanais adındaki bir nehirle birleşir ki bu da Kafkas Dağları’ndaki İber Kapısı’ndan yükselir. ³⁴²

Daha önce Sarkel’i anlatırken Sarkel’in Don Nehri’nin aşağı akımında sol tarafta ada şeklinde bir yapı üzerinde yükseldiğini; Sarkel’in karşı kıyısında Don Nehri’nin sağ tarafında Sağ Kıyı Tsimlyansk yerleşiminin yükseldiğini belirtmiştik. Sarkel kalesinin yanmış tuğladan yapıldığını Hazar Kağanlığında tuğladan inşaaya sadece Kağanlığın izni olduğunu belirtmiştik. Constantin VII Porphyrogennetos De Administrando Imperio adlı eserinde bu kaleye Türkler’in

³³⁹ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.47-48.

³⁴⁰ Şeşen, **a.g.e.**, s.52.

³⁴¹ Şeşen, **a.g.e.**, s.75.

³⁴² Theophanes, **a.g.e.**, s. 497-498.

“Beyaz Ev” manasında Sarkel dediklerini ifade etmişti.³⁴³ Sarkel’in yaklaşık 100 km uzaklığında Don Nehri akışında Don Nehri’nin sol kolu Sal Nehri’nin bir kolu olan Salok Nehri üzerinde bir adada ve yine tuğlalardan yapılmış bir kalesi bulunan Semikarakorsk yerleşimi bulunuyordu. Bu durumda Don Nehri üzerinde sıralanmış bulunan Sarkel-Sağ Kıyı Tsimlyansk ve Semikarakorsk yerleşimleri Hazar’ların üç bölümden oluşan başkent profiline oldukça uyuyor. G.E. Afanasyev “*Hazar başkenti ile ilgili olarak bilim adamlarının tartıştığı iki hipotez bulunduğunu*” şu şekilde belirtir: “*Bunlardan birinin “İtil” nehrinin adının İdil ile ilişkili olmasından dolayı İtil’in İdil üzerinde bulunması olduğu halde ikinci hipotez “İtil” hidroniminin daha geniş bir uygulamaya sahip olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bazı araştırmacılar, Hazar “etki alanı”nın ve hatta başkentinin İdil’in batısında Don havzasında lokalize olabileceğine inanıyor. Sonuç olarak, “İtil” adı, Don’un İdil boğazından ağzına kadar olan bölümüne de uzanmıştır. Bu durumda Don havzasının güney bölgesi, Hazarların etnik bölgesi ve IX. yüzyılda başkentlerinin yeri olarak ana hatlarıyla belirtilmiştir. Arkeolojik kaynak şu ya da bu hipoteze ne ölçüde uyuyor?... Geçen yüzyılın 60’larında, L.N. Gumilev, birkaç yıl boyunca özel bir arkeolojik kazıya başkanlık eden bu sorunu çözmeye çalıştı... Moskova, St. Petersburg, Rostov, Kalmuk, Astrakhan, Volgograd ve Dağıstan arkeologları tarafından son 50 yılda Hazar başkentini keşfetmek için İdil’in alt kesimlerinde hedeflenen keşif olumlu bir sonuç vermedi. Orada ne İtil şehrini ne de genel olarak Saltov-Mayatsk kültürünün katmanlarıyla ile ilişkilendirilebilecek uzun süreli Hazar yerleşimlerinin izlerini bulmak mümkün değildi.”³⁴⁴*

Bu durumda Semikarakorsk Hakanın batıdaki karargahı ve Sarkel (Sarkil-Sarıgşen- Beyaz Kale) doğuda şehir ve onun karşısındaki yine Don Nehri üzerinde Sağ Kale Tsimlyansk Kağanlığın diğer yönetim birimi olabilir. Bu üçlü sistemin tamamı İtil olarak kabul edilebilir. Hazar Kağanı Yusuf Yahudi-Hazar mektuplarında yaşadığı bölgede üçlü bir merkezi sistemden bahsettiğini yukarda belirtmiştik. Bunun yanında Don Nehri’nin Azak Denizi’de döküldüğü deltanın ağzında günümüzde “Kaganlık” adında bir yerleşim bulunuyor ve bu yerleşimden

³⁴³Constantine Porphyrogenitus, **a.g.e.**, s.143.

³⁴⁴ G.E. Afanasyev, “O Samoidentifikatsii Hazarskogo Kaganata v IX v.”, s.98-100.

güneyde “Kaganlik Kaya” adında bir bölgeden geçen Kaganlik Nehri Azak Denizi’ne dökülüyor. Kaganlik yerleşimi günümüze kadar arkeologlar tarafından yeterince incelenmemiş olmakla beraber burda Saltovo-Mayatsk çukur mezarı bulunmuştur.

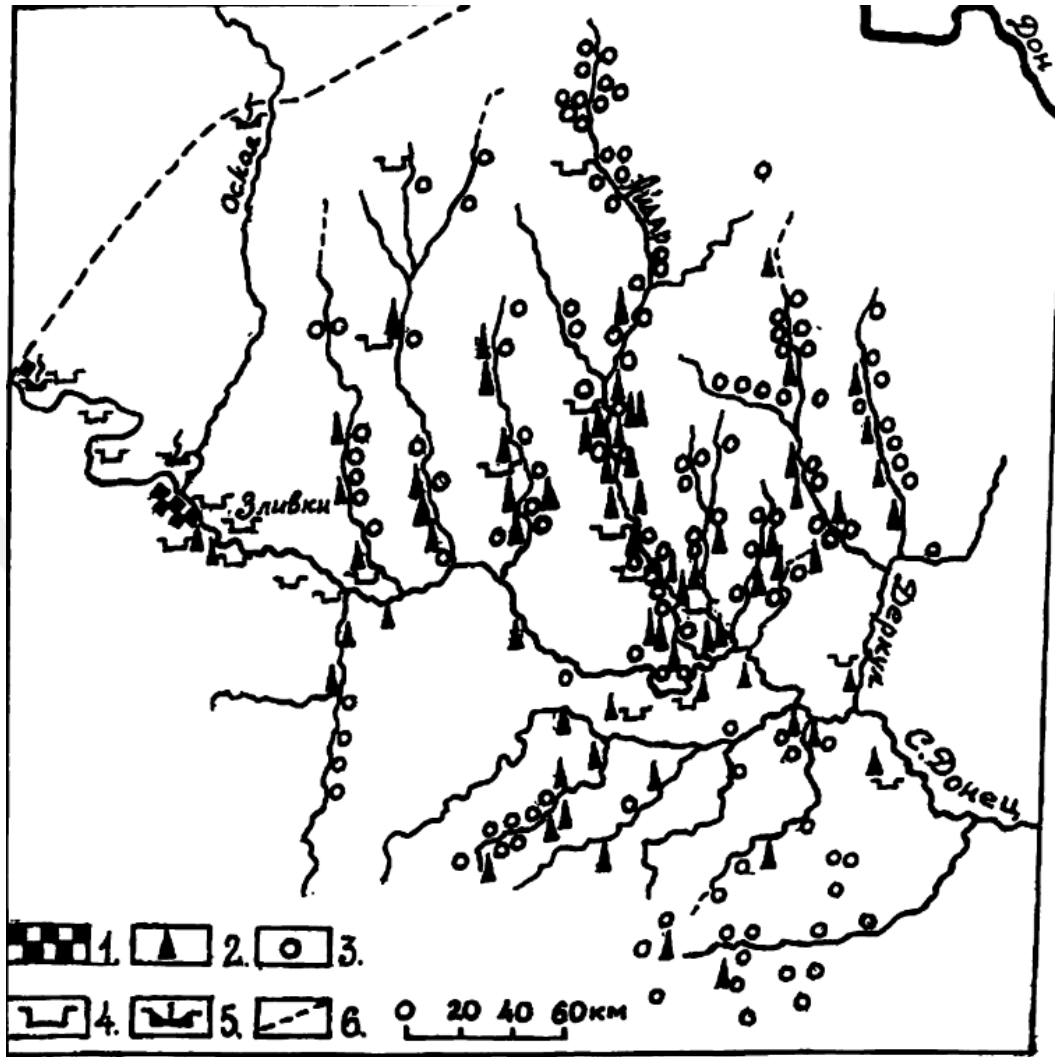
2.2.4. Bozkır Bölgesinde Diğer Yerleşimler

Tsymlyanskaya köyünün yakınında Sarkel yerleşimi ile bağlantılı birkaç eski yerleşim yeri daha var. Her birinin çanak çömleği Sarkel yerleşiminin bir veya başka tip özelliğini tekrarlar. Bunlardan ilki, Sredny çiftliğinin yakınındaki bir yerleşim yeri, Tsymlyanskaya köyüne 6 km uzaklıktadır. Uzun tarafında Kotlubannaya Nehri’ne bitişik, diğer kenarlarında ise bir sur ve hendekle çevrelenmiş, çeşitli yerlerinde kapı izleri bulunan yamuk şeklinde bir surdur. Tahkimatların kendileri, bir çit veya başka tür bir çitle güçlendirildiğinde bile ciddi savunma değeri olamayacak kadar zayıftır ve bir kaleden çok bir sığır ağılı gibidir. Bu varsayım 15 dönümden fazla kaplayan kapalı alanın büyüklüğü ile de doğrulanır. Yerleşimin içinde kare veya yuvarlak çapta yaklaşık 8 adımlık sığ çöküntüler vardır. Oldukça düzenli sıralardaki konumları nedeniyle, burada bina kalıntıları (görünüşe göre sığınaklar veya yarı sığınaklar) varsayılabilir. Yerleşimin yüzeyinde ve nehir boyunca uzanan çitin dışında, önemli sayıda küçük seramik parçaları bulunmaktadır. İkinci yerleşim aynı nehrin sol kıyısında, Tsymlyanskaya köyünden 10 km uzaklıktaki Karnaukhov çiftliğinin yakınında yer almaktadır. Bu iki yerleşim yerinden toplanan çanak çömlek tamamen benzerdir ve çoğunlukla sol sahil yerleşiminde (Sarkel) bulunanlarla aynı olan bir çömlekçi çarkı üzerine yapılmış gri kap parçalarını temsil eder. Onlarla birlikte, kırmızı kil parçaları ve siyah cilalı bir yüzeye sahip veya parlak, hafif basık çizgili bir desene sahip kap parçaları bulundu. Kalıplı tabak takımı kesinlikle yoktur. Bozkır yerleşimlerinin çemberi üzerinde yapılan gri çanak çömlek ve burada bulunan diğer gruplarının, sol sahil yerleşiminin tekabül eden seramikleriyle tamamen benzerliği, varlıklarının eşzamanlılığını kanıtlamaktadır.³⁴⁵

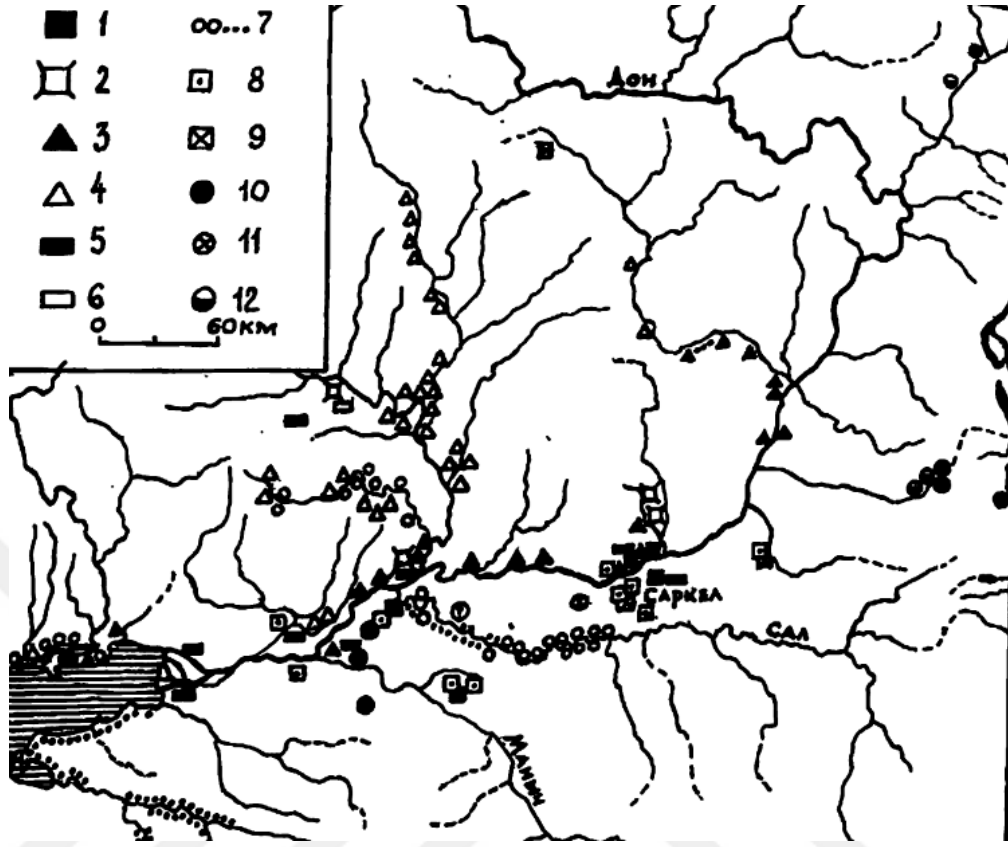
³⁴⁵ Artamonov, “Srednevekovıye Poseleniya na Nizhnem Donu”.

Bozkır bölgesinde toprak kaleler bulunur. Bunlar 6 adettir. Don'un sağ kolu olan Kotlubanya Nehri üzerindeki Srodny ve Karnaukhovo çiftlikleri yakınında (53,55); Seversky Donets'de Kamensk-Shakhtinsky kasabası yakınlarındaki Mayaki ve Bogorodichpoe köylerinin yakınında ve (84, 86, 92); Kostomarov (9). Toprak surlara sahip bir kalenin karakteristik özellikleri yerleşimlerinin bir burun üzerinde olması, sur ve yerleşimin bir kısmını güçlendiren bir hendek varlığı ve orak buluntularının varlığıdır. Karnaukhov yerleşiminde ve Mayaki yerleşiminde kemikler, oraklar ve değirmen taşları bulunmuştur. Ayrıca, tüm yerleşmelerin çok önemli özellikleri, büyüklükleri ve buluntular açısından zengin bir kültür katmanıdır. Bu kalelerin hiçbiri sınır kalesi değildi çünkü Hazar topraklarında ve sınır bölgelerinden çok içerde yer almaktadırlar. Özellikle Kotlubanya Sarkel'e çok yakın bir konumdaydı. Bu toprak kalelerin yanında her zaman kültürel katmanın tam olarak aynı içeriğine sahip bir yerleşim yer aldı. Surların sahipleri köyün tüm sakinlerini korumaya çalışmadılar ve kaleler dış düşmanlardan korunmadı.³⁴⁶

³⁴⁶ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.22-24.

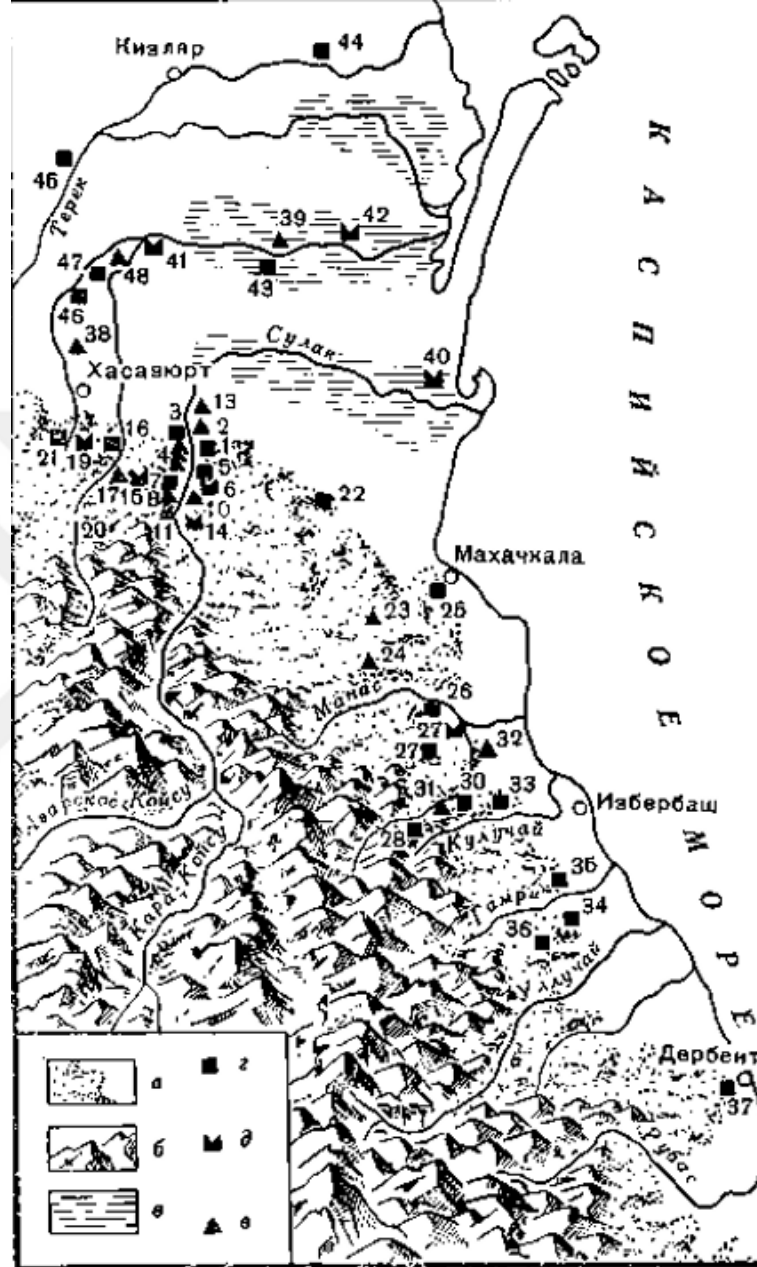

Resim 2.19.: Orta Donets Bozkır Bölgesinin Anıtlarının Haritası:1-Kaleler 2-Yerleşimler 3-Göçebe Kampları 4-"Zlivka" Tipi Mezarlıklar 5-Ölü Yakma 6-Bozkırın Orman-Bozkır Sınırı-Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

Resim 2.20. : Aşağı Don Havzasının ve Kısmen Azak Bölgesinin Bozkırlarındaki Anıtların Haritası. 1 - Taş ve Tuğla Duvarlı Yerleşimler, 2 - Toprak Surlu Yerleşimler, 3 - Büyük Tarım Yerleşimleri, 4 - Sabit Göçebe Kampları, 5 - Çukur Mezarlar, 6 - Belirsiz Tipte Mezarlar, 7 - Göçebe Kampları ve "Yerleşik Şeritler" , 8 - Kare Hendekli Kurganlar, 9 - Kare Hendekli Kremasyon Kurganlar, 10 - Yuvarlak Hendekli Kurganlar, 11 - Yuvarlak Hendekli Kremasyon Kurganlar, 12 - Tipolojik Olarak Kurganlar Nişli Mezarlara Benzer- Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

2.3. Dağıstan- Kuzey Kafkasya

Resim 2.21.: Hazar Dağıstan VI-IX yüzyıllarının Anıtları: a-Dağ Etekleri; b-Dağlar; c-Bataklıklar; ■ – Kale Yerleşimleri; ■ Kaleler ▲ Yerleşimler. 1, 2 - Yukarı Çiryurt; 3, 4, Bavgugai; 5, 6 - Sigitma; 7 - İsti-Su; 8 - Musa Şeyh sahasında; 9 - Kara Alanda; 10 - Pravoberezhnoye; 11 - Tlar; 12 - Miatlinskoe; 13, Kızılyurtovskoye; 14 - Khadumskaya; 15 - Tuegirkan; 16-18 - Andreyaul; 19 - Arkabaş; 20, Kalininaulskoye; 21, Novokulinskoye; 22, Kapçugai; 23 - Buynakskoye; 24, Yukarı Dzhengutai; 25 - Tarkinskoye; 26 - Genturun; 27 - Inglis-tüp; 28, Kaka-Makhinskoye; 29, Kaka-Shurinskoye; 30, Gubdenskoye; 31 - Khalagorskoye; 32 - Achi-Su; 33—Urtsek; 34 - Çakakurkent; 35 - Eski-yurt; 36 - Takinskoye; 37 - Derbent; 38, Osmanyurtovskoye; 39 - Çupalav-tepe; 40 - Teng-kala; 41 - Germencikkaya; 42, Boraulskaya; 43 - Novonadezhinskaya; 44 - Nekrasovskaya; 45 - Shelkovskaya; 46 - Nuradilovskoye; 47, 48 - Baraganchinsky- M.G. Magomedov, *Arkheologicheskikh, İssledovaniy i Dannym, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1983,s.26.*

Dağıstan coğrafi konumu nedeniyle antik çağlardan beri Güneydoğu Avrupa ile Transkafkasya ülkeleri ve Antik Doğu arasında bir köprü görevi gördü. Yazılı kaynaklardaki bilgilere göre VI. Yüzyılda Derbent'in kuzeyinden başlayarak Dağıstan ve Kuzey Kafkasya topraklarında en etkili siyasi birlik başkenti Varachan olan Savir-Hun birliğiydi. Orta Kafkasya Alan boylarının yaşam alanıydı.³⁴⁷ Daha önce belirttiğimiz gibi Terek'ten Darbend'e kadar olan bozkır kuşağı ve dağ etekleri Hun döneminden beri burada yaşayan ve Türkçe konuşan halkın Hazarların gücüne boyun eğip oldukça güçlü bir devlette birleştiği Hazar devletinin ortaya çıktığı ve büyüdüğü bölgedir.³⁴⁸ VII. Yüzyılda Hazarlar Savir-Hun topluluklarını ve Alanları içine alacak şekilde bölgede egemenliklerini ilan ettiler. Kaynakların Hazarların Kuzey Dağıstan'da olduğu kabul edilen Barsilia ülkesinden çıktıklarını belirttiklerini söylemiştik. Bilim adamları arasında gerek Barsilia gerekse Kafkasya'daki Hazar şehirleri olarak kabul edilen Varaçan, Semender ve Belencer'in Dağıstan'da konumu konusunda bir görüş birliği yoktur. Artamonov Barsilia, Belencer, Bolgar isimlerinin aynı şey olduğunu ve Derbend'den kuzeye doğru önce Belencer sonra Semender şehirlerin gelmesi gerektiğini ve Semender'in Hazarlar'ın kadim başkenti olarak yazılı kaynaklarda geçtiğini belirtir. Artamonov'a göre Semender Terek Nehri Kızlar bölgesi üzerinde Belencer ise Dağıstanda Mahaçkala ve Ağaçkala gibi şehirleri ile bilinen Buynaks bölgesindedir.³⁴⁹

Hazar kültürünü araştırmak için Kafkasya'da kapsamlı bir çalışma M.I. Artamonov tarafından başlatıldı ve 1946'da yayınlandı. Bilim adamı bu arkeolojik çalışmada Derbend'de Saltovo-Mayatsk kültürünün bir özelliği olan VI. Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen çift kabuklu sur duvarları tespit etti. Bu duvarların bir çoğunda Saltovo-Mayatsk kültürüne ait birçok coğrafyada rastlanılan graffitiler vardı. Bu graffitiler başta atlar olmak üzere hayvan resimleri, tamga işaretleri betimliyordu ve Mayatsk'da, Bulgaristan'da Pliska'da karşılaşılan

³⁴⁷ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", s. 93.

³⁴⁸ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.246.

³⁴⁹ Artamonov, **a.g.e.**, s.245; 277; 504-511; Artamonov'un Mesudi'den aktardığı bilgiye göre Semender şehrini İslamiyet'in ilk devirlerinde Süleyman b. Rebia el-Bahili fethetmiştir. Burası fethedilince Hazar hükümdarı yedi günlük kuzeyde bulunan İtil şehrine çekilmiştir"

graffitilerle aynı simgelerdi. Sur duvarlarına insan boyu hizada çizilmişlerdi. Bu duvarın yapım aşamasında değil sonradan bitmiş duvara çizildiklerini gösterdi.³⁵⁰

Kafkasya'da Saltovo-Mayatsk kültürünü ve yerleşim bölgelerini araştıran bir diğer bilim adamı M.G. Magomedov'du. Magomedov'a göre “ Kağanlık kültürünün en muhtemel oluşum merkezi olan Hazar Dağıstanı Hazar kültürünün yayıldığı bölgedir”³⁵¹. Magomedov Dağıstan'da Saltovo-Mayatsk kültürünün ünlü “gri seramiklerinin” bulunduğu 60'dan fazla anıtın ortaya çıkarıldığını belirtir. Bu yerleşim yerleri kural olarak nehir kıyısındadır. Bu anıtlarda bulunan gri kil seramikler Dağıstan'ın geri kalanına özgü kırmızı kil ve beyaz astarlı seramiklerden keskin bir şekilde farklıdır. Bu nedenle, Hazar zamanının Hazar Dağıstan kültürünü “gri kil seramik kültürü” olarak adlandırır.³⁵² M.G. Magomedov Dağıstan'da bu parlak kültürün VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Saltovo-Mayatsk kültürünün özelliklerini taşıyacak şekilde geliştiğini fakat IX. Yüzyılın ikinci yarısında Hazar Dağıstan'ında yerleşim bölgelerinde yaşamın sona ermeye başladığını belirtir ve bunu Arap saldırılarından yorulan Hazarlar'ın kuzeye doğru yönelip el-Beyda ve İtil'e yerleşmesi olarak açıklar.³⁵³

Dağıstan'daki en büyük yerleşim gri kil seramiklerin bolca bulunduğu Sulak Nehri kıyısında Chir-Yurt'dur ve bilim adamı buranın Hazar başkenti Belencer olduğunu savunur. Bu görüşünü iki neden dayandırır. Birincisi Chir-Yurt'un Hazar etnosunu ve Saltovo-Mayatsk kültürüne dahil olduğunu kesinleştiren arkeolojik bulgularla beraber başkent sıfatına yakışacak büyüklükte bir şehir görüntüsünde olması ve hendekli surlar gibi savunma sistemleri ile korunmuş olmasıdır. İkincisi Magomedov 723 yılında Araplar Belencer'i ele geçirdiklerinde yakalanan Hazarların kadın ve çocuklarıyla birlikte nehirde boğulmalarını emrettiğini ve Kafkasya'da bir nehir kenarında bir halkın boğulmasına imkan sağlayacak nehrin Sulak'ın derin suları olabileceğini ve bu nehir üzerindeki şehir olabilecek arkeolojik yapının Chir-Yurt olduğunu belirtir.³⁵⁴ Sulak nehri

³⁵⁰ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s.178.

³⁵¹ Magomedov, **Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh**, s.1-2.

³⁵² Magomedov, **a.g.e.**, s. 27-28..

³⁵³ Magomedov, **a.g.e.**, s.59-60.

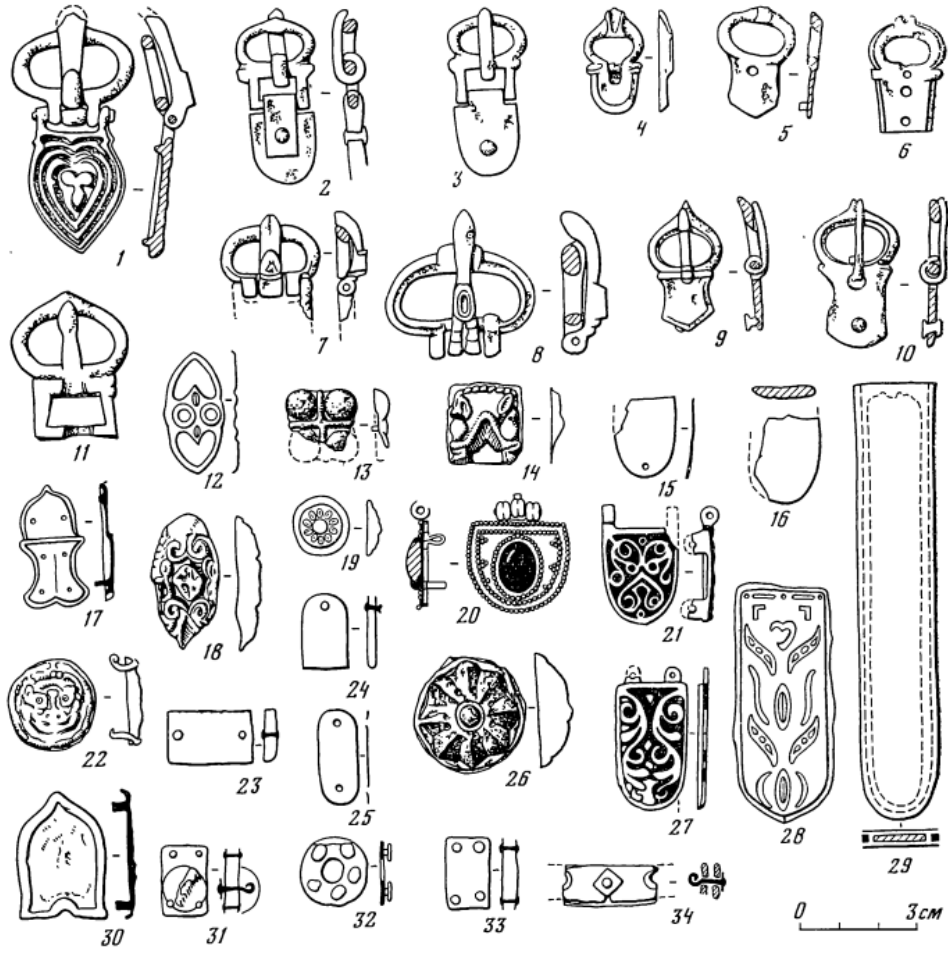
³⁵⁴ Magomedov, **a.g.e.**, s.26-37;47-51.

üzerinde gri seramik kültürüne ait on beş den fazla yerleşim yerinden biri olan ve bu yerleşimlerin hepsinin yönlendiği Chir-Yurt'ta yırtık taş ve kerpiçten bir kale yerleşimi, surların yakınında taş ve kerpiçten Saltovo-Mayatsk coğrafyasında sıkça karşılaşılan balıksırtı duvarlı konutlar ve birkaç farklı mezar yapısının keşfedildiği çok geniş bir alanı kapsayan mezarlıklar keşfedildi.³⁵⁵

Resim 2.22: Chir-yurt Kurganlarından Silah Kalıntıları .1 3, 13 15 kılıç; 4 9 - bıçaklar; 10-12 – mızraklar; 17-30 - halka ve plaka zırhı- M.G. Magomedov, *Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh*.

³⁵⁵ Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, s.180-181.

1

Resim 2.23: Chiryurt Kurganlarından Kemer ve Kayış Tokaları- M.G. Magomedov, Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh.

Chir-Yurt'ta basit çukur mezarlar, kurganlı mezarlar, kurgan mezarlar altında yeraltı mezarları (katakomb), kurganların altında nişli mezarlar (cepli mezar) ve kript mezarlar (taş mezar) bulundu. Katakomb mezar gömüleri V-VII. yüzyıllara tarihlendirildi. Kurgan mezarlarının çoğunun altı katakomb yer altı mezarlığı şeklindeydi. Bütün mezarlardaki mezar eşyaları aynıdır; erken Saltovo-Mayatsk kültürünü temsil ederler yalnızca miktar ve zenginlik bakımından farklılık gösterir.

356

Chiryurt gibi Dağıstan'da Sulak nehri boyunca Saltovo-Mayatsk kültürünün işareti gri seramiklerin kullanıcısı onbeşden fazla farklı Hazar yerleşimi bulundu.

³⁵⁶ Magomedov, a.g.e., s.86-87.

Bunların en önemlileri Bavgutai, Sigitma, İsti-su'dur. Chir-yurt ile birlikte Sulak Nehri üzerindeki bu dört kale yerleşiminin ortak özelliği sadece kültür birliği değildi. Nehir üzerinde dik yamaçlar üzerine kurulmuş aynı güvenlik sistemine sahip bu dört kale bir genel taktik savunma sisteminin parçalarıydı. Genel olarak Sulak vadisi üzerindeki arkeolojik çalışmalar burda Hazar zamanında son derece yoğun bir nüfus yaşadığını göstermiştir.³⁵⁷

Terek ve Sulak arasındaki bölge Terek, Aksay, Yarıksu, Aktaş gibi geniş nehir vadilerinin kalın bir alüvyon birikintisi tabakasından oluşan denize hafifçe eğimli bir bozkır yüzeyidir. Aktaş ve Yarıksu vadilerinin Sulak ile çok ortak noktası vardır. Burda bir kültür birliği yanında kalabalık nüfuslu tek bir anıt kültürü ve bir savunma sistemi meydana getirdiler. Aktaş üzerindeki en önemli anıt Andreaul yerleşimidir. Burda çapı 30 meterye ulaşan büyük bir kale ve bunun 4 km güneyinde VIII-IX yüzyıl seramiklerin bolca bulunduğu bir yerleşim merkezi bulundu. Yarıksu'da ise günümüzde yerli halk tarafından Hazar kalesi olarak bilinen Novokulinsköy yerleşim yeri vardır. Bu yerleşimdeki arkeolojik bulgular incelendi ve seramiklerin Terek- Sulak interfluarında bulunan seramiklerle aynı olduğu sonucuna varıldı.³⁵⁸

Dağıstan'da gri kil seramiklerin yaygın olduğu ikinci grup yerleşim yeri Sulak'ın güneyinden Darbend'e kadar uzanır. Antik çağın en önemli ticari ve askeri kilit noktası olan bu bölge sürekli mücadelelere sahne olmuştur. Burda Mahaçkale'nin güneyinde kalıntıları Tarki-tau Dağı'nın yamaçları boyunca uzanan güçlendirilmiş Tarkinskoy kale yerleşimi stratejik açıdan önemli bir noktayı işgal eden Mahaçkale şehrinin sahil bölgesi koridorunu kapatarak Hazar güzergahının kontrolünü sağladı. Yerleşimin devasa boyutu, savunma duvarlarının hatırı sayılır uzunluğu ve en önemlisi bu bölgede bulunan kil çanak çömlek dahil olmak üzere kapsamlı arkeolojik malzeme Hazar döneminde burda önemli bir ekonomik ve politik merkezin olduğunu gösteriyor. Magomedov, Tarki ile birlikte Mahaçkale'nin Hazarların ikinci başkenti Semender olduğunu savunur. Ona göre daha önce başkent kuzeyde Belencer iken zaman içerisinde daha

³⁵⁷ Magomedov, **a.g.e.**,s.28-34..

³⁵⁸ Magomedov, **a.g.e.**,s.34-35.

stratejik bir savunma noktası olarak düşünölen gőneyde Semender'e yani Mahaçkale'ye taşındı. Bu bilim adamı L.N. Gumilev'in Semender'in yeri olarak iddia ettiği Shelkov yerleşiminin bir başkent olmaktan çok uzak olduğunu belirtir. Magomedov'a göre sağlam kalelerle güçlendirilmiş Urtsek Kale yerleşimi ise Varachan'dı.³⁵⁹

Dağıstan'da VII-VIII. Yüzyıllarda Hazar ekonomisinin ana yapısının tarıma dayandığını arkeolojik bulgular kanıtladı. Bölgede çok sayıda antik sulama kanalları ve tahılların depolanmasına yarayan çukurlar, tarımsal temelli aletler ve geniş tarım bölgelerine bitişik duvarlarla çevrili kale yerleşimleri tarımsal faaliyetlerin düzeyini gösterdi. Özellikle Terek-Sulak havzasında tahıl ekiminin yanında bulgular bağcılık ve bahçecilikle de yoğun olarak uğraşıldığının belirtisiydi. Ayrıca keşfedilen yerleşim yerlerinde kemik meteryallerin kapsamlı analizi hayvancılığın ve balıkçılığın ekonomide önemli bir yer tuttuğunu gösterdi.³⁶⁰

M.I. Artamonov Buynak bölgesinde bulunan Ağaçkala yerleşiminde K.F. Smirnof tarafından yapılan kazılar sonucunda taş makber mezarlar ve taş levhalar döşenmiş sade toprak mezarlar ortaya çıkarıldığını bunların Saltov-Mayatsk mezar yapılarına çok uzak olmasının yanında mezarlarda kılıç, at koşum takımları, mızraklar, oklar, takılarla birlikte Saltov keramiğini andıran güğümlerin Don-Donetsk bölgesi Saltov-Mayatsk kimliği ile özdeşleştiğini belirtir. Ağaçkala yakınındaki yerleşim bölgesi de buranın Hazar döneminde bir halka ait olduğunu Saltov kültürünün özelliklerini taşıdığını gösterir.³⁶¹

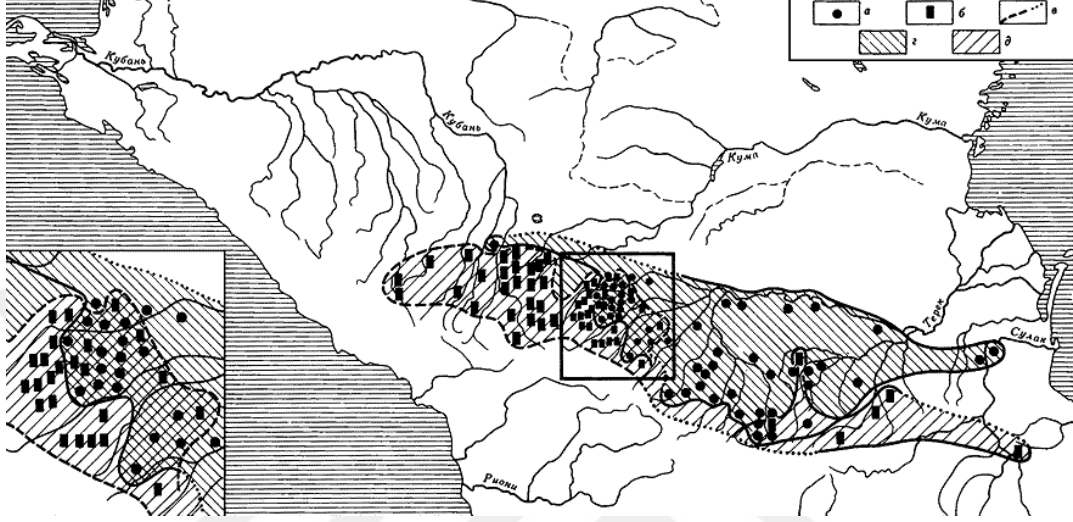
Kuban ile Terek nehirleri arasındaki Orta Kafkasya ise Alanya'dır. Alanlar'ın yaşadığı bu bölgenin VI. Yüzyılın son çeyreğinde Hazarların hakimiyeti altına girdiğini daha önce belirtmiştik. Pletneva, Alan kültürünün "ölülerini yer altı mezarlarına gömen dolikosefaller" olarak tanımlanmasına rağmen Orta Kafkasya'da Alanların yaşadığı bölgede ağırlıklı mezar tipinin taş kutular, yeraltı taş mahzenler, kaya mezarları olduğunu belirtir. VII. Yüzyıldan itibaren Alanya'da

³⁵⁹ Magomedov, **a.g.e.**,s.37-59.

³⁶⁰ Magomedov, **a.g.e.**,s.186-187.

³⁶¹ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.401-402.

yer altı mezarlarında IX. Yüzyıla kadar artış gözlendi. Bu dönem Saltovo-Mayatsk kültürünün Hazar döneminin Alanya’da hüküm sürdüğü dönemdir.³⁶²

Resim 2.24.: Kuzey Kafkasya'da VI-IX. yüzyıllara Ait Yeraltı Mezarları ve Kaya Mezarlarının Haritası. а - Yeraltı mezarları ve Nişli Mezarlar; б - Kaya mezarları; в - Önerilen sınır; г - Yeraltı mezarlıklarının dağıtım alanı; д - Kaya mezarlarının dağıtım alanı- Pletneva, Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.173.

VIII. yüzyılda Hazar-Arap savaşları sırasında Hazar’daki mevcut zanaat merkezleri yıkıldı. Terek-Sulak interfluarındaki gri kil seramikler Saltovo-Mayatsk seramik kültürünün prototipini teşkil eder. Andrey-Aul yerleşiminde çanak-çömlek fırınları kompleksleri ortaya çıkarıldı. Arkas, Urtsek ve Andrey-Aul yerleşimlerinde ham demir işleme sıcak ve soğuk dövme, kaynak, lehim yöntemlerinin kullanıldığı üretim tesisleri; Urtsek yerleşiminde potalar, döküm kalıpları ve demir dışı metallerden pense, kısıkaç, kesici gibi ürünlerin üretimi için çeşitli yapılar bulundu. Bunların yanında arkeolojik bulgular Hazar Dağıstanında mum kalıp üzerine döküm yapma, dövme, oyma, telkari, kakma, çentik ve yaldız kullanımı gibi zanaat dallarının yaygın olarak kullanıldığını belirledi.³⁶³

³⁶² Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,s. 83-88.

³⁶³ Pletneva, **a.g.m.**,s. 94-95.

Chir-Yurt mezarlıklarında ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular VII-VIII. yüzyıl Hazar savaşçılarının görünümünün yapılanması hakkında bilgi verir. Bu mezarlarda en yaygın silah tipi Saltovo-Mayatsk mezarlarında da çokça bulunan kemik orta plakalı Hun tipi yaylar ve iki veya üç bıçaklı oklardır. Bu yayların analogilerine Sarkel'de, Sağ Kıyı Tsimlyansk, Dimitrievski mezarlarında rastlanıldı. Benzer kaplama yaylara VIII-IX. yüzyıl Peçenek mezarlarında ve Orta Çağ öncesi Sibirya mezarlarında rastlanılmıştır. Yine Avar mezarlarında ve diğer Saltov mezarlarında analogileri olan ve Sibirya'daki Türk heykellerinde resmedilen hafif kavisli kılıçlar, Saltov kültürünün kullandığı zırh çeşidi zincir zırhlar, kemer tokaları, katakomb mezarların dramolarına gömülü bulunan at kemikleri, Macaristan ve Tuna Avar mezarlarından Orta Asya'ya kadar Türk mezarlarında yaygın olan tahıl tanesi süslemeli altın takılar Chir-Yurt mezarlarının Sibirya Türkleri'nin kültürel dairesinden Hazar Saltovo-Mayatsk kültürüne geçişte bir köprü olduğunu gösteriyor. Ayrıca M.G. Magamedov Chiryurt antropolojik tipinin Moğol özelliklerinin karakteristik bir karışımı ve kafataslarının halka deformasyonu ile temsil edildiğini belirtir.³⁶⁴

Terek Nehri'nin bataklık olan kuzey bölgesinde Hazar yerleşimi bulunmaz. Fakat Terek ile Kuban nehirleri arasında Stravpol yaylasında VIII. Yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan Don, Azak ve Doğu Kırım'daki Hazar yerleşimlerine benzer otuzdan fazla yerleşim yeri tespit edildi. Bunlardan en önemlilerinden biri bugün Rusya Federasyonu'nun Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Humara yerleşimidir. Bugünkü Karaçayevsk şehrine 11 km mesafededir. Yerleşim, Kuban vadisi üzerinde yükselen yüksek bir dağ platosu üzerine inşa edilmiş güçlü bir kalenin kalıntılarıdır. Kale, çok sayıda kuleli taş duvarlarla çevrilidir. Duvar Saltovo-Mayatsk kültürünün diğer kaleleri gibi iyi işlenmiş iki büyük kumtaşı bloklarından iki kabuklu arası doldurulmuş olarak inşa edilmişti. Kale yakınındaki Humara yerleşiminde zeminin ortasında ocaklar olan yurt benzeri konutlar ve taş kaide üzerine yerleştirilmiş kare binaların izleri bulundu. Seramikler Stravpol bölgesinin diğer Hazar yerleşimlerinde olduğu gibi Timutarakan tipi kırmızı kil

³⁶⁴ Magomedov, **a.g.m.**, s.62-94; Pletneva, **a.g.m.**, s. 95.

testiler ve amforalardı ki bu anıtı VIII-X. Yüzyıla tarihlendirir. Alanda 7x6.2 metre boyutlarında nispeten kare şeklinde girişi gün doğusuna yönlendirilmiş bir yapının içinde kare şeklinde bir başka yapı tespit edildi. Pletneva kare içinde kare yapıların Türkçe konuşan halklar arasında yaygın olduğunu belirtir. Humara ile birlikte Stravpol yaylasındaki diğer yerleşimlerin Hazar kağanlığına ait olduğu şüphesizdir. Humara'nın en önemli özelliği ise yazıtlarıdır. Humara yerleşiminin duvarlarında graffitiler ve Türk runik yazıtları bulundu.³⁶⁵

Kuban topraklarında VII-IX. Yüzyıllar arasına ait Bulgarlara atfedilen çok sayıda yerleşim yeri bulundu. Bugün Krasnodar rezervuarı adı verilen sular altında kalan suni rezervuarın kıyılarında Saltovo-Mayatsk kültürüne ait pekçok seramik parçası ve mezarlar bulunmuştur. Bunların en büyüklerinden biri 190 mezarla temsil edilen ve gömülerin Don'daki Zlivka ayinine göre yapıldığı Kazazovski mezarlığıdır. Başları kuzeye, kuzeydoğuya, doğuya yönlendirilen gömülerle birlikte çukur mezarlarda kılıçlar, mızraklar, yaylar, at koşum takımları, takılar ve çoğunluğu cilalı mutfak eşyalarından oluşan seramikler bulundu. Pletneva "Orta Kafkaslarda çok sayıda askeri gömü bulunmasının Hazarlar'ın bu bölgede bir paramiliter askeri yapılanmaya gittiğinin işaretçisi olduğunu" ifade eder.³⁶⁶

2.4. Azak Bozkırları

Taganrog Körfezi'nin kuzey kıyısından güneyde Taman yarımadasına kadar Doğu Azak kıyıları Aşağı Don'daki Saltovo-Mayatsk kültürünün özelliklerini taşıyan fakat farklı kültürler tarafından etkilenmiş kendine özgü kültürel özellikleri olan bir bölgedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi bu bölge VII. Yüzyılda Büyük Bulgar Devleti'nin egemenliği altındaydı. Yüzyılın sonunda bu devletin yıkılmasından sonra Azak bozkırları Hazar Kağanlığı tarafından hakimiyet altına alınmıştı.³⁶⁷

³⁶⁵ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 188-190.

³⁶⁶ Pletneva, **a.g.e.**, s. 190-191.

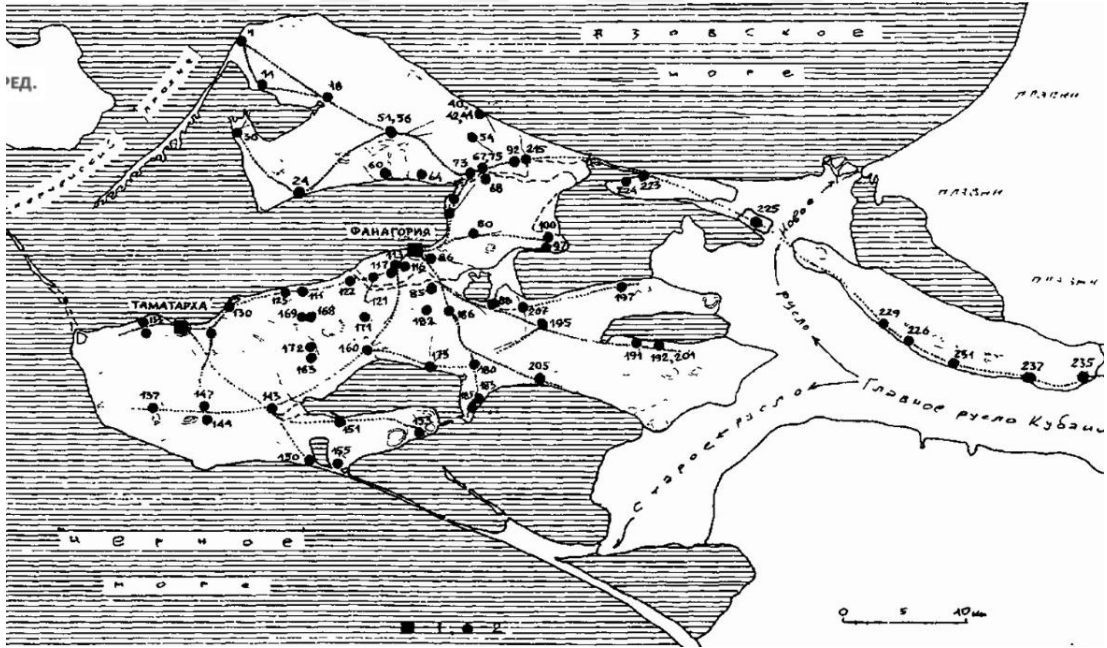
³⁶⁷ Pletneva, **a.g.e.**, s. 137-140.

Kırım'dan dar bir boğazla ayrılan Taman Yarımadası üzerinde ilk Hazar yerleşimleri VIII. Yüzyıla kadar olan süre içerisinde Hermonassa, Phanagoria, Patreia gibi eski çağ kentlerinin kalıntıları üzerine kuruldu. Bu antik çağ şehirlerinin haricinde Doğu Azak bölgesinde kuzeyde Taganrog körfezi ve Sanbek Nehri'ne uzanan alanda akarsular ve bir hat üzerinde birbirine bağlanan yollar boyunca bulunan kültür kalıntıları yerleşimlerin göçebe yerleşimleri mi yoksa kalıcı durağan yerleşimler mi olduğuna karar vermeye izin vermez. Bulgular çoğunlukla amfora parçaları, dairesel kil seramikler ve kalıplanmış kaplardır. Kıyı kesiminde at ve koyun kemiklerine ek olarak yoğun bir şekilde balık kemiklerine rastlandı. Bölgede VIII-IX. yüzyıla ait katmanda kültür tabakasının ve durağan yerleşim yeri denebilecek anıtların sayısında bir artma görülüyor. Bunlar daha öncekiler gibi limanlarda ve bir yolla birbirine bağlanan yerleşim zincirleri ve ayrıca doğal koruma olarak hizmet eden dik, derin vadilerin kıyılarında izlenebilen yollar boyunca, tarıma ve bağcılığa elverişli yerlerde ortaya çıktılar. Sığır yetiştiriciliğine uygun topraklarda, nüfus çobanlıkla uğraştı. Liman kentlerinde ticaretin yanı sıra el sanatları da gelişti. İnceltilmiş kilden kalıplanmış kaplar yarımada'nın her yerine dağıldı. Saltovo-Mayatsk kültürünün taşıma seramikleri şarap için amforalar, yağ taşımak için uzun kırmızı kil testilerin sayıca çokluğu bunların bölgede üretilmiş olabileceğini gösteriyor.³⁶⁸

Taman yerleşimi Hazar liman ve ticaret şehriydi. Burada Antik Hermonassa şehri bulunuyordu. VIII-IX yüzyıllarda Hermonassa antik kentinin tüm merkezi alanını (yaklaşık 400 × 200 m) kapladı. Taman Hazarya'nın ekonomik olarak en gelişmiş ve zengin şehirlerinden biriydi. Bizans, Suriye, tüm Hazar dünyası ve en yakın komşusu Kırım ve özellikle Kherson ile ticaret yolları ile bağlantılıydı. VIII. Yüzyılda Hazar hakimiyetinden sonra şehrin ismi Tmutarakan (veya Bizans adıyla Tamatarkhan) olarak değişti. Saltovo-Mayatsk tarzı kırmızı kil testiler Kırım ve Taman yarımadasının birçok bölgesinde üretildiler ve Tmutarakan testileri olarak anılırlar. Burayı VIII. Yüzyılda hakimiyet kuran Hazarlar ile birlikte daha sonra Saltovo-Mayatsk ismini alacak olan kültürü yaratacak ustalar geldi. Pletneva bu ustaların kim olduklarını çözümleyememekle birlikte Hazar

³⁶⁸ Pletneva , **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka**, s.94.

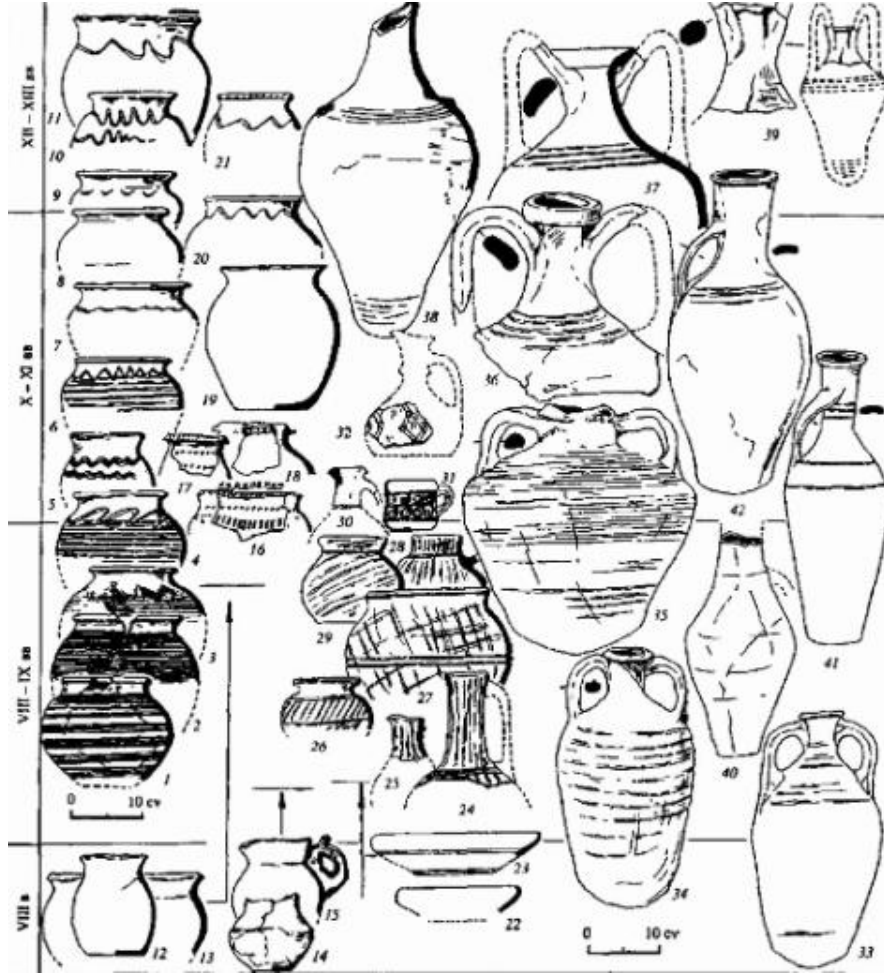
Kağanı'nın himayesinde şekillenen belli bir kültürel çevreye ait olduklarını belirtir. Çömlekçiler oldukça nitelikliydi ve narinlikleri ile ayırt edilen dalgalı çentikli doğrusal süslemeli Saltovo-Mayatsk seramikleri burda üretildi. Bunların yanında sırlı sofa takımlarının çok farklı formlarına rastlandı.³⁶⁹ IX. Yüzyıla ait çok sayıda Herson-Bizans madeni paraları bulguları tarihlendirmeye yardımcı oldu. Timutarakan Hazar dönemi konutları taş kaideli, balıksırtı desenli sıg yarı sıgınaklar şeklindeydi. Taş ve kilden yapılmış fırınlar her zaman konutun köşelerinde bulundu. Bazen, bir sobanın varlığına rağmen eski Türk geleneklerine uygun olarak zeminin ortasına açık tabak şeklinde bir ocak yerleştirildi. Evlerin duvarları kerpiçti ve kiremitli Bizans çatılarının aksine çatılar her zaman kil kaplama sazdan yapılmıştır.³⁷⁰

Resim 2.25. : Taman Yarımadası'ndaki Hazar Dönemi Anıtlarının Haritası. Semboller: 1-Şehirler2-Yerleşim Yerleri- S.A. Pletneva , **Kochevnik Yuzhnorusskikh Stepey v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)**, s.212.

³⁶⁹ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 141-142.

³⁷⁰ Pletneva , **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekov'ya IV-XIII Veka** , s.94-95.

Resim 2.26.: Taman'dan Seramikler- S.A. Pletneva , *Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepey v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)*, s.213.

Resim 2.27.: Taşıma Seramikleri.1 - Taman'dan Amfora; 2 -Novoçerkassi'den Amfora; 3,4 - Taman'dan Sürahiler Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*,s.130.

Resim 2.28.: Taman'daki Hazar tabakası için en karakteristik seramik türleri Pletneva, Oçerki Hazarskoy Arheologii.

Tamatarkhan 'nın 21 km doğusunda yine Taman Körfezi kıyısında Ortaçağda terkedilmiş Hazar zamanında gelişen başka bir antik liman kenti Phanagoria'da caddeler boyunca uzanan evler çoğunlukla balıksırtı duvarlı ve kural olarak iki odalıydı. Evlerin birinin tabanında Zlivsky tipi brakisefal gömü bulundu. Phanagoria'da küpeler, kolyeler, kemer seti uçları gibi birçok farklı eşyanının üretimi için gerekli olan gelişmiş dökümhane üretimine tanıklık eden bir taş döküm kalıp seti bulundu. Burdaki kalıplara ait üretimin bozkır ve orman-bozkır Hazar topraklarındaki mezarların mezar envanterinde analogiler bulmaktadır. Kültür tabakasında çok sayıda Saltovo-Mayatsk kültürünün doğrusal süslemeli mutfak kapları ve cilalı sofra takımları bulundu.³⁷¹ Az sayıda içten kulplu kazan

³⁷¹ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", s. 68.

parçalarına rastlandı. Önemli miktarda amfora parçası, tüm Kırım ve Taman şehirlerinin yanı sıra Aşağı Don'un ticari ilişkilerle bağlantılı yerleşim yerleri ve kaleleri için tipiktir. Ancak Phanagoria'da çok az sayıda "Tmutarakan testisi" parçası bulunmaktadır. Bu X. Yüzyılda bu şehirde büyümenin durması olarak algılandı.

372

Yerleşimin bazı yerlerinde belirli mezarlarla ilişkilendirilmeyen, Yahudi mezar taşları olarak adlandırılan bazılarının arka tarafında, taşın yüzeyine derinden oyulmuş Türk tamgalarını andıran işaretler barındıran taşlara rastlanıldı. Pletneva tamgaların tasarım olarak Sarmatyalılara benzediğini ve bu nedenle mezar taşlarının Hazarlar'dan daha eski bir zamana ait olabileceğini savunur.³⁷³

Resim 2.29: Phanagoria'da Bir Konut Kompleksinin ve Kazıda Keşfedilen Bir Caddenin Rekonstrüksiyonu- S.A.Pletneva, **Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepey v Epokhu Srednevekov'ya (IV-XIII veka)**, s.215.

³⁷² Pletneva , **Kochevniki Yuzhnorusskikh Stepey v Epokhu Srednevekov'ya IV-XIII Veka**, s.95-97.

³⁷³ Pletneva , **a.g.e.**, s.97.

2.5. Kırım ve Dinyeper Nehri Boyu

Hazar Kağanı Yusuf, Hasdal ibn Şafrut'a X. Yüzyılda gönderdiği mektupta Batıdaki Hazar şehirlerini sıralar. Bunlar: Ş-r-kil (Sarkel), S-k-r-ts (Samkerts), K-r-ts (Kerç), Sug-ray (Sudak), Alubiha (Alupku) , Kut(?), Mank-t (Mangup), Bur-k (Baklavu?), Al-ma (Alma), G-ruzin (Gurzuf) dur. Burda Sarkel ve Samkerts dışında sayılanlar Kırım'da bulunuyor.³⁷⁴ Kırım'da Kerç yarımadasında antik bazilika üzerine VIII-IX. Yüzyıllara ait iki kabuklu arası doldurulmuş balıksırtı duvarlı Hazar inşaat tekniğine özgü yapı ile birlikte Saltovo-Mayatsk kültürünün doğrusal süslemeli seramikleri testileri ve amforaları bulundu. Fakat bu bölgede bulunan üzerinde Yahudi sembolleri olan birkaç mezar taşı tarihlendirilemediği için bunlar hakkında yorum yapılamıyor.³⁷⁵ Kırım'da Kerç çevresinin Hazarlar'ın maden ve özellikle demircilik üretimi konusunda çok önemli bir yere sahip olduğu konusundaki ortak görüş Sarkel'deki demirci atölyelerindeki demir curüf ve parçalarının Kerç cevherinden üretildiğinin tespiti ile ağırlık kazandı.³⁷⁶ 1949-1964 yılları arasında Sovyet Bilimler Akademisi'nin Doğu Kırım şubesi tarafından yürütölen arkeolojik çalışmalarda Kerç'de 170 adet Saltovo-Mayatsk kültürü yerleşimi ortaya çıkarıldı. Günümüze kadar gelen süreçte Kırım'da Saltovo-Mayatsk kültürüne ait arkeolojik kazılar sürdürölmektedir. Kerç'te Eltigen köyü civarında yapılan kazılarda bulunan 20'den fazla Saltovo-Mayatsk konutu tasarımlarına, derinlik seviyelerine ve yerleşimlerine göre beş tipe ayrılabilir ³⁷⁷: tip I - kenarları güçlendirilmemiş tek odacıklı yarı sığınaklar; tip II - tek odalı yer üstü evler; tip III – hizmet uzantılarına sahip tek odalı yer üstü evler; tip IV - iki odalı yer üstü beş duvarlı evler; V tip - tek odalı ve iki odalı yer üstü evler, bunlara yuvarlak odalar eklenmiş. Çoğu konut iyi bilinir ve Kırım'ın diğör Saltov-Mayatsk bölgelerinde ve onun ötesinde çok sayıda analogiye sahiptir. Ancak şimdiye kadar beşinci tip konutlar yalnızca Kerç Yarımadası'nda bulundu. Eltigen yerleşimi yakınındaki Saltov bölgelerindeki ilk sabit yapılar, temel çukurunun kenarları güçlendirilmemiş

³⁷⁴ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 495-496.

³⁷⁵ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 151-152.

³⁷⁶ Pletneva, **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka** , s.93-94.

³⁷⁷ L.Yu. Ponomarev, "Jilişa Saltovo-Mayatskikh Poselenii v Okrestnostyakh Poselka Eltigen (Kerçenskiy Poluostrov)", *Stepi Evropy*, T. 9, Donetskıy Natsionalniy Universitet, Donetsk 2012, s.65-66.

yarı sığınaklardı. Bunların en erkeni muhtemelen VIII. yüzyılın ortalarında veya sonlarında inşa edilmiştir. Bizans taş yapılarının temel ilke ve tekniklerini, temel çukuru taş kaplamalı Saltov yarı sığınaklarınıninkilerle birleştiren tek odalı yapılar, VIII. yarıyılın 2. yarısında baskın konut tipi haline geldi. IX. yüzyılda aynı zamanda hizmet uzantılarına sahip tek odalı konutlar ortaya çıktı. IX. yüzyılın 2. yarısında ise bölgedeki Bizans etkisinin bir göstergesi olarak kabul edilen iki odalı beş duvarlı evler ortaya çıktı. Birinci tip yarı sığınakların duvar yapıları tam olarak tespit edilemedi; fakat muhtemelen ham balçık veya kerpiç tuğlalardan oluştuğu düşünülüyor. Saltov-Mayatsk kültürü sakinlerinin doğu Kırım'da ilk yerleşim yapıları yarı sığınaklar sakinleri tarafından sonraki dönemde terk edilerek taş binalara geçildi ve bu birinci tip yapılar kullanım çukurları olarak kullanıldı. Bununla beraber gerek yarı sığınaklarda gerek taş yapılarda oldukça yoğun miktarda Saltovo-Mayatsk seramikleriyle karşılaşıldı.³⁷⁸

Kırım'ın doğu bölgesinde Saltovo-Mayatsk kültürüne ait birçok kent kalıntısı ortaya çıktı. Bunlardan en önemlisi antik Tritaki şehridir. Burda VIII-IX. Yüzyıllara ait amforalar, pitos biçimli gri kaplar ve çizgisel süslemeli kaplar ve balıksırtı duvarlı yapılar bulundu. Bu konutlardaki ocaklar hep köşelere yerleştirilmiş ve kireçtaşından yapılmıştı. En geç IX. Yüzyıla tarihlenen taş yapı bir mezarın başındaki levhada bir haç işareti vardı. Tritaki'de tek odalı taş konutların yanında hizmet kompleksleri olarak kullanıldığı düşünülen iki veya daha fazla odalı binalar, küçük kullanım çukurları kompleksleri, tahıl ambarları, açık ocak ve kül çukurları ortaya çıkarıldı.³⁷⁹ Kırım yarımadasının orta bozkır kesiminde akarsu ve kaynak kenarlarında yoğun bir şekilde Hazar yerleşimleri tespit edildi. Kırım'ın güneydoğusundaki Kırım dağları eteklerinde ise oldukça yoğun bir Hazar yerleşim bölgesi bulundu. Burada eski Bizans şehri Sudak (Sugdeya) üzerine balıksırtı duvarlı Hazar yapıları yükseldi. Sudak'taki Saltovo-Mayatsk seramikleri IX. Yüzyıla tarihlenir. Hazarya'nın önemli ticaret

³⁷⁸ Ponomarev, "Jilişa Saltovo-Mayatskikh Poselenii v Okrestnostyakh Poselka Eltigen (Kerçenskiy Poluostrov)", s.65-93.

³⁷⁹ L.Yu. Ponomarev, "Saltovo-Mayatskkiye Poseleniya Kerchenskogo Poluostrova (Kratkiy Obzor po Arkheologicheskim Dannym)", *Hazarski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademíya Nauk Ukraïni Ínstitut Skhodoznavstva Ím, Kiev-Harkiv 2014, s.135-142.

bölgelerinden biri olan Sudak'ta Musevi Yahudiler ve Hazarlar birlikte yaşadılar. Burda bir Hazar Yahudisine ait olduğu düşünülen üzerine yedi şamdan stilli bir tamga uygulanmış bir mezar taşı bulundu.³⁸⁰

Hazar Kağanı Yusuf'un mektuplarında Sudak ve K-r-c (Kerç) ile birlikte anılan bir başka Kırım şehri arkeologların Mangup olarak tanıdıkları Mank-t şehriydi. Mangup eski Bizans şehir kalıntıları üzerine kurulmuştu. Mangup kalesi iki kabuklu dış kabuk beyaz taş bloklardan iç kabuk yırtık taşlardan yapılmıştı. Mangup kalesinin duvarlarında sıradan Türk tamgaları ile birlikte diğer kalelerden çok daha fazla işaretlerin olduğu farkedildi. Mangup bir liman şehri değildi. Bakla, Chufut-Kale ve Eski-Kermen ile birlikte Hazar'ın Kırım karakollarıydı.³⁸¹

Herson'da bir Hazar tudununun görev yaptığıın bilinmesine rağmen burda kalıcı bir Hazar yerleşimini gösterecek bir arkeolojik bulguya rastlanmadı. Bununla beraber Kırım'ın sahil şeridinde bir dizi tahkimatsız yerleşim yeri arasında IX. Yüzyıl Saltovo-Mayatsk seramikleri ile tarihlendirilebilecek Kordon-Oba ve Tepsen'de Hazar mimarisi ile inşa edilmiş balık sırtı duvarlı yapıların yanında kiliseler bulundu.³⁸² Pletneva Kırım sahil şeridinde Taman'dan güneyde Alupka'ya kadar tek bir kültürün yayıldığını belirtir. Pletneva'nın Tepsen Kültürü adını verdiği bu kültür Saltovo-Mayatsk kültürünün Kırım varyantıdır. Burda farklı Hristiyan tapınaklarında Hazar mimarisinin izlerinin bulunması Kırım'ı ele geçiren Hazar'ların Hristiyanlığa karşı hoşgörüsünü kanıtlaması yanında bilimadamlarının Tepsen'in o dönemde Hristiyanlığın önemli bir merkezi olduğu fikrini kabul etmelerine neden oldu. Burda köşelerinde kireçtaşı sobaların bulunduğu iki ve üç odalı evler ve taş kriptâ mezarlar bazı Slav-Rus kültürü olarak tanımlansa da Pletneva bu fikri kesinlikle red eder ve kültürü Saltovo-Mayatsk kültürü olarak tanımlar. Taş mezarların yanında bulunan çok sayıda (100'den fazla) ahşap tavanlı ve tabutlu basit toprak mezarda gömülerin kafaları bazen kuzeybatıya bazen güneybatıya batacak şekilde yatırılmış bazılarının

³⁸⁰ Pletneva, **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka**, s.88-89.

³⁸¹ Pletneva, **a.g.e.**, s.90-91; Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 160-161.

³⁸² Pletneva, **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka**, s.91-92.

bacakları büzülmüştü ve bir çok mezarda ritüel yıkım izi bulundu. Mezarlarda at koşum takımları, kılıçlar, yaprak şekilli uçlarla birlikte gömülerin başında Don havzasında da bulunan oinokhoy diye bilinen beyaz astarlı seramiklerde şarap bulundu. Pletneva bu mezar sahiplerini ezici çoğunlu Hristiyan olan Hazar savaşçıları olarak tanımlar. Mezara şarap koyma geleneği, mezarların diğer unsurlarını Saltovo-Mayatsk kültürü gelenekleri olarak tanımlanan noktada yenidir.³⁸³ Sudak’da yapılan arkeolojik çalışmalarda taş nekropol mezarların yanında VIII. yüzyıla tarihlenen Saltovo-Mayatsk nüfusu için tipik olan toprak mezarlar ortaya çıkarıldı.³⁸⁴

Doğu Kırım’da Saltovo-Mayatsk yerleşim yerlerinde yaşamın sona ermesine neden olan şiddetli anı yıkım ve yangın izleri X. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz’deki Rus faaliyetlerinin yoğunlaşması ve bazı büyük siyasi olayların meydana gelmesi sonucu büyük kitlelerin yerlerinden edilmesi şeklinde yorumlanır.³⁸⁵

Daha önce bugünkü Ukrayna’nın Poltava eyaletinde Orta Dinyeper boyunda Malaya Pereşçepina köyü yakınındaki muhteşem Pereşçepina hazinesinden uzunca bahsetmiştik. Hazine içinde bulunan ve Kubrat Hanın ismini taşıyan bulgular nedeniyle Pereşçepina Hazinesi Bulgar Hanı Kubrat’a atfedilmiştir ve bazı bilim adamları onu Kubrat’ın mezarı olarak kabul ettiler. Hazinesinin bulunduğu yerde yaklaşık Kubrat’a ait olduğu düşünülen mezar yerinde bir işaret sütunu dikildi. Bunun nedeni hazinedeki altın bir sürahi içindeki kömür ve kül belirtileriydi. Bununla beraber hazinede Kubrat’tan daha sonraki bir döneme VIII. Yüzyıla tarihlenen bulgular var. Bazı bilim adamları Kubrat’ın soyundan gelenlerin hazineyi buraya gömdüğünü iddia ettiler.³⁸⁶ Pletnova Kubrat’a ait hazinenin bir Hazar beyinin eline geçtiğini ve onun tarafından Dinyeper kıyılarına getirildiğini savunur. İlk dönem Hazar yerleşimlerine ait Yasinova mezarlığında

³⁸³ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 163.

³⁸⁴ V.V. Mayko, A. V. Dzhanov, V. D. Gukin, “Nekropol Saltovo-Mayatskogo Vremeni Na Uchastke Kurtin X-XI Sudakskoy Kreposti”, *Istoriya i Arheologiya Krıma*, Vıp X, Simferopol 2019.

³⁸⁵ L.Yu. Ponomarev, “Saltovo-Mayatskkiye Poseleniya Kerchenskogo Poluostrova (Kratkiy Obzor po Arkheologicheskim Dannym)”, s.151-152.

³⁸⁶ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 171-172.

ki bulgular ile Pereşçepina hazinesindeki benzerliklere atıfta bulunur.³⁸⁷ Pereşçepina Bulgar Hanına da ait olsa veya bir Hazar beyine de ait olsa Hazarlar'ın Dinyeper boyuna kadar hakimiyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bulgarlar Hazarlar kadar Türk kağanlığına bağlıydılar.³⁸⁸

Resim 2.30.: Pereşçepina Hazinesi. Altın kupa, zümrüt taşlı bilezik ve üstünde Kubrat yazısı olan yüzük. (Günümüzde müzenin özel deposunda saklanıyorlar)- Ermitaj.

Resim 2.31. : Pereşçepina Hazinesi. Kılıç ve Altın Kını. (Günümüzde müzenin özel deposunda saklanıyorlar)- Ermitaj.

³⁸⁷ Pletneva, *Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka*, s.36.

³⁸⁸ Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*,s. 172.

Resim 2.32. : Ukrayna/Poltava/Malaya Pereşçepina Köyü.Kubrat Han'a Ait Olduğu Düşünülen Mezar Yeri - Dinçer Koç, **İdil Bulgarları**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021 s.74.

Yine Aşağı Dinyeper'de Ukrayna'nın Zaporajya bölgesinde bulunan Voznesensky anıtından daha önce bahsetmiştik ve S.A. Pletneva'nın Dinyeper üzerindeki bu anıtları erken dönem Saltovo-Mayatsk kültürü izleri olarak tanımladığını belirtmiştik.³⁸⁹

Günümüzde Ukrayna'nın kuzeyinde Kiev'in kuzeybatısında Yukarı Dinyeper'in üst akımında solunda Çernigiv şehrinde pek çok bilim adamının yüz yıldan fazladır üzerinde çalıştığı fakat etnik kökeni veya tarihsel geçmişi hakkında kesin bir yargıya varamadığı Kara Kurgan, Çernigiv şehrinin kurucusunun mezarı olarak biliniyor. 7 metre yükseklikteki bu kurganda son yapılan araştırmalara göre bir genç ve bir yaşlı iki savaşçının yakıldığı ve baba oğul oldukları anlaşıldı. Bu iki savaşçıya bir veya daha fazla kadının yakılmış cesetlerinin eşlik ettiği araştırmacılar tarafından açıklanıyor. İki erkek savaşçının yanmış cesetleri kurganın içinde ocak benzeri bir yapıda bir ritüele tabi tutularak zincir demir

³⁸⁹ Pletneva, **a.g.e.**,s. 174-176.

zırhları, miğferleri, koç desenli demir kazanları, mızrak ve ok uçları gibi birçok eşyaları ile birlikte ayrıca bir ritüel yakıma maruz kaldı. Kurganda Bizans İmparatoru I. Basileos'un (867-886) sikkeleri bulundu. Kurgan ve gömüler IX-X. Yüzyıllara tarihlendi. Fakat bu kurganı bırakanların etnik kimliği ve tarihi hakkında bilim adamları arasında onlarca yıldır tartışma sürüyor.³⁹⁰ Bu kurganda bulunan boynuz şeklindeki bir içme kabının üstündeki tamgalar Moğolistan'daki Türk Yazıtları Şiveet Ulan'daki Bengü Taşı³⁹¹ ve Del-Uul'daki Türk tamgaları ile aynılıkleri görülmüştür. Bu motifte öndeki savaşçı elinde kurt başlı tuğ taşımaktadır. Bu durumda bu oğluyla ve muhtemelen eşiyle birlikte yakılan Çernigiv Beyi'nin Göktürkler'in mirasçısı olan Hazar Kağanı'nın bir uç beyi olduğunu ve Kiev Rus Prensi Syvatoslav'ın 965 Hazar seferinde Hazar Kağanı ve ordusu ile Sarkel'de karşılaşp Hazar Kağanlığı'na son verdiği dönemde Çernigiv'de Hazar Uç Beyi ile hesaplaştığı olasıdır. Hazar Uç Beyi ve ailesinin cesetleri tebası tarafından eşyaları ile bir ritüel düzenlenerek Kara Kurgan'a gömüldü. Tamgalar ve motif Çernigiv Beyi'nin A-shi-na soyu ile bağlantısını kanıtlıyor. Bu durumda Hazar Kağanlığı'nın Kuzey ve Batı sınırını bugünkü Ukrayna'nın kuzeydeki en uç sınırı olan Çernigiv'e kadar yaymak mümkün. Mezardaki arkeolojik bulguların bir çoğu yandı ve kalanlar günümüze kadar Saltovo-Mayatsk kültürü ile bağlatıları hakkında detaylı ve tarafsız bir incelemeye tabi tutulmadılar.

³⁹⁰ O.Vasyuta, **Kurhan Čorna Mohyla v İstoryčnyk Doslidjennyah Munuloho ta Sučasnosti**, Siveryanskiy Litopis, Vseukrayinskiy Naukoviy Jurnal, Lystopa-Dhruden 2016,s. 3-18.

³⁹¹ Darhan Kadıralı, Gaybullah Babayar, "Türk Bengü Taşı Şiveet-Ulan Damgalı Anıtı", *Uluslararası Türk Akademisi*, Astana 2015, s.63-65.

Resim 2.33.: Ukrayna-Çernigiv- Kara Kurgan'da Kemik Boynuz Üzerinde Türk Tamgaları'nın ve Kurt Başı Tuğun Olduğu Gümüş Motif- N. V. Khamayko , **Çornaya Mogila**, Bolşaya Rossiskaya Entsiklopediya, Tom 34. Moskva, 2017, s. 463.

Resim 2.34. :Şiveet-Uluan Bengü Taşı ve Del-Uul Türk Tamgaları. Bu tamgayı aşağıda Sekil 116'daki Semikarakorsk Kalesi Üzerinde Bulunan Tamga ile Karşılaştırabiliriz. Darhan Kadıralı, Gaybullah Babayar, **Türk Bengü Taşı Şiveet-Ulan Damgalı Anıtı**, Uluslararası Türk Akademisi, Astana 2015, s.63-65.

Kiev bölgesinde Starokievskaya Tepesi'nde , Podil'de ve Kopyrev Kontse'de VIII-IX. yüzyıllara ait Saltovo-Mayatsk kültürünün birkaç bulgusu bulundu.³⁹² Starokievskaya Tepesi antik Kiev yerleşimidir ve burda ayrıca VIII-X. yüzyıllar arasını kapsayan Doğu dirhemleri bulundu. Kiev Yahudi cemaatine tarihlenen ve Kahire el yazmaları arasında bulunan “Kiev Mektubu” burda X. yüzyılda bir Yahudi cemaati olduğunu gösteriyor. Yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak araştırmacılar XIII-X. yüzyıllar arasında Kiev'de Hazar hakimiyetinin hüküm sürdüğünü ve bu hakimiyetin X. yüzyılda sona erdiğini belirtir.³⁹³

2.6. İdil (Volga) Boyu

İdil Nehri boyunda Hazar başkentini bulma çalışmaları günümüze kadar gelen süreçte sonuçsuz kaldı. Bununla birlikte İdil boyunda VIII. Yüzyılın başından başlayarak Hazar Saltovo-Mayatsk kültürünün etkisi altında kaldığını söyleyebiliriz. Dinçer Koç'a göre İdil boyuna VII. Yüzyılın sonlarından başlayarak büyük kitlesel Ogur-Bulgar boylarının göçü gerçekleşti. İlk göç dalgası Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla ilişkilendirilir. VII. Yüzyılın sonu VIII. Yüzyılın başında Asparuh Tuna boyuna göç ederken bugünkü Rusya Federasyonu Tataristan Cumhuriyeti sınırları içinde Samara-Ulyanovsky bölgelerine göç eden Bulgarlar Orta İdil'de Novinkovsk kurganlarını bıraktılar.³⁹⁴ Dinçer Koç tarafından Novinkovsk kurganları ile ilgili yapılan çalışma erken dönem Bulgar kültürü ve bu kültürün Saltovo-Mayatsk bağlantısı ile ilgili oldukça önemli bilgiler içeriyor. Bu bilgileri şu şekilde özetleyebiliriz: “1) Bu kurganlarda gömülerle birlikte Saltovo tipi seramiklere ve eşyalara rastlanıldı. 2)Kurganlardan çıkan gömülerin antropolojik incelemesi onların Mongoloid ve Evropeoid hatları olan karma yapıya sahip olduklarını ortaya koyuyor.3) Mezar çeşitleri toprak-taş set altına gömüler; toprak set altına gömüler ve katakomb yer altı mezarlarını içeriyor. 4) Novinkovsk tipi Bulgar arkeolojik kalıntılarının en yakın benzerleri

³⁹² M.M. Iyevlev, A.A. Kozlovskiy, N.I. Minayeva, “Rasprostraneniye Vliyaniya Hazarskogo Kaganata v Srednem Podneprovye “, s.74.

³⁹³ A.g.m, s.69-82.

³⁹⁴ Koç, a.g.e, s. 86-87.

Kuzey Kafkasya’da ortaya çıkarılmıştır. M.G. Magomedov tarafından Dağıstan’da tespit edilen 12 adet kurgan buna örnektir. 5) Mezarlar içinde gömülerin gömme ritüelleri , at koşum ve kemer takımları, at gömüleri gibi adetlere Türkistan coğrafyasında diğer kadim Türk boylarına ait mezarlarda da rastlanılmaktadır. “³⁹⁵ Arap-Hazar Savaşları ile bağlantılı ikinci büyük kitlesel göç dalgasının VIII. Yüzyılın ortalarında olduğunu belirten Dinçer Koç, bu göç dalgasının sahiplerinin Ulyanovsky-Samara bölgelerinde Bolşe-Tarhan(Ulu-Tarhan) ve Kaybel mezarlıklarını bıraktıklarını ifade eder. Bolşe-Tarhan mezarlıklarında sırtüstü yatırılan gömülerin çoğunluğunun başı batı yönüne doğru çevrilmiştir ve gömülere Saltovo-Mayatsk tipi kulpsuz mutfak seramikleri, kulplu sofa takımları, at koşum takımları, kemer setleri, kılıç, ok uçları ve çeşitli kemik ve metal eşyalar eşlik eder. Mezar bulguları bu mezarları bırakan nüfusun VII. Yüzyıl sonu VIII. Yüzyıl’da Azak Denizi ve Don Nehri civarından göç eden Bulgarlara ait olduğunu gösterir.”³⁹⁶

Hazar Kağanlığı hükümrانlığı altında yaşayan Bulgarların Orta İdil boyuna üçüncü göç dalgası IX. Yüzyılın ikinci yarısında meydana geldi. Dinçer Koç’a göre bunun nedeni Hazar Kağanlığı’nın Yahudiliği resmi din olarak kabul etmesi üzerine Bulgarların buna tepki göstermesi ve Kağanlıkta kargaşanın baş göstermesidir. Bu dönemde bugünkü Tataristan’da Tankeyev, Tetüş gibi mezarlıklar ortaya çıktı. Tankeyev mezarlığı bulguları Saltovo-Mayatask kültürlü gömülerin yanında Kama ve Güney-Ural bölgesi kültürleri gömüleri de içermektedir. Daha önce IX. Yüzyılda Peçeneklerin baskısıyla bazı Macar boylarının doğuya yöneldiklerini belirtmiştik. Bu boyların bir kısmının Orta İdil’de, Kama ve Güney Ural bölgelerine yerleştikleri mezar gömülerinden anlaşılıyor. Macar mezarları Bulgarlar gibi çukur mezarlara ve başları batıya dönük gömülerle fakat Saltovo-Mayatsk kültüründen farklı olarak mezar gömülerinde maske bulunmasıyla tanınırlar. Tankeyev’de önemli miktarda İslami kaidelere uygun gömülmüş Müslüman mezarı da bulundu.”³⁹⁷

³⁹⁵ Dinçer Koç, “Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü ve Novinkovsk Kurganları” , *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 2010, S: 27, s.37-58.

³⁹⁶ Koç, *İdil Bulgarları*, s. 88-95.

³⁹⁷ Koç, *a.g.e.*, s. 88-111.

Sonuç olarak Bulgar göçleri ile birlikte Saltovo-Mayatsk kültürünün İdil boyuna Bulgarlar aracılığı ile yayıldığını görüyoruz. Bulgar boyları Hazar toplumu içinde bu kültürü yaratan önemli nüfus gücüne sahip etmenlerden biriydi. VII. Yüzyılın sonlarından itibaren bu göçlerin sonucunda İdil boyunda X. Yüzyıla kadar Hazar Kağanlığı'na bağlı ve ona vergi ödeyen İdil Bulgar Devleti'nin temelleri atıldı.³⁹⁸ Bölgeye göç eden Bulgarlar Saltovo-Mayatsk kültürünü kendileri ile birlikte İdil boyuna taşıdılar. Bu göçler X. Yüzyılda da devam etti. Fakat bu dönemde Hazar Kağanlığı iç karışıklıklar nedeniyle eski gücünü kaybetmişti. 965 yılında Rus Prensi Syvatoslav'ın Hazarya'ya seferi sonucunda Don, Azak, Dağıstan'da Saltovo-Mayatsk kültürünün izlerinin silindiği gözüküyor. X. yüzyıldan sonra İdil boyunda Saltovo-Mayatsk kültürünün izlerinden söz etmek mümkün değil. İdil'in sağ tarafında Tataristan'ın Tetüş ilinin kuzeyinde İdil Bulgarları'na ait olduğu düşünülen Tetüş mezarlığı IX-X. yüzyıllara ait Bulgar-Saltov kültürünün izlerini taşımakla birlikte aynı mezarlıkta Tankeyev gibi X-XI. Yüzyıllara ait olduğu düşünülen Müslüman gömüler de bulundu.³⁹⁹ X. yüzyılda Hazar Kağanlığı'nın bozguna uğrayıp siyasi gücünü kaybetmesi ve Bulgar halkının Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte İdil boyunda bu dönemde Saltov kültüründen bir dönüşüm yaşandığını söyleyebiliriz.

2.7. Balkan-Tuna Bölgesi

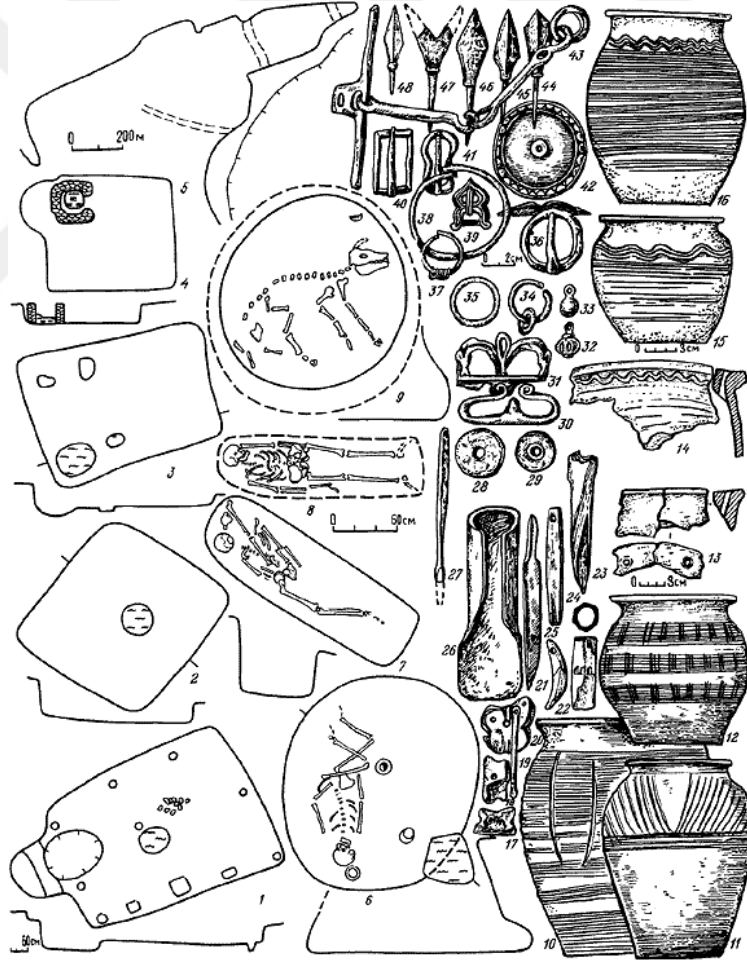
Buyük Bulgar Devleti'nin yıkılması ile Kubrat'ın oğlu Asparuh'un Tuna boyuna göç ettiğini daha önce belirtmiştik. Don boyunda VIII. Yüzyıl ortalarında Saltovo-Mayatsk kültürünü yaratan nüfusun akrabaları VIII. Yüzyıl başlarında Tuna boyuna göç ettiklerinde şüphesiz burda yarattıkları yeni kültür Saltovo-Mayatsk kültürünün izlerini taşıyordu. Yapılan arkeolojik çalışmalar IX. Yüzyıldan Hristiyanlığı kabul eden Bulgar mezarlarındaki farklılaşmaya rağmen Saltovo-Mayatsk kültürü ile aynı bileşenlere sahip Birinci Bulgar Krallığı kültürünün pekçok analogiye sahip olduğunu gösterir.⁴⁰⁰ Bunlar: 1) nehir kıyılarında

³⁹⁸ Koç, **a.g.e.**, s. 112-124.

³⁹⁹ Koç, **a.g.e.**, s.109-110.

⁴⁰⁰ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur",s. 75-77.

büyük yerleşim yerleri ; 2) zeminin ortasında plaka şeklinde ocakları olan yarı sığınak konutlar; 3) çok dişli keskin bir damga ile çizilmiş, kabarık ağız kenarlı ve duvarlarda doğrusal bir süslemeli yumurta şeklinde mutfak kapları; 4) az miktarda cilalı gri tabaklar (yemek odası); 5) başı batıya doğru olan çukurlara eşyasız gömmeler; 6) yuvarlak çukurlara gömülenler (Sarkel'de olduğu gibi); 7) iskeletlerin özel (ritüel) imhası; 8) yuvarlak çukurlarda cenaze törenleri ve mezar taşları (hayvan kalıntılarının gömülmesi); 9) ölülerin Zlivkin-Bulgarlarla antropolojik benzerliği. Balkan-Tuna kültürünü, kelimenin geniş anlamıyla Saltov-Mayak kültürünün varyantlarından biri olarak, yani anıtları olan Bulgar yerel kültür varyantlarından biri olarak düşünmeyi mümkün kılan bu özelliklerdir.

Resim 2.35. :Khansk ve Kalfa Yerleşimleri. 1-3 - Ocaklı Konutlar; 4 - Kerpiç Sobalı Bir Konut; 5 – Kalfa Yerleşimi; 6-9 - Proto-Bulgarların Ayin Karakteristiğinin Özelliklerine Sahip Mezarlar; 10-48 - Khansk ve Kalfa Yerleşimlerinin Kültürel Katmanlarından Envanter- Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.168.

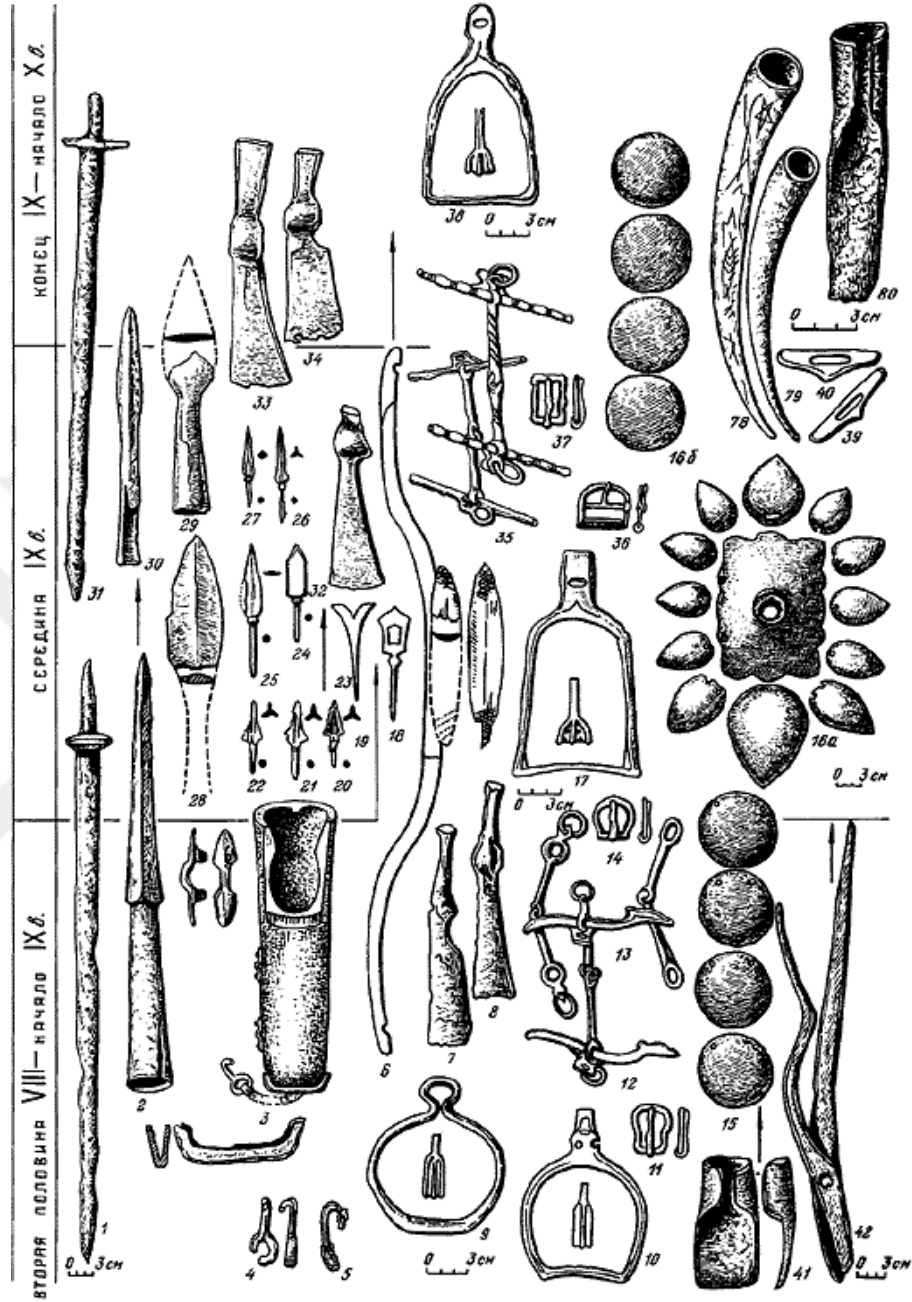
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SALTOVO-MAYATSK KÜLTÜRÜNÜN ÖZELLİKLERİ

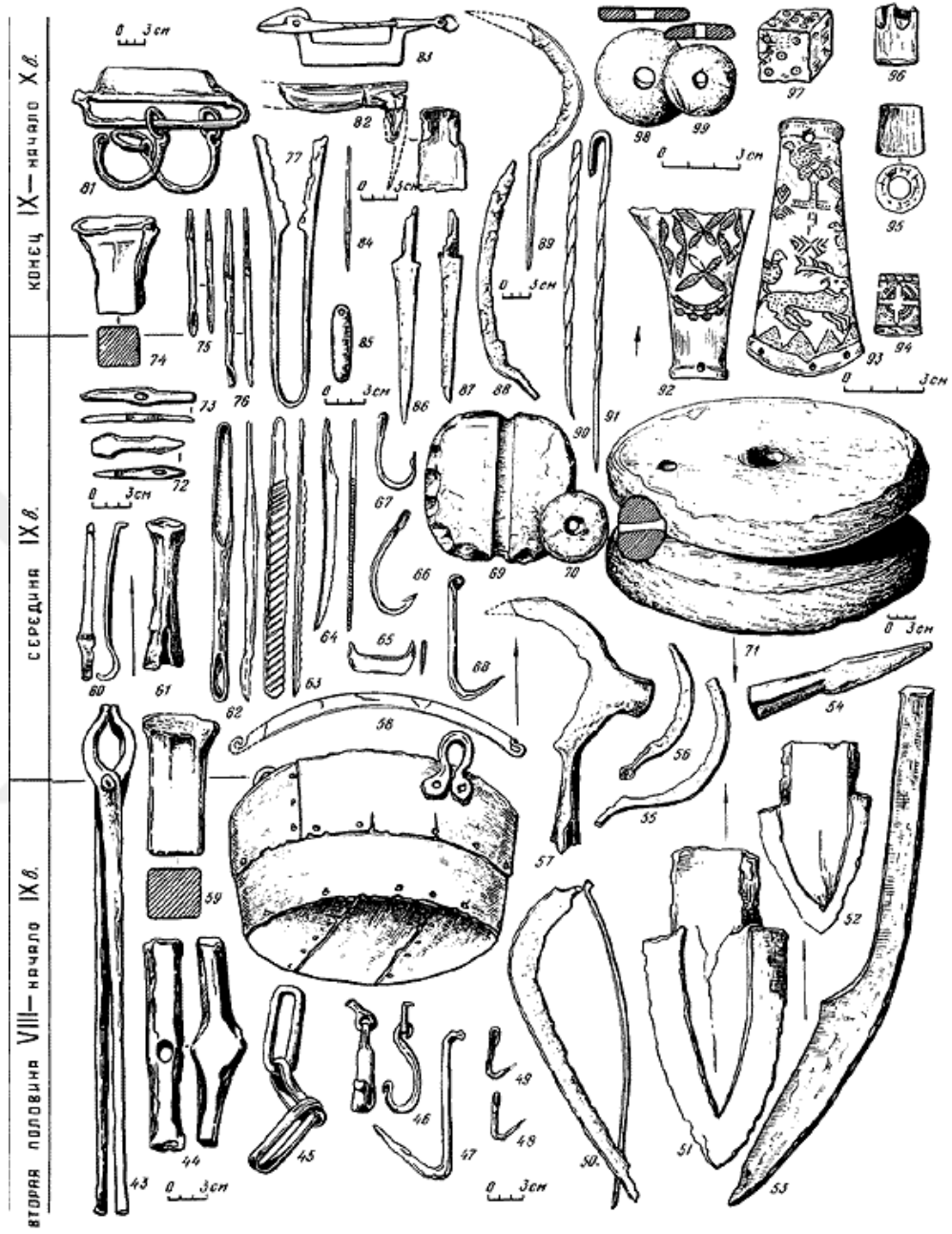
3.1. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Kronolojisi Sorunu

Bilimsel literatürde tekrar tekrar tartışılan en zor konulardan biri kronolojik çerçevesi sorusudur. Saltov-Mayatsk mezarlarının keşfinden ve ilk kazılarında itibaren VIII yüzyıl -X. yüzyılın başlarına tarihlendirilen mezarlardaki sikke buluntuların yanı sıra mezar envanterinin VIII-IX. yüzyıl Kuzey Kafkasya Alan antik eserleriyle analojisi sayesinde Saltov-Mayak kültürünün geleneksel tarihi M.I. Artamonov, I.I. Lyapuşkin, D.T. Berezovets, S.A. Pletneva gibi bilim insanları tarafından VIII-IX. yüzyıllar olarak kabul edilmiştir. Sonraki yıllarda ortaya çıkan arkeolojik bulgular kültürün alt tarihini VIII. yüzyılın ortası ve bazı yerleşim yerlerinde üst tarihi X. yüzyılın ikinci yarısına kadar bazı yerlerde sonuna kadar devam ettirdi. Bunlardan biri Svyatoslav tarafından harap edildiği 965 yılına kadar Saltovo-Mayatsk kültürünün varlığını sürdürdüğü Hazar şehri Sarkel'dir. IX. yüzyılın sonlarında Peçeneklerin Hazaria'da bazı bölgeleri işgallerine rağmen Kırım-Taman şehirleri, özellikle Tamatarkhan'da (Taman) kültürün izleri yaşamaya devam etti. Böylece kültürün tarihlendirilmesi tekrar gözden geçirildi ve VIII. yüzyılın ortası – X. yüzyılın ilk yarısı olarak belirlendi. Saltovo-Mayak kültürünün kronolojik dönemleri arkeolojik bulgulara göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Kültürün erken dönemi VIII. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına, orta dönem IX. yüzyılın ortalarından yüzyılın ikinci yarısı ve geç dönem X. yüzyılın ilk yarısını kapsar ve bazı durumlarda X. yüzyıl ikinci yarısına kadar uzanır. XIII. yüzyıl ile X. yüzyıl kültür bulguları arasında farklılıklar göze çarpar. Örneğin ev eşyalarında VIII. yüzyılda ayna çapları küçüktür, X. yüzyılda ayna çapları büyür; VIII. yüzyılda yuvarlak şekilli üzengilerden X. yüzyılda alt kısmı dikdörtgen tepe kısmı oval üzengilere geçilir.⁴⁰¹

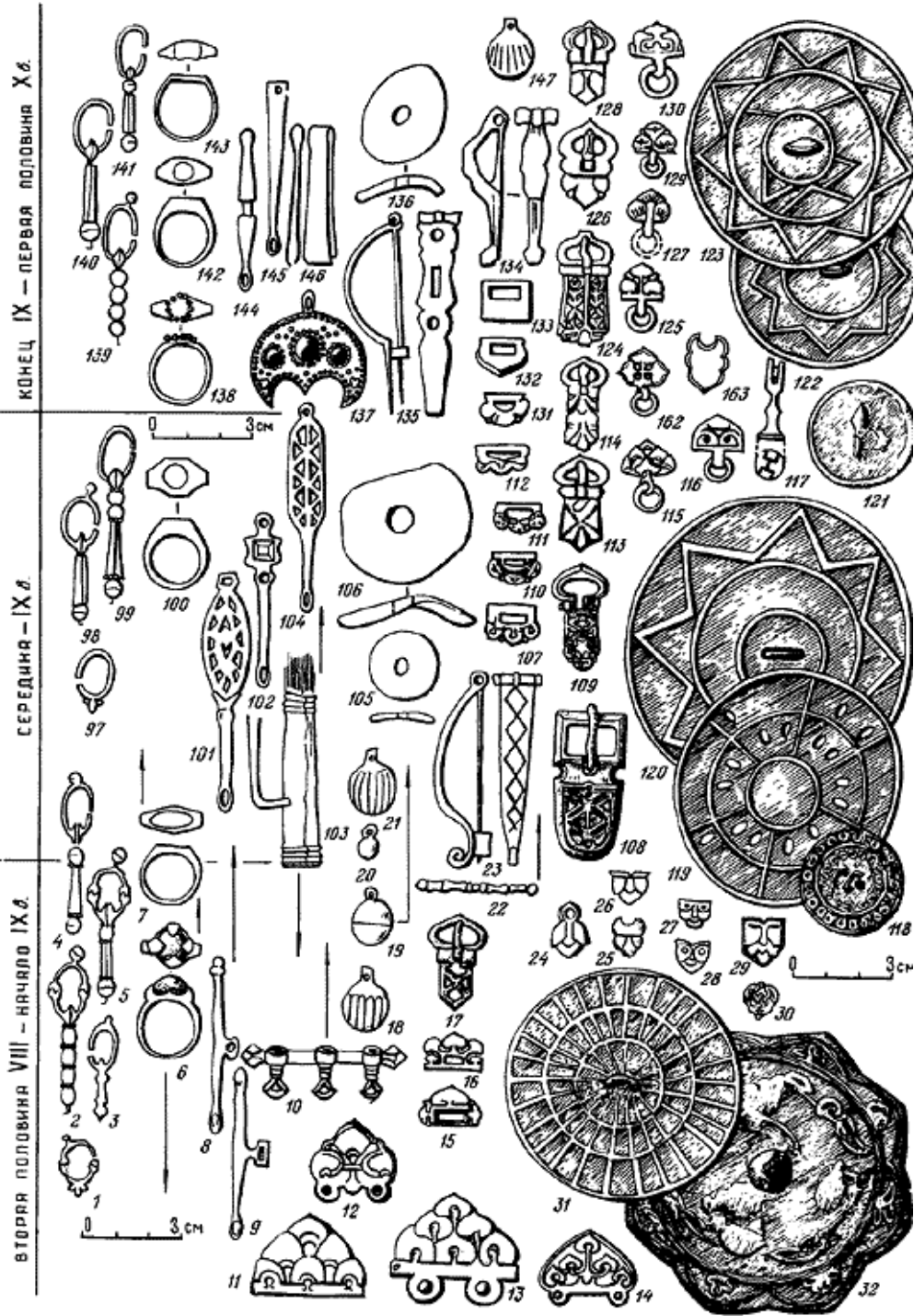
⁴⁰¹ Pletneva, a.g.m., s. 64; Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.135-144.

Resim 3.1.: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Aletleri, Silahları ve Koşum Takımlarının Kronolojik Tablosu-Zaman İçinde Değişimi. Dmitriev Mezar Alanı ve Yerleşimleri, Sarkel - Belaya Veja, Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşimi (1-99) Kazılarına Dayanarak Derlenmiştir- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

Resim 3.2. : Saltovo-Mayatsk Kültürünün Aletlerinin Kronolojik Tablosu-Zaman İçinde Değişimi. Dmitriev Mezar Alanı ve Yerleşimleri, Sarkel - Belaya Veja, Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşimi (1-99) Kazılarına Dayanarak Derlenmiştir- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

Resim 3.3. : Saltovo-Mayak Kültürünün Kemerlerinin, Süs Eşyaları ve , Muskalarının Kronolojik Tablosu. Dmitrievski, Saltovsky, Mayatsky mezarlıkları ve Sarkel - Belaya Veja Kazılarına Dayanarak Derlenmiştir - S.A. Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur",157.

3.2. Saltovo -Mayatsk Kültürünün Yerleşim Çeşitleri

S.A. Pletnova kültürün tespit edilen yerleşim noktalarını şu şekilde gruplandırır: 1 - Göçebe kampları, 2 - Yerleşim yerleri (müstahkemsiz) 3 - Toprak surlarla güçlendirilmiş yerleşimler, 4 - Taş duvarların (kaleler) kalıntıları ile küçük burun surları, 5 - Kale kasabaları 6 - Eski antik yerleşim yerlerinin kalıntıları üzerinde büyüyen Karadeniz şehirleri.⁴⁰²

Göçebe kamplarını veya mevsimlik kampları arkeolojik olarak bulmak çok zordur, çünkü yerdeki kısa süreli kamplardan minimum miktarda çöp kalmıştır. Bunlar çoğunlukla hayvan kemikleri ve seramik parçalarıdır. Göçebe kampları kural olarak nehirlerin vadilerin ve deniz koylarının kıyılarına ilk taşkın yatağı terasına veya nehirle yaklaşımın olduğu yerlere yerleştirildi. Saltov-Mayatsk kültürünün göçebe kamplarına Orta Donets, Aşağı Don ve Azak bozkırlarında sıkça rastlanıldı. Burda büyük kuren tipi kamplar ortada büyük bir boy beyi çadırı ve etrafında küçük çadırlar ve nispeten küçük göçebe kampları bulundu. Küçük göçebe kampları yerleşiklerin yaz kampları olarak yorumlandı.⁴⁰³ Hazar Kağanı Yusuf, İtil halkının şehre kışları geldiğini baharla birlikte bozkıra göç edip halkın burda nar bahçeleri ve tarlalarıyla uğraştığını belirtmişti.⁴⁰⁴

Kalıcı yerleşimlerin kalıntıları çok daha yaygındır (hem bozkırlarda hem de orman bozkırlarında) ve daha sık görülür. Genel olarak nehirlerin kıyılarında yer alırlar. Göçebe kamplarından farklı olarak, yerleşim yerleri kural olarak çok katmanlıdır. Farklı halklar tarafından yüzyıllardır yerleşmiş olan kıyıların en uygun kısımlarında yer alırlar.⁴⁰⁵ Yarı tahkimli yerleşimlerde ise toprak surlarla iyi tahkim edilmiş büyük yerleşimlere doğru bir geçiş gözlenir. Bu müstahkem yerleşimler nehirlerin kıyısında genellikle yüksek ancak kıyıya uygun bir yaklaşımla yerleştirildiler. Toprak tahkimatları genellikle tahkim edilmemiş köylerle bitişiktir.

⁴⁰² Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s. 65.

⁴⁰³ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.16-19.

⁴⁰⁴ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 509; Kokotsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, s. 85,102.

⁴⁰⁵ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur”, s. 66.

Toprak surlar esas olarak Saltov-Mayatsk kültürünün bozkır bölgesinde, Donets'in orta kesimlerinin ve alt Don'un kıyısında bilinir.⁴⁰⁶

Orman-bozkır versiyonunda baskın tahkimat türü duvarları taştan yapılmış küçük kalelerdir. Taş kaleler, dik eğimli küçük burunlarda ve genellikle zemin tarafında güçlü hendekler ve surlarla sağlam bir şekilde güçlendirilmiştir. Bunlar genellikle eski İskit kale veya yerleşimlerinin üzerine kuruluydu. Saltov-Mayatsk kültürü nüfusu antik surlardan en iyi şekilde yararlandı: uçurumu ve hendekleri temizlediler, surları yeniden inşa ettiler. Bu surlar genel olarak iki kabuktan oluşuyor ve dıştaki iki kabuk büyük tebeşir taşlardan içte ise küçük kırma taşlardan oluşuyordu ve duvarlar temelsizdi. Kabuklar arası kalınlık 3 metreye ulaştı ve duvar kalınlıkları 4-5 metreyi buluyordu.⁴⁰⁷

3.3. Konutlar

Konutlar, iç düzenleri, yerleşimleri ve konumları halkların kültürünü incelemek için en önemli arkeolojik kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Saltovo-Mayatsk kültür çevresinde şehirlerin, kalelerin ve yerleşim yerlerinin kazıları, konutları incelemek, tipolojilerini oluşturmak ve her bir tipin yaklaşık aralığını belirlemek için birçok materyal sağlamıştır.

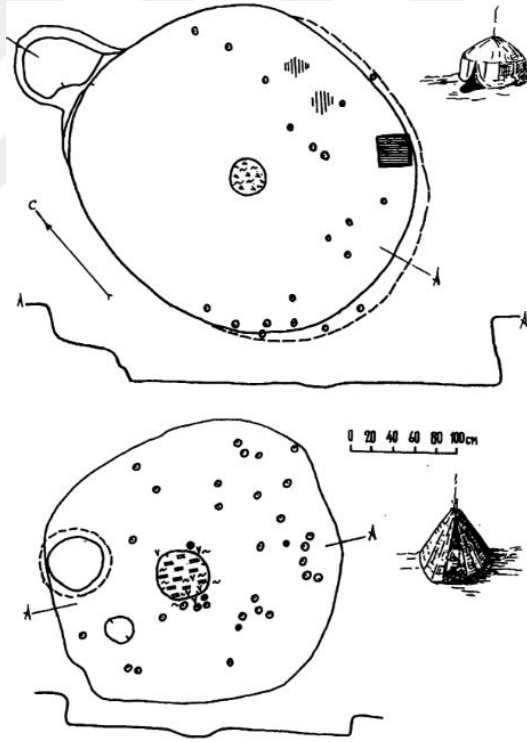
3.3.1. Yurtlar

Yurt kalıntıları ilk olarak I.I. Lyapuskin tarafından Sağ-bank Tsimlyansk yerleşiminde daha sonra Sarkel'de ve Azak bölgesinde açıldı. Bu bölgelerdeki yurtların temelleri kural olarak, anakaraya 20–50 cm derinleştirilmişti. Bunlar yalıtımlı tabanlı kalıcı “kış” binalarıdır. Plandaki şekilleri yuvarlak veya oval, bazen iki odacıklı, çoğunlukla ocaklıdır. Boyutları 2 ila 5 m arasında değişir. Ocak,

⁴⁰⁶ Pletneva, **a.g.m.**, s. 66; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.20-22.

⁴⁰⁷ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur”, s. 66-67; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.26-45; Pletnova “Ot Koçeviy k Gorodam” adlı eserinde bu kaleleri iki kabuklu taş kaleler olarak tanımladı. Taş blokların arası kırık taşla doldurulmuştu. Bununla beraber daha önce belirttiğimiz gibi son dönem Orma-Bozkır kuşağı Saltovo-Mayatsk yapılarını günümüzde detaylı bir şekilde araştıran G.E. Svistun, “Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodiş Na Sovremennom Etape” adlı eserinde bu kaleleri detaylı bir incelemeye dati tutmuş ve kalelerin aslında çekirdeklerinin topraktan oluştuğunu bu toprak çekirdek surun üstüne iki yandan duvara taş krepe yapıldığını belirtir.

konutun merkezinde bulunur ve arkeolojik kazılarda zemine sürülen kazıklardan çukurlarla çevrili yanık bir tabana sahip küçük "plaka şeklinde" bir çöküntü olarak tespit edilmiştir.⁴⁰⁸ Yurt çevresi boyunca, çerçevenin kazık çukuru izlerinden yurt konumları takip edilebilir. Don'un bozkır yerleşimlerinde ve ayrıca orman-bozkır bölgesinde – Dmitrievski, Mayatsky yerleşimlerinde yoğun olarak yurt tipi yerleşimler bulundu. Fakat burada yurt benzeri konutların şekli yuvarlak değil, köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir.⁴⁰⁹ Donets'deki Mayaki bölgesinde tek konut tipinin yurtlar olduğu düşünülüyor çünkü arkeologlar burada açıkça ifade edilmiş konut izleri bulamamışlardır. Sağ Banka Tsimlyansk tepe kalesinde, yani bir daire içinde merkezde büyük bir yurt, çevresinde yedi küçük yurt gözlendi.⁴¹⁰

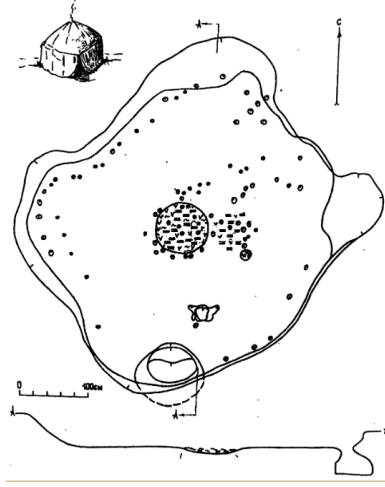

Resim 3.4. :Yuvarlak Yurt Şeklindeki Konutlar ve Muhtemel Rekonstrüksiyonlar-S.A. Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,s.148.

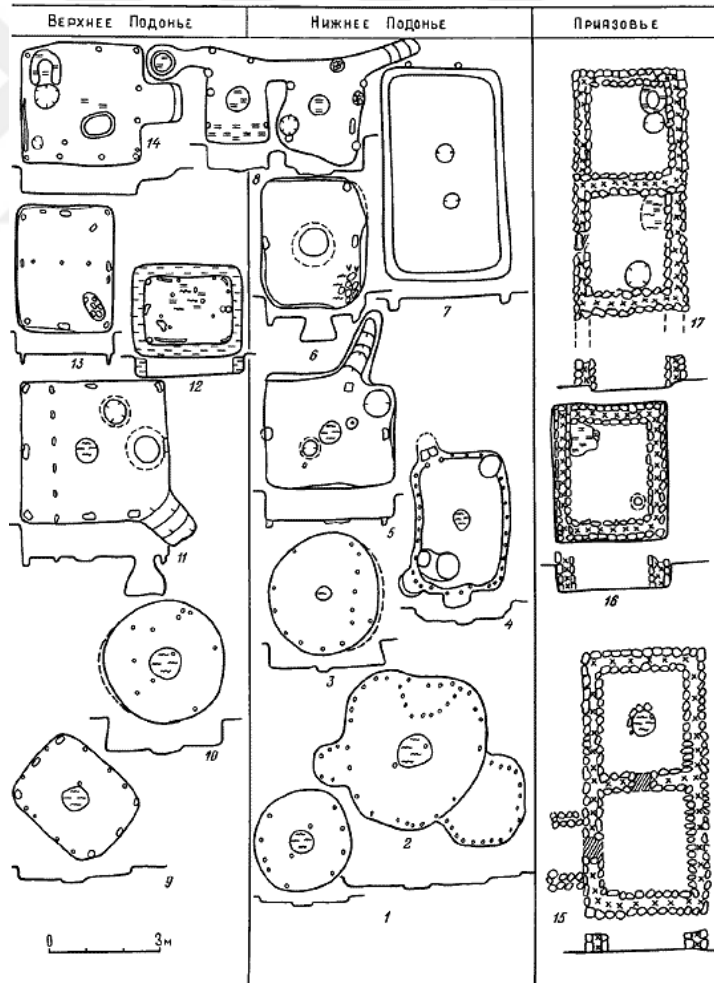
⁴⁰⁸ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.51-53.

⁴⁰⁹ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,s. 68.

⁴¹⁰ Pletneva, **a.g.m.**,s. 68

Resim 3.5.: Yuvarlatılmış Köşeli Kare Şeklinde Yurt ve Yeniden İnşası- S.A. Pletneva, “Vostoçnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.149.

Resim 3.6.: Saltovo-Mayak Kültürünün Farklı Varyantlarının Konutları (1-17) - S.A. Pletneva, “Vostoçnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,s.157.

3.3.2. Yer Üstü Konutları

Kültürün başka bir konut tipi duvarları kil kaplı sudan yapılmış yer üstü konutlardır. Bu tür konutların boyutları çok küçüktür (3×7 m), görünüşe göre bu tür binaların sadece yaz aylarında kullanıldığının kanıtı olabilecek küçük ocaklarla ısıtılmışlardır. Bu tür konutların kalıntıları şimdiye kadar tek bir yerde Karnaukhovsky yerleşiminde bulundu.⁴¹¹

3.3.3. Dikdörtgen Yarı Sığınaklar

Üçüncü tip, çeşitli boyutlarda toprak veya bazen kerpiç dikdörtgen yarı sığınaklardır (7 ila 20 m²). Çatıları üçgendir; ocaklar merkezde bulunur, ancak çoğu zaman Slav konutlarındaki sobalar gibi duvara veya hatta konutun köşesine yerleştirilmiştir. Ocaklar çoğunlukla plaka şeklindedir ancak kırık taşla kaplı ocaklar da vardı. Nadir olarak Saltovo-Mayatsk kültürü temsilcileri Slav (Romny) anıtlarında yaygın olarak bilinen sıradan kerpiç fırınlar da inşa ettiler. Konutların duvarları sütunlar ve bloklarla güçlendirilmiş, kerpiç veya kil tabakaları (eğer toprak gevşekse) ile kaplanmıştır. Güneyde, özellikle Kırım'da, ham duvarcılık hakimdi. Yarı sığınaklar Saltovo-Mayatsk konutlarının en yaygın türüdür. Yerleşik orman-bozkır yerleşimlerinde baskındı fakat bozkırda yalıtımlı konutu kış için inşa edildiler. Ayrıca Orta Donets havzasındaki yerleşim yerlerinde zemin uzantısına sahip yarı sığınaklar ve bazen dar geçitler-koridorlar şeklinde "birleşik" konutlar tespit edilmiştir.⁴¹²

3.3.4. Taş Kaide Üzerinde veya Tamamen Taş Duvarlı Zemin Yapılar

Azak Denizi çevresindeki karakteristik yapılardır. Azak ve Kırım varyantlarının ana ayırt edici özelliklerindendir. Antik liman kalıntılarına dayanan şehirlerde evler, genellikle taş döşeli sokaklarla bölünen mahallelere bağlıydı. Genel olarak, dağınık yerleşim Saltovo-Mayatsk yerleşimleri için tipiktir. Genellikle birbirinden

⁴¹¹ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", s. 68.

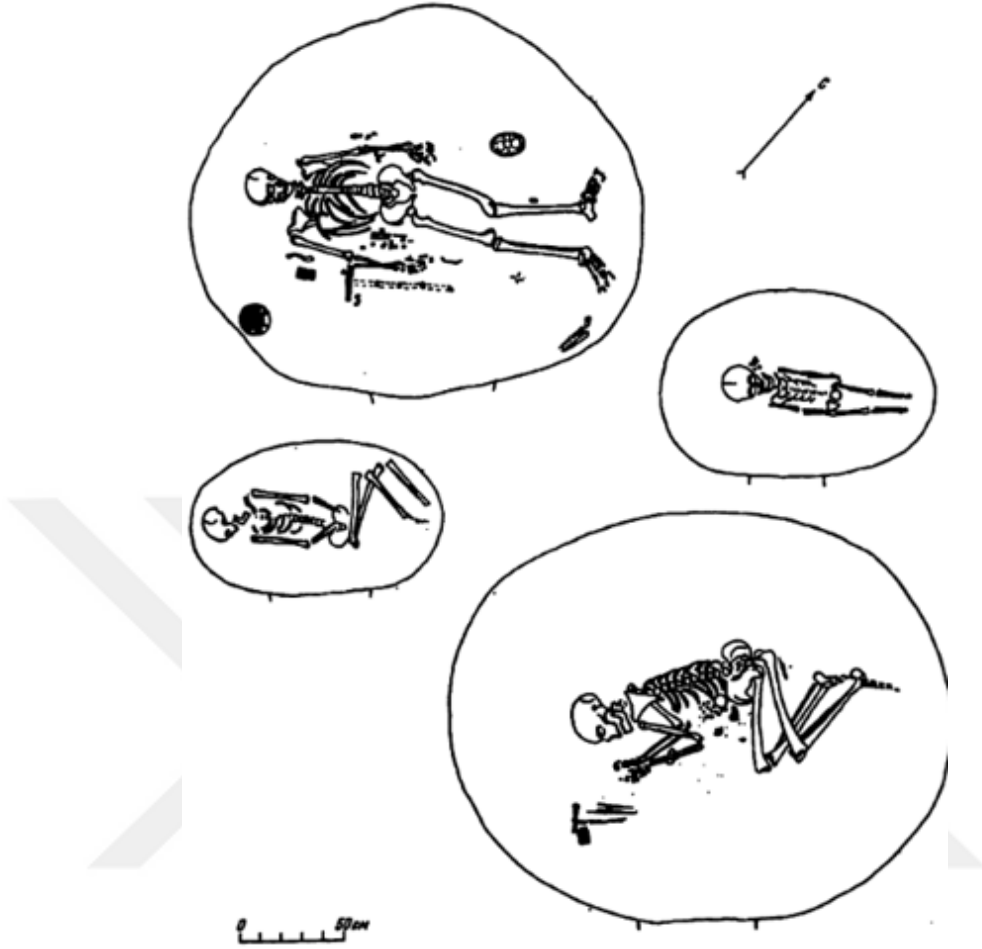
⁴¹² Pletneva, a.g.m., s. 68-69; Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.58-60.

3.4.1. Yer Altı Mezarları (Katakomb Mezarlar)

Kültürün orman-bozkır kuşağında en fazla görülen mezar tipidir. Kural olarak bu mezarlar yüksek bir tepenin tebeşir ve killi yamaçlarında bulunur. Bir yeraltı mezarı dar bir giriş çukuru (dramos) ve dramosun sonundaki bir mezar odasından oluşur. Dramos katakomb mezarlarda mezar odasına mezarın dışından açılan dar koridorlardı. Bu koridorların duvarları düzleştirilir; tabanı bazen düz veya dışardan mezara doğru eğimli olabilir. Dromos uzunluğu farklıdır. Dromos ne kadar uzun olursa odadaki mezar envanterinin o kadar zengin olduğu fark edildi. Dramosların yükseklikleri 3 metreye ulaşabilir. Uzun ve derin dramosların aynı zamanda mezarı soygunculardan koruma görevi gördüğü tespit edildi.⁴¹⁴ Tepenin eğimi yeterince dik değilse dromosun dibi basamaklarla derinleştirilmiştir. Mezar odasının kendisi yarım küre şeklindedir; tabanı oval veya düzensiz ovalimsidir. Zemin düz yatay ve dramosun tabanından genelde 0,2-0,4 metre aşağıdadır. Odanın zeminine bir ila on arasında değişen sayılarda ölü gömüldüğü görüldü. Zengin mezarlar genellikle kazılar sırasında anakaradan ayırt edilmesi neredeyse imkansız olan ıslak anakara kili ile dikkatlice dolduruldu. Son gömme işleminden sonra odanın girişi soygunculardan korunmak için genellikle masif meşe bloklarla kapatılır ve dromos toprakla sıkıştırılırdı. Zengin yeraltı mezarlarının dramoslarına ölü atlar yerleştirildi ve nadiren koyun, keçi gibi hayvanların kemikleri de bulundu. Odalardaki cenazeler ölü sayısına göre tek, çift (erkek ve kadın) ve grup (aile) olmak üzere üç tipe ayrılır. Genellikle erkekler sırtlarına uzatılmış bir pozisyonda kadınların ise sağa veya sola çömelmiş pozisyonda gömülmesi karakteristiktir.⁴¹⁵

⁴¹⁴ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur" s.69; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.73-75; Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 26-37.

⁴¹⁵ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", s.69; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.71-80.

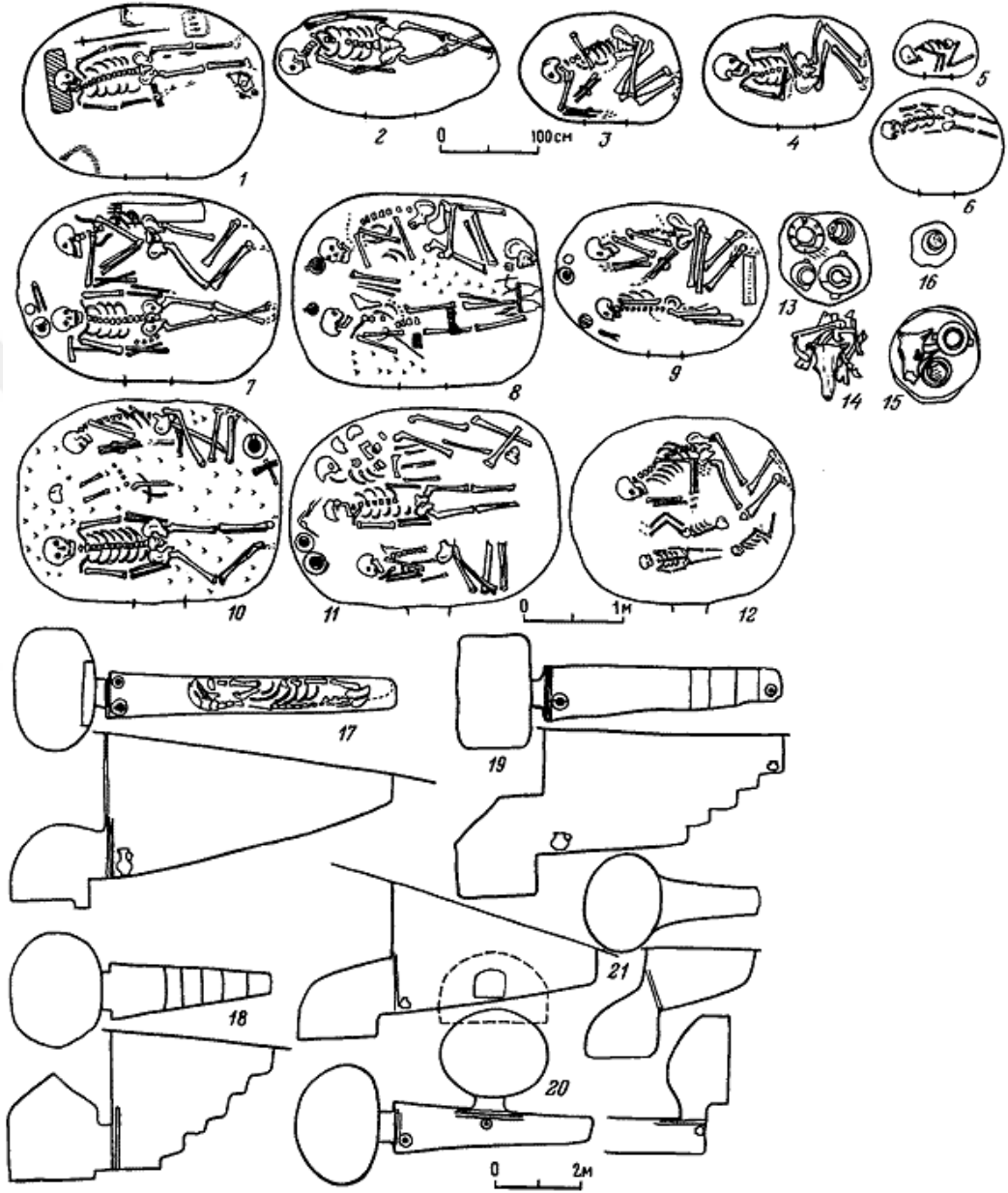

Resim 3.8. : Dmitrievski Mezarlığının Katakomb-Yer altı Mezarlıklarındaki Tek Mezarlar: Savaşçı Erkek, Çocuklar, Kadın- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**

Ölülerin kemiklerini karıştırmak yaygın bir gelenektir. İskeletlerin tamamen karıştırıldığı veya kısmi karıştırıldığı mezarlara rastlandı. S.A. Pletnova Saltovo-Mayatsk kültürünün mezarlarındaki iskeletlerin ritüel yıkımlarının onları zararsız hale getirmekle ilgili olabileceğini ifade eder.⁴¹⁶ V.S. Flerov “*Mayatsk mezarlarında incelenen yeraltı katakomb, çukur ve nişli çukur mezarların hemen hepsinde bilinçli yıkım izine rastlanıldığını bunun büyük olasılıkla ölüyü tanıyanlar tarafından ölü gömme ayininden sonra yapıldığını belirtir ve bu*

⁴¹⁶ Pletneva, a.g.e.,s.40.

yıkım izlerine Saltov-Mayatsk kültürünün diğer mezarlıklarında da rastlanıldığını”⁴¹⁷ belirtir.

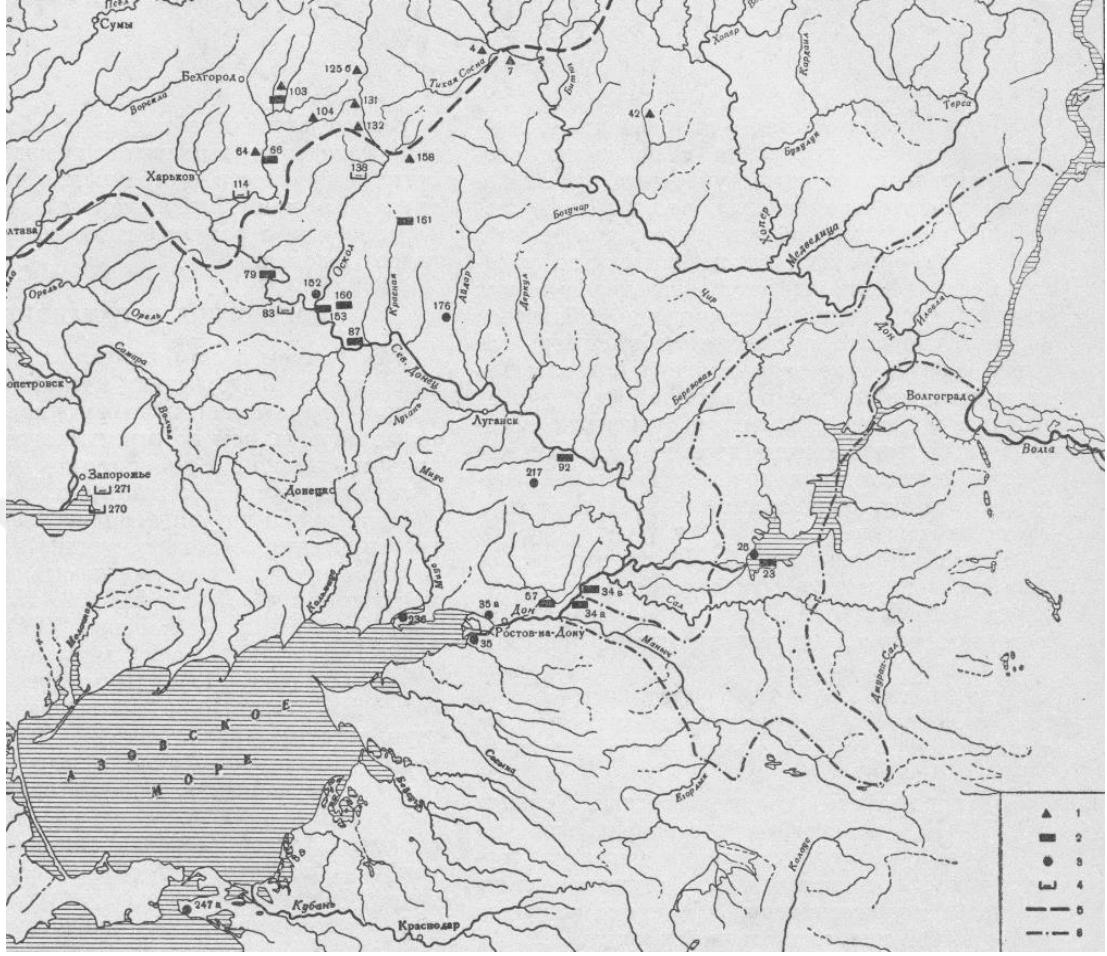
Resim 3.9.: Katakomb Mezarlar. Dmitrievskî, Nizhne-Lubyanskî ve Mayatsk Mezarlıklarının Malzemelerine Dayanarak. 1-6 — Tek mezarlar; 7-9 — Çiftler; 10-12 — Aile; 13-15 -Cenaze Yemeği ; 17-21 – Farklı Katakomp Türleri- S.A. Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi v Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,158.

⁴¹⁷ V.S. Flerov,” Roziskaniya po Obryadı Obezvrejaniya Pogrebennih v Rannesrednevekovo Vostochnoy Evropı“, *Stepi Evropı v Epohu Srednevekova*, T.1, Donetskij Natsionalnij Universitet, Donetsk 2000, s.55-72.

Genellikle çift mezarlar kömür yatağına yatırılmış bulundu; bu grup mezarlarında da görüldü. Kömür yataklarının ölümden sonraki yaşamda evliliği temsil ettiğine inanılıyordu. Odaya ve dromosa yiyecek ve içecek içeren çömlekler yerleştirildi. Kapların sayısı genellikle gömülenlerin sayısına karşılık geldi. Yeraltı mezarlarının çevresinde ziyafetler düzenlendi ve cenaze yemeklerinin kalıntıları küçük çukurlara dolduruldu. Cenaze ziyafetleri kalıntıları hayvan kemiklerinden ve bir veya daha fazla çömlekten oluşuyordu. Hayvan kafatasları ve kemikleri korunmuş sağlam bir şekilde çukura yerleştirilmiştir.⁴¹⁸ Odalardaki gömülere az ya da çok zengin kişisel eşyalar eşlik ediyordu. Savaşçılar gömülü olanın askeri erdeminin bir işareti olan gümüş veya bronz plaklarla süslenmiş kemerler ve silahlarla gömüldüler. Kemerdeki plaka sayısı o kişinin askeri erdeminin ve kahramanlıklarını işaret ediyordu. Hemen her erkeğin üzerinde plakaları ve tokası olan bir kemeri vardır. Zengin savaşçı mezarlarında silahlar kılıç, oklar, yaylar ve başka silahlar vardır. Sıradan erkek gömülerde bir balta ve bir bıçak bulunur. Kadın mezarlarında da kemerlere rastlandı. Bunun yanında zengin kadın mezarların takılar, boncuklar, çeşitli muskalar, aynalar ve benzeri ile gömüldü. Çocuklar yaklaşık yedi yaşına kadar eşyasız gömüldü.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur” s.69.

⁴¹⁹ Pletneva, a.g.m.,s.69.; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.71-80.

Resim 3.10.: Saltovo-Mayak Kültürünün Mezar Alanları. 1 - Yeraltı Mezarlığı Mezar Alanları; 2 - Çukur Mezarlık Alanları; 3 - Tek Çukur Mezarlar; 4 - Kremasyon; 5 - Bozkır ve Orman Bozkırının Sınırı; 6 - Bozkır- Kuzey Kafkas Sınırı. (103 numarada, bir çukur gömü hatalı olarak işaretlenmiştir. Yeraltı mezarlığına ek olarak, tek bir çukur gömü belirtilmelidir.) 7 - Mayatsk. 103 - Dimitriovskiy. 64 - Saltovskiy. 158 - Podgorovskiy.

1900 yılında kültüre ismini veren bugünkü Ukrayna topraklarında Seversky Donets nehri üzerinde Verhniy Saltov katakomb mezarlığının V.A. Babenko tarafından tespit edildiğini belirtmiştik. Burda farklı zamanlarda 1000'den fazla mezar kazılmış olmasına rağmen envanter kayıtları metodik tutulmadı ve bazı bulguların bugün nerede oldukları tam olarak bilinmiyor.⁴²⁰ Verhniy Saltov'un 50 km kuzeyinde bugünkü Rusya'nın Belgorod bölgesinde bulunan Dmitrievski katakomb yeraltı mezarlığı mezar odalarında Saltovo-Mayatsk kültürünün zengin

⁴²⁰ Pletneva, a.g.e., s.26-27.

envanterine sahip olmasıyla ayırt edilir.⁴²¹ Burda katakomb mezarlarda Verhniy Saltov'daki gibi dolikosefal , askerileştirilmiş bir nüfus, silahlı ve zengin kemerli gömüler bulundu. Bazen birkaç düzineyi aşan plakların yerleştirildiği kemerler savaşçının daha zengin olması değil onun askeri erdemi olarak yorumlandı.⁴²² Dimitrievski yeraltı mezarlığındaki gömüler de sosyal statülerine göre birkaç sınıfa ayrılabilir. S.A. Pletneva tarafından Dimitriosky yeraltı- katakomb mezarlarından çıkarılan toplam 345 gömü iskeletlerin konumuna göre üç tipe ayrılır: 1) Gömü sırt üstü uzanmış, kollar vücut boyunca uzatılmıştır. Bu tip gömüler %91 oranında yetişkin erkek ve erkek çocuklara aittir. 2) Sağ veya sol tarafa bükülmüştür; ellerin pozisyonu farklıdır ve ritüel olarak önemsizdir . Bu tip gömüler sadece kadınlara aittir. 3) Tamamen karışık, bazen arka duvara kaydırılmış veya basitçe hücrenin duvarına kaydırılmış iskeletler. Bu tip gömüler soygun sonucudur ve genelde içinde birçok mezarın bulunduğu aile mezarlarında bulunur. Bununla beraber ilk iki tipin her biri kendi arasında dört tipe ayrılır: a) kemikleri olduğu gibi birebir yerinde korunmuş iskeletler b) iskeletin üst kısmının tahrip olması c) iskeletin alt tarafının tahrip edilmesi d) iskeletin ana kemikleri olması gereken yerlerde olmasına rağmen tahrip olmuştur.⁴²³ Erkek iskeletlerinin yanında savaş baltaları, bıçaklar, çapaların konumu sabittir. Savaş baltası gömünün sağına , bıçaklar pelvisin veya sağ uyluğun sağına, çapa gömünün kafasının üstüne veya sağ eline yerleştirilir. Nadiren erkek cenazelerinde mücevher bulunur ve bunlar genelde kemere veya göğüse özel bir kese içinde yerleştirilir. Erkek mezarlarında kılıçlar, yaylar, sadak kalıntıları, ok uçları, gümüş veya bronz kemerler gibi silahlar ağırlıklı olarak bulundu. Bunların yanında at koşum takımları, koşum kemerleri, üzengi ve çeşitli süslemelere rastlanıldı. Kadın mezarlarında kişisel takılar baskındı. Boncuklara ek olarak altın, gümüş, bronz küpeler, bilezikler, başlıklar, cam ve yarı değerli, çoğunlukla carnelian (bir tür akik taşı; kırmızı ve yarı saydam) taşlı bronz veya gümüş yüzükler, büyük sedef düğmeler ağırlıktaydı. Mücevherlerin yanında ise muska kolyeler veya bronz veya

⁴²¹ Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur", s.70.

⁴²² Pletneva, **a.g.e.**,s.41-42.

⁴²³ Pletneva, **a.g.e.**,s. 37.

gümüştten yapılmış ayna ve tuvalet malzemelerine çokça rastlandı. Muskalar bronzdan yapılmıştır ancak bir tilki veya köpeğin dişleri, pençeleri, bir tavşanın parmakları, bir kunduzun kemiklerini içerdiği görülmüştür. Kadın mezarlarında da baltalara ek olarak yay ve sadak kalıntıları, ok uçları, askeri kemerler ve çok nadir olarak kılıç dahi bulundu.⁴²⁴

En büyük katakomb mezarlarda genel olarak bir kömür yatağında bir eş ve bazen bir çocukla silah setleri, atları ile kuşaklı savaşçılar gömüldü. Savaşçılara eşlik eden kadınların takı ve tılsım takımları tipikti. İkinci kategoride daha az çeşitli silah setleri (burda kılıçlar yoktu; yay ve ok nadiren bulundu), kadınlara nadiren ayna ve muska eşlik etti. Üçüncü kategoride mezar yapısı daha küçüktür ve içindeki malzemede belirgin bir yokluk görülür. Bunların yanında bir de tamamen eşyasız olan çoğunluğunun çocuk gömülerine ait olduğu mezarlar bulundu.⁴²⁵

Rusya Federasyonu'nun Belgorod Oblastı'nda bulunan Podgorovsky yer altı mezarlığı, Voronej Oblastı'nda bulunan Mayatsk yer altı mezarlığı temel özellikler bakımından Dimitrievski yer altı mezarlığı ile aynı özellikleri gösterir. Mayatsk mezarlığı Mayatsk kalesine 1 km uzaklıkta kalker bir dağın üzerinde bulundu. Mayatsk gömülerinde de yine cenaze kemiklerinin ritüel yıkımları görüldü. Yutanovsky yer altı mezarlığında son derece uzun ve derin dromoslar ve tamamen toprakla tıkanmış büyük odalar bulundu.⁴²⁶

Katakomb mezarların bir özelliği de bu mezarlarda çok sayıda seramik kap, cilalı testi ve kupaların, kase ve kapların mezar odalarında ve dramoslardaki bölmelerin, ceplerin içinde bulunmasıdır. Bunlar ölen ve gömülen insanın anısına yapılan anma-kurban şölenlerinin ve ritüel yemeklerinin bir parçasıydı. Cenaze törenlerindeki kaplar çeşitlidir: çömlekler, testiler, amforalar ve büyük cilalı çömlekler görülür.⁴²⁷

⁴²⁴ Pletneva, **a.g.e.**,s. 38-39.

⁴²⁵ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s.42.

⁴²⁶ Pletneva, "Vostoçnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", s.70; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.90.

⁴²⁷ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 40-41.

İçinde at, silahlar ve koşum takımları hatta bir kadın gömüsü olduğu halde erkek gömü olmayan yer altı mezarına rastlanıldı. Kenotraf adı verilen bu tür mezarların yabancı bir ülkede ölen bir askerin anısına düzenlenmiş bir cenaze merasimi olduğuna inanıldı.⁴²⁸ Katakomb mezarlar Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır kuşağının genel özelliği idi. Orman-bozkır bölgesinde Saltovo-Mayatsk nüfusuna ait olarak tanımlanan gömülerin çoğunluğunun katakomb mezarlara gömüldüğü görüldü. Ayrıca antropolojik olarak da katakomb mezar gömüleri nadir olarak brakisefal yapı ile karşılaşılmamasına rağmen⁴²⁹ genellikle dolikosefal yani uzun başlı ve dar yüzlü olarak ifade edildiler. Katakomb - yer altı mezarları için bilim adamları tarafından Saltovo-Myatask kültürünün Alan nüfusuna ait olduğu tezi öne sürüldü ve analogilerinin Kafkasya'daki Alan yer altı mezarları olduğu iddia edildi.⁴³⁰ Daha önce Saltovo-Mayatsk kültürünün etnik yapısını anlatırken bu konuya değinmiştik. Alan'ların Doğu Avrupa'ya girmeden önce Aral Gölü civarında yaşayan Kang-kü (Kağnılı) boylara bağlı Türk Töles boylarından biri olduklarını açıklanmıştı. Katakomb mezarların Alanlar'a özgü olmadığını Geç Sarmat döneminde M.Ö. II. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da ortaya çıktığını belirtmiş ve bundan önce yine Güney Kazakistan'da yaşayan İskit, Sarmat, Alan, Hun, Kang-kü ve diğer Türk boylarının da içinden çıktığı Arıs kültürünün katakomb mezar yapılarına değinmiştik. İdil Bulgarlarının İdil boyuna ilk göçleri ile ortaya çıkan katakomb gömüler içeren Novinkovsk kurganları İdil Bölgesi bölümünde ve Dağıstan'da Terek-Sulak havzasında Hunlar'dan ve Hazar'ların ilk devrelerinden birçok katakomb mezara rastlanıldığı yukarıda Dağıstan bahsinde açıklandı. Yine aynı bölümde katakomb mezarlarda brakisefal gömülerin bulunması konusu da tartışıldı ve Orta Asya'da Türk mezarlarından çıkan gömülerin brakisefal yapılarının yanında dolikosefal oldukları da görüldü.⁴³¹

⁴²⁸ Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.84-85.

⁴²⁹ Pletneva, *a.g.e.*, s.95.

⁴³⁰ Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, s.43-44.; Pletneva, "Vostočnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur", s.70.

⁴³¹ Bu konu ile ilgili olarak yukarıda "Saltovo-Myatsk Kültürünü Meydana Getiren Etnik Yapılar_Alanlar" bahsine bakınız.

M.I. Artamonov, Magedmedov gibi bilim adamları Hazarya'yı meydana getiren nüfusa dair bir çok mezar bulunmasına ve Saltov-Mayatsk mezarlarının ana kültür hatlarının tespitine rağmen Hazarlar'ın kendileri diye adlandırılacak mezar yerlerinin tespit edilemediğini belirttiler.⁴³² Bu durumda büyük bir ihtimalle Herodot'un İskitler için söylediği gibi Hazar Kağanlığı'nda da yönetici boy beyleri ve üst sınıf askeri kumandanlar nehir üzerinde taşınarak kimsenin ulaşamayacağına inandıkları bir yerde katakomb mezarlara gömüldüler.⁴³³ S.A. Pletneva Hun'larda ileri gelenlerin cenazelerinin bilinmeyen yerlere gömüldüğünü ve kabrin yerinin belli olmaması için mezar gömücülerin öldürüldüğünü muhtemelen Hazar ileri gelenlerinin de aynı adetleri uyguladıklarını belirtir ve katakomb mezarlarda bir ritüel ile gömülen yüksek rütbeli savaşçılara vurgu yapar.⁴³⁴

3.4.2. Kurgansız Çukur Mezarlar

İkinci tip mezarlıklar höyüksüz (kurgansız) çukurlardır. Çukur mezarlar yer altı mezarlıklarının aksine ağırlıklı olarak Saltovo-Mayatsk kültürünün Bozkır kuşağında, Don ve Donets Nehri'nin aşağı akımlarında ve Donets'in orta akımında, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'da, Azak çevresinde, Volga ve Tuna Bulgaristan'da bulundular. Bununla birlikte orman-bozkır bölgesinde de önemli miktarda çukur mezarlar bulundu. Bunlardan en önemlilerinden biri Verhniy Saltov bölgesinde Donets'in sol kıyısında Netailovsky çukur mezarlığıdır. Netailovsky çukur mezarlarındaki cenaze törenlerinin Verhniy Saltov yer altı mezarlarından etkilendiği gözüküyor. Burda derin dörtgen çukurlarda gömüler Saltov katakomb mezarlığında bulunanlara benzer eşyalar ile beraber gömüldüler. Büyük derin mezar çukurlarında (dromoslar gibi), gömülenlerin kemiklerinin ritüel olarak karışması, onlarla nispeten çok sayıda şeyin, seramiklerin, hayvan

⁴³² Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.529; Magomedov, **Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arheologičeskikh**, s. 61.

⁴³³ Yukarıda Yunan tarih yazarı Herodot'un "İskitler'de toplumun ileri gelenlerinin cenazelerinin Dinyeper nehri boyunca gidilebilecek en son noktaya götürülüp burda höyüklerin altına gömüldüklerini" ifade ettiğini belirtmiştik.

⁴³⁴ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 80.

kemiklerinin gömülmesiyle ayırt edilirler.⁴³⁵ Yine bir başka önemli çukur mezarlık Orta Donets’de sol kıyıda Chernetskoye Gölü bölgesinde bulunan ve ismini yakınındaki Kazak Çiftliği Zlivka’dan alan Zlivka mezarlığıdır. Zlivka mezarlığı Rus arkeolog V.A. Gorodtsov tarafından kazıldı. Burda dev bir brakisefal çukur mezarlık ortaya çıkarıldı. Mezarlar standard sığ dikdörtgen veya oval çukurlardı. Gömüler sırt üstü uzanmış ve başları batıya dönük olarak yatırılmışlardı. Bu mezarlardan bir kısmı özel olarak incelendi. Burdaki mezar envanteri Saltovsky mezarlarındaki gömü envanteri ile karşılaştırıldığında aynı kültürü Saltovo-Mayatsk kültürünü temsil ettiği tespit edildi.⁴³⁶ Zlivka mezarlarındaki gömülerin brakisefal olduğu görüldü. Burda katakomb mezarların aksine eşyalar çok mütevazidir. Nadiren bir iki seramik kap ve hayvan kemiklerinden oluşur. Mezarlarda silah bulunmaz. Bulunan 37 mezardan sadece 2 tanesinde ok bulundu. “Nataliovsky ve Zlivka’da yaşayan insanlar aynı etnik kökene hatta aynı kabileye mensuptu. Aradaki fark Saltov’da zengin bir kentsel nüfus yaşarken Zlivka’da fakir bir kırsal nüfus yaşadı” tespiti yapıldı.⁴³⁷

Donets’in aşağısında ve kolları boyunca, Don havzasında ve Azak bölgesinde Saltovo-Mayatsk kültürünün düzinelerce çukur mezarlığı ve bireysel çukur mezarlar ortaya çıkarıldı. Mayatsk ve Dimitriovsky gibi katakomb mezarları ile ünlü yerleşim bölgelerinde de çukur mezarlar bulundu. Bu mezarlar genel olarak Zlivka mezarlığındaki çukur mezarlar ile aynı özelliklere sahiptir. Kafa yapıları “Orta Asya, Yakın Doğu ve Mongoloid yapının karışımı özel bir brakisefal yapı” olarak tanımlanır. Mezarlar tekli gömü şeklindedir. Erkekler çukur mezarlarda sırt üstü gerilmiş vaziyette yatarken kadınlar bir yanlarına kıvrılmış olarak bulundu. Bazen çukur mezarlarda eşyasız gömüler yanlarında hiçbirşey olmadan yuvarlak veya oval basit çukurlara gömüldükleri görüldü. Bazı mezarlarda ise erkeklerin sadece bireysel silahları ve kadınların küpeleri, yüzükleri, bilezikleri

⁴³⁵ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.71; Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 27; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.95.

⁴³⁶ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur” ,s.70-71;Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.91-95;Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 65-66.

⁴³⁷ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 65.

ile güneş kültünü temsil eden muskalar bulundu. Fakat özellikle silahlar katakomb mezarlardaki gibi gösterişli olmaktan çok uzaktı. Saltov'daki Nataliovsky çukur mezarlığında at koşum takımları, kemerler ve çeşitli silahlar ile karşılaşmıştır. Fakat bu bir istisnadır. Genel olarak bozkır havzasındaki çukur mezarlar silahtsızdır. Bazı mezarlarda ritüel yıkma ile karşılaşıldı. Kemikler bir yığın halinde yığılmıştı veya mezarın dibine dağınık bir şekilde dağıtılmıştı.⁴³⁸ Sarkel'de gömülerin yönlendirilmesi kararsızdır; farklı yönler çevrilir. Fakat genelde çukur mezarlarda gömülerin kafasının İdil ve Tuna boyundaki Bulgar mezarları gibi batıya yönlendiği gözükür. Bazı çukur mezarlarda mutfak kapları, cilalı sofralar takımları, testiler ve farklı türde Saltovo-Mayatsk seramikleri ile karşılaşıldı. Bu kapların içinde mutlaka yemek kalıntıları bulundu. Bazı çukur mezarlarda ise sadece at veya çeşitli hayvanların kemiklerinin gömülü olduğu görüldü; insan gömüsüne rastlanmadı.⁴³⁹

V.S. Aksenov “son dönemde Saltov-Mayatsk orman-bozkır bölgesinde Harkov-Belgorod ekseninde yapılan çalışmalar sonucunda 13 adet çukur mezarlık bulunduğunu böylece orman-bozkır bölgesindeki çukur mezarlıkların sayısının artık katakomb mezarlıklardan fazla olduğunu” belirtir. Aksenov çukur mezarlarla ilgili olarak şu şekilde devam eder: “Bu mezarlar farklı şekillerde incelendi. Bazısında sadece birkaç mezar kompleksi kazılırken diğerlerinde yarım binden fazla mezar kazıldı. Örneğin Natailovsky nekropolünde bugüne kadar 525 mezar keşfedildi. Volokonovsky⁴⁴⁰ ve Mandrovsky mezarlıklarının en kapsamlı şekilde araştırıldığı kabul edilir, bunların bazıları antropojenik aktivite(insan etkisi) sonucu yok olmuştur ve geri kalan kısımlar sonuna kadar kazılmıştır. Aynı zamanda, şu anda bilinen nekropollerin en büyüğü olan Netailovsky ve Rzhevsky sadece kısmen incelenmiştir. Araştırmacılar, mezarların içindeki yapılara ve gömmelerde kap kullanma geleneklerine göre anıtları iki gruba ayırma eğilimindedir. Bunlardan ilki, çeşitli tasarımlarda ahşap tabutların kullanıldığı

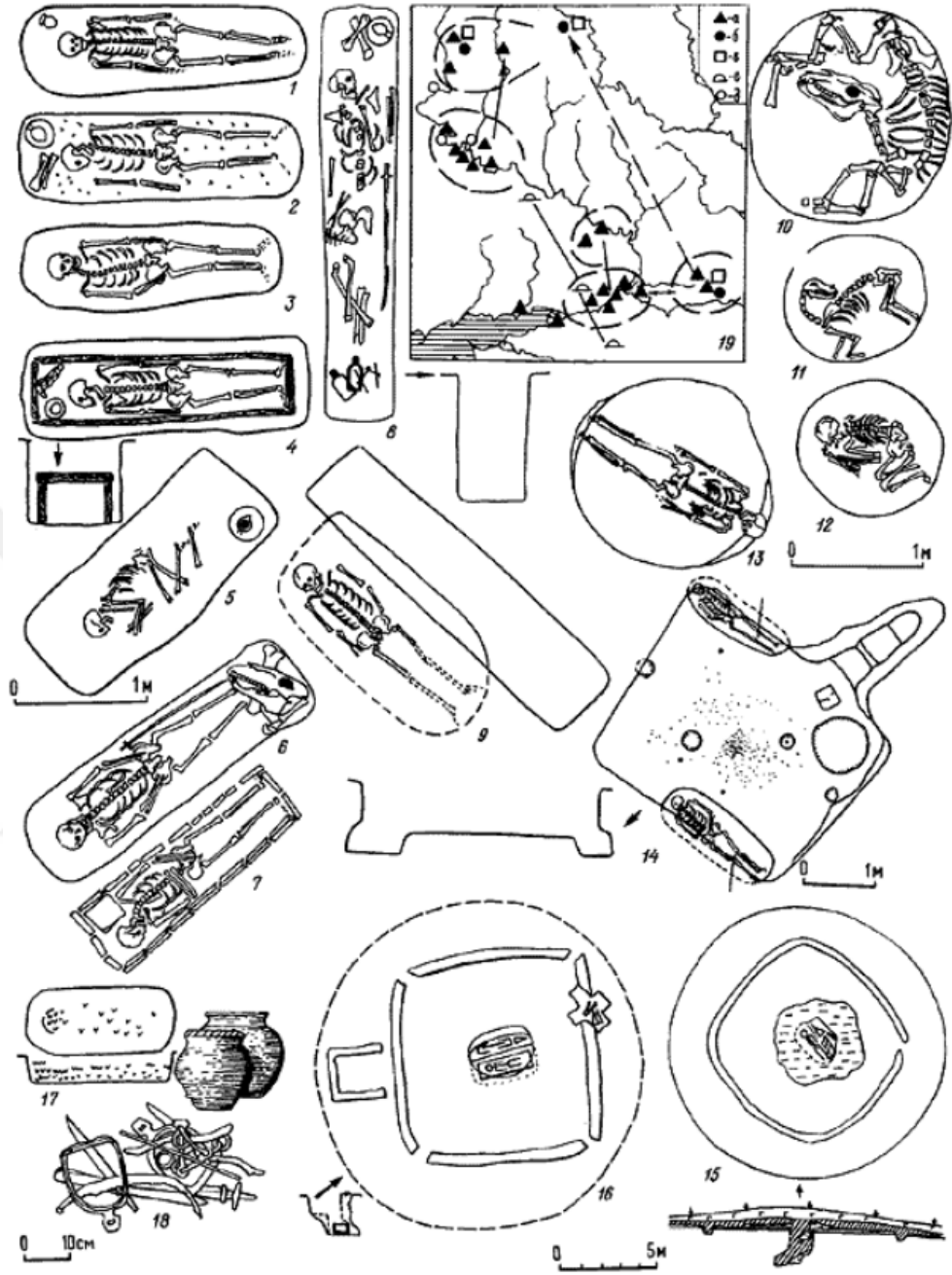
⁴³⁸ Pletneva, *Ot Kočeviy k Gorodam*, s.95.

⁴³⁹ Pletneva, *Očerki Hazarskoy Arheologii*, s.74-75.

⁴⁴⁰ Volokonovsky ve Rzhevsky bugün Rusya Federasyonu Belgorod bölgesinde bulunur. Volokonovsky Yutanovsky Kale Yerleşimi'ne yakın bir noktadadır. Mandrovsky bugün Rusya Federasyonu'nun Voronej Oblastı'nda bulunur.

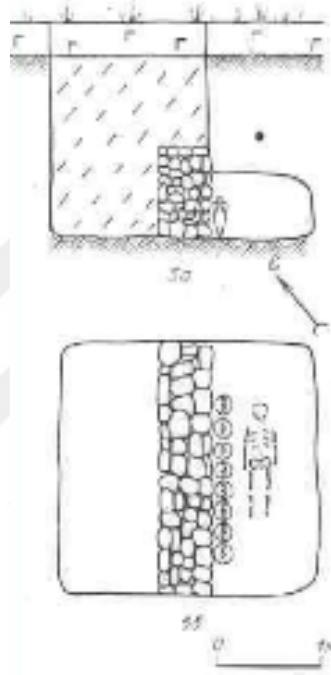
mezarlarda Volokonovsky, Rzhevsky, Netailovsky, Krasnodorsk nekropollerini içerir ve yemekler gömülere esas olarak hem başlarda hem de ayaklarda bulunan sofra kaplarıyla temsil edilir. Aynı zamanda, bu mezarlık grubu için, tüm bir atın karkası, derisi (kafatası ve bacak kemikleri) veya at ekipmanı parçaları olan insanların gömülmesine eşlik etmesi de tipikti. Araştırmacılar, ikinci grup anıtlara Mandrovskiy, Utinovskiy, Tishanskaya mezarlıklarını dahil ediyor. Bu gruba ait mezarlarda ahşap tabut yoktur ve mezarlara her zaman ölülerin başlarının arkasına yerleştirilen görünümündeki mutfak kapları hakimdir. Araştırmacılar, ikinci grup nekropollerin oluşumunu Orta Donets bölgesinin bozkır nüfusu, yani Proto-Bulgarlar ile ilişkilendirme eğilimindedir. İlk grubun sitelerinin cenaze töreninin özellikleri yani, tüm at karkaslarının veya gömülü insanların ayaklarındaki parçalarının varlığı bu popülasyonun köklerini İdil'in (Türk-Ugric) nüfusu ile ilişkilendirmemizi sağlıyor.”⁴⁴¹

⁴⁴¹ Aksenov, a.g.m., s. 4-7.

Resim 3.11: 1-8 : Çeşitli Çukur Mezar Türleri; 9 - Yan Çukur Gömme; 10-11 - Yuvarlak Çukurlardaki Hayvan Mezarları; 12-13 : Yuvarlak Çukurlara İnsan Gömüleri; 14 - Terk Edilmiş Bir Meskende İnsan Gömüleri (Sarkel); 15-Maniç Bozkırındaki Kurgan Altına Gömülme; 16 - Novoçerkassi Yakınlarındaki Kurgan Altına Gömülme; 17 - Novopokrovski Mezarlığında Ölü Yakma; 18 - Novopokrovski Mezarlığından Bir Binicinin Silahları ve Seramiklerinin Açılımı; 19 — Çeşitli Tipteki Çukur Mezarların Haritası: a — Dikdörtgen çukurlarda; b – Yuvarlak çukurlarda; c-Konut içlerinde ; d -Kurgan altı ; e – Kremasyonlar- S.A. Pletneva, “Vostočnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,159.

Çukur mezarların bir çeşidi nişli (yan çukur) mezarlardır. Uzun bir ana çukurun yanında bir cep çukur bulunur. Bu cep çukura ölü yerleştirilir. Bazi durumlarda ise ölü ana çukura yerleştirilir fakat cep çukurda çeşitli eşyalar ve envanter bulunur. Bu tür mezarlara Dimitrievski’de, Sarkel’de, Mayatsk’da rastlanıldı.⁴⁴²

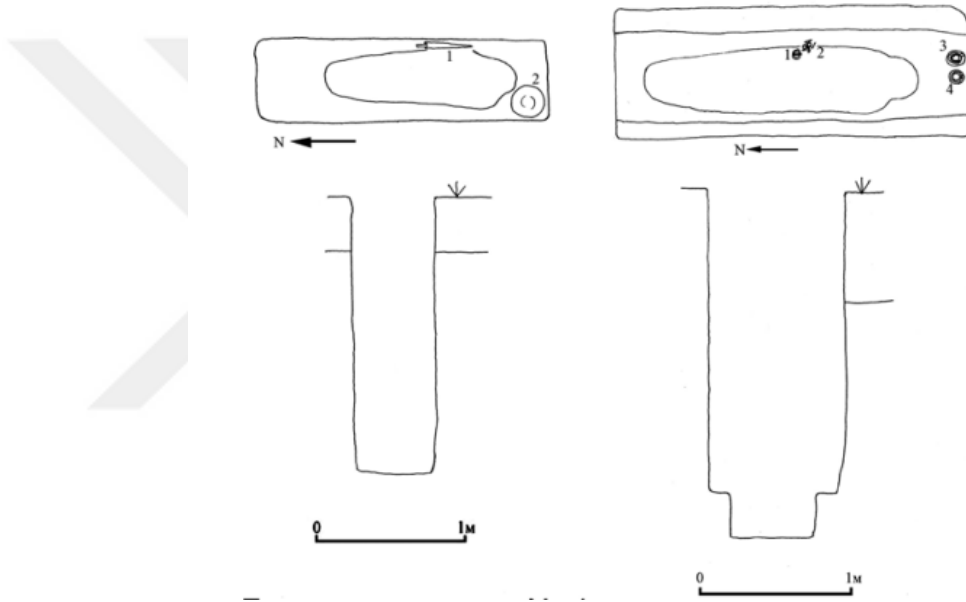
Resim 3.12. : Nişli Mezarda Çukurun Yanında Ayrı Bir Bölme Oluşturulur ve Gömü Bu Bölmeye Yerleştirilir. Daha Sonra Niş Bölme ve Çukurun Arası Kapatılır ve Çukur Doldurulur. Saltovo-Mayatsk Kültüründe Bu Tür Nişli Mezarlara Oldukça Sık Rastlanır-<https://arheologija.ru/raskopki-drevnih-pogrebeniy/>.

3.4.3. Kurganlı Çukur Mezarlar

Bugünkü Rusya Federasyonu’nun Rostov Oblastı’na bağlı Novocherkassky şehri yakınlarında (Aşağı Don bölgesi) rastlanıldı. Mezar höyüğü altında gömünün karşısında basamağı olan bir mezar vardı. Bir atın iskeleti başı doğuya gelecek şekilde gömünün yanında bir basamağın üzerinde yatıyordu. Çukurda başı batıya dönük gömü bir tabut içinde bulundu. Mezar silahlar, mücevherler, seramikler

⁴⁴² Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.96-97; Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur” ,s.71.

gibi zengin bir envanter ile donatılmıştı. Ayrıca mezarda VIII. yüzyılın ortalarından kalma altın bir sikke bulundu. Höyüğün çevresi boyunca 11,5 × 12 metre planlı kenarlara sahip bir kare oluşturan bir hendek, batı tarafında, ona bitişik, sadece bir hendek kalmış olan dikdörtgen bir uzantı. Yapıyı doğudan kesen haç biçimli bir delikte, başka bir atın çeneleri ve bacakları bulunmuştur. Aşağı Don havzasında, höyüğün altında kare bir hendekle birkaç benzer mezar bulunmuş ve kazılmıştır İçlerinde bazen omuzlu veya nişli (cepli) çukur mezarlar bulundu.⁴⁴³

Resim 3.13. : Solda Basit Çukur Mezar Sağda Omuzlu Mezar. Omuzlu Mezarda Mezar Çukuru Belirli Bir Mesafeden Sonra Daraltılır ve Bazen Bu Daraltma Yerinde Mezarın Üstü Taş veya Tahta Bir Blokla Kapatılır- <https://arheologija.ru/raskopki-drevnih-pogrebeniy/>.

3.4.4.Kremasyon Mezarlar (Ölü Yakma)

Saltovo-Mayatsk kültürünün bir diğer gömü çeşidi kremasyonlu (ölü yakma) mezarlardır. Üst Donets havzasında ve onun batısında Dinyeper'e kadar kremasyonlu gömü buluntuları bilinmektedir. Bir grup kremasyon bir Saltovo-Mayatsk çömleği içinde bulunur. Bu mezarlar Dmitrievski ve Sukhaya Gomolsha

⁴⁴³ Pletneva, **a.g.m.**, s.71;

yerleşimleri civarında bulundu.⁴⁴⁴ İkinci grup kremasyonlar ise çömlüksüzdür. Uda Nehri'nin sol kıyısında Novo-Pokrovsky köyü yakınlarında bir oluk şeklindeki hendekte 20'den fazla höyüksüz ve kavanozsuz gömü bulundu. Çukurlardaki yanık kemikler, kafatası kemikleri çukurun batı ucunda, bacak kemikleri ise doğu ucunda olacak şekilde doldurulmuştu. Mezarlarda iki kılıç, boncuklar, tokalar da bulundu.⁴⁴⁵ Sukhaya Gomolsha yerleşimi yakınındaki mezarda bir dizi silah, bir koşum takımı, zincirli bir demir kazandan oluşan mezarlar bulundu. Orman-bozkır bölgesinde en kapsamlı şekilde incelenen ve yayınlanan kremasyon mezar anıtı, 312 kremasyon gömü ve 17 anıt kompleksi içeren Sukhaya Gomolsha köyü yakınlarındaki mezarlıktı.⁴⁴⁶ İnsan gömüsü yoktu. Bulunan emtialar Saltovo-Mayatsk kültürünü yansıtiyordu. Bilimadamları ölü yakma ritüelini Saltovo-Mayatsk kültürünü oluşturan nüfus ile bağdaştıramasalar da bulgular onların Hazar Kağanlığı'nın bir parçası olan Türkçe konuşan insanlara ait olduğunu ortaya koyuyor.⁴⁴⁷ Peçenekler daha önce belirttiğimiz gibi IX. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde görüldüler ve Arap kaynakları Peçenekler'de ölü yakma geleneğinin yaygın olarak kullanıldığı belirtir.⁴⁴⁸

V.S. Aksenov “*son dönem yapılan kazı çalışmaları sonucunda Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır kesiminde daha önce bilinenden çok daha fazla kremasyon mezarla karşılaştığını ve mezar envanterinin bu mezarları yaratan göçmen grupların Seversky Donets havzasına Nataliovsky çukur mezarlığının yaratıcıları ile aynı yıllarda yani VIII. Yüzyılın ilk yarısında geldiklerini gösterdiğini*” belirtir. Mezarlardan çıkarılan Bizans sikkeleri ve kemer takımları bu tarihlenmeyi mümkün kılmıştır.⁴⁴⁹ Aksenov “*başlangıçta ölü yakma ayini temsilcilerinin Donetsk-Oskol havzası boyunca ilerleyip bu bölgelerde hakimiyet*

⁴⁴⁴ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.71;

⁴⁴⁵ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.100.

⁴⁴⁶ Aksenov, **a.g.m.**, s. 4-7.

⁴⁴⁷ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.71

⁴⁴⁸ Şeşen, **a.g.e.**, s. 200.

⁴⁴⁹ V.S. Aksenov, “Nositeli Krematsionnogo Obryada i Etnokulturnaya Obstanovka v Saltovskom - Lesostepnom Podontsovye (vtor. pol. VIII – nach. IX vv.)”, *V. K. Mikheyev Uchni ta Poslidovnyki do 80-richchya z Dnya Narodzhennya*, Harkivskiy Natsionalny Pedahohichnyy Universitet, Harkiv 2017, s.6-7.

kurduklarını daha sonra sağ kıyıya da taşınarak Seversky Donets boyunca geçitlere hakim olduklarını, mezar envanterlerinin bu grubun Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'dan yani Hazarların ilk çıkış noktasından geldiklerini gösterdiğini ” belirtir.⁴⁵⁰

3.4.5. Taş Kript Mezarlar

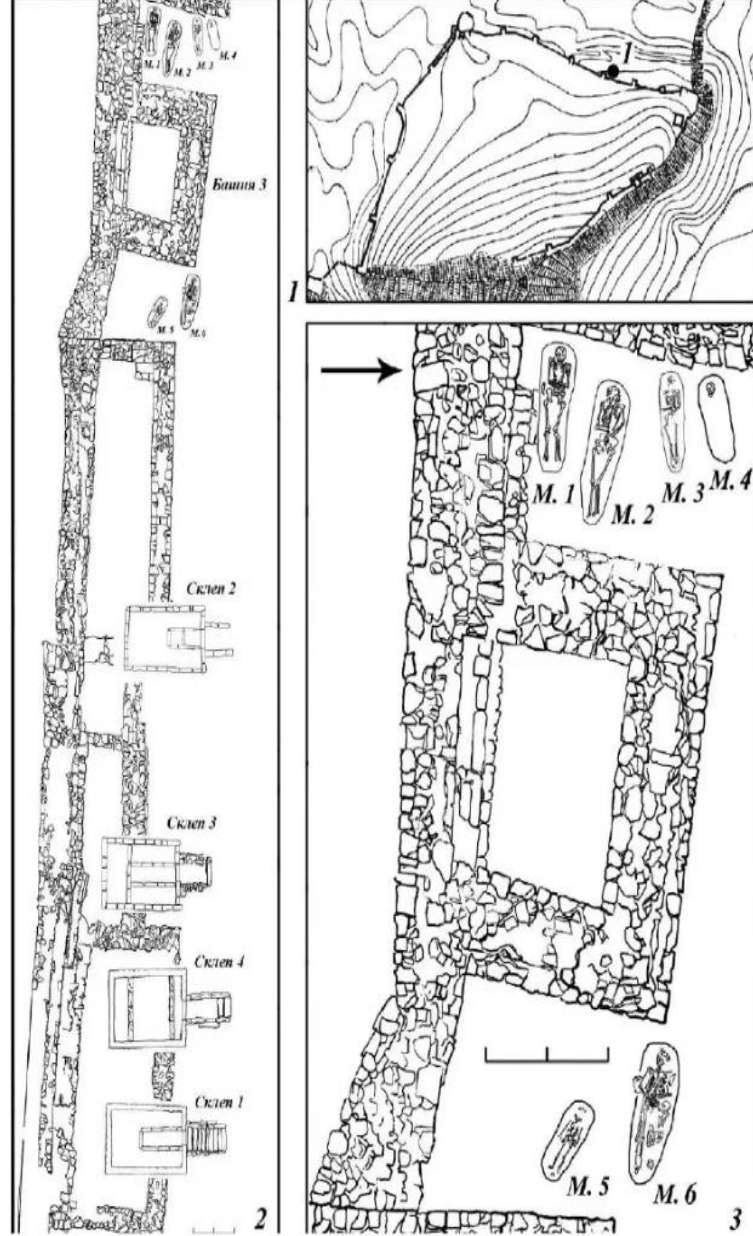
Dağıstan'da M.G. Magomedov tarafından yapılan erken Hazar dönemi arkeolojik çalışmalarında %75 katakomb mezar yapısına rağmen sadece 1% oranında taş kript mezarlar ile karşılaşıldığı belirtilir.⁴⁵¹ Orta Kafkasya'da ise VIII. yüzyıla kadar tarihlenen ve Alanlar'a atfedilen taş kript mezarlar en çok görülen mezar tipidir. S.A. Pletneva bu mezarları şu şekilde tanımlar: ” *Duvarları yatay taş sıralarından yığılmış yeraltı taş mezarlarını hem de taş levhalardan oluşan levha mezarları içeren taş kutular yerel mezar yapılarının orijinal formlarıdır.*”⁴⁵² Bu erken dönem mezarların haricinde taş kript mezarlar Saltovo-Mayatsk kültüründe Kırım çevresinde bulundu. 2019 yılında yayınlanan bir makale Kırım'da Hazarlar'ın en önemli yerleşim bölgelerinden biri olan Sugdeya'da VIII. yüzyıl üçüncü çeyrek Saltovo-Mayatsk kültürüne ait son dönem bir arkeolojik çalışmayı yansıtır. Sugdeya'da kültüre ait izler taşıyan bir nekropolde bir dizi sıralanmış taş kript mezarın etrafında yine Saltov kültürüne ait çukur mezarlar bulundu. Taş kript mezarların hepsi aynı tipte, basamaklı, dramoslu, mezar odaları dikdörtgen planlıydı. Mezar odalarında farklı zamanlara ait gömüler bulundu. İlk dönem gömülerin başları güneye bakarken sonraki döneme tarihlenen gömülerin başları batıya bakacak şekilde düzenlenmiş ayrıca eski Türk kadim inancını yansıtan at ve koç kafatasları ve hayvan kemiklerinin yanısıra belirgin Hristiyan özellikler bulundu. Arkeologlar bu mezarları VIII-IX. yüzyıllara tarihlendirirken mezarların XI. Yüzyıla kadar kullanıldığını ve “aktif olarak

⁴⁵⁰ Aksenov, a.g.m, s.7-8.

⁴⁵¹ Magomedov, **Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh**, s.66.

⁴⁵² Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.89.

Hristiyanlığı kabul eden Saltov-Mayatsk dönemi Sugdea'sının asil Proto-Bulgar nüfusu için inşa edildiklerini” belirtirler.⁴⁵³

Resim 3.14. :Sugdeya Saltovo-Mayatsk Nekropolü- V.V. Mayko, A.V. Dzhanov, V.D. Gukin, “Nekropol Saltovo-Mayatskogo Vremenina Uchastke Kurtin X-XI Sudakskoy Kreposti”, *Istoriya i Arheologiya Krıma*, Vıp X, Simferopol 2019.

⁴⁵³ V.V. Mayko, A.V. Dzhanov, V.D. Gukin, **a.g.m.**, s.249-264.

3.5. Saltovo-Mayatsk Kültürü Seramikleri

Seramikler bir kültürü tanımak için en kalıcı ve karakteristik arkeolojik malzemelerdir. Nufusun karmaşık tarihsel süreçte etnik bileşimi ve ekonomik yapısı hakkında nesnel bir veri kaynağı olarak hizmet ederler. Saltovo-Mayatsk kültürünün yerleşim bölgelerinde en çok bulunan nesnelerden biridir ve formlarının zenginliği ve etkileyiciliği ile ayırt edilirler.

G.E. Afanasyev Saltovo-Mayatsk seramiklerinin oluşumu ile ilgili süreç ile ilgili görüşleri şu şekilde özetler: *“XX yüzyılın ikinci yarısında Saltov-Mayak kültürünün taşıyıcıları arasında seramik geleneğinin kökenlerini açıklayan dört versiyon yaygınlaştı. N.Y. Merpert ve B.A. Shramko Saltov-Mayak kültürünün Sarmatya-Alan temelinde ortaya çıktığına inanıyorlardı ve kanıt olarak Saltov çömleklerinin formlarının geç Sarmat kapları arasında aranması gerektiğine dikkat çektiler. İkinci görüş S.A. Pletneva'ya ait. Mutfak kaplarının Türk halklarının çanak çömlek geleneğini işaret ettiğine inanır. Üçüncüsü E.A. Fedorov, G.S. Fedorov ve M.G. Magomedov'unkidir. Görüşleri, nüfusu erken Hazarların etnogenetik olarak bağlı olduğu Barsilia ülkesinin Kuzey Dağıstan'da bulunduğu varsayımına dayanıyordu. Yazarlar, bu bölgenin seramik komplekslerinin ve Saltov-Mayak kültürünün morfolojik ve teknolojik ortaklığına dikkat çekti. A.V. Gadlo ise VII-IX. yüzyıllarda Saltov seramik kompleksinin Orta Kafkasya'da Bulgaro-Hazarların ilerlemesi sonucu yayıldığına ve Hazar ile Alania arasındaki sınırın Kuma Nehri boyunca geçtiğine inanıyordu.”*⁴⁵⁴

G.E. Afanasyev'in özetlediği bilim adamları arasındaki görüş farkları aslında herhalde onların Sarmat, Alan, Hazar ve Bulgar etnosları arasındaki bağlantıyı kuramamış olmasından kaynaklanıyordu. Bununla beraber biz bu etnoslar arasındaki bağlantıyı yukarda Hazar ve Alanlar'ın etnik kökenleri bahsinde yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak anlatmıştık.

Saltovo-Mayatsk kültürünün seramiklerini modern teknolojik araçlarla inceleyen ve analiz eden E.V. Sukhanov çalışmalarının sonuçlarını şu şekilde

⁴⁵⁴ G.E. Afanasyev, «Kukhonnaya Posuda Saltovo-Mayatsk Kültürü- Etnomarkirusçi Priznak?», *Rossiskaya Arheologiya*, Institut Arkheologii RAN Moskva 2013, № 3, s. 13–25.

açıklar: “Analizin amacı şu sorunun cevabını bulmaktır: mutfak eşyaları yapma geleneklerinin yeraltı mezarlığı ve çukur ayinlerinin taşıyıcıları arasında farklılık gösterip göstermediği ve bu tür mutfak eşyalarının Saltovo-Mayatsk kültürünün belirli bir nüfusunun etnik bir işareti olup olmadığı.... Kap biçimleri, çanak çömlekçilikte hem çömlek üreticilerinin hem de tüketicilerin geleneklerini yansıtan dış kültürün bir bileşenidir..... Çanak çömlek biçimlerini tarihsel ve kültürel yaklaşım açısından incelemenin modern yöntemleri, en az üç düzeyde analizi içerir. Bunlar: I. Formların genel orantılılığının bir analizi, yani teknenin yükseklik oranı ve maksimum çapı. II. Fonksiyonel parçaların bileşiminde form gruplarının elde edilmesini sağlayan damarların veya yapıların doğal yapılarının analizi. Her bir geminin tasarımı üç ila yedi fonksiyonel parça içerebilir: dudak, yanak, boyun, omuz, önkol, gövde , gövde tabanı. III. Ve oluşum veya gelişme analizi. Bu parametre iki gösterge ile değerlendirilir: genel orantılılık (parçanın yüksekliğinin taban çaplarının toplamına oranı) ve iskeletin yan çizgisinin eğim açısı. Bu çalışma sonucunda kültürün mutfak kaplarında iki farklı şekillendirme geleneği bulunmasına rağmen her iki geleneğin de hem çukur hem de katakomb mezarlarda bulunduğu tespit edildi. Bu sonuca göre kültürün mutfak seramikleri belli bir nüfus grubunun (Alan veya Bulgar) etnik belirteci olamayacağını gösteriyor.”⁴⁵⁵ Görüldüğü gibi modern teknolojik çalışmalar kültürün Alan nüfusuna ait olduğu iddia edilen katakomb mezarlar ile Bulgar nüfusuna ait olduğu iddia edilen çukur mezarlarda aynı tür mutfak seramiklerinin kullanıldığını gösteriyor.

Saltovo-Mayatsk seramikleri kullanılış amaçlarına göre ve üretim yöntemlerine göre çeşitlidirler.

3.5.1.Mutfak Seramikleri

Saltovo-Mayatsk kültürü mutfak seramikleri genellikle kulpsuzdur. Genel olarak renkleri kırık siyah veya gridir. Yapılış türlerine göre üçe ayrılabilir. Bunlar:

⁴⁵⁵ E.V. Sukhanov, “Do Dyskusiyyi Shodo Etnichnıy Markeriv u Keramitsi Saltovo-Mayatsk Kulturi”, Mikheyevski Çıtaniya, Vip 2, Harkiv- Maydan 2021, s.92-105.

1)Çömlekçi çarkı olmadan yapılan, sıva olarak adlandırılan elde kalıplama sistemi.

2)Dairesel, bir çömlekçi çarkında yapılan mutfak seramikleri.

3)Ezilmiş şamot (ezilmiş çim) ve kaba hamurdan bir el çarkında yapılmış.⁴⁵⁶

3.5.1.1. Kalıplanmış Mutfak Seramikleri _ Çömlekçi Çarkı Olmadan

Kalıplanmış mutfak seramiklerinin büyük çoğunluğu aynı tiptedir. Bu seramik türüne Saltovo-Mayatsk kültürünün toprakları boyunca rastlanılır. Kalıplanmış seramikler yumurta gövdeli, düz tabanlı ve oldukça kalın duvarlıdır. Genellikle ağız kenarı boyunca bir çentik veya oyuk bulunur. Gövde üzerinde oyulmuş tamga desenine rastlanır. Bu seramikler kıyılmış ot katkılı kil hamurun kalıplanması ve daha sonra fırınlanması ile üretilir. Bütün topraklar boyunca seramiğin ağız, gövde kısımlarının oranları kararlı olduğundan bu seramiklerin küçük bir parçası bulunsa dahi Saltovo-Mayatsk seramik kültürüne dahil oldukları anlaşılabılır. Renkleri sarı-gri, kırık-siyah veya koyu-gridir. Kalıplanmış seramikleri Sarmatlar, Avarlar ve Hazar sonrasında Peçenek ve Kumanlar kullandılar fakat Saltovo- Mayatsk seramiklerini ayıran en önemli detay kültüre özgü belli kalıp ölçü oranlarıdır ve bu kalıp oranları şaşırtıcı bir şekilde kültürün yayıldığı bütün topraklarda aynıdır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.103.

⁴⁵⁷ Pletneva, **a.g.e.**, s.104.

Resim 3.15. : Saltovo-Mayatsk Kültürü Kalıplanmış Mutfak Seramiği. Rostov Bölgesi. Ermitaj. (Kişisel Albüm).

3.5.1.2. Bir Çömlekçi Çarkında Yapılmış Dairesel Çömlekler

Saltovo-Mayatsk kültür kuşağında İdil'den Tuna'ya kadar bozkır anıtlarında en karakteristik ve yaygın buluntu grubunu oluşturan çömleklerdir. Küresel veya ovaldirlir. Küçük bir derinliğe ve hafif eğilmiş bir ağız kenarına sahiptirler. Bazen ağızları güçlü bir şekilde bükülmüş (45 derece) olabilir. Bu kapların süslemesi yatay doğrusal, doğrusal dalgalı ve sürekli. Bu doğrusal süsleme üç ila yedi diştten oluşan bir tarak ile uygulandı. Çömlekçi çarkı izleri ve kenar boyunca alçak bir çerçevenin oluştuğu dipler bunların el yapımı bir çömlekçi çarkında yapıldığını gösterir. Bununla beraber Herson ve Tamatarkan'da bölgelerinde ipile kesilmiş dipler bir ayak çemberi çarkında yapıldıklarının göstergesidir.⁴⁵⁸ Don bölgesinde genelde kuvars nehir kumu, Kırım ve Azak bölgesinde ezilmiş beyaz kabuk katkılı deniz kumu kullanıldı ve bu katkı yüzeyde

⁴⁵⁸ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.106.

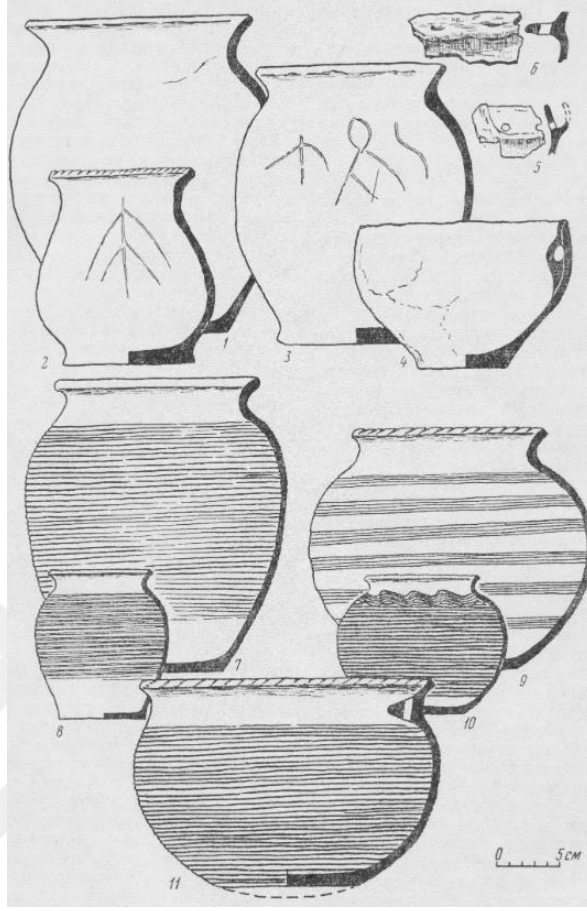
açıkça görülebildi. Bu nedenle nehir kaplarında kum taneleri ve deniz kenarında üretilenlerde beyaz kabuk plakalar yüzeyde açık bir şekilde parlar. Bölgesel bu tür değişikliklere rağmen bu kapları üreten Saltovo-Mayatsk kültürünün farklı alanlarındaki atölyelerin birbirleriyle bir şekilde bağlantılı oldukları anlaşıyor.⁴⁵⁹ Seramiklerin üretiminde aynı hammadde, gövde şeklinde aynı oranlar ve aynı süsleme teknikleri kullanılmıştır. Bu durum bu çömleklerin erkek zanaatkarların çalıştığı kentsel tipteki atölyelerde seri olarak üretildiklerini gösteriyor. Kadınların çömlek üretiminden böyle bir sisteme geçiş gelişmiş sınıf ilişkileri olan bir toplumun özelliği ve ekonomik gelişmişliğin göstergesidir. Renkleri koyu gri veya siyahdır; ender olarak sarı veya parlak turuncu da olabilir.⁴⁶⁰

Resim 3.16. : Saltovo-Mayatsk Kültürü. Dairesel Çizgili Mutfak Seramiği- Moskova Arkeoloji Enstitüsü. (Kişisel Albüm).

⁴⁵⁹ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.73.

⁴⁶⁰ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.106-107.

Resim 3.17 : Saltovo-Mayak kültürünün Sıva ve Dairesel Mutfak Seramikleri. 1-3 — Taman ve Sarkel'den Kalıplanmış Mutfak Seramikleri 4 — Sarkel'den Kalıplanmış Kazan; 5, 6 -Kulplu Kazan Parçaları; 7 - Karnaukhov'dan Dairesel Kazan; 8 - Zlyvok'tan Dairesel Kazan; 9, 10 — Taman ve Sarkel'in Dairesel Çömlekleri; 11 - Sarkel'de ve Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminde Bulunan Enkaz Üzerindeki Kazanın Yeniden İnşası. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.105.

Resim 3.18. : Saltovo-Mayatsk Kültürü Dairesel Mutfak Seramiği. Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Dairesel çömleklerin yapıldığı atölyelerde IX. Yüzyılın ortalarından itibaren yeni bir çömlek yapımı da gözükmeye başlıyor. Bunlar dairesel çömlekler ile aynı malzemeden, aynı teknik özelliklerde ve aynı oranlarda sadece biraz daha

geniş kazan tipi çömlekler. Bunlar aynı zanaatçıların ellerinden çıktılar. Bu alçak fakat geniş çömlekler içten kulaklara sahiptiler. Bu içten kulaklar büyük ihtimalle ocağın üzerine asmak için bir kayışın veya kancaların içinden geçirildiği iki deliğe sahiptir. IX. Yüzyılda Sarkel'den Tuna Bulgaristan_Pliska'ya kadar yayılan çok geniş bir alanda bulundular. Sarkel tabakalarında bu kazanlara ait çok sayıda parça bulunmuştur. Benzer kazanlar, Aşağı Don bölgesinin bazı yerleşim yerlerinde bilinmektedir. Azak Denizi'nde, özellikle de Phanagoria'da çok sık karşılaşırlar. Orman bozkırlarında nadiren bulunurlar.⁴⁶¹

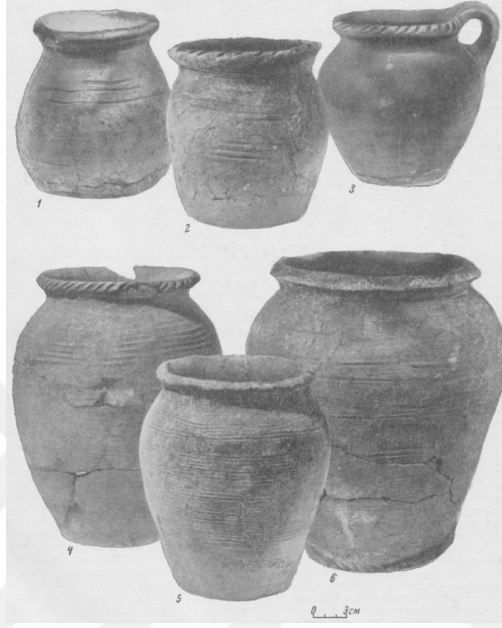
Resim 3.19. : Sarkel'den Kazan- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

3.5.1.3. Ezilmiş Şamot (çim) ve Kaba Hamurdan Bir El Çarkında Yapılmış Çömlekler

Bu kaplar yerleşik bir el çömlekçi çarkında yapılır ve hatta bazıları hareketli bir stand üzerinde elle şekillendirilmişlerdir. Konik bir gövdeye ve dik omuzlara sahiptirler. Küçük oval tabanlıdırlar. Şamot katkılı olduğundan hamur kabadır. Bunlar ikinci gruptakilere göre oldukça büyük kaplardır. Yüzeyleri turuncu siyah, kırıkta ki yüzey (iç kısım) siyahtır. Yüzeyleri doğrusal veya doğrusal olarak kesişen süslemelerle dekore edilmiştir. Bu kapların hamuru çok gevşek ve gözenekli olduğundan ve suyu geçirebildiğinden sıvı depolamak veya yemek pişirmek için kullanıma uygun değillerdi. Büyük ihtimalle kuru gıdaları saklamak için tasarlanan ev yapımı seramiklerdi. İkinci gruptakiler gibi endüstriyel bir

⁴⁶¹ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.108-109.

üretim değillerdi. Bu seramikler yerleşim yerlerinde kullanım çukurlarının dolgusunda bulundular fakat hiçbir zaman mezarlık alanlarında bulunmadılar.⁴⁶²

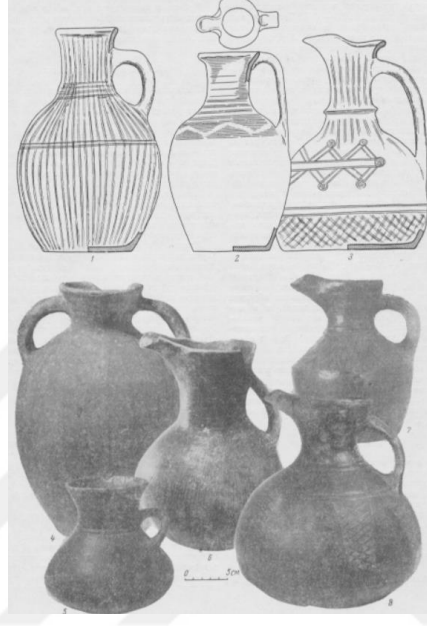
Resim 3.20. :Elde Bir El Çömlekçi Çarkı Üzerinde Üretilen Çömlekler. 1-6 - Dmitrovsky Mezarlığından- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.111.

3.5.2. Masa Seramikleri_ (Sofra Takımları)

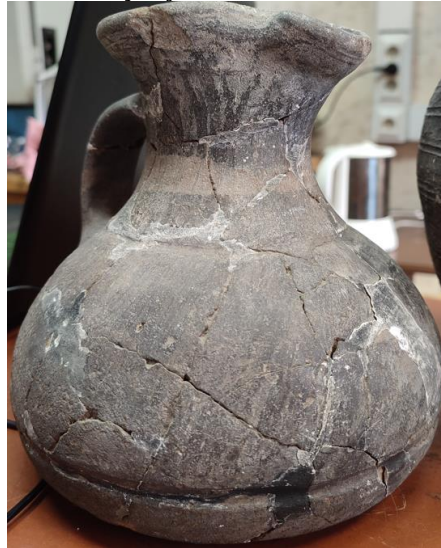
Sofra takımları mutfak seramiklerinden daha güzel ve çeşitlidir. Mutfak seramiklerinin aksine kulpludurlar. Sürahiler, testiler, kupalar, küpler gibi çok farklı çeşitleri olmasına rağmen bütün bu kapları tek bir kültüre Saltovo-Mayatsk kültürüne bağlayan bazı özellikler vardır. Herşeyden önce bu kaplarda kullanılan hamurun bileşimi teknik olarak kültürün bütün bölgelerinde aynıdır. İnce elenmiş ve arındırılmış kum kullanılır ve pişirme özenlidir. İkinci özellik cilalı yüzeyleridir. Sert bir çubuk muhtemelen bir kemik yardımıyla kabın yüzeyine cilalı desenler uygulandı veya bu cilalı şeritler kabın yüzeyini tamamen kapladı. Bu özellik kaba özel bir yanar döner parlaklık ve ihtişam verdi. Üçüncü özellik ise bu kapların belli en-boy oranları, bodurluklarıdır. Yüzeyleri gri ve

⁴⁶² Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur” ,s.73; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.111-112.

siyahdır. Bazen sarı veya parlak turuncu olabilirler. Cilalı sofra takımları Hazarların yazılı kaynaklarda kayıtlı olduğu her yerde bilinmektedir: Kuzey Kafkasya'da, Kırım'da, Azak bölgesinde, Dinyeper ve Don bozkırlarında, İdil ve Tuna Bulgaristan'da.⁴⁶³

Resim 3.21. : Sürahiler. Sarkel'den 1-3; Dmitrovsky mezarlığından 4-8- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.117.

Resim 3.22. : Saltovo-Mayatsk Kültürü. Sofra Takımı. Sürahi- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

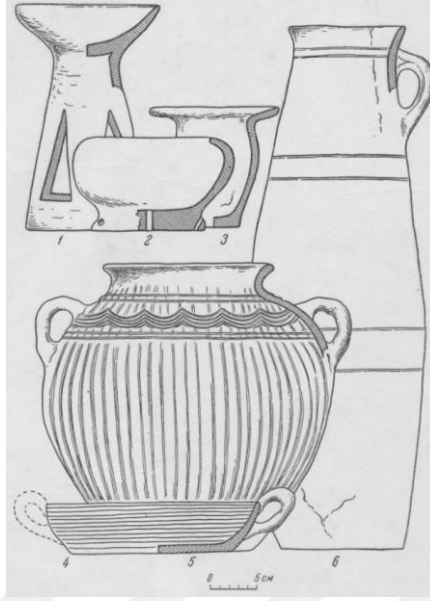
⁴⁶³ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,s.73; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.114-115.

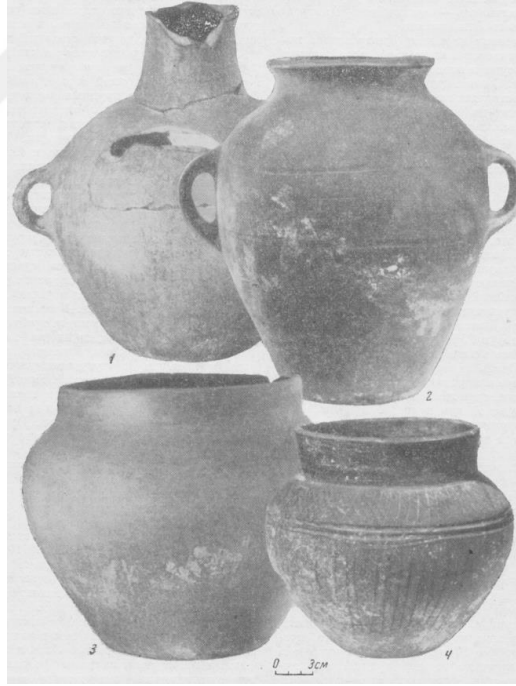
Resim 3.23: Solda, Dmitrovsky mezarlığından Kupalar (1-7), Güveçler (8, 9) ve Çömlekler(10). Sağda Dimitriovskiy Mezarlığından IX. Yüzyıl Kil Kupalar- Solda SA. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.119. Sağda Ermitaj. (Kişisel Albüm).

Resim 3.24. : Sıva ve İthal Seramikler: Kaseler, Saksılar, Amforalar, Sürahiler. Tuğla ve Taşlar Üzerindeki İşaretler. S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**.

Resim 3.25. : Saltov-Mayatsk Çanak Çömlekçiliğinin Çeşitli Türleri (Sarkel'den). 1, 2 - Lambalar; 3 - Çocuk Oturağı; 4 - Tava; 5 — Korchagi; 6 — Yayık fıçısı- Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.120

Resim 3.26.: Çeşitli Saltov-Mayatsk Seramik Türleri (Dmitrovski Mezarlığından).1 — Pithos; 2 — Pithos Sürahi; 3, 4 — Tencere-Korchagi- Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.123.

Saltovo-Mayatask kültürü seramiklerinde özellikle Saltov, Mayatsk, Zlinsky, Pokrovsky, Dimitrioski mezarlıklarında ve Sarkel'de seramiklerin üzerinde çeşitli işaretler, runik yazılar ve tamgalar bulundu. Bu işaretler çok çeşitlidir. Çoğu ateş ve güneşin genel olarak kabul edilen daire, haç, gamalı haç, trident gibi sembolik

tanımlamalarına dayanıyor. Bu işaretler Saltovo-Mayatsk kültürünün uç bölgeleri Tuna, İdil, Bulgaristan, Kuzey Kafkasya'da da yaygındır. Sarkelin işareti klasik bir güneş sembolüdür. Bir daire ve bunun içinde farklı figürler. Çift taraflı bident Seversky Donets'in üst kısımlarında bulundu. Dimitriosvsky, Saltov, Podgorovsky mezarlıklarındaki çömleklerin üzerinde aynı bident işareti bulundu. Fakat farklı işaret veya tamgalara sahip çömleklerin aynı mezarlığa yerleştirildiği de gözüktü. Örneğin Dimitriovskiy mezarlarında bu durumla sıkça karşılaşıldı. Kırım bölgesindeki seramiklerin üzerindeki işaretler diğer bölgelerden farklıydı.⁴⁶⁴

Resim 3.27. : Saltovo-Mayatsk Kültürü'nün Don, Volga ve Tuna Bulgaristan'ında, Kuzey Kafkasya'da Seramik Üzerindeki İşaretler ve Dağılımları., Tamgaların Dağılımı.1- Dmitrovski Mezarlığı (103); 2 -Saltov Mezarlığı (64); 3- Mayatsk Mezarlığı (7); 4- Podgorovski Mezarlığı (158); 5-Pokrovski Mezarlığı (161); 6- Zlivki Mezarlığı (87); 7- Tsimlyansk Yerleşimi (25); 8 -Sarkel (23); 9- Kuzey Kafkasya; 10-Volga Bulgaristan; 11-VIII-IX yüzyılların anıtları. Romanya topraklarında; 12- Kuzeydoğu Bulgaristan- Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.126.

⁴⁶⁴ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.127-128.

3.5.3. Taşıma Kapları

Saltovo-Mayatsk kültürünün taşıma kaplarını amforalar, testiler ve büyük ağır küpler olarak tanımlayabiliriz. Amforalar Roma İmparatorluğu'nun şarap ve sıvı yağ taşımak için kullandığı özel seramik kaplar olmakla beraber Saltovo-Mayatsk topraklarına Kırım'dan içlerinde şarap ve baharatlar gibi malzemeler ile taşınan amforalar VIII. Yüzyıldan itibaren değişikliğe uğrayarak Saltov tipi olarak bilinen özel şekiller aldı. Bunlar küçük, silindirik gövdeli, yuvarlak dipli, alçak boyunlu ve kulpluydu. Bazen gövde dairesel oluklu (yivlidir). Her zaman beyaz bir astar ile kaplanırlar. Bazı amforalar ise düz duvarlı ince çizgisel bölgesel süslemelidir.⁴⁶⁵ Bozkır bölgesinde yoğun olarak bulunmaları Kırım atölyelerinde yapılmış olmalarının yanında Sarkel, Aşağı Don ve Azak bölgesinde yerleşim yerleri yakınlarında yapılmış oldukları ihtimalini kuvvetlendiriyor. Sarkel'de tuğla pişirme fırınları çevresinde çok sayıda amfora parçası bulundu.⁴⁶⁶

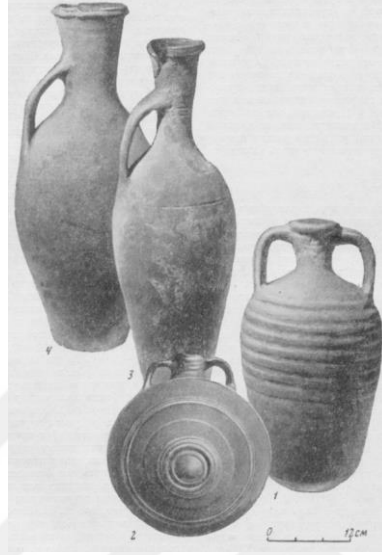
Amforalarla birlikte veya hatta onların yerine kap olarak kullanılan testiler, diğer testi türlerinde benzersiz olan tuhaf bir görünüme sahiptir. Oval ince gövdeli ve yüksek çan ağızlı, uzun boyludurlar. Kulpları düzdür, bir uçta boğazın ortasına, diğer uçta omza bağlanır. Omuzlar boyunca iki sıra doğrusal bir süsleme çizilir. Renkleri tuğla kırmızısı ve kahverengi kırmızıdır. Testilerin içi sıvıların geçirgenliğini azaltmak için reçine gibi siyah bir madde ile kaplanmıştır. Bu testiler Kırım ve Azak kentlerinde IX. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıktılar ve XI. yüzyılın sonunda ise ortadan kayboldular. Amforalara kıyasla kırılganlıkları nedeniyle, çömleklerin üretim yerlerine göre dağılımı çok daha dardır; sadece üretim yerlerinin çevrelerinde var oldular. Bu öncelikle Taman, daha sonra Sarkel ve Aşağı Don'daki birkaç büyük yerleşim yeridir.⁴⁶⁷ Bunlardan başka Kırım'da ve Taman yerleşimlerinde eski çağlardan beri kullanılan pithos adı verilen turuncu küpler yaygındı. Bu tür küpler, Saltovo-Mayatsk kültürünün ana bölgesinin özelliği değildir. Genellikle yerleşim yerlerinde yemekler için hazırlanan cilalı kilden

⁴⁶⁵ Pletneva, **a.g.e.**, s.129; Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur", s.73.

⁴⁶⁶ Pletneva, **a.g.m.**, s.74.

⁴⁶⁷ Pletneva, **a.g.m.**, s.74; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.132-133.

yapılmış küplere rastlanır. Tabanları her zaman geniş olan bu küplerin yüzeyi çeşitli süslemelerle zengin bir şekilde dekore edilmiştir.⁴⁶⁸

Resim 3.28. :Saltovo-Mayatsk Taşıma Seramikleri.1 — Taman'dan Amfora; 2 - Novoçerkassk'tan Bakraç; 3, 4 - Taman'dan Testiler- Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.130.

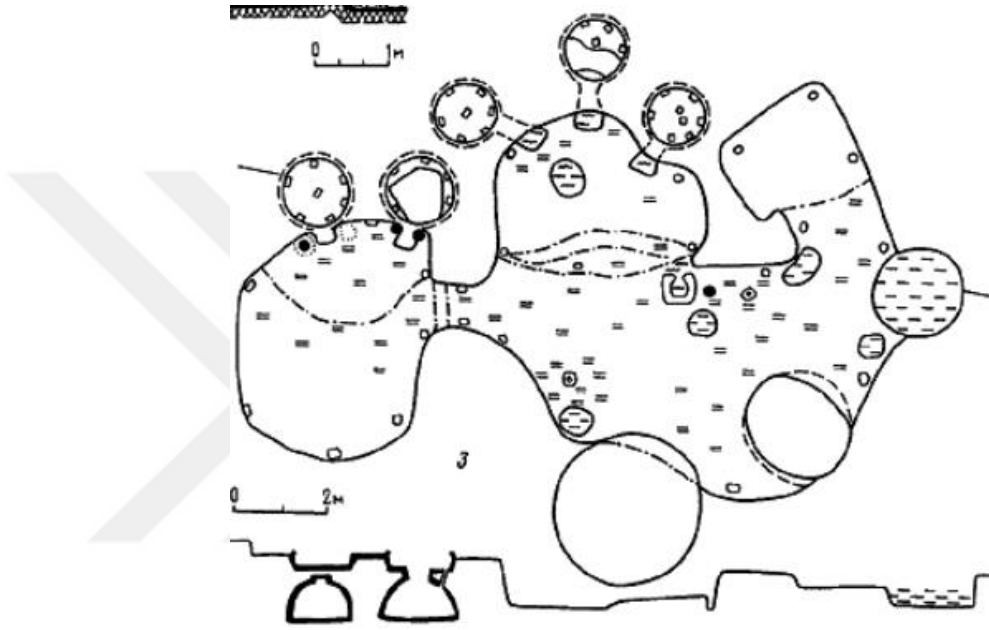

Resim 3.29. : Saltovo-Mayatsk Kültürü Taşıma Seramikleri -Ermitaj (Kişisel Albüm).

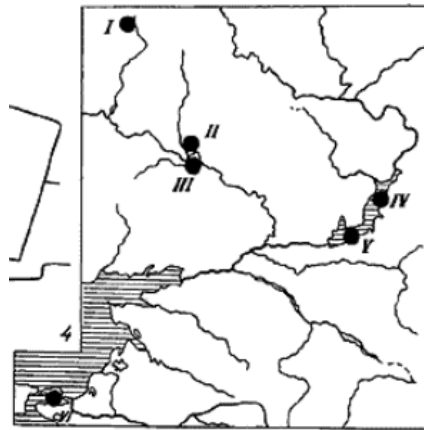
Saltovo-Mayatsk kültürünün farklı yerleşim bölgelerinde hepsi aynı tasarıma sahip olan kültürün taşıyıcıları çanak çömlek atölyeleri biliniyor. Bunlar Alt Don'da (Suvorovskaya ve Sarkel yakınlarındaki yerleşimler), Oskol'da (Yutanovskoye

⁴⁶⁸ Pletneva, “Vostoçnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur” ,s.74.

yerleşimi) ve Orta Donets'te (Gaevka ve Rogalik) çömlek fırınlarıdır. Mayatsk yerleşiminde çok büyük bir seramik üretim kompleksi ortaya çıkarıldı. Hepsi iki odacıklı, alt odada bir fırın, alttan havalandırılmalı bir bölme ile ayrılan üst odada bir pişirme sistemi olan yapılardır. Genellikle bir odaya birkaç fırın inşa edildi, aynı anda çalıştılar. Amforaların, testilerin ve pithosların pişirildiği Kırım'da da fırınlar ve bunlara yakın atölyeler bilinmektedir.⁴⁶⁹

Resim 3.30. :Saltovo-Mayatsk Kültürüne Özgü Bir Çanak Çömlek Atölyesi- : S.A. Pletneva, “Vostoçnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,162.

Resim 3.31: Saltovo-Mayatsk Kültürünün Tespit Edilmiş Bazı Çanak Çömlek Merkezlerinin Dağılımı. I - Volokokovka; II - Podgaevka; III - Rogalik; IV - Suvorovskaya; V - Sarkel; VI – Fanagoria- S.A. Pletneva, “Vostoçnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”,162.

⁴⁶⁹ Pletneva, a.g.m.,s.74.

3.6. Saltovo-Mayatsk Kültürüne Özgü Silahlar, Aletler, Ev Eşyaları

3.6.1.Saltovo-Mayatsk Kültürünün Silahları

Arkeolojik bulgular Saltov-Mayatsk ordusunun tamamının süvari olduğunu kanıtlıyor. Kültürün atlı savaşçılarının kullandıkları hucüm silahlarının başında kılıçlar, kemik plakalı yay, demir zımbalarla korunan kancalı sadakta saklanan oklar, baltalar, mızraklar, hançerler ve kement geliyor. Savunma silahlarının en önemlileri ise demir detaylı deri miğferler ve zincir zırhlardı.⁴⁷⁰

3.6.1.1.Kılıçlar

S.A. Pletneva “VIII-IX. Yüzyıllarda Hazarların en tipik silahının şüphesiz kılıç olduğunu fakat buna rağmen mezarlarda çok nadir olarak kılıçlara rastlandığını; özelliklere Bulgar çukur mezarlarında kılıçların görülmediğini” belirtir.⁴⁷¹ Açılan katakomb mezarların sadece %10-12’sinde kılıç bulundu. Genel olarak kılıçlar diğer silahlar ve süs eşyalarının ve at mezarlarının eşlik ettiği zengin mezarlarda bulundular. Bunun yanında Saltov’da sol kıyıda bulunan zengin envanteri ile tanınan Nataliovsky çukur mezarlarında hiç kılıç bulunamaması kılıç kullanımının Saltov-Mayatsk nüfusunda zenginlikten çok bir gelenek olarak görülmesine neden oluyor. S.A. Pletnova’ya göre “Bulgar mezarlarında hiç kılıç

⁴⁷⁰ Pletneva, **a.g.m.**,s.74.

⁴⁷¹ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.157.

Resim 3.32.: Moskova Devlet Tarih Müzesi. Hazar Atlı Savaşçıları Giysileri. Dmitrievski/Saltov/Boriskov ve Moşeveya Balka Mezarlıklarından Çıkarılan Arkeolojik Envanterden Esinlenilerek Oluşturulmuştur. Moskova Devlet Tarih Müzesi. (Kişisel Albüm).

bulunmamasını Bulgarlar'ın kılıç sahibi olmamasıyla açıklayamayız. Muhtemelen bu çukur mezarların sahiplerinde kılıcı gömmek yerine kendisinden sonra gelene-

bir oğula miras bırkma geleneği ile açıklanabilir.”⁴⁷² Saltovo-Mayatsk kılıçları “zayıf kavisli ve kısa uçlu” olarak tanımlanır. Şekil olarak Sarmat kılıçlarına benzer fakat onlardan daha kısadır. Bıçaklarının uzunluğu nadiren 0.8 metreyi aşar. Genellikle bıçaklar düzdür; bazen çok hafif bir eğim verildiği olur. Bulunan kılıçların hemen hepsi tek kenarlıdır fakat Dimitriovskiy mezarlığında çift kenarlı iki ucu keskin kılıçlar bulundu. Peçenek kılıçları doğrudan Saltovo-Mayatsk kılıçlarının halefiydi sadece biraz daha uzundurlar.⁴⁷³

Resim 3.33.: Ermitaj. Saltovo Mezarlığından Mızrak Ucu///Dmitrievski ve Saltovo Mezarlıklarından Demir Baltalar///Dmitrievski Mezarlığından Demir Çapalar/// Saltov Mezarlığı Demir Miğfer Tepesi/// Saltov Mezarlığından Demir ve Gümüş Kınında Kılıç-Ermitaj. (Kişisel Albüm).

⁴⁷² Pletneva, **a.g.e.**, s.157.

⁴⁷³ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya Kultur” ,s.74; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.159-160.

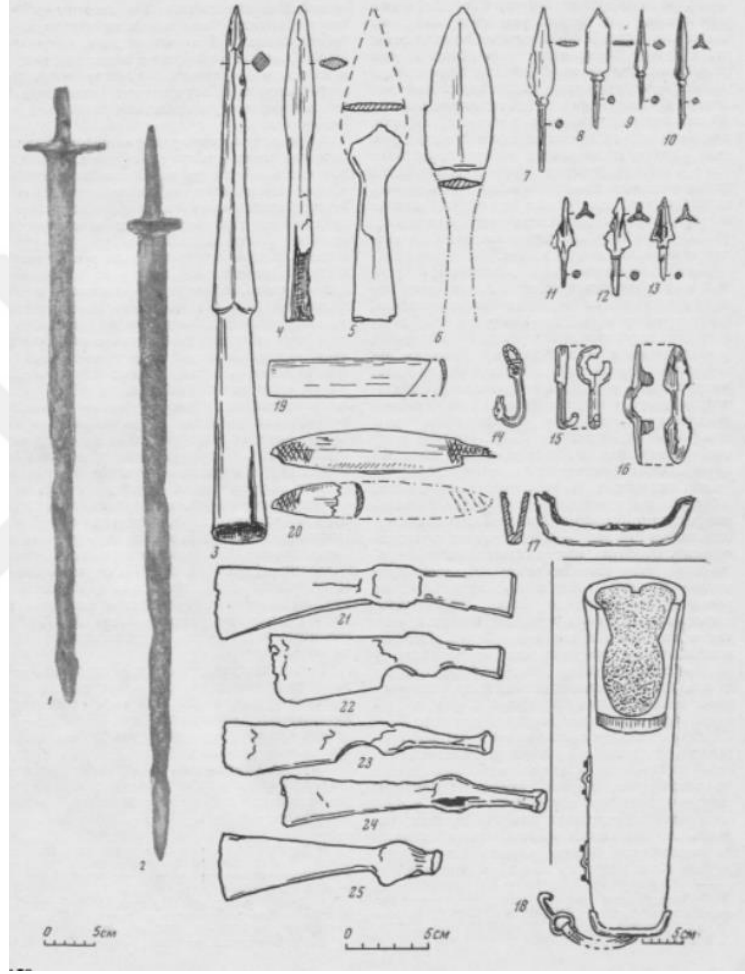

Resim 3.34. :Ermitaj. IX-X. Yüzyıl. Sarkel Mezarlığından Demir Üzengiler, Kılıç, Mızrak, Ok Uçları ve Üzengi Demiri- Ermitaj. (Kişisel Albüm).

3.6.1.2. Baltalar

Baltalarda eksenlerin erken biçimi, bıçağın karşısındaki uça kare veya yuvarlak bir çekiç dipçik varlığı ile karakterize edilir. İleriki dönemlerde balta sapları düzleşti ve bıçağın şekline yaklaştı. Baltaların mezarlarda kullanımı kılıçlardan daha kararsızdır. Saltov ve Dmitriosky yer altı mezarlarında %25-30 oranında balta kullanıldı. Baltalar genellikle kadın ve çocukların mezarlarına yerleştirildiler. Tuna ve İdil Bulgarlarında balta nadir bulundu. Kuzey Kafkasya ve orman-bozkır bölgesinde sıkça karşılaşıldı. VI-VII. Yüzyılın Avar mezarlarında nadir olarak kullanılmakla beraber VIII. Yüzyıla kadar balta Türklerin yaygın bir silahı değildir. Bununla beraber Sağ Kıyı Tsimlyansk'da sayısız balta buluntusuna

rastlanıldı. Bu da baltaların Saltovo-Mayatsk kültürünün gelişmesiyle birlikte Türk toplumunda yaygınlaştığını gösteriyor.⁴⁷⁴

Resim 3.35. : Silahlar: 1, 2 - Dmitrovsky mezarlığının 5 ve 52 numaralı yeraltı mezarlıklarından kılıçlar; 3 - Novo-Pokrovsky Mezarlığından Mızrak; 4-6 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Mızraklar; 7-11 - Aynı Yerden Oklar; 12, 13, 15-17 – Dmitriovsky Mezarlığından Oklar ve Sadak Kalıntıları; 14 — Sarkel'den Bir Sadaktan Bronz Kanca; 18 — V.F. Gening'e Göre Sadağın Yeniden İnşası; 19 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Yay Üzerindeki Uç Plakanın Parçası; 20 - Dmitrovsky Mezar Alanının 5. Katakompından Medyan Yay Pedleri; 21-24 - Dmitrovsky Mezarlığından Baltalar; 25 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Balta- Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.159.

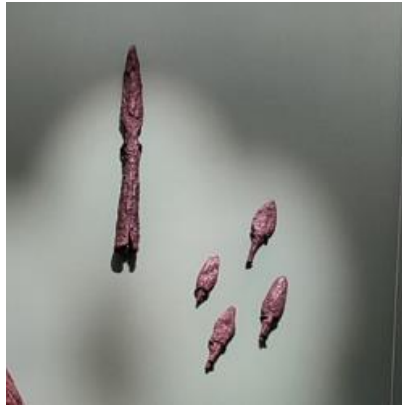
⁴⁷⁴ Pletneva, “Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur” s.74; Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.157.

3.6.1.3. Ok ve Yay

Türklerin karakteristik silahıdır. Fakt Saltovo-Mayatsk mezarlarında ok ve yaylar, sadece kılıçlar, baltalar gibi başka silahların da gömüldüğü zengin mezarlarında bulundular. Bu tür mezarlarda kemer plakalı kemer seti ile birlikte belli sayıda ok ucunun bulunduğu gözlemlendi. Oklar genel olarak uçları yukarı gelecek şekilde sadak adı verilen 20x50 cm boyutlarında uzun deri kılıflara yerleştirildiler ve bu deri kılıflar kemere bir kanca ile takıldı. Ok uçları çeşitliydi. Üç köşeli, yassı sivri uçlu veya yaprak şeklinde ok uçları bulundu. Her üç tip ok ucu da hem bozkır hem de orman-bozkır kuşağında görüldü. V.S. Aksenov, üç bıçaklı ok uçlarına VIII-IX. yüzyıllarda Sibiry'a'dan Bulgaristan'a kadar rastlanıldığını Saltovo-Mayatsk kültürünün anıtlarında, gerek katakomb gerek çukur veya kremasyom mezarlarda en çok rastlanılan ok türü olduğunu belirtir.⁴⁷⁵

Resim 3.36.: Nataliovski Çukur Mezarlığı Üç Bıçaklı Ok Ucu- V.S.Aksenov, “Noviye Materialı Po Voprosu Osvoyeniya Naseleniyem Hazarii Basseyne Severskovo Donsa”, *Hazarski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademíya Nauk Ukraini Institut Shodoznastva İm, Kiev-Harkiv 2014,s.12.

Resim 3.37. : Ok Uçları- Sarkel'den- Ermitaj (Kişisel Albüm).

⁴⁷⁵ V.S. Aksenov, Noviye Materialı Po Voprosu Osvoyeniya Naseleniyem Hazarii Basseyne Severskovo Donsa”, *Hazarski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademíya Nauk Ukraini Institut Shodoznastva İm, Kiev-Harkiv 2014, s.12.

Yaylar mezarlarda ender olarak bulunur ve kemik yaylardır. Kültürün hiçbir noktasında ahşap yaya rastlanmadı.⁴⁷⁶

3.6.1.4. Mızrak , Hançer ve Zırhlar

Mızraklar ve hançer gibi yakın d v   silahları Saltovo-Mayatsk kültürü savaşçıları arasında çok yaygın değildi. Mezar komplekslerinde bu iki silah çok nadir olarak bulunur. Kültürün bilinen üç-dört tür hançeri sadece bozkır bölgesinde en zengin mezarlarda bulundular. İki tip mızrakla kar ıla ıldı: sivri uçlu diken şekilli ve eşkenar dörtgen taban kesitli.⁴⁷⁷ Savunma silahları ise demir detaylı deri mi ferler ve zincir zırhlardan oluşuyordu.⁴⁷⁸

3.6.1.5. Kemerler ve Kemer Plakaları

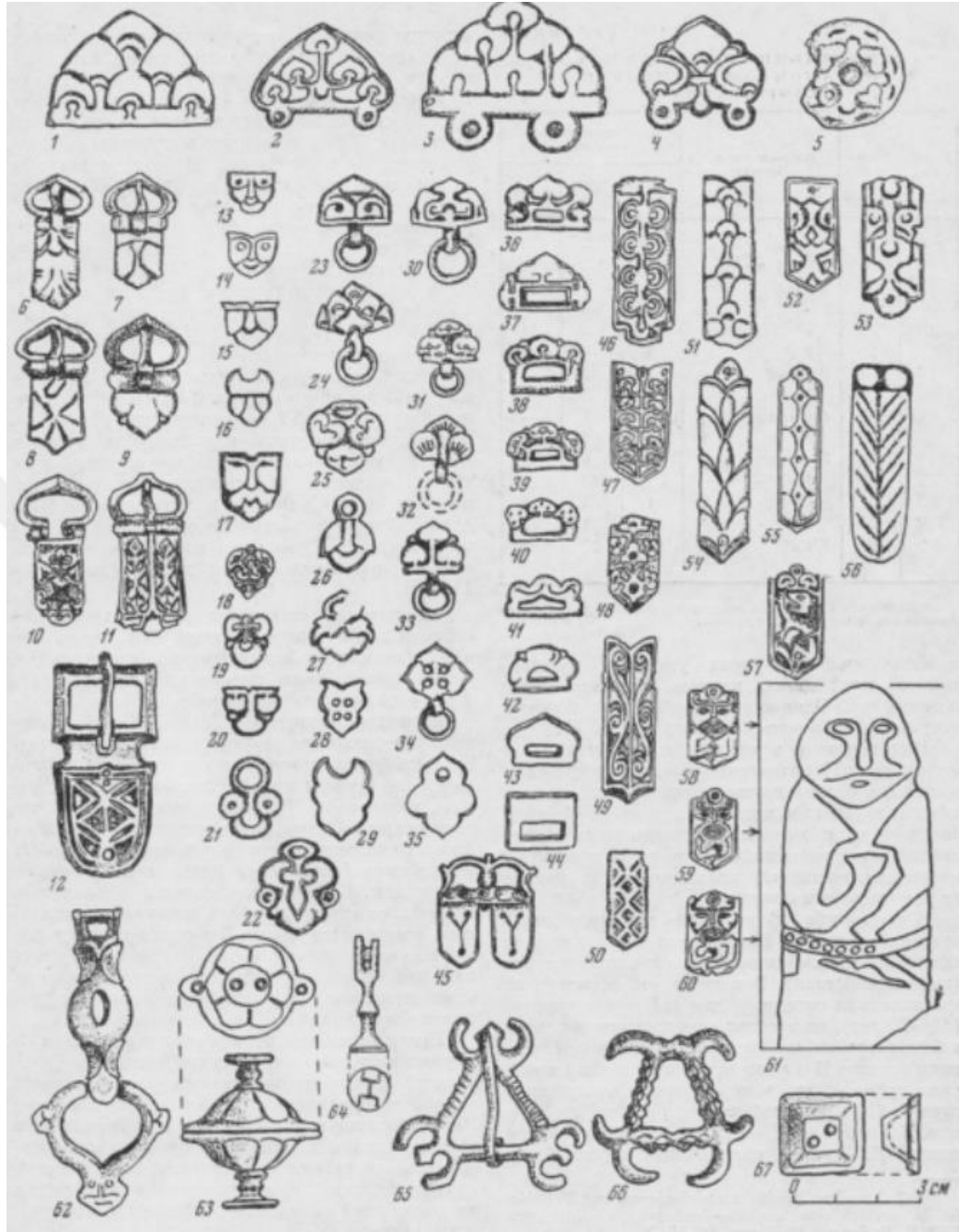
Kemerler daha doğrusu kemerlerin üstündeki plaklar Saltovo-Mayatsk askeri kültüründe son derece önemlidir. Bu plakalar sava cının sosyal statüsüne ba lıydı. Sava cı ne kadar asil ve erdemliyse kemma o kadar fazla plaka bulunurdu. Bununla beraber mezarlarda farklı şekillerde kemer plakaları bulunduğu. Plakalar bazen yaldızlı bronz veya g m  ten yapılmıştır. Karmaşık bir desene sahip, İskit hayvan stili desenli veya Türk balballarını temsil eden desenler ile kar ıla ıldı. Üzerlerindeki süsleme döküm veya damgalıdır. Damgalı plakalar kültürün son dönemlerinde görülmeye ba lar. Plakaların şekillerinden çok bir kemer üzerindeki adetleri önemliydi. Kemer setleri IV. yüzyıldan beri Doğu Avrupa bozkırlarındaki Türk sava çılarının kostümlerinin karakteristiği olmakla beraber Saltov kemerleri zenginle tirilmi  tasarımları ve zanaat uslupları ile dikkat çeker.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.160-161.

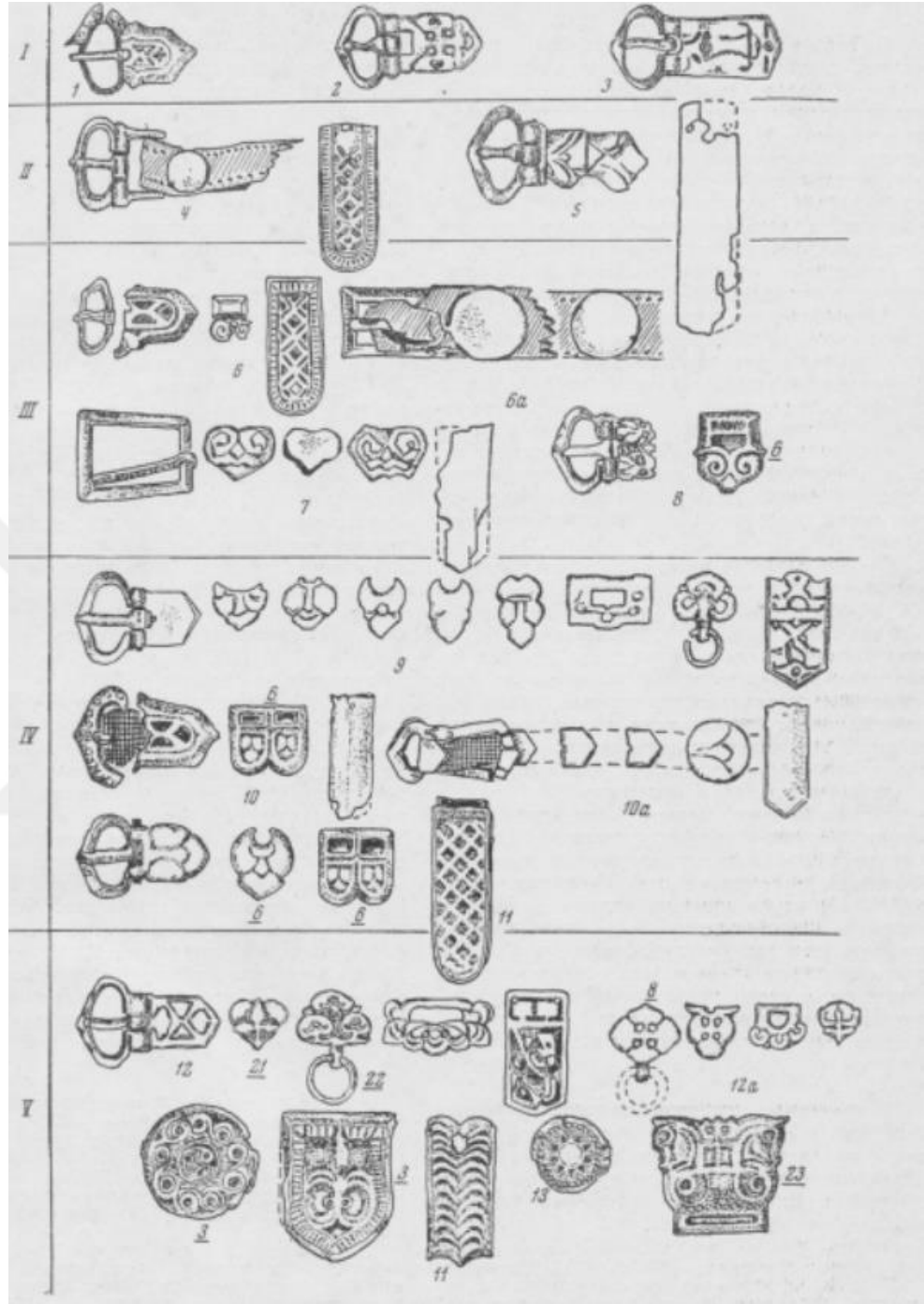
⁴⁷⁷ Pletneva, **a.g.e.**, s.160.

⁴⁷⁸ Pletneva, **a.g.e.**, s.157.

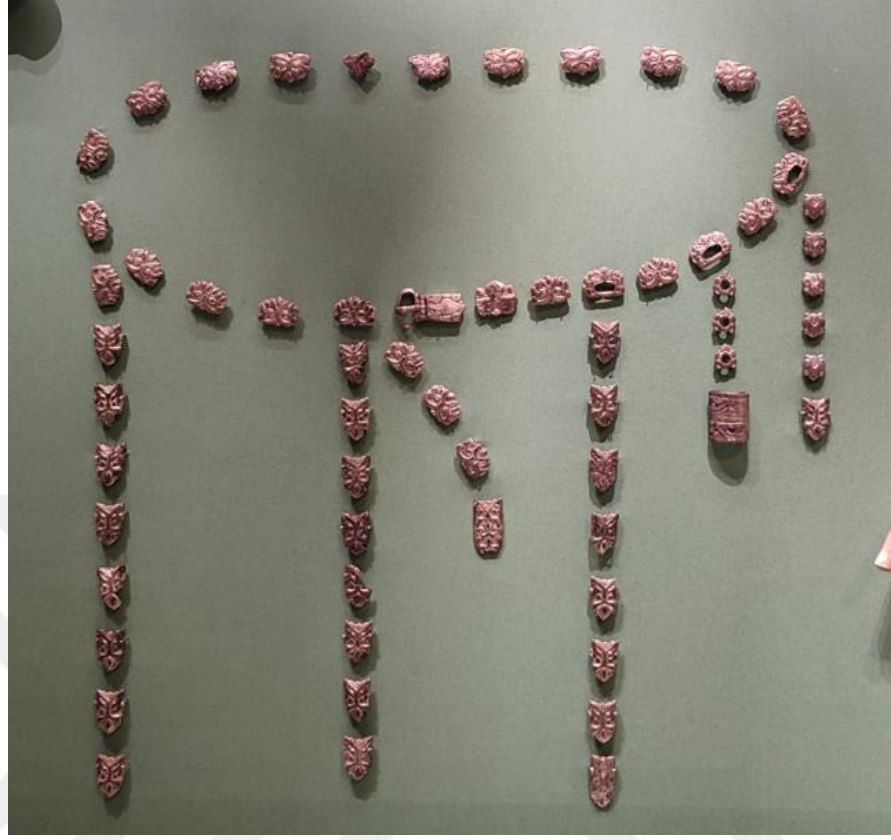
⁴⁷⁹ Pletneva, “Vostoçnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur”, s.74;Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**, s.161-166.

Resim 3.38.: Saltov'dan Koşum Takımı; Silah ve Savaş Kemer; Kolye ve Kemer Tokalarının Süslemeleri. 1-5 - Silahları veya Koşum takımlarını Süslemek için Büyük Damgalı Plaklar; 6-12 — Tokalar; 13-44 - Plaklar; 45-60 - Savaş Kemer Uçları; 61 – Kemer Uçlarında Türk Taş Heykeli Motifleri; 62 —Halka Kilitli Kemer Ucu ; 63 —Semaver Kemer Ucu ; 64 —Damga ; 65, 66 - "Boynuzlu" Tokalar; 67 —Kemer Kilidi (süslemeli)- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy Gorodam**,s.163.

Resim 3.39.: Dmitrovski Mezarlığından Kemer Uçları, Plaklar ve Tokalar; Katakomp 10'dan 1; Katakomp 33'ten 2; Katakomp 45'ten 3; Katakomp 5'ten 4; Katakomp 23'ten 5; Katakomp 3'ten-6, 6a ; Katakomp 7'den 7; Katakomp 22'den -8; Katakomp 21'den -9; Katakomp 54'ten-10, 10a ; Katakomp 55'ten-11; Katakomp 51'den-12, 12a ; Katakomp 52'den 13; I-V — Gruplar (altı çizili rakamlar kopya sayısını gösterir). S.A. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s.165.

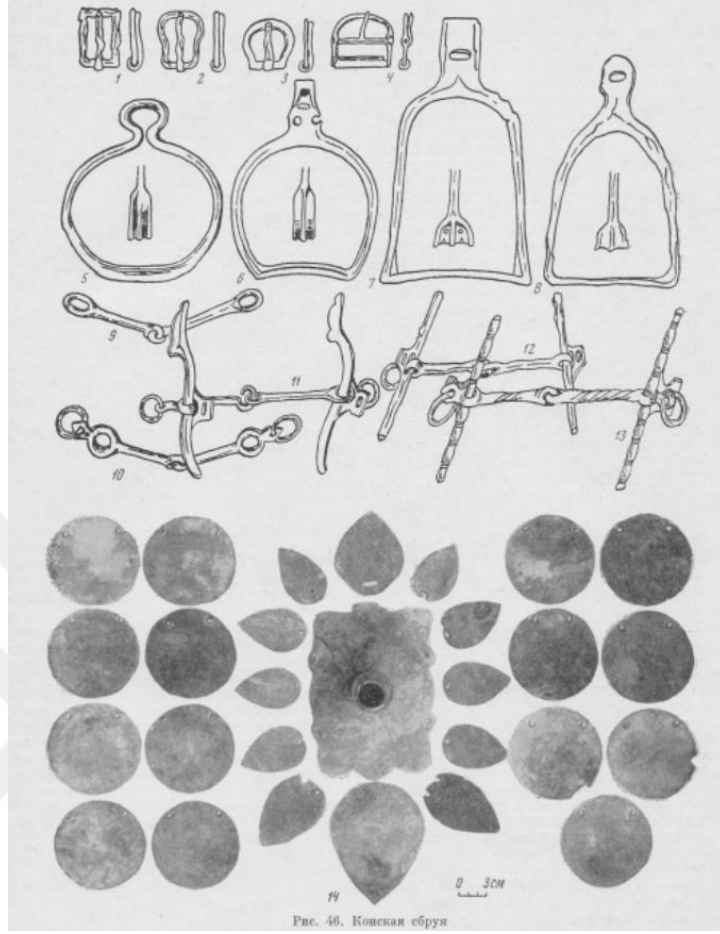

Resim 3.40.: Kemer Plakaları. Sarkel- Ermitaj (Kişisel Albüm).

3.6.1.6. At Koşum Takımları

Saltovo-Mayatsk kültürünün at koşum takımları standarttır. Bunlar üzengi demirleri, gemler ve dekoratif bronz ve gümüş levhalardan oluşur. Eğerlerin şekli kemiklere ve taşlara çizilen atlıların eğer şekli olarak kabul edilir. Üzengiler kültürün ilk döneminde neredeyse yuvarlakken sonraki dönemlerde üst kısım ovalimsi dikdörtgene yaklaşan üzengiler kültürün topraklarında yaygınlaştı. Üzengi demirleri dört farklı tipte bulundu. Uçlarında sabit halkalar olan ilkel demirlerden çift halkalı kemik veya ahşap yanaklı veya udnia diye isimlendirilen tırnak şeklinde çift ayarlı üzengi demirleri bulundu.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Pletneva, **a.g.e.**, s.166-167.

Resim 3.41. : Saltovo-Mayatsk At Koşumu Takımları: 1, 3, 4 – Dmitrivski Mezarlığından Tokalar; 2 — Voznesenski Mezarından Toka; 5, 6 — Voznesenski Mezarından Üzengiler; 7 — Dmitrievski Mezarlığından Üzengi; 8 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Üzengiler; 9, 10 — Voznesenski Mezarından Gem; 11 - Novo-Pokrovski Mezarlığından Gem; 12 - Dmitrivski Mezarlığından Gem ; 13 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden Gem ; 14 - Saltov'dan Dekoratif Levhalar- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.163.

3.6.1.7. At Elbiseleri

VIII-IX yüzyıllara ait Saltovo-Mayatsk kültürünün Doğu Avrupa bozkırlarının at elbiseleri başka hiçbir kültürde bulunmayan kendine has bir özgünlüğe sahiptir. Bu elbiselerin süslemeleri 1-1.5 mm kalınlığında metalden kesilmiş pürüzsüz bronz veya gümüş genellikle yaldızlı plakalardan oluşur. Plakaların formları çok karardır. Hepsi yaprak şeklinde veya yuvarlaktır. Yuvarlak olanların çapı 4-9 cm arasında değişirken yaprak şeklinde olanların uzunlukları 4-9.5 cm arasındadır. Deri bir şapkadan yapılmış alın başlıklarında ise sacdan yapılmış bir tüp

geçirilmişti. Bu tüp içinden bir tüy demeti çıkarılıyordu. Böylece elbise göğüs ve koşum kemerlerini süsleyen küçük ve büyük parlak plaklar, bir dizgin ve şapkadan oluşuyordu.⁴⁸¹

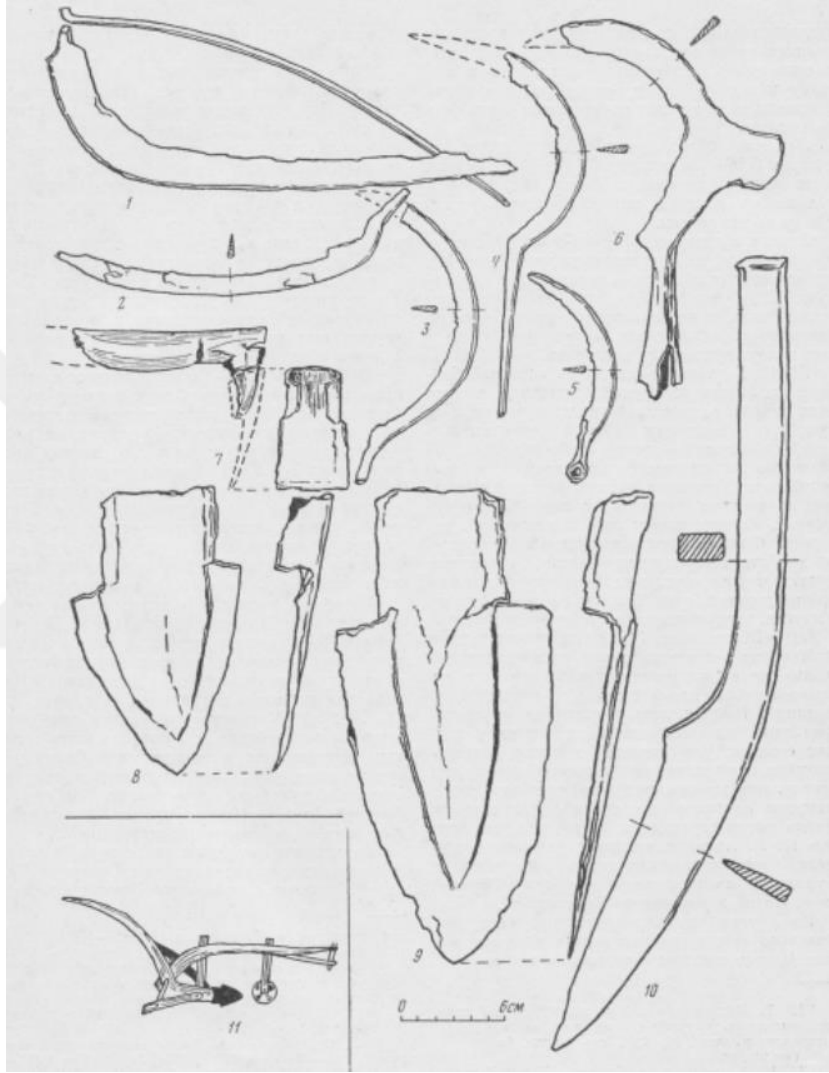
Resim 3.42. : At Elbisesi.Saltov Mezarlığı. Ukrayna Harkov Bölgesi- Ermitaj (Kişisel Albüm).

3.6.2. Saltovo-Mayatsk Kültürünün Aletleri

Hazar Kağanlığı sakinlerinin nehir yerleşimlerinin yakınında bulunan ekilebilir arazilerin yanı sıra bozkırın verimli arazilerinde de yoğun bir şekilde faaliyette bulundukları yerleşim yerlerinin kültürel katmanlarında ortaya çıkarılan büyük ve ağır tarım aletlerinden anlaşılıyor. Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik kazı

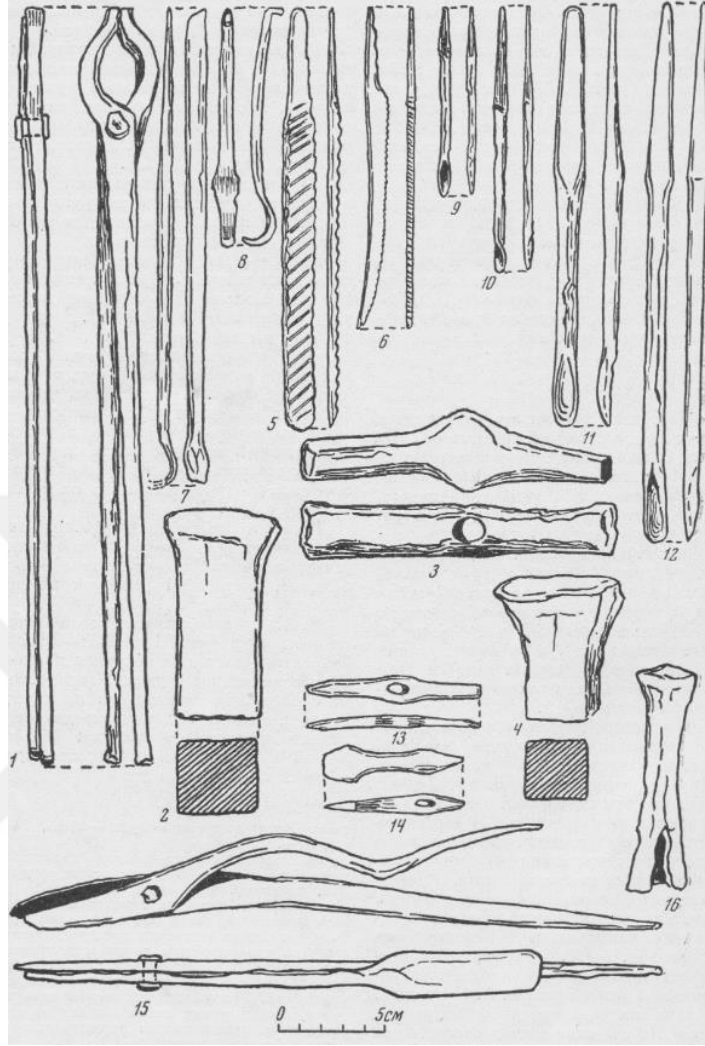
⁴⁸¹ Pletneva, **a.g.e.**, s.167.

yapılan hemen bütün yerleşim bölgelerinde tarım aletleri bulundu.⁴⁸² Tarım aletlerini toprağı işleme aletleri ve hasat aletleri olarak ikiye ayırabiliriz.

Resim 3.43. : Saltovo-Mayatsk Kültürü Tarım Aletleri; 1- Tırpan ;2-5 - Oraklar; 6 - Bağ bıçağı; 7 - Çapa; 8, 9 - Pulluk Demirleri; 10 - Pulluk Demiri ; 11 - Pulluk (Bulgaristan); 1-6, 8-10 - Sağ Kıyı Tsimlyansk Yerleşiminden; 7 - Dmitrovsky Mezarlığından- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.145..

⁴⁸² Pletneva, **a.g.e.**, s.144-145; V.V. Koloda, “Klad Rannesrednevekovogo Kuznetsa Na Harkovşine”, *Hazaraki Almanak*, Tom: 17, Izdatelstvo Indrik , Moskva 2020,s.69-75.

Resim 3.44.: Sağ Bank Tsimlyansk Yerleşiminden El Sanatları Araçları.1-6 - Demirci ve Çilingir Aletleri; 7-12 - Torna Aletleri; 13-16 - Kuyumcu Aletleri- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.152.

Sarkel, Sağ Kıyı Tsimlyansk ve Mayatsk'da yapılan kazılar sırasında ağır ve hafif pulluklar ve saban demirleri bulundu. 0,3 metre uzunluğa, 0.12 metre genişliğe ulaşan pulluk demirleri bulunmuştur. VIII-IX. Yüzyıllarda Don Nehri bölgesinde ve Tuna Bulgaristan'ında kullanılan saban demirleri aynı tipteydi. Kültürün arkeolojik bulgularında bir başka çok kullanılan tarım aracı çapadır. Çapalar sadece tarımda değil yarı sığınak konutların ve yeraltı mezarların inşası sırasında da en çok kullanılan aletti ve katı kil ve tebeşir kıtalarının duvarlarında dar ve kısa oluklar şeklinde bu çapa izleri dikkat çekti. Çapaların bazen yeraltı mezarlarında gömülere eşlik ettiği de görüldü. Hasat aleti olarak yerleşim

yerlerinde elips şeklinde, zayıf kavisli oraklar, uzun kavisli oraklar gibi farklı tipte oraklar bulundu. Kültürün nüfusu 30-35 cm lik taşlı küçük hafif değirmenleri yoğun olarak kullandı.⁴⁸³

Tarım aletlerinin yanında koyun yünü kırpma makasları, balıkçı kancaları, demir kazanlar, çeşitli boyutlarda bıçaklar, koyunların boyunlarına asılan ve balıkçılıkta da kullanılan botal denen metal parçacıklar, çekiç-örs gibi demircilik aletleri, metal kesme makasları, ahşap ve kuyumculuk zanaatçılığında kullanılan farklı boyutlarda eğeler, dokumacılıkta kullanılan çırkık arkeolojik kazılarda en çok rastlanılan bulgularıdır. Bulgular Saltovo-Mayatsk kültürü nüfusunun yoğun bir tarım ve hayvancılık üretiminin yanında önemli bir şekilde zanaatle uğraştığını göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁸⁴

V.V. Kolada “*Harkov bölgesi Varvarovka yakınlarında 2017 yılında ortaya çıkarılan ve VIII-X. yüzyıl Saltovo-Mayatsk kültürüne ait olduğu anlaşılan buluntuların özenle saklanmış bir metal işleme atölyesinin kalıntıları olduğunu*” belirtir.⁴⁸⁵ Bulgular arasında demir, bronz, bakır, kurşun gibi metal külçelerin yanı sıra ahşap, kemik, boynuz gibi yumuşak doğal malzemelere de rastlanıldı. Komplekste çeşitli ağırlık ve koruma durumuna sahip zırhlı plakalar ile birlikte, metal işleme için kullanılabilecek çeşitli çekiç, örs, ege gibi aletler, kancalar, makaslar bulundu. Koloda “*buluntuların Saltovo-Mayatsk kültürünün orman-bozkır kuşağının nüfusunun gelişmiş üretim sistemini göstermesi bakımından önemli olduğunu*” belirtir.⁴⁸⁶

3.6.3. Saltovo-Mayatsk Kültüründe Muskalar ve Mücevherler

Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik bulgularında mücevherler ve kadın tuvalet eşyaları önemli bir yere sahiptir. Bunlar genellikle kadın ve çocuk mezarlarında bulundu. Küpeler, yüzükler, aynaların şekil, boyut ve süslemeleri

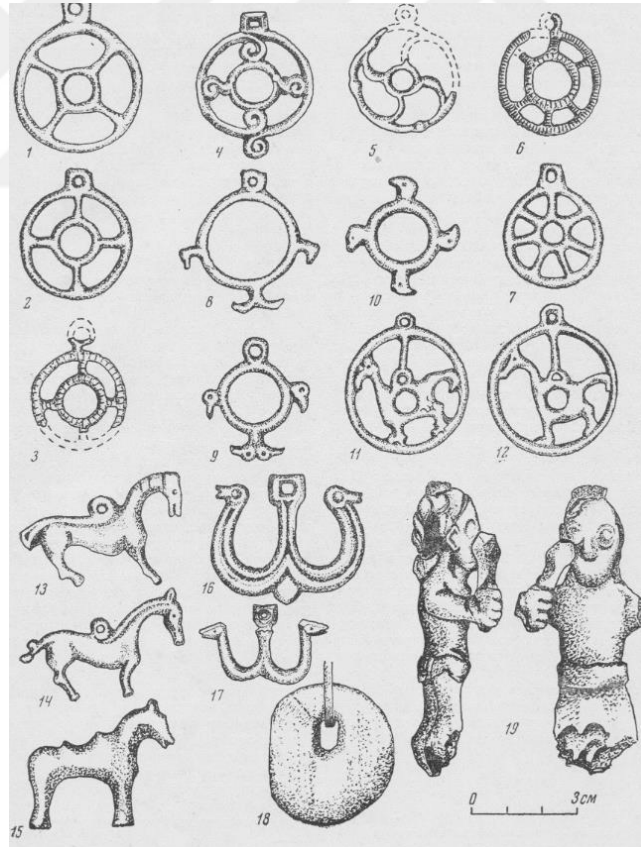
⁴⁸³ Pletneva, **a.g.e.**, s.144-147.

⁴⁸⁴ Pletneva, **a.g.e.**, s.148-151.

⁴⁸⁵ V.V. Koloda, **a.g.m.**, s.69-85.

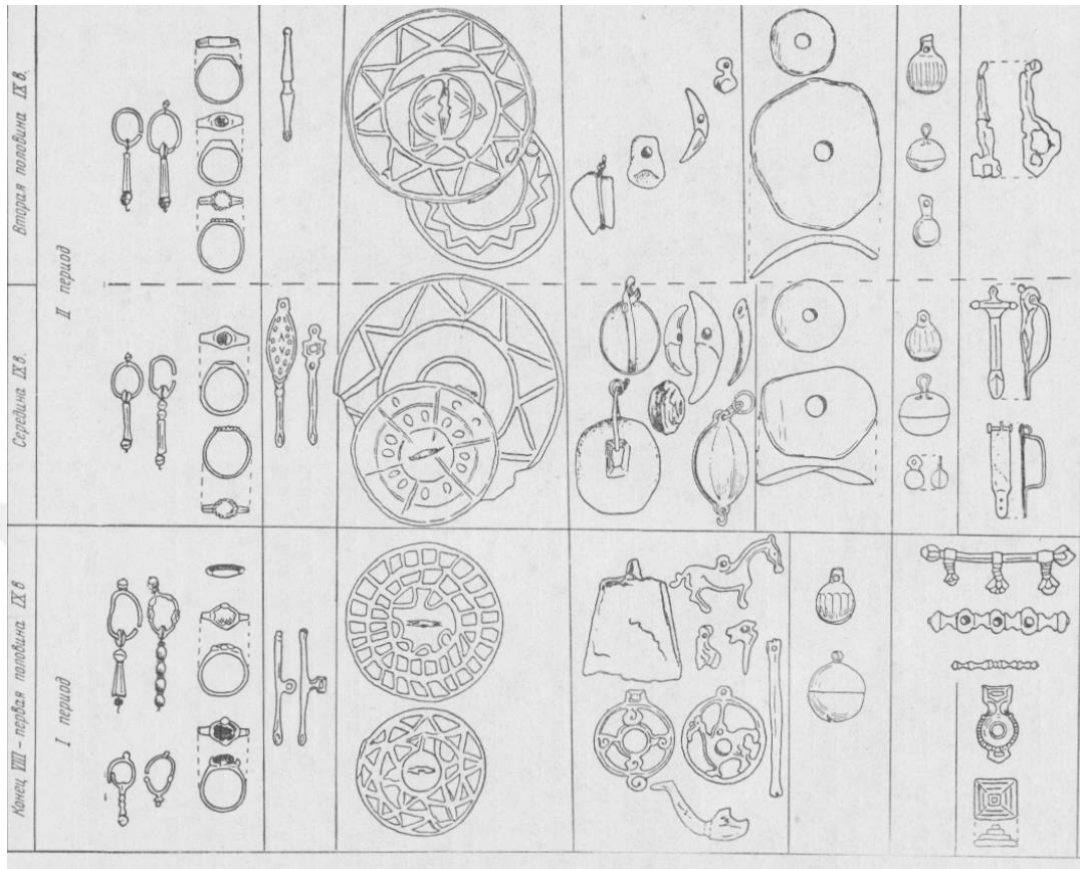
⁴⁸⁶ Koloda, **a.g.m.**, s. 85.

zaman içinde değişiklik gösterdi. Genellikle ilk dönemde kadın mezarlarında düğmeler, kemere takılan hayvan kemiklerinden yapılmış tılsımlar, güneş tılsımları bulundu. Bu güneş tılsımları bir daire içinde bir at, binicili at, bir griffin olabilirdi. Tavşan flansklarının yedi veya dokuz tanesinin bir kadının kemerine takıldığı tılsımlarla mezarlarda çok fazla karşılaşıldı. Bu muskaların yanında halka şeklinde dökme bronz tekerlekler, demir şişeler, bronz veya kemikten at veya kuş görüntüleri gibi farklı tılsımlar kullanıldı. İkinci dönemde ise çeşitli taşlardan (çoğunlukla nehir kehribarından) ve hayvan kemiklerinden ve dişlerinden (tilki, kunduz, tavşan) yapılmış muskalar ve çeşitli süslemeli aynalar baskındı. Bazı kemik muskalar karmaşık süslemelerle kaplandı. S.A. Pletneva Saltovo-Mayatsk mezarlarında bulunan bazı tılsım ve muskaların İdil Bulgaristan, Tuna Bulgaristan, Avar mezarlarında ve Sibiry'a da analogileri olduğunu belirtir.⁴⁸⁷

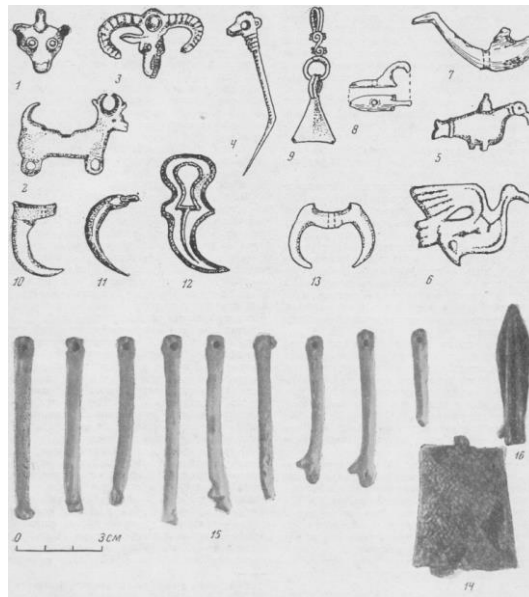

Resim 3.45: "Güneş" Tılsımları” . 1-3, 6-10, 12, 13, 15, 17 - Saltovsky Mezarlığından; 4, 11, 14, 16, 18 - Dmitrovsky Mezarlığından; 5- Sarkel'den ; 19- Sarkel'den Bronz Heykelcik- S.A. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*,s.178.

⁴⁸⁷ Pletneva, a.g.e., s.171-175.

Resim 3.46. : Dmitrivski Mezarlıklarından Bulguların Kronolojik Tablosu- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.141.

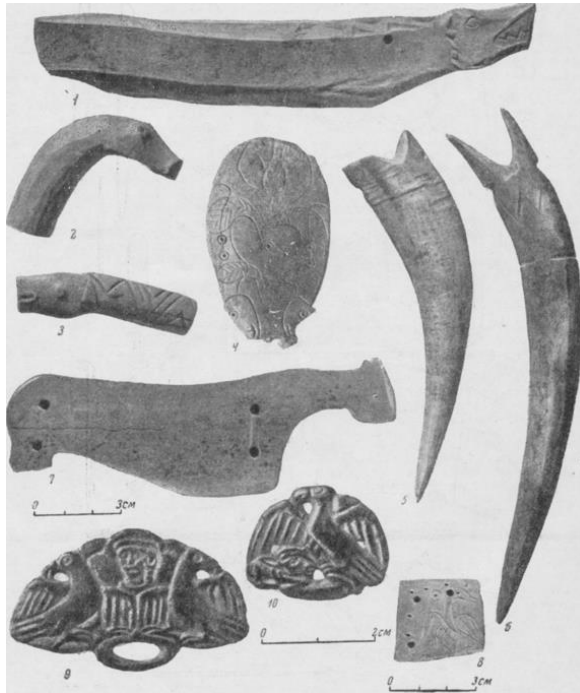

Resim 3.47. : Muskalar.1-3, 5, 8-10 – Saltov Mezarlığından Muskalar-Ongonlar; 4, 6, 11-13 - Sarkel'den Ongon Muskaları; 7, 14, 15 — Dmitrivski Mezarlığından Muskalar-Ongonlar; 16, Dmitrievski Mezarlığından Bir İskit Ok Tılsımı- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.173.

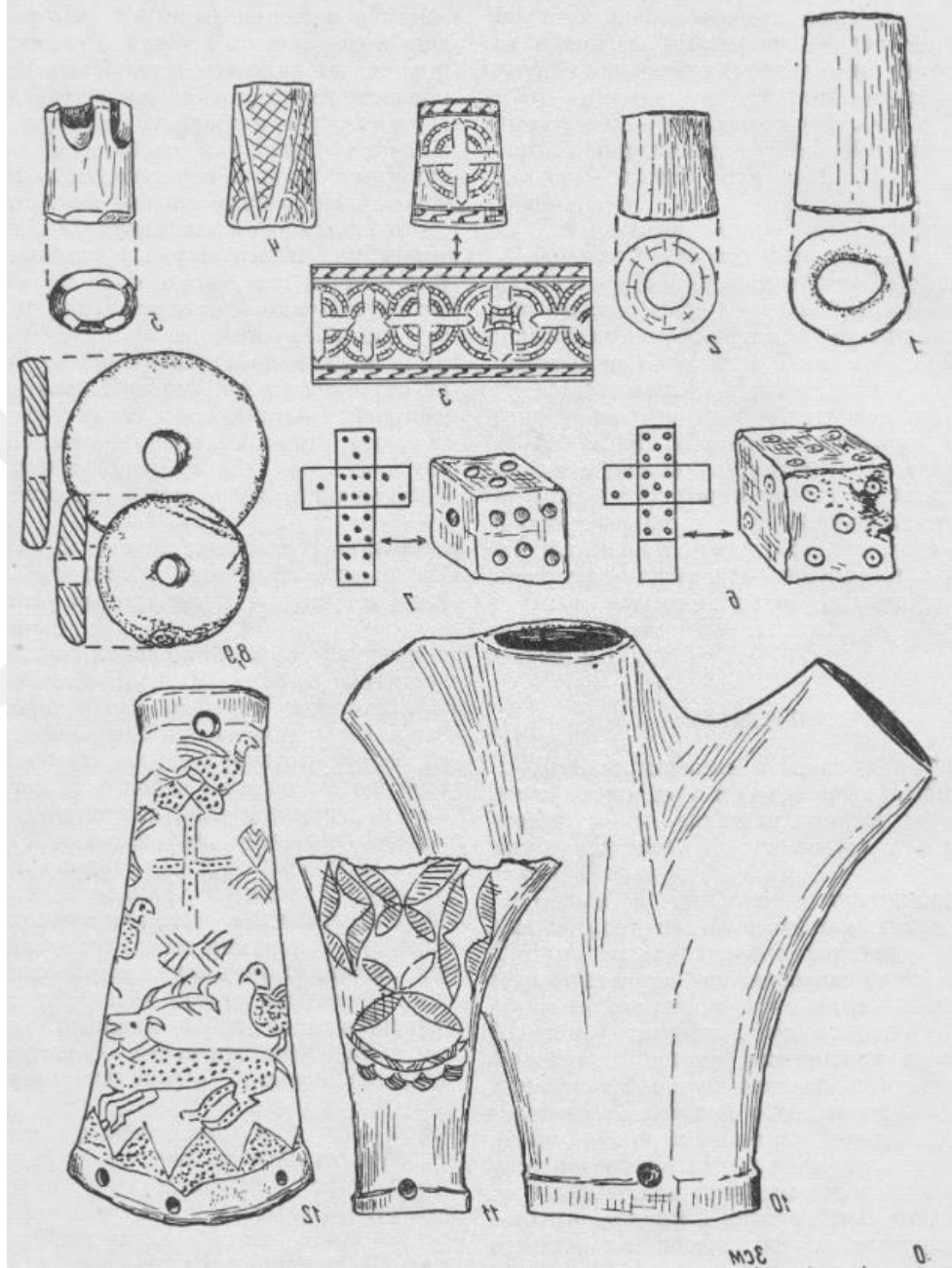

Resim 3.48. : Dmitrivski Mezarlığı 11 Nolu . Katakomb Mezardan Muska ile Boncuklar- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.177.

Saltov-Mayatsk kültürü temsilcileri kemiği günlük yaşamda çok yaygın olarak kullandılar. Sadece muska değil, aynı zamanda ondan küçük nesneler, özellikle zarlar, satranç taşları ve tavla fişleri yaptılar. Bütün bunlar yerleşimlerin kültürel katmanlarında bulundu.

Resim 3.49 : Kemik ve Bronzdan Yapılmış Takılar. 1-8 - Sarkel'de Bulunan Kemikten Yapılmış Nesneler; 9, 10 Saltov Mezarlığından Hayvan Tarzında Kemer Plakları- S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.150.

Resim 3.50: Kemik Ürünleri.1-5 - Satranç Taşları; 6, 7 - Zar; 8, 9 - Diskler; 10-12 Şişe Boyunları Boyunları; 1-10, 12 - Sarkel'den; 11 - Saltov'dan - S.A. Pletneva, **Ot Koçeviy k Gorodam**,s.155.

3.7.Yazıtlar, Graffitiler

Üzerinde hala bilim adamlarının tartıştığı İbranice Hazar-Yahudi mektupları dışında Hazarlar'ın kendilerinin günümüze kadar yazılı belgesi bilinmiyor. Bununla beraber Hazarlar geçtikleri her yerde Altaylar'dan Tuna boyuna kadar atalarının bıraktığı gibi kayaların, taşların üzerinde runik yazılar, harfler, şekiller bıraktılar. Bunların bir kısmı günümüze kadar olan süreçte tahrip edilip yok olmasına rağmen hala binlercesi biliniyor. V.E. Flerova 1997 tarihinde Hazar Graffitileri ile ilgili yayınladığı eserinde sadece Don Nehri bölgesinde 25 anıta 3000'den fazla graffiti fark edildiğini bildirir. Bunların büyük çoğunluğu Sarkel, Mayatsk, Sağ Kıyı Tsimlyansk, Semikarakorsk kale yerleşimleri, Verhniy Saltov ve Dimitrievski mezarlıklarında bulundular.⁴⁸⁸ Kale duvarlarına, taşlara, tuğlalara, seramik ve kemik nesnelerin üzerlerine çizildiler. Hazar Kağanlığı nüfusunun sosyo-ekonomik, kültürel ve dini hayatı ile dış dünya ile ticari ve kültürel bağları hakkında değerli bir kaynak olarak kabul edilirler.

Don Kazakları topraklarında Tsimlyansk köyü yakınında bir yıkıntıdan sökülen tuğlaların üzerinde garip işaretler olduğu bilgisi St. Petersburg'a ulaştığında buraya önce V.I. Sizof 1883-1884 'de daha sonra 1887 yılında N.I. Veselovsky araştırma yapmak amacıyla gönderildi. Tuğlaları sökülen yapı Hazar Kalesi Sarkel'di. Fakat bu iki bilim adamı Sarkel'in bulunduğu alanda gerçek bir araştırma yapmadı. Sadece bölge sakinleri tarafından yağmalanmış Sarkel tuğlalarının satıldığı depoda birkaç resim almakla yetindiler. Sarkel'den 100 km aşağıda Don Nehri üzerinde yine tuğlalardan inşa edilmiş Semikarakorsk kalesi daha önce belirttiğimiz gibi geçmiş yüzyıllarda yıkıma maruz kaldı ve burdaki graffitilerin büyük bir kısmı yok edildi. Sarkel ve Semikarakorsk'daki kaderi Sağ Kıyı Tsimlyansk, Verhniy Saltov, Mayatsk kale yerleşimleri de paylaştı. Arkeolojik incelemeler yalnızca bölge sakinleri tarafından duvarların sökülmesinden sonra geriye kalan tek bloklar veya blok parçaları üzerindeki işaretlerin tespitiydi. Bu arada 1899 yılında Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından Bulgaristan Pliska'daki kazılar sırasında taş ve tuğlalar üzerine yaklaşık 300

⁴⁸⁸ V.E.Florova, **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.1-4.

çizim ve işaret keşfedildi.⁴⁸⁹ 1906 yılında A.I. Milyutin Mayatsk yerleşiminde taşlar üzerine kazınmış izleri yorumsuz yayınladı. N.E. Makarenko 1907-1909'da Mayatsk yerleşimindeki kazılarda ortaya çıkan sonuçları yayınlarken onları VIII-IX. Yüzyıla ait belli bir arkeolojik kültüre ait olduğunu belirtti. Mayatsk kalesinin taş blokları üzerindeki karakter ve çizimler dizisi yaklaşık 400 görüntüden oluşmaktaydı. Mayatsk anıtlarından gelen işaretler ile Pliska'da bulunan işaretlerin sadece tarz ve çizim olarak değil karakter ve amaç olarak da aynı kültürü temsil ettiğini açıkladı. Günümüzde suni olarak üretilmiş Tsimlyansk Denizi altına gömülmüş Sarkel'deki arkeolojik bulgular Tsimlyansk rezervuarı yapılmadan önce M.I. Artamonov tarafından 1935 yılında Sol Kıyı Tsimlyansk (Sarkel) ve 1949-1951 yıllarında Volga-Don seferleri çerçevesinde derlendi. M.I. Artamonov Asağı Don'da Sarkel ve Sol Kıyı Tsimlyansk yerleşimlerinde, Mayatsk'da, Kuzey Kafkasya'da ve Tuna Bulgaristan'ında çizimleri bırakan nüfusun aynı kültür dairesine ait olduğunu bunların Altaylar'daki petroglifler ile karşılaştırılması gerektiğini belirtti. Bu kültürün erken Ortaçağ Hazar topraklarında yeşerdiğini anlattı ve Saltov kazıları ile de bağdaştırarak Saltovo-Mayatsk kültürü olarak tanımladı.⁴⁹⁰

1975-1982 yıllarında S.A. Pletneva liderliğindeki Sovyet-Bulgar-Macar seferi çalışmaları sırasında Mayatsk'daki yazıtlar sistematik bir şekilde toplandı ve belgelendi. Mayatsk'daki kalenin taş duvarlarına çizilen graffitiler iki farklı gruptu. Bunlardan bazısı duvar inşa edilirken duvarın üstüne derin bir şekilde kazınmış (5-40 mm) diğer grup ise inşaat bittikten sonra duvarın yüzeyine belli belirsiz (0,5-2 mm) çizilmişti. İkinci grup duvar yüzeyi ancak belli bir açıyla aydınlatıldığında fark edilebiliyordu. Fakat iki grup arasında tipolojik bir fark yoktur. Sarkel ve Semikarakorsk'ta tuğla üzerine işaret çizme tekniği farklıdır. Bazı işaretler parmakla yapılmış, ancak çoğu keskin bir yakıcı aletle yapılmıştır. Kemik ürünleri üzerindeki işlemler (bunlar astragal denen kurutulmuş içi boş hayvan kemikleridir) Hazar grafikleri alanında özel bir yere sahiptir. Hazar Kağanlığı sınırları içinde Saltovo-Mayatsk kültürü graffitilerinin uygulandığı bir başka unsur

⁴⁸⁹ Florova, **a.g.e.**, s.3-4.

⁴⁹⁰ Florova, **a.g.e.**, s.11-12.

seramiklerdi. Sarkel’de, Taman’da üzerlerinde çeşitli işaretler, figürler bulunan bir çok Saltovo-Mayatsk seramiği ve ithal amfora, testi, pithos üzerinde ortaya çıktı.⁴⁹¹

Hazar Graffitilerini 3 ayrı grup halinde sınıflandırabiliriz:

- 1)Çizimler
- 2)İşaretler ve Tamgalar
- 3)Runik Yazılar

3.7.1. Çizimler

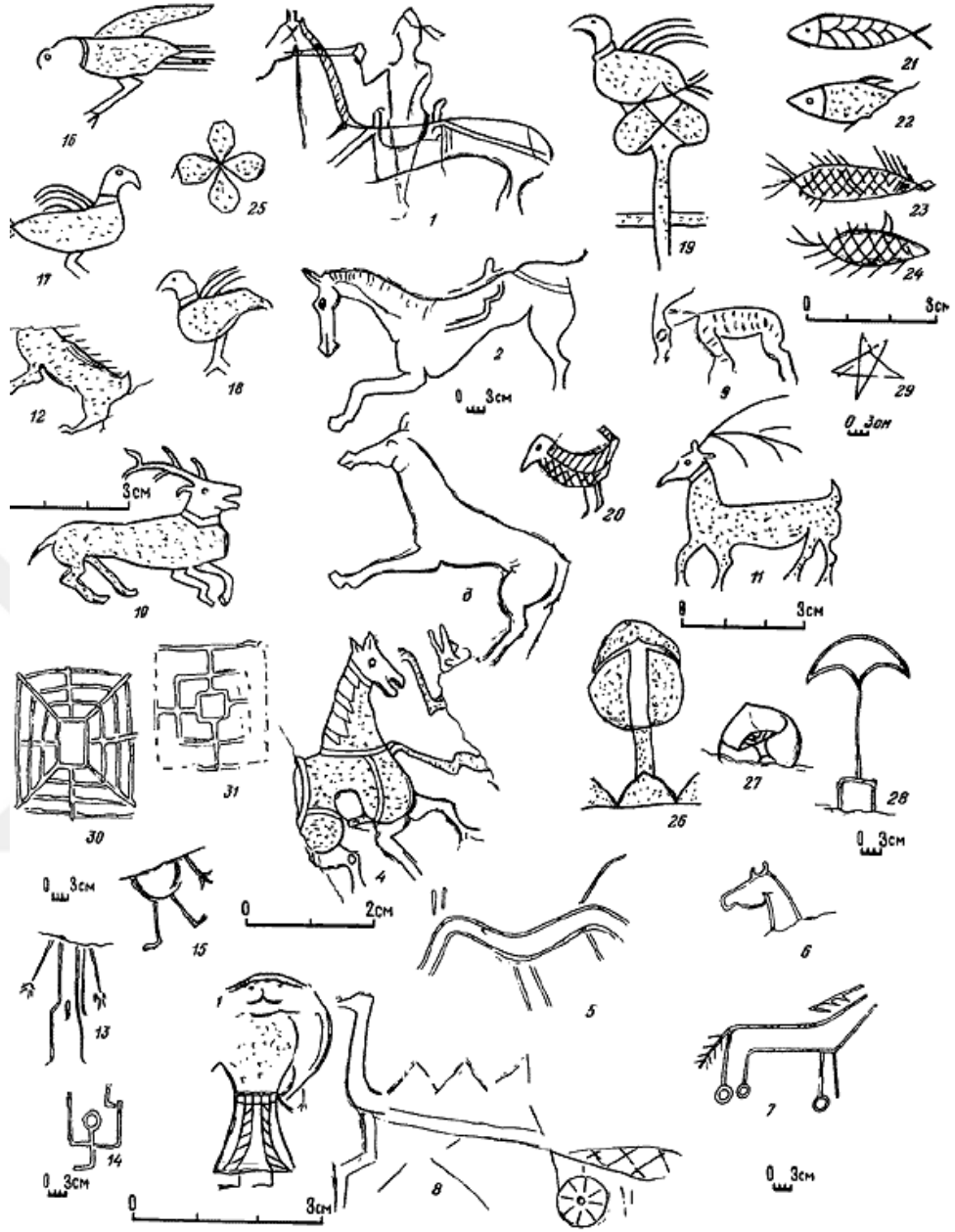
Bunlar bazen bir binici veya okçunun savaş resimleri, at, geyik, keçi, insan figürleri, mızraklı iki savaşçının dansı gibi kompozisyonlardı. Çizimlerin bazen oldukça yetenekli, özenli ve gerçekçi bazen çok kabataslak ve dikkatsiz oldukları görüldü. Fakat bu çizimler zamanın görgü tanıklarının tasvirleri olmaları açısından oldukça önemli bilgi meteryali taşıyor. Bu çizimlerin analogileri Sibirya ve Altaylar’da, Kazakistan’da, Tuna Bulgaristan’da biliniyor.⁴⁹²

Resim 3.51.: Voronej Bölgesi. Mayatsk Kalesi Taş Bloklar Üzerinde Çizimler- Ermitaj (Kişisel Albüm).

⁴⁹¹ Florova, **a.g.e.**, s.2-5.

⁴⁹² Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 55-56.

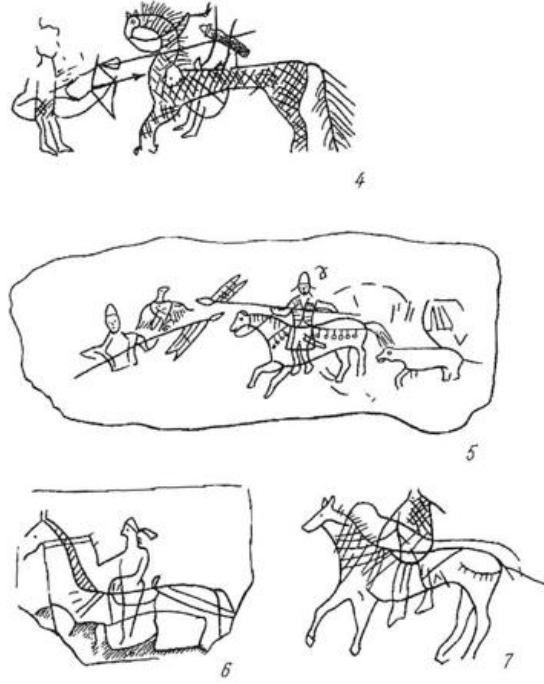
Resim 3.52. : Saltov-Mayatsk Kültürünü Graffitileri: 1-3, 29 - Mayatsk Kalesinin Taşlarında; 4, 8-12, 16-27 - Saltovsky Mezarlığından, Sarkel'den vb. Kemik Nesneler Üzerinde; 5-7, 13-15, 28, 30-31 — Sarkel'den Tuğlalar Üzerine S.A. Pletneva, "Vostochnoyevropeyskiye Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur,s.164.

Resim 3.53: Kemik Üzerinde Gravürler. 1,2 – Verhniy Saltovo, Mezarlık. 3.4 - Sarkel, Kale Yerleşim. 5 -Mayatsk Kale Yerleşimi - V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.122.

Resim 3.54: Kemik Üzerinde Gravürler. Mayatsk Kale Yerleşimi- V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.123.

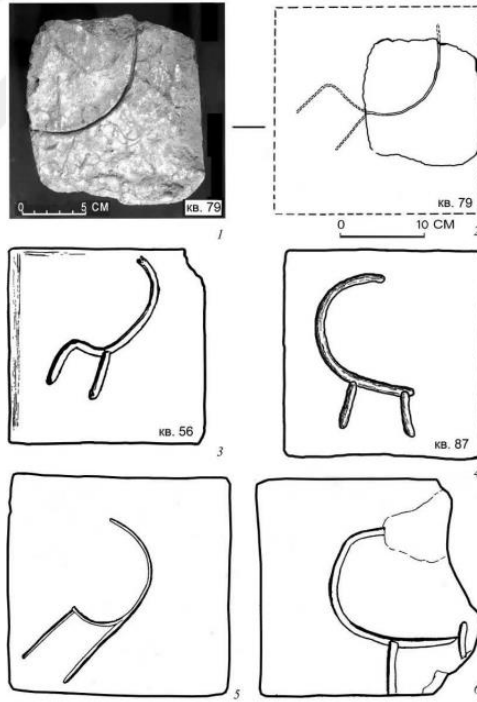
Resim 3.55. : Saltovo -Mayatsk Çizimlerinin I. Bulgar Krallığı ile Analogileri 4-6: Mayatsk Kalesi; 5-7: Preslav -V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.105.

Resim 3.56: İşlemeli Gümüş Saltovo-Mayatsk Tabağı- Moskova Devlet Tarih Müzesi (Kişisel Albüm).

3.7.2. İşaretler ve Tamgalar

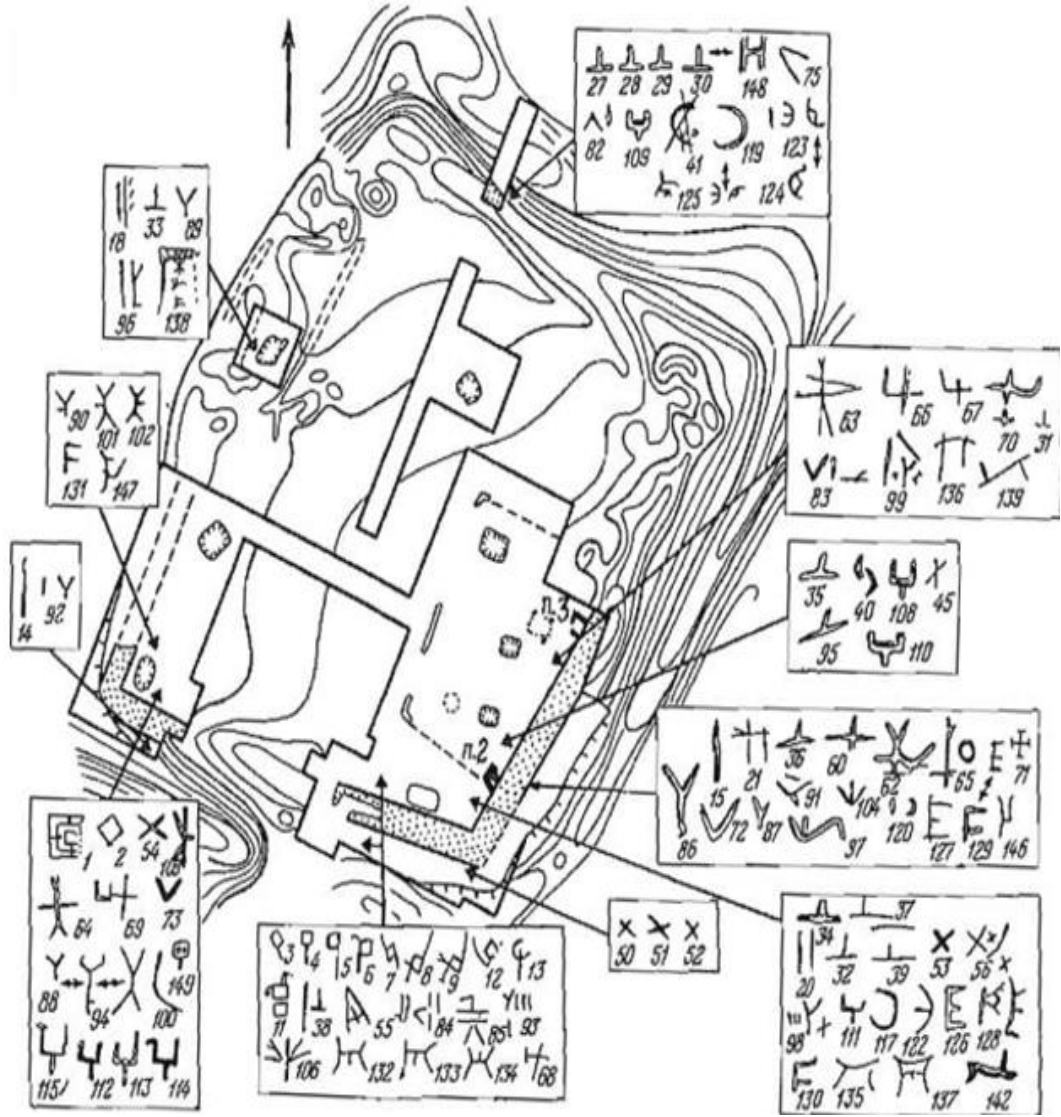
Tuna'da I. Bulgar Krallığı'nda, Mayatsk'da, Sarkel ve Sağ Kıyı Tsimlyansk'da, Kafkasya'da Hazar zamanına ait olarak nesneler veya anıtlar üzerinde ortaya çıkarılan yüzlerce işaret ve tamga şeklindeki figür bunların aynı etnosdan geldiğini gösterdiği gibi Saltovo-Mayatsk kültürü olarak adlandırılan VIII-X. Yüzyıla tarihlenen ortak bir kültürel daireden geldiğini gösterdi.⁴⁹³ İşaretler çok farklıydı. Direler, üçgenler, tridentler, eşkenar dörtgenler, merdiven veya kafes şekiller, düz veya eğik çaprazlar, kuş pençeleri, çift uçlu çatallar, A veya E şeklinli işaretler, ışınlı yaylar, Türklerde sonsuzluğu döngüyü temsil eden daireler, iç içe kare veya dikdörtgenler bulundu. Bunların bir kısmı Altay, Sibirya ve Kazakistan'daki Türk boy tamgaları ile aynılık gösterir. Bazısı Türk runik yazı sisteminden tek harfler şeklindedir.⁴⁹⁴

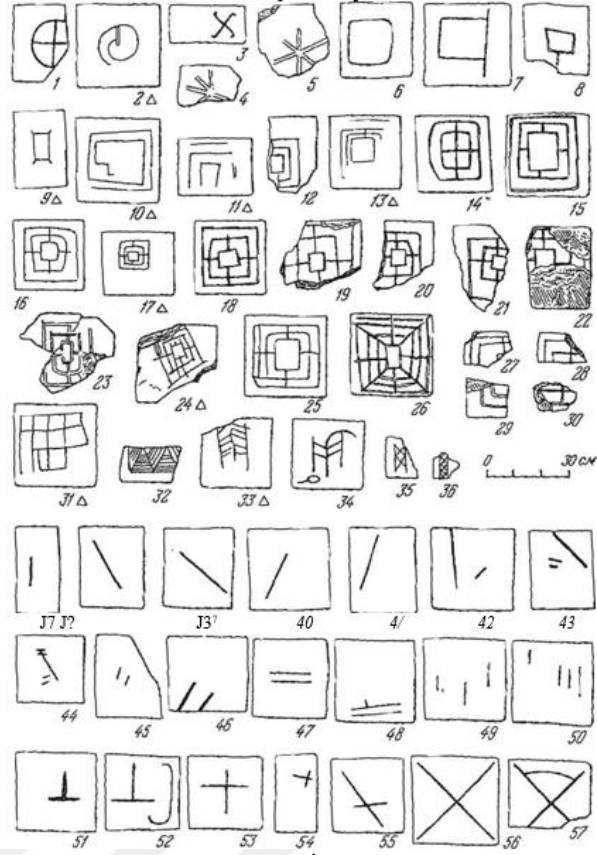
Resim 3.57. :Semikarakorsk Kalesinin Kuzeydoğu Köşesinden Tuğla Üzerinde Tamga-1 - İşaretli Bir Ham Tuğla Parçası; 2 - Süreçlerle Yay İşaretinin Yeniden Yapılandırılması;3, 4 - Semikarakorsk Kalesinin Diğer Bölümlerinin Yanmış Tuğlalarında Benzer İşaretler "Dallı Yay";5, 6 - Sağ Banka Tsimlyansk Yerleşiminin Yanmış Tuğlaları Üzerinde "Süreçli Yay" İşaretleri- V.S. Flerov, **Fortifikatsiya Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu Semikarakorskoe Gorodiçe**, Rossiskaya Akademiya Nauk Institute Archeologii, Izdatelskiy Dom YASK, Moskva 2020, s.64.

⁴⁹³ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**,s. 56.

⁴⁹⁴ Florova , **a.g.e.**, s.18-25.

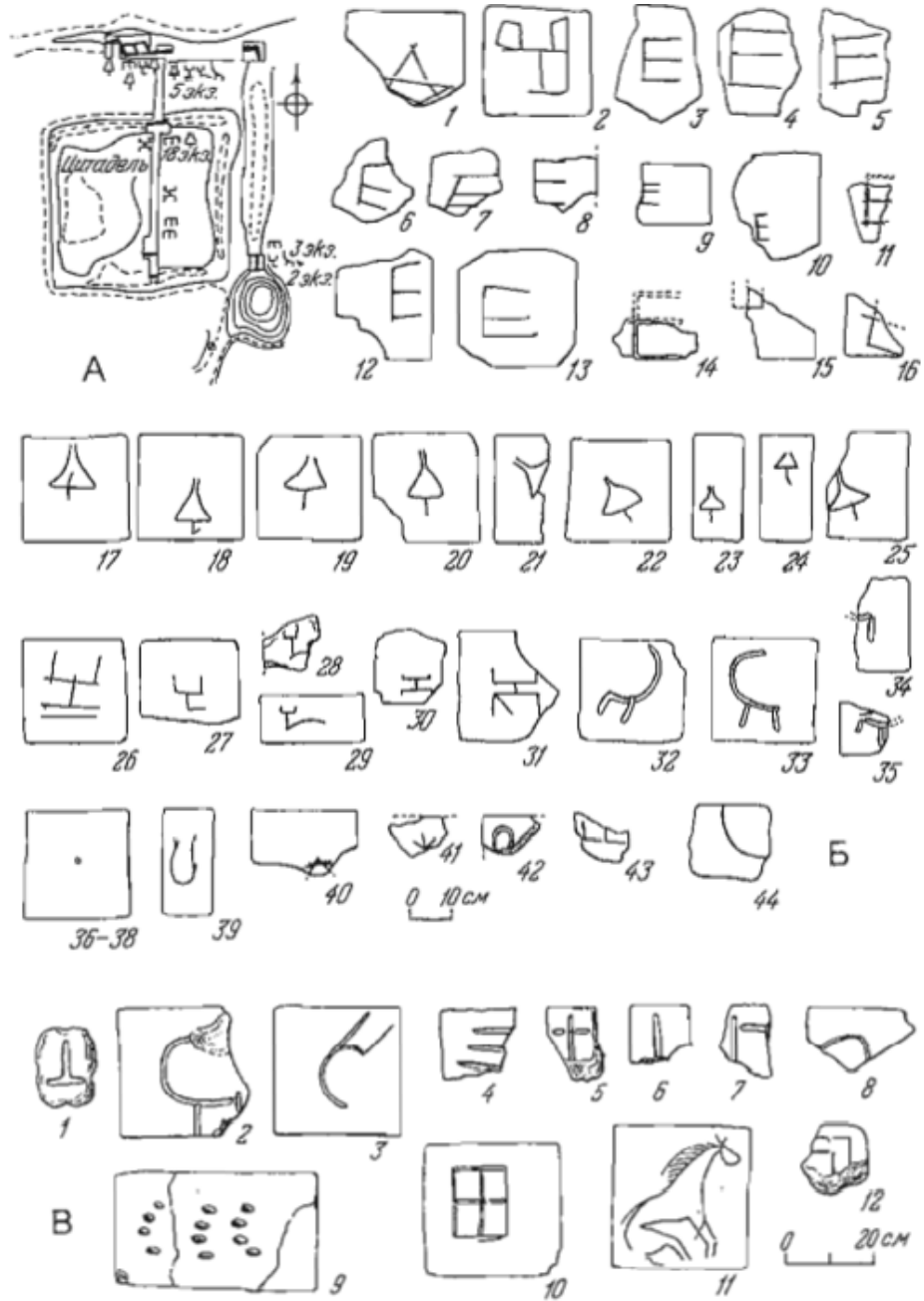
Resim 3.58. : Mayatsk Yerleşiminin İnşaatçılarının İşaretlerinin Topografyası- V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.111.

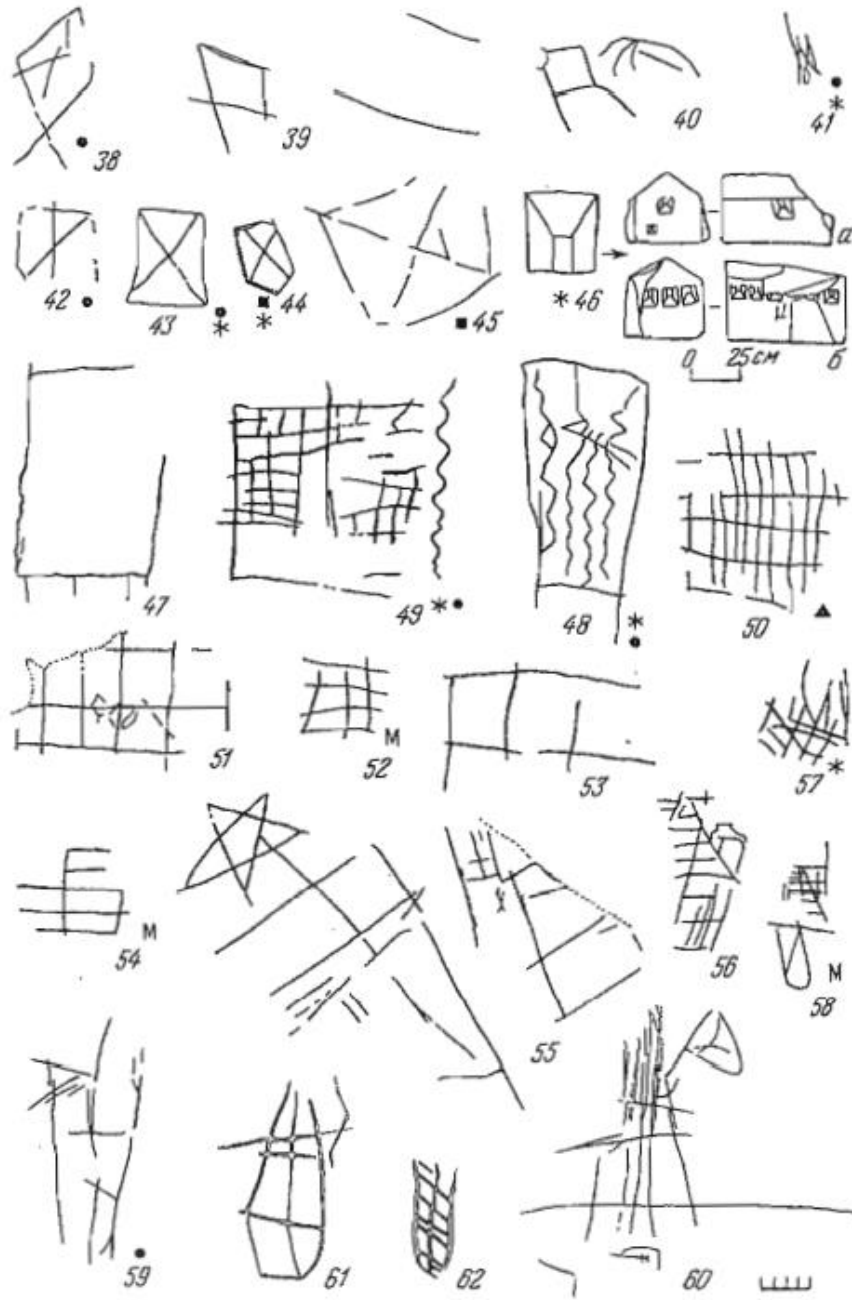
Resim 3.59.: Sarkel'in Tuğlalarındaki İşaretler. 1-57- V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.112.

Resim 3.60. : Sarkel'de Seramikler Üzerine İşaretler- V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.127.

Resim 3.61: A - Semikarakors Kalesindeki Duvarların Üzerindeki İşaretlerin Topografyası. B - Semikarakorsk Yerleşiminin Tuğlaları Üzerindeki İşaretler. B - Sağ Banka Tsimlyansk Yerleşiminin (1-8) Karnaukhovskovo (9), Sarkel - Belaya Veja Mezarlıktan (10), Romanovsky mezarlık (11), Taman yerleşim yeri (12)- V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.105.

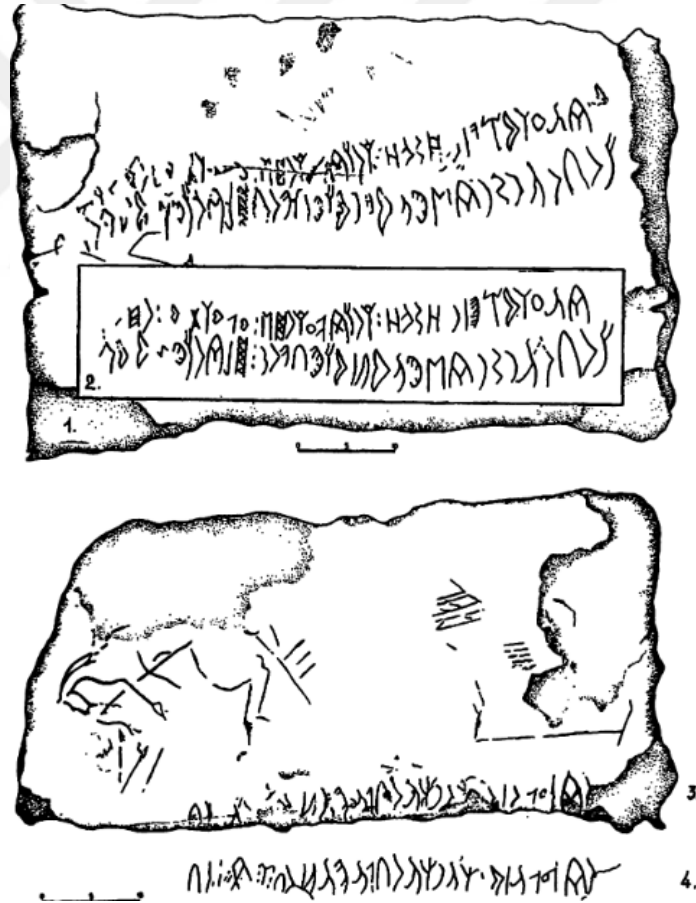

Resim 3.62: Mayatsk Kalesi.38—62 V.E. Florova , **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997, s.105.

1	2	3	4	5	6	7

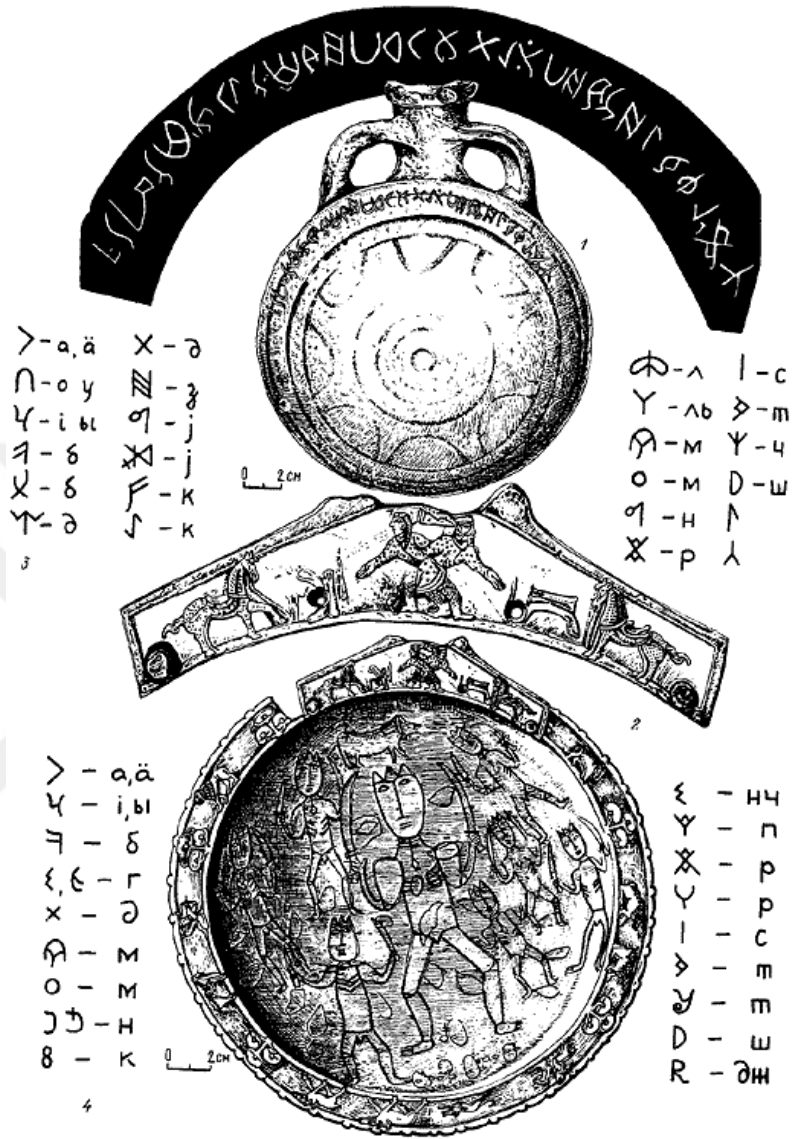
3.7.3.Runik Yazılar

Kale duvarlarında ve taş anıtlarda bulunan runik yazıtlar Kağanlık kültürünün incelenmesi için büyük önem taşır. Bunlar arasında birkaç runik harften bazen bir harften oluşanlar vardır. Bazen iki satırdan uzun ifadelere de rastlanır. V.A. Sarapulkin Saltovo-Mayatsk kültürü nüfusunun Mayatsk kalesi malzemeleri üzerinde, Sarkel'in tuğlalarında ve kendisinin de son yıllarda Belgorod bölgesinde Podgorovsky yerleşiminde bulduğu bir kurutulmuş kemik parçası üzerindeki runik yazıların tek bir yazı sistemini teşkil ettiğini ve bu yazıların Yenisey, Orhon, Talas'daki yazıların analogileri olduğunu belirtir.⁴⁹⁵

Resim 3.64.: Mayatsk Kalesinden Bir Bloğun Üzerindeki Yazıtlar S.A. Pletneva,**Oçerki Hazarskoy Arheologii.**

⁴⁹⁵ V. A. Sarapulkin , "Kostyanoye Orudie s Runopodobnimi Znakami iz Podgorovskogo Selişa", *Kratkie Soşeniya Instituta Arheologii*, Vip 256, Moskva 2019,s.266 -274.

Resim 3.65 : 1 — Novoçerkassk Müzesi'nden Bir Yazıtlı Şişe; 2 - Avlanma ve Güreş Sahneleri Olan Gümüş Tabak (Moskova Devlet Tarih Müzesi); 3 - Novoçerkassk Şişesinin Alfabeti. 4- Mayatsk Yerleşiminin Alfabeti (S.A. Pletneva tarafından düzenlenmiştir) – S.A. Pletneva, "Vostoçnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy Polovine VIII-X. v. Saltovo- Mayatskaya Kultur", s.163.

M.I. Artamonov da "Don Nehri'nin aşağı akımında Novacherkassy (Yeni Çerkezya) Müzesi'nde bulunan hasır şişeler üzerinde, Mayatsk yerleşiminde ele

geçirilen taşlarda ve Hazar başkenti Sarkel'deki tuğlalar üzerine nakşedilmiş harfi çizgiler Hazarlarda alfabenin olduğuna delalet etmektedir” der.⁴⁹⁶

3.8. Saltovo-Mayatsk Kültürünü Oluşturan Nufusun Dili

M.I. Artamonov Volga-Don Seferleri ile ilgili yayınlanan üç bölümlük eserin ilk bölümünde Saltovo-Mayatsk kültürünün dili ile ilgili şunları yazar: *“Novocherkassk Müzesinde iki taş anıt var. Bilinmeyen koşullarda bulundular ve bunlardan biri kuşkusuz Aşağı Don'daki Kripyanskaya istasyonunun yakınından geliyor. Taş yazıtların kendileri özel bir şey değil. Bu tür taş yazıtlar Orta Asya'dan Macaristan'a kadar yaygındı ve hala değiştirilmiş formlarda varlar. Bunlar Saltov kültürünün mezarlarında da bulunur, Sarkel'de de buluntular arasındadır. Novocherkassk Müzesi'nden örneklerle temsil edilen tipler ve Saltov komplekslerindeki buluntular IX-X. Yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Novocherkassk anıtları, uzun süredir deşifre edilmeyi bekliyor. Çok yakın zamanda A. M. Sherbak eski Türk dilinin alfabetini kullanarak onları okumayı başardı. Bir taşta yazıtın iyi dilek gibi bir şey olduğu, diğerinde ise isimlerden oluştuğu ortaya çıktı. Aşağı Don'da IX-X. yüzyılların anıtları üzerinde Türk yazıtlarının ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Türki Orhun-Yenisey yazıtları uzun zamandır bilinmektedir, Türki yazıtlar batıda, Macaristan'da, özellikle de Don'dan önce bilinmekteydi. Dikkate değer bir şey daha var, yani Saltov kültürünün yerleşim yerlerinden birinin, yani Orta Don'daki Mayatsky yerleşiminin bozkırlarında alfabetik sırayla tamamen benzer yazıtlar var. Onlar da hala deşifre edilmedi, ancak Novocherkassk yazıtları üzerindeki yazıtları okuduktan sonra onların da çözümlenmesi kolay görünüyordu. Bu yazıtların da Türkçe olduğu ortaya çıktı. Mayatsk yerleşiminin bozkırlarındaki yazıtlar insan boyunda kalenin duvarlarına kazınmıştı.”⁴⁹⁷*

M.I. Artamonov'un ve daha önce birçok bilim adamının belirttiği gibi Saltovo-Mayatsk kültürünün birçok noktasında bugüne kadar bulunan ve bulunmaya devam eden yazıtlar üzerindeki runik harfler Türk'lere ait Orhun-Yenisey

⁴⁹⁶ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.351.

⁴⁹⁷ Artamonov, “Sarkel - Belaya Veja Trudı Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii “, Tom 1, s.45-46.

yazıtlarındaki harfler ile ortak olduğundan bu yazının Türk runik yazısı olduğu kanıtlandı. Kendisi bir Karaim Türkü olan Ananiasz Zajaczkowski 1947 yılında Hazarlar'ın dilinin Türkçe olduğunu belirten çalışmasını yayınlamıştı.⁴⁹⁸

Hazar Kağanlığı'ndan günümüze bir yazma eser olmadığı için daha önce belirttiğimiz gibi Hazarlara ait tek belge İbranice Hazar Kağanı Yusuf'un mektupları olduğundan Saltovo-Mayatsk kültür sahası içindeki Türk runik yazıtlarının tamamının çözülmesi büyük önem arz ediyor. Bu yazıtların kadim Türkçe oldukları kanıtlanmış ve bilim adamlarının tamamı tarafından kabul görmüş olmasına rağmen yazıtların tamamının çözümlenmesi henüz yapılabilmemiş değil. Örneğin Mayatsk'da bulunan üç büyük Saltovo-Mayatsk yazıtı hala çözümlenmeyi bekliyor.

Artamonov Türk dilinin Saltov kültürünün baskın yönetici katmanı kale ve taş duvarlı yerleşim yerlerinde yaşayan Tarkhanlar ve mangaları tarafından konuşulduğunu, büyük ihtimalle İrani dil konuşan Alanlar'ın ise Hazar egemenliği altında kendi dillerini unutup Türkçe konuşmaya başladıklarını ifade eder.⁴⁹⁹ Fakat biz Arap ve Çin kaynaklarında Alanlar'ın Türk boyu olarak gösterilmesinin son yıllarda arkeolojik bulgularla da kanıtlandığını önceki bölümlerde belirtmiştik. Arap müelliflerinden el-Biruni el-Lan (Alan) kavimlerinin dillerinin Harizmce ile Peçenekce'nin karışımı olduğunu belirtir.⁵⁰⁰

Arap yazarlar İstakhri ve İbn-Havkal Bulgarların dilinin Hazarların diline benzediğini yazdı.⁵⁰¹ Türkologlar tarafından kabul edilen genel yargıya göre M.Ö. III yüzyıl-M.S. IV. yüzyıl arasında Türk etnosunun ve dilinin gelişmesinde köklü bir ayrışma yaşandı ve Türkçe iki dil grubuna ayrıldı. Birincisi Ogur, Onogur, Kutrigur (Avarların ataları), Sabir (Savir), Bulgar, Hazar ve bugünkü Çuvaşların lehçelerinin dahil olduğu Batı Türkçesi Batı Hunlarının dilleri ile bağlantılıdır ve -LİR Türkçesi olarak adlandırılır. İkinci grup Oğuzların, eski Kırgızların, duğudaki bir kısım eski Uygur boylarının, Kıpçak ve Karlukların

⁴⁹⁸ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.52; Zajaczkowski ,**a.g.e.**.

⁴⁹⁹ Artamonov, "Sarkel - Belaya Veja Trudi Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii", Tom 1, s.46.

⁵⁰⁰ Şeşen, **a.g.e.**,s.194.

⁵⁰¹ Şeşen, **a.g.e.**,s.158; 167.

atalarının lehçelerinin dahil olduğu gruptur ve Doğu Türkçesi olarak adlandırılır. Doğu ve Batı Türkçesi arasında ses değişimleri bulunur.⁵⁰²

Sonuç olarak Hazarlar'ın her ne kadar günümüze kadar gelmiş kadim Türkçe bir el yazması bulunmasa da onların kadim Batı Türkçesi'nin bir lehçesini kullandıkları Saltovo-Mayatsk kültürü çevresinin her köşesine bıraktıkları yazıtlar ve Hazarlar hakkındaki kadim yazılı kaynaklar doğruluyor. S.A. Pletnova Saltovo-Mayatsk kültürünün kullandığı dil ve alfabe hakkında şu bilgiyi verir: “ Birçoğu, büyük Türkologlar (A.M. Shcherbak, S.G. Klyashtorny, vb.) dahil olmak üzere, Yenisey (Khakass) ve Orhon (Türk) harflerinin uzun deşifre edilmiş alfabelerini kullanarak Doğu Avrupa yazıtlarını okumaya çalıştı. I.L. Kyzlasov, paleografileri çok tuhaf olduğu için, günümüzde Hazar ve Bulgar alfabelerini deşifre etme olasılığını tamamen reddediyor. Açıkçası, arkeologlar Yenisey-Hazar çift dilli keşfi için bir süre beklemek zorunda kalacaklar. Bu umut bir şekilde gerçekleştirilebilir, çünkü I.L.Kyzlasov'a göre güney Yenisey havzasında Don Hazar yazısına benzeyen yazıtlar var. Khazaria'nın yazılı anıtlarını deşifre ve okumak, 21. yüzyılda Türk araştırmalarının en büyük keşiflerinden biri olacaktır. Yazıtlar elbette kısadır ve "annalistik" kitabelerle karşılaştırılmaz. Sibiry'a'da keşfedildi, ancak burada en beklenmedik sürprizleri bekleyebiliriz. Kaganatın bir parçası olan tüm halklar Türk runikleriyle yazabilirdi: Hazarlar ve Bulgarların dışında, önce Alanlar, daha sonra bazı Finno-Ugric etnik grupları, Slavlar ve hatta Yahudiler olabilir. Gelişmiş yazı, görünüşe göre, evrensel olarak kabul edildi. Yazının yaygınlaşması böyle bir devletin varlığını doğrulayan en önemli delillerden biridir.”⁵⁰³

3.9. Din

Göktürk Kağanlığı'nın devamı olan Hazar Kağanlığı'nda ilk dönemlerde Kadim Türk dini olan Gök-Tanrı (Tengri) inancının hakim olduğu şüphesizdir. Bütün Bozkır Türk topluluklarında hakim olan Gök-Tanrı inancına göre “Hakan” yaratıcı ve tam iktidar sahibi Gök-Tanrı'nın isteği ile onun verdiği kut sayesinde iktidara gelir. Bu mertebeye layık olmayanlardan kut geri alınır.⁵⁰⁴ Arap müelliflerinden

⁵⁰² Dinçer Koç, **a.g.e.**, s. 47-48.

⁵⁰³ Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, s. 219-220.

⁵⁰⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 295-296.

İstahri “Hazar Kağanlığı’nda da Hakan’ın kutsal bir yeri olduğunu halkın içine karışmadığını fakat Kağanlıkta bir kötüye gidişten sorumlu tutulduğunu ve böyle bir durumda tahttan indirildiğini” belirtir.⁵⁰⁵ Gök-Tanrı inancı ile birlikte eski Türklerde tabiat kuvvetlerine inancın güçlü olduğu biliniyor. Kadim Türklerin dağları, tepeleri, kayaları, nehirleri, ağaç ve ormanları, deniz, demir kılıç, güneş, ay, yıldızı ve yıldırımı kutsal gördükleri, yılın belli zamanlarında Kutsal Dağ’ın eteklerinde bütün boyların toplanıp Gök-Tanrı’ya kurban adadıkları ayrıca ölen kişinin ardından ölenin atlarını keserek yoğ törenleri düzenledikleri biliniyor.⁵⁰⁶ Bu inanç sisteminin yansımasını Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik bulgularında görüyoruz. Saltovo-Mayatsk coğrafyasının her bölgesinde daha önce bahsettiğimiz gibi ölümden sonra ziyafet ve kurban törenlerinin kalıntılarının bulunduğu çukurlar, hayvan gömüleri, at mezarları ile karşılaşılıyor. Güneş çemberi muskalar, tılsımlı kolyeler ve kemik objeler Altaylar ve Sibirya’daki analogileri ile Saltovo-Mayatsk kültüründe tabiat güçlerin kutsanmasının ve şamanik ayinlerin izleri gözüküyor.⁵⁰⁷

737 yılında Mervan’ın Hazarya üzerine seferleri sonucunda Dağıstan’da birçok Hazar şehrinin kılıçtan geçirilmesi ve Hazar ordusunun malup olması üzerine Hazar Hakanı Müslümanlığı kabul etse de bu formalite icabıydı. Kısa bir süre sonra kendi Gök-Tanrı inancına geri döndüler. Bu tarihten itibaren İslam ülkeleriyle sürekli askeri, politik ve ekonomik ilişkileri bulunan Hazarya’da Müslümanlık yayılmaya devam etti.⁵⁰⁸ Bununla birlikte Chir-Yurt’ta kurganların yoğun olduğu bölgede bulunan ve inşa tekniği incelendiğinde Hazarlar tarafından yapıldığı anlaşılan iki kilise ve burda bulunan bir çok haç parçası Hazarların bir dönem Hristiyan etki altında kaldıklarını gösterir. Burda bulunan haçların aynı şekle sahip olması karakteristiktir.⁵⁰⁹

M.I. Artamonov Alanlar’ın Kafkasya’da Bizans’ın etki alanına girdiğini ve Alanlar’ın Hristiyanlığa kazandırılması için din adamlarının çaba sarf ettiklerini

⁵⁰⁵ Şeşen, **a.g.e.**, s.157.

⁵⁰⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 290-291.

⁵⁰⁷ Magomedov, **Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh**, s.156-157; Florova, **Obrazy i Syuzhety Mifologii Khazarii**, s.35-40.

⁵⁰⁸ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s. 298-299; 345.

⁵⁰⁹ Magomedov, **a.g.e.**, s.162-166.

vurgular. Artamonov'un ifadesi şu şekildedir: "912-926 yılları arasında patriklik yapan Nikolay Mistik'in mektuplarında piskopos Peter ve rahip Eutimus'un Alanlar arasında Hristiyanlığın yayılması konusunda gösterdikleri çabalarla ilgili bir dizi bilgi verilmektedir. Bu mektuplarda Alanlar'ın yeniden iman etmiş bir halk oldukları belirtilir." Bizans Alanlar'ın Hristiyanlaştırılması sayesinde onları Hazar Kağanlığı'na karşı ayaklandırabileceğini hesaplamış fakat Hazar Kağanı Harun Oğuzlar ile yaptığı işbirliği sayesinde bu ayaklanmayı berteraf etmişti. 932 yılından sonra Alan prenslerinin bu dinden döndüğü ve Hristiyan din adamlarını ülkeden çıkardıkları biliniyor.⁵¹⁰

X. yüzyılda yazıldığı bilinen Hazar-Yahudi mektuplarında ise Hazar Kağanı Yusuf Kağan Bulan zamanında Hazarlar'ın Yahudi dinini benimsediklerini açıklar. Yeni bir dine meyleden Kağan Bulan bir nedenden dolayı (bu neden mektupta açıklanmaz) tebaası üzerinde daha büyük bir etkiye sahip olan ve onları bu dini kabul etmeye ikna eden bir "yönetici bey" aracılığı ile ülkeyi yönetmeye başlar.⁵¹¹ Kağan Yusuf Yahudi dinini benimsemelerine rağmen mektubunda Müslümanların savunucu olduğunu belirten şu satırları da ekler: "Nehrin ağzını koruyorum ve gemiyle gelen Rusların İsmaililere gitmek için deniz yoluyla geçmesine izin vermiyorum. Onlarla savaş halindeyim. Onları bir saat yalnız bıraksaydım, Bağdat'a kadar bütün İsmaili ülkesini yok ederlerdi."⁵¹²

S.A. Pletneva Saltovo-Mayatsk kültüründe Yahudilik ile ilgili izlere dair şu özeti yapar: "Kağanlıktaki kültürün paganizm(S.A. Pletneva Gök-Tanrı dinini burda paganizm olarak tanımlıyor) ile iç içe olduğunu ve bu devletin varlığının sonuna kadar öyle kaldığını gördük. Ek olarak, Hazar tebaasının Hristiyanlığa bazı eğilimleri arkeolojik olarak izlenmiştir. Yahudiliğin şüphesiz izleri sadece Kırım'da ve kısmen iki Taman yerleşiminde izlenebilir: Tamatarkhan ve Phanagoria. Bunlar, kabartmalı yedi şamdan ve Yahudi sembollerinin diğer niteliklerine sahip mezar stelleriydi. V. yüzyılda Herson'da bir sinagog vardı, daha sonra yıkıldı ve bir Hristiyan bazilikası ile kaplandı. Keşfedilen mezar taşları hiç kimse tarafından

⁵¹⁰ Artamonov, **a.g.e.**, s.465-466.

⁵¹¹ Kokovtsov, **Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke**, s.93.

⁵¹² Kokovtsov, **a.g.e.**, s.102.

tarihlendirilmediği için Hazar dönemiyle olan bağlantılarından emin olmak mümkün değildir. Tamatarkhan'da evlerden birinde böyle bir stel bodrum katına yerleştirildi yani asıl amacını çoktan kaybetmişti. Stellerin arka tarafında bazen Türkçe işaretler (tamgalar) bulunur, ancak bunlar Sarmatya da olabilir. Bu durumda tarihlerinin Kersones sinagogunun var olduğu zamana denk gelmesi önemlidir. Bu nedenle, bize öyle geliyor ki, Hazarya'da Yahudiliğin tüm halk tarafından veya en azından az çok önemli bir kısmı tarafından kabul edildiğine dair pratikte hiçbir veri yok. Evet kağanın kendisi kutsallaştırıldı ve birçok pagan ayin onun her hareketini düzenledi. Bununla ilgili bilgiler, Arap yazarların çeşitli eserlerinde korunmuştur. Bütün bunlar birlikte ele alındığında ve en önemlisi, halk arasında Yahudi dininin herhangi bir izinin bulunmaması, Hazar Kağanlığı'nın tüm Avrasya dünyasıyla ruhsal olarak bağlantılı olduğunu ve hiçbir yabancı dini dogmanın onun insanların üzerinde hayati bir rol oynamadığını güvenle söylememize izin veriyor.”⁵¹³

V.S. Flerov “Yahudi kültürüyle güvenilir bir şekilde ilişkilendirilebilecek VI-X. yüzyılların maddi anıtları Khazaria topraklarında pratik olarak yoktur ” der.⁵¹⁴ Bununla beraber Saltovo-Mayatsk dönemi kalıntılarının da bulunduğu katmanlarda Yahudi mezar taşları bulunmuş olmasına rağmen bunların ritüel amaçlı değil önceki dönem yıkıntılarından kalan mezar taşları kullanılarak oluşmuş binalar olduğu ortaya çıktı. 2005 yılında Don deltasındaki Perevolochny Erik yerleşiminde bir Yahudi mezar taşı (matzeva) bulundu. Azak Müzesi'ne getirilen bu mezar taşı Yahudi sembolleri ve İbranice bir kitabe içeriyordu. Bazı araştırmacılar bu levhayı X. yüzyılın ikinci yarısı ve XI. Yüzyılın ilk yarısı Hazar sonrası Timutarakan Prenslığı dönemine tarihlendirmekle birlikte V.S. Flerov bu tarihlendirmenin şüpheli olduğunu ve levha üzerindeki tarihlendirme çalışmalarının devam ettiğini belirtir ve ekler: “Don'un alt bölgelerinin, sayısız Yahudi mezar taşı buluntularıyla Taman Yarımadası'na yakınlığı, hem Roma hem de Hazar zamanlarında Yahudilerin burada ortaya çıkışını açıklıyor.... Bununla beraber Hazarya'nın geneli için düşünüldüğünde taş veya yapıların veya seramik kapların üzerindeki işaretlerin Tengri inacı ile Yahudiliğin bir noktada kesiştiğini söylemek için çok

⁵¹³ Pletneva, **Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka**, s.173-174.

⁵¹⁴ V.S. Flerov, “Pochemu Iudaizm ne Poluchil Rasprostraneniya v Khazarском Kaganate”, *Stepi Evropy*, T. 9, Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk 2012,s. 297-298.

zayıf kalıyor ve daha uzun araştırma gerektiriyor. Örneğin Mayatsk, Dimitrievski anıtlarında veya Hazarya'nın herhangi bir yerinde bulunan bir pentagonun veya hayat ağacının Davut yıldızı olarak veya matseva olarak yorumlanmasının bir dayanağı yok çünkü bu işaretler içinde bulundukları ortamın tamamına tekabül etmezler ve arkalarında Yahudilikle ilgili oldukları kanıtlanacak bir nüfus grupları yok ayrıca devamlılıklar yok. Bunun yanında bu pentagonun veya hayat ağacının bulunduğu ortamda eski Türk inancının izleri olan birçok şekil, çizim ve grafitinin bulunduğu görülüyor.”⁵¹⁵

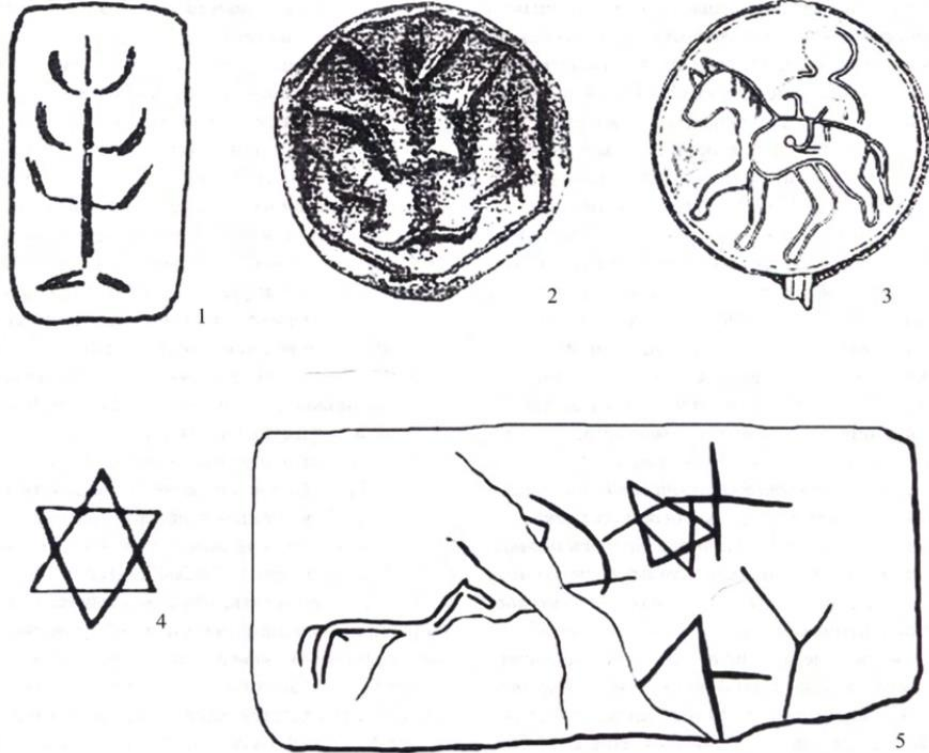

Resim 3.66: Don Deltası Perevolochnyi Yerik'te Bulunan Yahudi Mezar Taşı- V.S. Flerov, “Pochemu Iudaizm ne Poluchil Rasprostraneniya v Hazarskom Kaganate”, Stepı Evropı, T. 9, Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk 2012 s.299.

⁵¹⁵ Flerov, **a.g.m.**, s.298-304.

Resim 3.67. : Taman Yarımadası Kepoi’de Bulunan Matseva. Taşın Durumu Tarihlenmesine İzin Vermez. Fakat Klasik Yahudi Matsevalarından Görünüş Olarak Farklıdır.- V.S. Flerov, “Pochemu İudaizm ne Poluchil Rasprostraneniya v Hazarskom Kaganate”, Stepı Evropı, T. 9, Donetskıy Natsionalnyıy Universitet, Donetsk 2012 s.304.

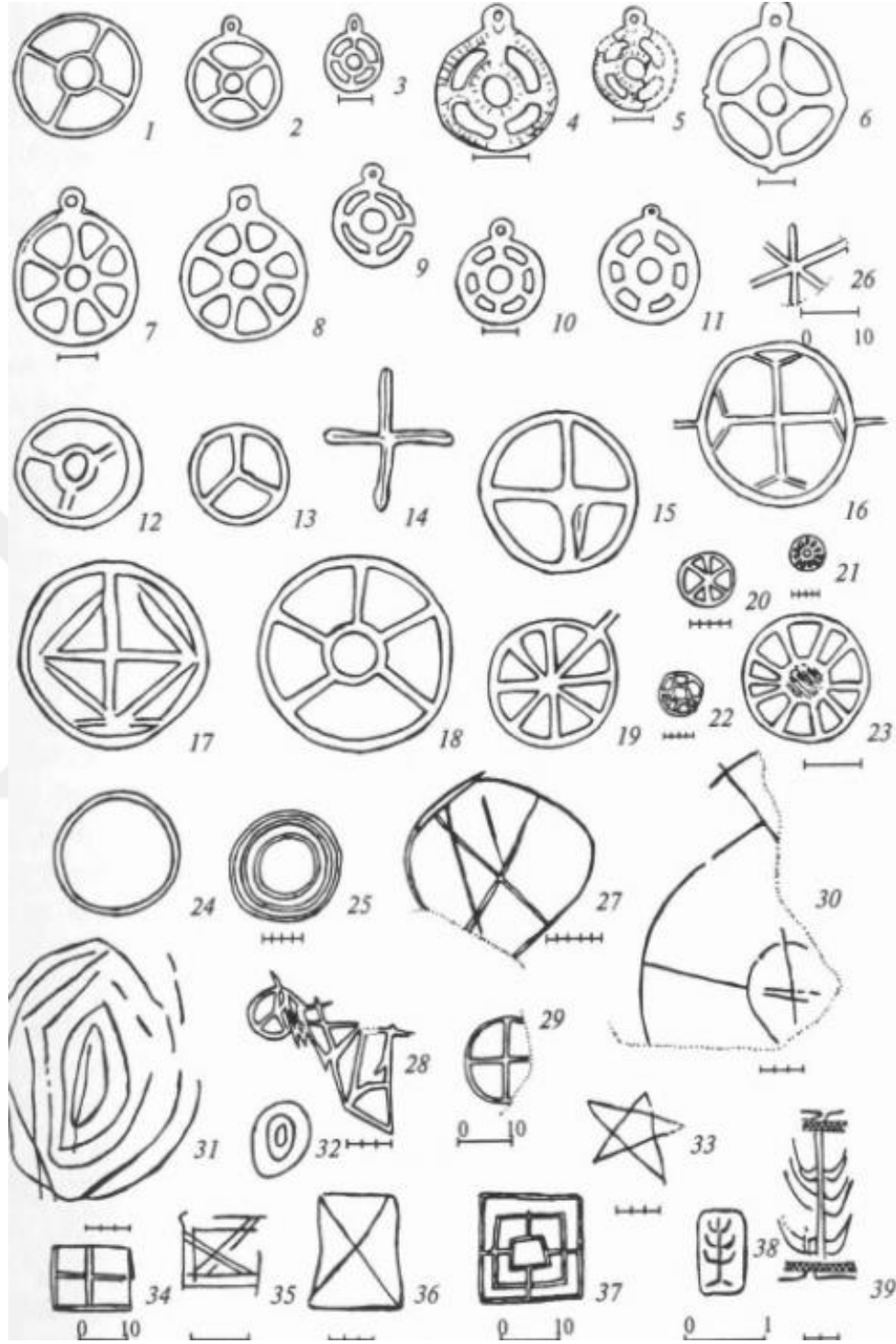
Resim 3.68. : Saltovo-Mayatsk Sözde Yahudi Görüntüleri: 1 - Dmitrievskii Mezarlığı, Yer Altı Mezarı:38, Bir koruma halkası Üzerinde;2 - Zhilino Köyü, Bir Kolye; 3 – TsariovKurgan No:; 27 Bir Ayna; 4 – Mayatsk Kalesi Üzerinde Bir Grafiti; 5 – Mayatsk Kalesi ÜzerindeBlokta Grafiti- V.S. Flerov, “Pochemu İudaizm ne Poluchil Rasprostraneniya v Hazarskom Kaganate”, Stepı Evropı, T. 9, Donetskıy Natsionalnyıy Universitet, Donetsk 2012, s.305.

Mesudi “Mürücü’z-zeheb” ‘de Hazarların dinini şu şekilde tanımlar: “İtil şehrinde (Hazarların başşehri) Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve cahiliye dinlerine mensup kişiler (Göktanrı dinini bu şekilde anlıyor) bulunur. Yahudiler hükümdar ve maiyetini teşkil eder. Hükümdar Hazar kabilesindendir. Hazar hükümdarı Harunreşid hilafeti döneminde Yahudi olmuş, Müslüman şehirlerinden ve Bizans’tan gelen Yahudiler de ona katılmışlardır....Hazar ülkesinde Müslümanlar hakim sınıftır. Zira Hükümdarın ordusunu onlar meydana getirir. Bu Müslümanlar orada “Erisiyye” (Arsi) diye tanınırlar. Bunlar Hazar ülkesine Harizm tarafından gelmişlerdir. Hazar hükümdarı harplerde onlara dayanır. Bunlar kuvvetli ve kahraman kişilerdir. Bu Müslümanlar hükümdarla yaptıkları bir anlaşmaya göre Hazar ülkesinde kalmışlardır. Bu anlaşmanın şartları arasında Müslümanların dinlerini serbestçe tatbik etmeleri, mescitler inşa etmeleri, ezan okumaları, vezirin onlar arasından seçilmesi gibi hususlar vardır. Zamanımızdaki Hazar veziri onlardan Ahmed b. Kuye’dir....Hazar hükümdarının ordusunda Müslümanlardan 7000 zırhlı, miğferli süvari bulunur. Hazarlar’ın başşehrinde 7 kadı bulunması adettir. Bu yedi kadıdan ikisi Müslümanlara, ikisi Tevrat’la hükmedip Hazarlar’a, ikisi İncil’le hükmedip Hristiyanlara, biri Cahiliye ahkamıyla hükmedip Slavlara, Ruslara ve oradaki putperestlere⁵¹⁶ aittir”.⁵¹⁷

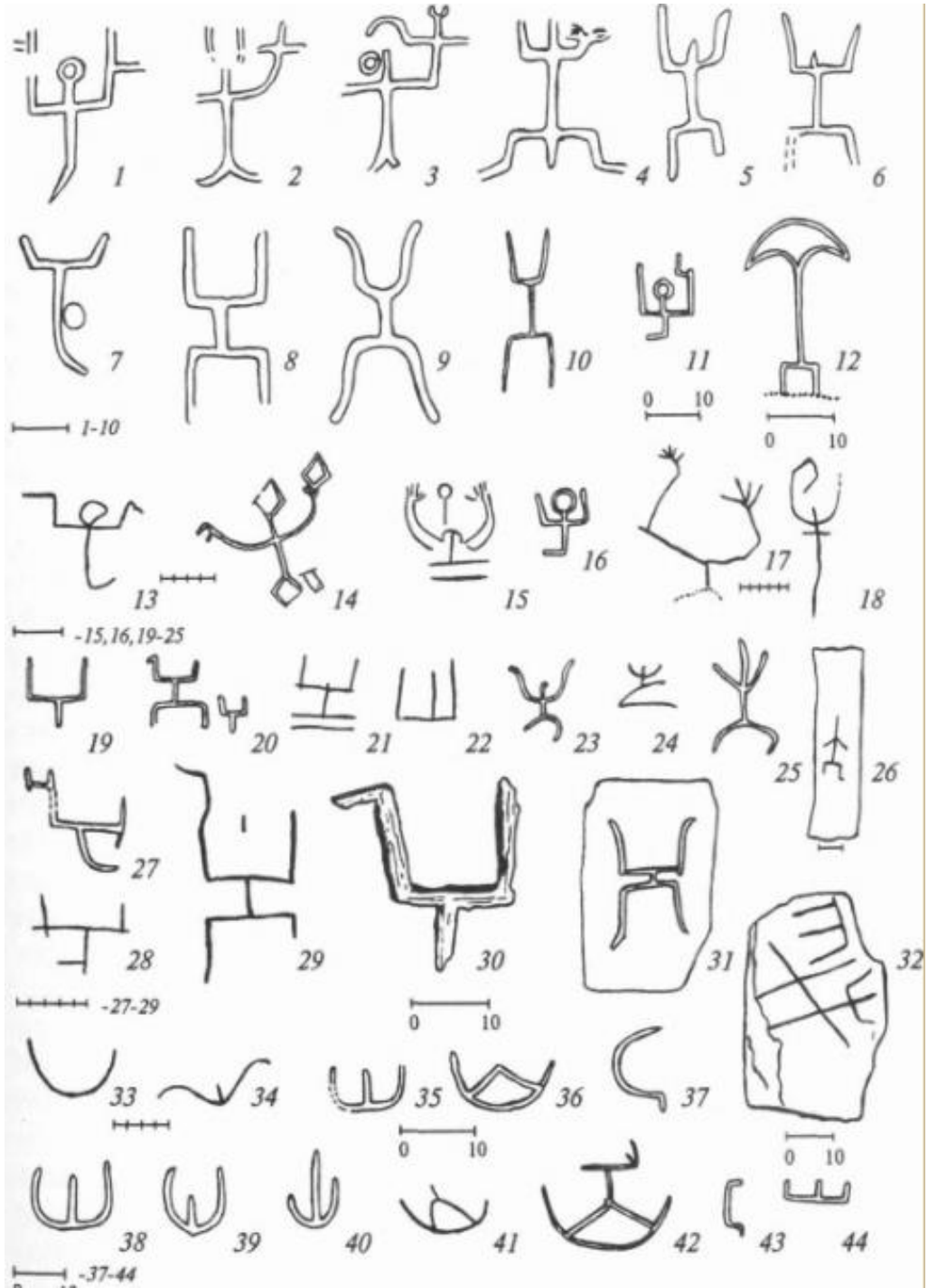
Hazar Kağanlığı topraklarında yönetici sınıf ve resmi din Yahudilik olmakla beraber bütün dinlerin özgürce yaşamasına izin verilmişti. Daha önce belirttiğimiz gibi Türklerin eski inançlarını Sibiry’a’dan, Altaylar’dan miras olarak getirdikleri binlerce yıllık tabiata ve tabiat kuvvetlerine saygıyı Saltovo-Mayatsk kültürünün ilk dönem mezarlarında özellikle Dağıstan’daki mezarlarda tılsımlar, muskalar şeklinde görebiliyoruz. Yine Dağıstan’dan başlayarak haç şeklinde Hristiyanlığı temsil eden ve son olarak Musevi inancını temsil eden işaretleri Saltovo-Mayatsk mezarlarında, kemik objelerin veya seramiklerin üstünde, kayalara tuğlalara kazınmış olarak graffitilerde görmek mümkün.

⁵¹⁶ Mesudi Türklerin Göktanrı dinini “putperestlik” olarak yorumluyor. Oysa İslamdan binlerce yıl önce Göktanrı dini Tektanrı inancının sembolüyü.

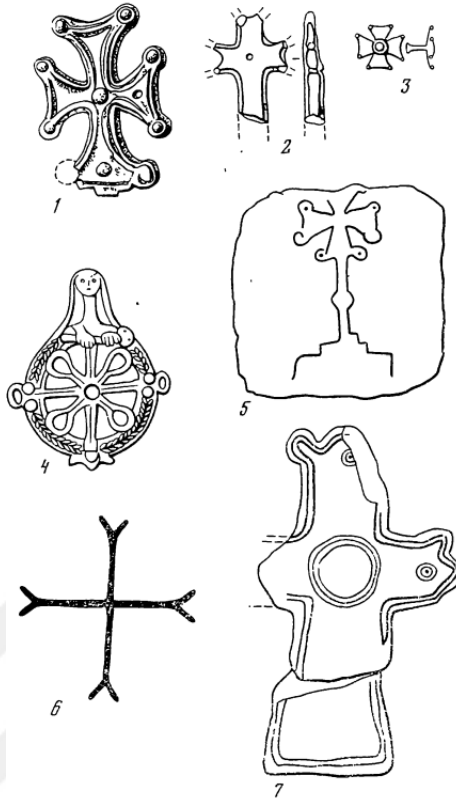
⁵¹⁷ Şeşen, **a.g.e.**, s.52-53.

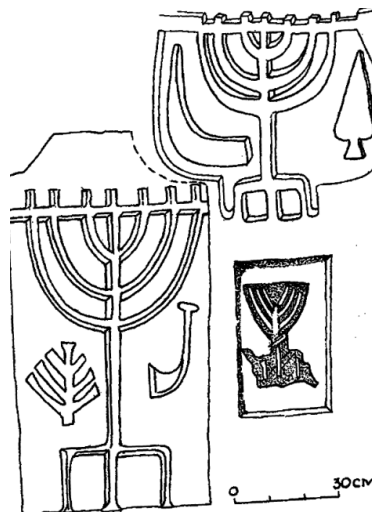
Resim 3.69. : Daire Şeklindeki Muska veya Tılsım Olduğu Düşünülen Semboller ve Motifler "kare", "yıldız", "ağaç".// **Muskalar:** 1, 2, 8, 9 – Verhniy Saltov, ; 3 - Mayatsk Yerleşimi, Yeraltı Mezarlığı VII; 4-7 - Dmitrievski; 10 - Tepsen; 11 - Kordon-Oba. **Seramiklerdeki İşaretler:** 12, 14, 16, 18, 19, 21-23 - Dmitrievski; 13, 15, 17, 24 – Verhniy Saltov, 20, 25 - Mayatsky // **Tuğla Üzerindeki İşaretler:** 26, 29, 34, 37 - Sarkel; 27, 28, 30-33, 36 - Mayatskaya kalesi. **Astragalus:** 35 –Verhniy Saltov// **Yüzük Kalkanı:** 38 – Dmitrievski// **Bir kemik rölyefine gravür:** 39 – Mayatsk-V.E. Florova, Obrazy i Syuzhety Mifologii Khazarii, Mostı Kulturi, Gesharim, Moskva/Yerusalim: 2001 s. 36.

Resim 3.70. . Saltovo-Mayatsk Kültüründe Üstün Gücün Sembolleri: 1-9 – Dmitrievski Yerleşimi Seramiklerdeki İşaretler; 10 - Podgorovsky Anıtı Seramik Üzerine Damga; 11, 12, 15, 16, 19, 20, 23-25, 37-44 - Sarkel, Tuğla Üzerine İşaretler; 13, 14, 17, 18, 27-31, 33-36 - Mayatskaya Kalesi, Bloklarda İşaretler; 21, 22 – Semikarakorsk Kalesi Tuğla Üzerine İşaretler; 26 - Seversky Donets Havzası, Bir Kemik Nesne Üzerindeki Grafiti 32 – Kırım Baklinskoy Kale Yerleşiminden, s.55.

Resim 3.71.: Saltovo-Mayatsk Hristiyan Bulgular: .1 – Chir-Yurt Kilise’den Haç; 2 - Seramik haç; 3 - Bir mezardan altın bir haç; 4 – Meryem Ana’yı Tasvir Eden Bronz Madalyon; 5-7 - Dağlık Dağıstan'dan- M.G. Magomedov, **Obrazovaniye Hazarskogo Kaganata Po Materialam Arkheologicheskikh**, s.160.

Resim 3.72. : Kerç Civarında Bulunan Yahudi Mezar Taşları. Kerç Müzesi'nin Deposu- S.A. Pletneva, **Oçerki Hazarskoy Arheologii**

Görüldüğü gibi Hazar Kağanlığı inandığı dinden başkasının yaşamasına izin vermeyen Ortaçağ Avrupası İmparatorlukları ve devletleri arasında topraklarında inanç özgürlüğüne müsaade eden ve müsamaha ile yaklaşan bir konumdaydı. Hazar Kağanlığı topraklarında Saltovo-Mayatsk kültürü gibi çağının ötesinde üstün bir kültürün yaratılması ve bu kültürün sınırların her tarafına yayılmasının ana sebebi muhtemelen buydu. Topraklarında güven ve huzur vaad eden Kağanlığa büyük bir beyin ve finans göçü, sanatçı akını oldu ve bu verimli toprakların sahibi çalışkan ve kahraman insanlarla birlikte beraber kendilerine özgü çağlarının ötesinde bir uygarlık yarattılar.

3.10. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Kağan Yusuf mektuplarında eyaletindeki her klanın (boyun) kalıtsal mülkiyete sahip olduğunu yazıyor. Boylar mülklerinin sınırları içinde yarı-tarım, yarı göçebe ekonomilerini yürütürler. Kağanın kendisinin de çok geniş bir alanı vardır. Her yıl Nisan ayında kral, büyük bir maiyeti ve köleleri ile kendi alanı çevresinde uzun bir göçe gider. Sonbaharda İtil'de bulunan karargaha geri döner. Khazaria'da az yağış olduğu için tarlalar nehirlerden gelen sularla sulanırken, ülkenin toprakları zengin ve verimlidir - hemen hemen her mülkün kendi bahçeleri ve bağları vardır. Çok sayıda nehirde çok sayıda avlanan çeşitli balıklar vardır.⁵¹⁸ Yine Kağan Yusuf Kağanlığı'nın sınırlarını tanımladıktan sonra bu sınırlar içindeki birçok halkın kendisine vergi verdiğini anlatır.⁵¹⁹

İslam müelliflerinden İdrisi'de şu şekilde bir bilgi yer alır: “Hazar ülkesinde Banuva adında kuzeyden güneye doğru uzanan bir dağ vardır. Bu dağda kaliteli gümüş ve altın madenleri bulunur. Bu madenlerden çok miktarda çıkarılıp etrafa götürülür.”⁵²⁰ Yine İbn-i Havkal Hazar ülkesini şu şekilde tanımlar: “İtil şehrinin çok köyü yoktur. Yalnız tarlaları dağınık olup yazları hepsi ekmek istedikleri şeyler için tarlalara çıkarlar, çiftçilik yaparlar. Tarlalar şehrin yakınında veya 20 fersah kadar uzaklarında bulunur. Ekinlerini hasat edince arabalarla nehre veya

⁵¹⁸ Kokovtsov, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke*, s.103.

⁵¹⁹ Kokovtsov, *a.g.e.*, s.98-102.

⁵²⁰ Şeşen, *a.g.e.*, s.121.

yakınlarına taşırlar. Topladıklarını gemilerle nehir yoluyla getirirler. Şehre yakın tarlaların mahsulleri arabalarla şehre taşınır. Yediklerinin çoğu prinç ve balıktır. Oradan getirilen bal, mum, yün gibi şeyler oraya Ruslar ve Bulgarlar tarafından getirilir. Etrafa sevk edilen kunduz derileri de Bulgar, Rus, Kiev tarafındaki nehirlerde bulunur.... Ruslar'ın ticaret mallarının son durağı daima Hazaran'dır. Ruslar'ın getirdikleri mallardan Hazarlar öşr gibi bir şey alırlar.”⁵²¹ Yazılı kaynaklarda belirtilen bu bilgiler arkeolojik olarak da desteklenir. Yukarıda Sarkel'den bahsederken yoğun olarak tarım yapıldığına dair arkeolojik bulgular kaydedildiğini belirtmiştik. Bunların içinde derin tahıl çukurları, ağır pulluk demirleri, farklı tahıl taneleri, orak ve çapa bulguları vardı. Sarkel'de tarım üretiminin yanında balıkçılık yapıldığına dair bulgular, seramik fırınları ve ticaret yapıldığına dair amfora kapları gibi arkeolojik malzeme ortaya çıkarılmıştı.

S.A. Pletneva'nın Hazar Kağanlığı'ndaki ekonomisini şu şekilde tanımlar: “Çok sayıda ithal eşya, Sarkel'in Transkafkasya, Orta Asya, Kırım, Bizans ile canlı ticari ilişkilerine tanıklık ediyor. Şehirde sadece tüccarlar değil, zanaatkarlar da yaşıyordu: çömlekçiler, kuyumcular, demirciler. VIII. yüzyılın ikinci yarısında kalelerden doğan yeni şehirlerle birlikte ticaret ve zanaat esas olarak Kaganlık sınırlarını korumak için inşa edilen kaleyi gelişen bir şehre dönüştürdü....Kırım kıyı şehirleri yeniden inşa edilmeye başlandı...Kerç Boğazı kıyısında bulunan yer alan Samkerts (Tamatarkha veya Tmutarakan) Taman Yarımadası'nın burnunda birçok deniz ve kara yolunun kesiştiği en büyük aktarma noktasıydı....Hazar Kağanlığı'ndaki şehirlerin büyümesiyle, Saltov-Mayak kültürü, dağıtım bölgesi boyunca giderek daha fazla gelişti. Bu, özellikle mücevher ve silahlardan birçok çanak çömlek türüne kadar zanaatkarların elinden çıkan eşyalar için geçerliydi. Nispeten küçük köylerde bile köyün tüm sakinleri aynı kapları kullandığı için bir tür “yerleşim içi” ticaretten bahsedebiliriz....konteyner kapları da (özellikle amforalar) Kağanlık toprakları boyunca dağıtıldı. Amfora üretim merkezleri, Kırım'da ve üzümün yetiştirildiği ve şarabın yapıldığı Aşağı Don bölgesinde bulunuyordu. Oradan şaraplı amforalar yakındaki göçebe kamplarına ve sığır, bal, kunduz derisi vb. ile değiştirildikleri uzak

⁵²¹ Şeşen, **a.g.e.** s.163-164.

orman-bozkır köylerine götürüldüler. Kaganatın sakinleri aktif olarak komşu ülkelerle ticaret yaptı. Bizanslılar İbn-Shafrut'a Hazarya'yı anlatırken oradan gemilerin şehirlerine geldiğini ve "balık, deri ve her türlü mal getirdiğini" iddia ettiler. Kagan Yusuf ayrıca Hazar'dan akan nehirlerdeki devasa balık miktarından bahsetti ve İstakhri gibi Arap yazarlar "Hazarların ülkesinde sadece tutkal çıkarılır ve tüm ülkelere ihraç edilir" diye yazdı ve Hazarya'ya ithal edilen birçok malları listeledi. Tutkal Ortaçağ'da günümüzde petrol kadar değerli olan bir üründü. Görünüşe göre Hazar tüccarları transit ticaretle uğraşıyordu. Güneyden ve Bizans'tan Hazarlar çeşitli ürünler aldı. Batı Asya ve Mısır şehirlerinden cam boncuklar özellikle eyalet genelinde yaygın olarak dağıtıldı. Muhtemelen Halifelikten Hazar'a çok miktarda gümüş sikke geldi. Ancak, arkeologlar onları nadiren hanlık topraklarında bulurlar. Bu durum, Kağanlığın mezarlarında ve hatta şehirlerin ve yerleşim yerlerinin kültürel katmanlarında bolca bulunan gümüşü yerel ustaların takı yapımında kullanmalarıyla açıklanabilir. Madeni paralar, görünüşe göre takası tercih eden Hazarlar tarafından para olarak kullanılmadı. Fakat bilim adamları, boncukların bu ticarete küçük bir "pazarlık" birimi olduğuna inanıyor. Doğu ve Bizans ülkelerini Slavlar ve Balto-Fin halklarıyla birbirine bağlayan ticaret yolları hanlık topraklarından- Don bölgesinin sınırsız bozkırlarından geçti. Hazarlar şüphesiz geçen kervanlardan vergi alıyorlardı. Yusuf nehir yollarını kontrol ettiğini bildirdi. Don rotasını kontrol etmek için Don'a kaleler dikildi. Tudun Kağan Taman ve Kırım şehirlerinde orada oturanlardan, ziyaretçilerden ve yerel tüccarlardan vergi aldı....Arap savaşlarından sonra devlet merkezlerinin kaymasıyla birlikte Hazar yayılmacılığının yönü de değişti. Hazarlar gözlerini kuzeye ve kuzeybatıya çevirdiler. Sonuç olarak Polyans, Severians, Vyatichi gibi Slav kabileleri haraç verdiler. Hazarlar, Slavlara ek olarak Kağan Yusuf'a göre Hazar'ın kuzeydoğusunda yaşayan Burtaslar, Erzi, Cheremis, Bulgarlar, Suvarlardan vergi aldılar. Böylece Kağanlığın ekonomik temeli, gelişmiş bir tarım ve pastoral ekonomi, geniş çapta gelişmiş zanaatlar, ihracat ve ithalatın esasen neredeyse eşit bir rol oynadığı geniş iç ticaret, son olarak, topraklardan geçen ticaret kervanlarından alınan vergiler ve haraçlardı.”⁵²²

⁵²² Pletneva, **Hazarı**, s.53-58.

3.11. Saltovo-Mayatsk Kültürü Mirası

İstahri şöyle yazar: “ Hazar ülkesinin bir bölgesi daha vardır. Bu bölgenin Semender adında bir şehri bulunur. Bu şehir İtil ile Babülebvbab arasındadır. Bu şehrin etrafında çok bostan vardır. Söylendiğine göre bu şehrin 40.000 kadar asması varmış. 358 (969) senesinde Cürcan’dayken yakın olması dolayısıyla bu hususu sordum. Sorduğum kişi “Bu asmalar ve bostanların ağaçları üzerinde bir yaprak kaldıysa fakirlerin sadaka hakkı yoktur. Ruslar onları mahvettiler. Şehirde yaş ve kuru üzüm kalmadı” dedi. Bu şehirde Müslümanlar, çeşitli dinlere mahsup gruplar, putperestler (Türklerin Göktanrı dinini İstahri bu şekilde tanımlıyor) oturuyorlardı. Ruslar’ın baskını üzerine oradan ayrıldılar. Fakat topraklarının bereketi, iyi ziraatçilikleri sebebiyle üç sene geçmeden şehir eski haline döndü. Semender’de camiler, havralar, kiliseler vardı. Ruslar bu akınları sırasında Hazar, Bulgar, Burtas’ın hepsini mahvettiler ve buraları istila ettiler. İtil halkı Babülebvbab (Darbend) adasına sığınıp orada korundular. Bir kısmı ise Siyahkuh (Mangışlak Yarımadası) adasına sığındılar.”⁵²³

Görüldüğü gibi İstahri Rusların Hazarlar üzerine 965 yılı seferine işaret ediyor. M.I. Artamonov 965 yılına ait Rus Kroniklerinde Sarkel (Beyaz Kale)’ye karşılık gelen Rusça İsmi “Belaya Vezha” ‘nın Svyatoslav tarafından ele geçirildiğini gösterdiğini ifade eder: “Hazar Kağanlığı’na ait ölümcül darbe Rus Prensligi tarafından indirilmişti. 965 yılına ait “Vakayiname” bu konuda oldukça kısa bir açıklama içerir.”Svyatoslav Hazarlar’ın üzerine yürüdü. Bunu duyan Hazarlar knaza karşı hakanlarıyla savaşa çıktılar ve savaşı kaybettiler. Syvatoslav savaşı kazandıktan sonra Hazarlar’ı ele geçirdi ve şehirleri Belaya Vezha’yı zaptetti. Yasları ve Kasoglar’ı da yendi.”⁵²⁴ Burda görüldüğü üzere başkent olarak Hazar Kağanı’nın yaşadığı ve Syvatoslav’ın karşısına ordusuyla birlikte çıktığı şehir İdil Nehri kenarında hayali İtil şehri değil Don Nehri ağzındaki İtil yani “Beyaz Kale veya Beyaz Şehir”’dir. Hazar Kağanı’nın Sarkel önlerinde yenilmesiyle birlikte Hazar Kağanlığı dağıldı. Ruslar Kafkaslar’a yürüyüp burdaki diğer Hazar şehirlerini de ele geçirdiler; Semender’i İstahri’nin söylemiyle tek bir asma

⁵²³ Şeşen, a.g.e., s.164-165.

⁵²⁴ Artamonov, **Hazar Tarihi**, s.547-548.

yaprağı kalmayıncaya kadar yakıp yıktılar. Burda halkın bir kısmı dağlara kaçarken bir kısmı geldikleri yere Hazar ötesine Mangışlak’a döndü. M.I. Artamonov Syvatoslav’ın Sarkel üzerine Kerç Boğazı üzerinden yürüdüğünü önce burdaki Hazar hakimiyetine son verdiğini ve daha sonra Don Nehri üzerinden Sarkel’e yürüdüğünü belirtir. Syvatoslav’ın seferinden sonra Kerç Boğazı’nda Kiev Rus Prenslığı’ne bağlı Tmutorakan Prenslığı kurulduğunu görüyoruz. Belaya Vezha olarak değişen Hazar’ların Beyaz Kale’si veya Sağrışen’i veya Şarkeli “Sarkel” ‘de ise yakılıp yıkılan harap edilen Saltovo-Mayatsk kültürü üzerinde kısa sürede farklı bir kültür yükseldi. Sarkel’de içine gümüş plakalarla süslü kemerler, değerli boncuklar ve gümüş sikkeler konulmuş Saltov tipi çömlek bulundu. Çömlek ve içindikilerin içinde bulundukları evle birlikte yakılmış olduğu görüldü. Muhtemelen kuşatma sırasında saklanmıştı. Gümüş sikkeler en geç 954 yılına tarihlendi. Bu kalenin Syvatoslav ile savaşı sırasında büyük bir yıkıma ve yangına maruz kaldığını gösteriyor.⁵²⁵ M.I. Artamonov Sarkel’in Syvatoslav tarafından ele geçirilmesinden sonra Saltovo-Mayatsk kültüründeki değişimi şu şekilde açıklar: “ Rus kültürünün burada baskın bir konuma sahip olduğu ve yavaş yavaş diğer tüm etnik kültürleri emdiği, kaledeki Slav nüfusunun kitlesel görünümü olarak düşünülmelidir. O zamandan beri, Hazar kalesi Sarkel, Rus şehri Belaya Vezha oldu. Svyatoslav tarafından ele geçirildiği andan itibaren Sarkel’in kültürel birikimlerinin üst seviyesi veya ufku, kale içindeki tuğla binaların yıkımının izlerinde en açık şekilde ortaya çıkar. Üstteki tüm tabakalaşmalar, Belaya Vezha tarihindeki bir sonraki Rus dönemine aittir. Svyatoslav’ın fethinden sonra Slav-Rus Belaya Vezha nüfusunun büyük bir sayısal kültürel üstünlüğü şüphesiz hemen oluşmadı; ilk başta, muhtemelen Svyatoslav ordusundan kalan küçük bir askeri garnizondan ve daha sonra kalede yeni bir sivil nüfus ortaya çıkmaya başladı. Kendiliğinden mi yoksa organize bir şekilde, prensin talimatıyla mı gerçekleştiği konusunda, yerleşim düzeni sorununu çözmek için elimizde veri yok. İkincisini varsaymak daha olasıdır. Vladimir Svyatoslavich’in Rus Prenslığı’nin sınırlarını güçlendirme faaliyetlerinden bahseden Rus kronikleri, prensin kalenin yeni inşa edilen

⁵²⁵ Artamonov, “Sarkel - Belaya Vezha Trudi Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii “, Tom 1, s.52-54.

sınır şehirlerini farklı kabilelerden insanlarla yerleştirdiğini bildiriyor. Burada da aynısı olmalıydı.”⁵²⁶

S.A. Pletneva, Sarkel’den Belaya Vezha’ya geçiş ile ilgili olarak şu bilgiyi verir: “yangın ve yıkımın izleri yalnızca bazı inşaat çukurlarının kömür külüyle doldurulması ve ardından yanmış kalıntıların kil tabakasıyla kaplanmasıyla ayırt edilir. Ayrıca tuğla binaların üzeri yeni binalarla kapatıldığı veya yeni yerleşimciler tarafından kısmen konut olarak kullanıldığı söylenebilir. Açıkçası tanımlanmış bir harabe tabakası oluşmadı. Çünkü yıkılan tüm konutlar dikkatlice tasviye edildi ve yeni yapıların inşası için sökülmiş duvarlardan ve hatta parçalarından tuğlalar alındı. Böylece Sarkel’in bir kale ve daha sonra bir kasaba olarak varlığının karşılaştırmalı süresine rağmen kalenin inşasının kültürel katmanı ve içindeki yaşam pratik olarak ikinci dönemin yaşam katmanından ayrıldı.”⁵²⁷

Kerç Boğazı’nı, İtil’i ve Sarkel’i, Kuzey Kafkasya’yı ele geçiren Svylatoslav buraya kendi birliklerini yerleştirdikten sonra herhalde Don havzasındaki Hazar kalelerinin üstüne yürümüş olmalı. Bugün yukarıda onlarcasını saydığımız bu Hazar kalelerinden hemen hepsi taş taş üstünde kalmamış yıkılmış birer enkaz durumunda. Saltovo-Mayatsk kültürünün kronolijisi sorunu bölümünde kültürün izlerinin X. Yüzyılın ortalarında kaybolduğunu ve bu yüzyılın ikinci yarısında artık kültürün izine rastlanmadığını belirtmiştik. Svylatoslav’ın Hazar seferinde Saltovo-Mayatsk kültürünü yaratan nüfusun bütün kalelerini zapt etmiş yakıp yıkmış yağmalamış bütün ordularını dağıtmış olması, nüfusunun bir kısmını katletmiş olması Ortaçağ’ın bu olağanüstü kültürünün bir anda tarih sahnesinden silinmesinin yalnız açıklaması gibi gözüküyor. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Hazar Kağanlığı nüfusunun bu katliam sonrası sağ kalanlarından Kuzey Kafkasya bölgesinin akıbetini yukarıda olduğu gibi İstahri’den öğrenebiliyoruz. L.N. Gumilev Hazar Yahudileri Karaimler’in Kırım’a sığındıklarını, bir kısım Hazar Yahudisi’nin Batı Avrupa’ya göç ettiğini, Don bölgesindeki Hazarlar’ın

⁵²⁶ Artamonov, **a.g.m.**, s.36.

⁵²⁷S.A. Pletneva, **Drevneruskiy Gorod v Koçevoy Stepi: İstoriko-Stratigrafiçeskoe İssledovaniye**, Izdatelstvo Voronejskogo Universiteta, Voronej 2006, s.36.

torunlarının ise etnik isimlerini daha sonra “Kazaklar” olarak değiştirdiklerini ifade eder.⁵²⁸

⁵²⁸ L.N. Gumilev, **Drevnyaya Rusi Velikaya Step**, Eksmo, Moskva 2006, s.136.

SONUÇ

Saltovo-Mayatsk kültürünün arkeolojik anıtlarının ve bulguların incelenmesi VIII. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın ilk yarısında Doğu Avrupa bozkır kuşağında yaşam koşullarını ve halkların yaratıcı güçlerinin yükselişini yaratan güçlü bir birleştirici merkezin varlığını kanıtladı. Bu güç yazılı kaynaklarla da desteklenen Hazar Kağanlığıydı. Kağanlığın nüfusu tarafından yaratılan bu kültür uçsuz bucaksız Doğu Avrupa topraklarında Don Bozkır, Don-Orman, Azak ve Dinyeper, Kırım, Dağıstan, İdil ve Tuna gibi farklı coğrafi bölgelere bölünse de kültürü tanımlayan birleştirici unsurlarla bu coğrafi bölgeler VIII-X. Yüzyıl arasında tek bir maddi kültür tarafından birleştirildi.

Yazılı kaynaklarda Hazar Kağanlığı'nın çıkış noktası olarak tanımlanan Dağıstan'da Sulak-Terek havzasının ve Mahaçkale'nin her tarafında arkeologlar Saltovo-Mayatsk kültürünün en önemli ve bilinen ürünü olan dairel çizgili yuvarlak seramiklerin gri varyantını keşfettiler. Bu seramikler Don havzası başta olmak üzere kültürün bütün coğrafi bölgelerinde gri, turuncu ve yeşilimsi sarı olmak üzere bulundu. El veya ayak çarkında da üretilmiş olsalar veya kalıplanmış da olsalar Kağanlığın bütün bölgelerinde Saltovo seramiklerinin oranları, kimyasal bileşenleri ve süsleme, fırınlama gibi birtakım özellikleri sabitti. Bazı seramiklerin üzerinde aynı tip işaretler ve tamgalar vardı. Bu durum bu seramiklerin Saltovo-Mayatsk nüfusu tarafından endüstriyel olarak üretildiğinin düşünülmesine neden oldu.

Don ve Seversky Donets havzasında otuzdan fazla Hazar kalesi ortaya çıkarıldı. Bu kaleler birbirlerinden farklılıklarına rağmen aynı yapısal özellikleri taşıyorlardı. Don Nehri veya kollarından biri üzerinde yüksek bir tepede kurulmuşlardı ve arası doldurulmuş iki katmanlı duvar sisteminden oluşuyorlardı ve birçoğu hendek sistemi ile güçlendirilmişti. Kalelerin etrafındaki mezarlıklardaki ve yerleşim bölgelerinde başta Saltovo-Mayatsk seramik kalıntıları olmak üzere buluntular bu kalelerin Hazar kaleleri olduğunu ispatladı. Aynı kale sistemi ve kale etrafında yerleşim bölgeleri Sulak-Terek havzası yoğun olmak üzere Dağıstan'da da bulundu. Amaçları savunma veya ticaret, bilim adamları

tarafından günümüze kadar tartışmalı olsa da bu kaleler tuhaf bir şekilde ağ şeklinde bir güvenlik sistemi ile birbirlerine bağlıydı.

Saltovo-Mayatsk kültürünün izlerini taşıyan bu coğrafi bölgelerde bir başka birleştirici özellik runik harf ve yazılar, tamgalar, işaretler ve çizimlerdi. Dağıstan'dan Pliska'ya kadar karşılaşılan bu runik unsurların, çizim ve tamgaların analogileri Altaylara ve Sibirya'ya kadar olan bölgede bulundu. Runik harflerin ve yazıların günümüze kadar anlamları çözülememiş olmakla birlikte bu harflerin Orhun ve Yenisey yazıtlarında kullanılan Türk runik yazı sistemine benzerliği nedeniyle Türkler tarafından daha önce kullanılan bir alfabe olabileceğine karar verildi.

Saltovo-Mayatsk kültüründe iki ana tip konut bulundu. Bunlardan biri Türklerin Orta Asya'da sıkça kullandıkları yurt tipi çadır konutlardı. Yurtlar yuvarlak veya kare şeklinde kenarları yuvarlatılmış, ender olarak iki odalı veya toprağa belli bir miktar seviyesinden aşağı gömülmüş olabilirdi. Bir diğer sıkça karşılaşılan konut tipi kerpiçten yapılmış dikdörtgen yarı sığınaklardı. Hemen bütün konutlarda konutun ortasında yer alan ocaklardı. Bununla birlikte yer üstü konutları veya özellikle Kırım'da balıksırtı duvarlı taş kaideler üzerine yerleştirilmiş taş konutlarla veya yine özellikle Kırım'da konutun bir köşesinde ocaklarla karşılaşıldı.

Saltovo-Mayatsk kültürünün mezarları çeşitliydi. Dağıstan'da kurgan, katakomb, çukur mezarlar ve taş lahit mezarlar, Orta Kafkasya'da Alanya'da ağırlıklı taş lahitlerle ve yanısıra katakomb mezarlar, Kafkasya'nın kuzeyinde Krasnodar bölgesinde ağırlıklı çukur mezarlar Aşağı Don ve Azak bölgelerinde ağırlıklı olarak çukur mezarlar, Kırım'da taş lahit, çukur, kurgan mezarlarla, İdil boyunda çukur mezarlarla ve Don Nehri'nin orta ve yukarı akımları ile Seversky Donets yatağındaki Saltov-Mayatsk yerleşimlerinde ağırlıklı katakomb mezarlarla karşılaşıldı. Bununla birlikte son belirtilen bölgede Zlivka mezarlığı başta olmak üzere çukur mezarlar da bulundu. Saltovo-Mayatsk kültürünün henüz ortaya çıkış aşamasında karşılaşılan bir gömü tipi ise bölgedeki eski antik kurganların kurganlarına bir giriş açılarak yapılan gömüler veya kremasyon tipi tabir edilen

ölünün eşyaları ile yakılması veya iskelet bulunmayan fakat bir savaşçıya ait olduğu belli olan silah, mücevher, at koşum takımlarının yakılmış kalıntılarının bulunduğu mezarlardı. Mezar çukurları içinde bir cep kazılarak ölünün veya eşyalarının bu cep içine koyulduğu nişli mezarlarla da oldukça sık karşılaşıldı. Nişli mezarlar basit çukur mezarlarda, katakomb veya kurgan mezarların altında olabiliyordu.

Bütün bu farklılıklarına ve çok çeşitliliklerine rağmen bu mezarları tek bir kültür dairesine Saltovo-Mayatsk kültürüne bağlayan özellikler vardı. Savaşçı biniciler toplumun en ayrıcalıklı kesimiydi. Katakomb mezarlar genellikle içlerindeki zengin envanter ile temsil edildiler. Bunlar bir savaşçının silahları, kemer takımları, mücevherleriydi. Bunlara bir atın kalıntıları eşlik etti. Saltovo-Mayatsk kültürünün silah takımları aynıydı. Sabre diye ifade edilen düz veya çok hafif eğimli çok uzun olmayan kılıçlar, sadak içinde ok uçları, yaylar, baltalar ile birlikte üzengi ve demirlerinin ve at elbisesi plakalarının bulunduğu at koşum takımları mezarlarda en çok karşılaşılan buluntulardı. Kemer setlerinin ise erkek gömüler için ayrı bir önemi vardı. Kemer seti üzerindeki plaka sayısı bir savaşçının erdemini ve rütbesini gösteriyordu. Kadın mezarları üzerindeki güneş tılsımları ve muskalar, mücevherler, aynalar Saltovo-Mayatsk coğrafyasında analogdu. Mezarların çevresinde ölünün onuruna ziyafet verildiğinin simgesi olan bulgular vardı. Ölünün yanına da seramikler içinde cenaze yemeği bırakıldı. Ölünün etkisiz hale getirilmesi ritüeli yani iskeletlerin bilinçli yıkımı veya ellerin veya ayakların bağlanması gibi ritüellerle orman-bozkır bölgesinde sıkça karşılaşıldı. Çukur mezarlarda ise genellikle gömünün haricinde buluntu yoktu. Fakat genellikle başlar batıya veya kuzey batıya dönük olarak yatırılan bazen sırt üstü uzanmış bazen bir tarafa kıvrılmış olarak Sarkel'de, Kuzey Kafkasya'da, İdil boyunda bulundu. Kuzeyde orman-bozkır bölgesindeki çukur mezarlar örneğin Zlivka veya Saltov'daki Nataliovsky çukur mezarlarında ise katakomb mezarlar kadar olmasa dahi gömülere zengin Saltovo-Myatask kültürü envanterinin eşlik ettiği görüldü.

Kültürün bir diğer tanımlanan özelliği Don havzasının kuzey kısmında orman-bozkır bölgesinde katakomb mezarların yoğun olmasının yanında bu mezarlarda dolikosefal gömülerin ağırlığı fakat çukur mezarlarda brekisefal gömülerin ağırlığıydı. Dolikosefal gömülerin analogileri Kuzey Kafkasya'daki Alan mezarları ile kurularak kültürün ana bileşeni ve Saltov-Mayatsk kültürünün esas yaratıcılarının Alanlar olduğu güneyde Don Aşağı havzasında ağırlıklı olarak bulunan envantersiz çukur mezarların da Bulgarlara ait olduğu ve Bulgarların da Saltovo-Mayatsk kültürü yaratan nüfusun ikinci bileşeni olduğu tezi 1958'de Lyapuşkin'in makalesinden sonra bilim adamlarının hemen tamamı tarafından kabul edilen bir yargı olarak ortaya çıktı. Alanlar İrani kökenli bir halk olarak kabul edildi ve Alanlar'ın günümüzdeki temsilcilerinin İrani Osetler olduğu bilim adamlarınca savunuldu. Bununla birlikte bu yargı ve önyargı Saltovo-Mayatsk kültürünün günümüze kadar gelen dönemde tanımlanmasında bilim camiasının da kabul ettiği gibi bazı problemlere neden oldu. Hazar Kağanlığı gibi güçlü bir Türk Kağanlığı nüfusunun yarattığı kültürün İrani kökenli olduğu iddia edilen bir halka atfedilmesi aslında başlı başına bir çelişkiydi. Saltovo-Mayatsk kültürünü ilk tanımlayan kişi olan Mihail I. Artamonov Hazar Tarihi kitabında bu çelişkiyi çok ironik bir şekilde çelişki ile açıklar. "Bulgarların Hazarlar ile aynı etnik kökenden geldiklerini, Alan mezarlarındaki kültürün de Bulgar mezarları ile aynı kültürü yansıttığına göre Alan-Bulgar-Hazar'ın aynı etnik aidiyete mensup olması gerektiğini" birkaç sayfaya yayarak üstü kapalı bir şekilde ima eder. Bununla birlikte biz bu tezimizde daha önce "Giriş" bölümünde belirttiğimiz gibi bilimsel olarak yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak Alan etnosunu incelemeye çalıştık. Konuyu birkaç yönden ele aldık. Alanları Türk kökenli olarak tanımlayan Arap kaynaklarını belirttikten sonra onların Wusun ve Kang-kü boylar ile birlikte M.S. birinci yüzyılda Doğu Avrupa'da göçükmeden önce Hazar ve Aral gölü arasında Yancai, Yan, Suyi olarak yaşadıklarını ve bunların birleşerek Alan'ları meydana getirdiklerini Çin kaynaklarında yazdığı şekli ile anlattık. Wusun ve Kang-kü boyların Çin kaynaklarında aynı etnik kökenden geldikleri totemlerinin kurt olduğu ve Alanlar'ın da onlara tabi boylar olduğu belirtilmişti. Yine Çin yıllıklarında Töles boyları ile ilgili olan bölümde Alanlar'ın Töles boylarından biri olarak net bir şekilde tanımlandığını anlattık. Son dönem

Güney Kazakistan'da yapılan Arys kültürü olarak tanımlanan kültürün İskitler'in, Sarmat'ların, Hunların ve Kang-kü boyların arkeolojik bulguları ile analoglar taşıdıklarını belirttik. Bu kültürün içinde Alan ismi geçmez fakat Alanlar'ın Sarmat boyu olduğunu daha önce anlatmıştık ve yine Kang-kü boylar dairesine mensup olduklarını birçok kaynağa dayanarak belirtmiştik.

Saltovo-Mayatsk kültüründe bir diğer tartışma konusu katakomb mezarların Alanlar'a ait olarak tanımlanmasıydı. Fakat biz katakomb mezarların henüz Alanlar Doğu Avrupa'da ortaya çıkmadan Kuzey Kafkasya'da M.Ö. ikinci yüzyılda ortaya çıkmaya başladığını belirttik. Kadim Türk boylarının İdil'i geçmeden önceki arkeolojik kültürü Arys kültüründe en çok karşılaşılan mezar türü Kazakistan'da katakomb mezarlardı. Yine M.G. Magedmedov Alan ve Hazarlar'dan önceki Hun tabakasına ait olarak Kuzey Kafkasya'da Dağıstan'da yoğun katakomb mezarlar buldu. Hazarlar'ın tarih sahnesine çıkış noktası Dağıstan'da çok fazla katakomb mezar ile karşılaşıldı ve Kafkasya'da M.S. dördüncü yüzyıl sonrası yani Hun hakimiyeti ile katakomb mezarlar azaldı ve VII. Yüzyılda tekrar artmaya başladı. Orta Kafkasya'da Alanya olarak bilinen bölgede ise en çok karşılaşılan mezar türü taş kript mezarlardı. Bu durumda Don boyundaki katakomb mezarları sadece Alanlar'ın bıraktığını iddia eden yaklaşımı sorgulamak gerekiyor. Çünkü katakomb dolikosefal mezarların İrani Alanlar'a çukur brakisefal mezarların Turani Türk-Bulgarlar'a dayandığı tezini birçok bilim adamının kabul ettiğini belirtmiştik. Oysa Çin kaynaklarına ve yine Çin yıllıklarından faydalandığını iddia eden Grim-Grimaldo'ya dayanarak L.N. Gumilev kadim Türklerin antropolojik yapısı ile ilgili farklı bir iddia ortaya atıyor. Gumilev'e göre henüz Türk birliği oluşma aşamasında Mongoloid uzun başlı kafa yapısına sahip kızıl saçlı Türkler Çinliler'in en büyük düşmanı olarak gösteriliyor ve bu kadim Türkler bir kez daha içinde uzun başlı dolikosefal unsurlar içeren Afanasyev kültürü ile karışıyorlar. Böylece Türk nüfusu içinde hem dolikosefal hem de Turani diye bilinen farklı bir tür brakisefal yapı içeriyor. Gumilev Türkmenler'in kafa yapısının dolikosefal olduğunu belirtir. Onun bu iddiası Zeki Velidi Togan tarafından da destekleniyor ve Togan Türkmenistan'daki kadim Türk mezarlarındaki gömülerin bazısının dolikosefal

yapıda olduğunu açıklar. Yine Bahaddin Ögel Türklere atfedilen ünlü Noyun-Ula kurganlardaki dolikosefal gömülerden bahseder. Sovyet antropoljisinin ünlü ismi G.F. Debeds Türk kültürüne atfedilen Orta Asya'daki bazı mezarlarda antropojik bulguların karışık olduğunu Mongoloid dolikosefal Europoid bulgulara rastlanıldığını açıklar. Yine A.N. Poduşkin Kazakistan Yesevi Üniversitesi tarafından daha önce belirttiğimiz Kazakistan'daki İskit-Sarmat-Hun ve Kağnılı kültürünü aynı haznede buluşturan Arys kültürü bulgularında katakomb yeraltı ve kurgan mezarlarda dolikosefal ve brakisefal gömülere rastlanıldığını açıklar. Bütün bunların yanında ilginç olan Zeki Velidi Togan Alanların içinden çıktığı Yancai'lerin yaşadığı bölge olan Hazar Aras arasındaki bölgede Türk halklarının kafalarını halka deformasyonu ile uzattıklarını belirtir. Bu bilgi son yapılan arkeolojik çalışmalarla anlam kazanır. Arkeologlar Erken ve Orta Sarmat döneminde brakisefal antropolojik özelliklere sahip iken Alanlar'ın da dahil olduğu Geç Sarmat döneminde genel olarak bir halka deformasyon gözlemlendiğini ve kafa yapılarının nüfusun büyük oranında uzatıldığını bunun özellikle Don nehri boyundaki geç Sarmat nüfusunun büyük kesiminde uygulandığını vurguladılar.

Bu bilgiler ışığında çalışmamızda Saltovo-Mayatsk kültürünün özelliklerini tanıtmakla beraber bu üstün kültürü yaratan nüfusun etnik kökenine arkeolojik ve yazılı kaynaklar ışığında ışık tutmaya çalıştık. 965 yılında Kiev Rus Prensligi tarafından Hazar Kağanlığı üzerine yürütülen bir sefer ve Kağanlığın uğradığı bozgun sonucunda Saltovo-Mayatsk kültürünün kalelerinin, yerleşim yerlerinin, üretim bölgelerinin ve kültürün izini taşıyan herşeyin yakılıp yıkıldığı katledildiği kültürü oluşturan nüfusun işgalcilerin önünden kaçarak yer değiştirdikleri Hazar Kağanlığı'nın siyasi hayatı ile birlikte Saltovo-Mayatsk kültürünün yaşamının da X. Yüzyılın ortalarında sona erdiği gözüküyor.

KAYNAKÇA

- Aybabin, A.I., “K Diskussi o Vizantiyskoy Hazarskom Kondominiume v Krimu”, *Hazarski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Institut Shodoznavstva ĭm, Kiev-Harkiv 2014.
- Afanasyev, G.E., “O Samoidentifikatsii Hazarskogo Kaganata v IX v.”, *Kratkie Soobsheniya Instituta Arheologii (KSIA)*, Vyp 238, Moskva 2015.
- Afanasyev, G.E., «Kukhonnaya Posuda Saltovo-Mayatsk Kulturi- Etnomarkiruschi Priznak?», *Rossiskaya Arheologiya*, Institut Arkheologii RAN, Moskva 2013.
- Agathias, **The Histories**, trans. by Josph D. Frendo, Walter de Gruyter&Co, Berlin-NY 1975.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Aksenov, V.S., “Nositeli Krematsionnogo Obryada i Etnokulturnaya Obstanovka v Saltovskom - Lesostepnom Podontsovye (vtor. pol. VIII – nach. IX vv.)”, *V. K. Mikheyev Uchni ta Poslidovnyki do 80-richchya z Dnya Narodzhennya, Harkivskiy Natsionalniy Pedahohichniy Universitet*, Harkiv 2017.
- Aksenov, V.S. , “Noviye Materialy Po Voprosu Osvoeniya Naseleniyem Hazarii Basseyna Severskovo Dontsa”, *Hazarski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini Institut Shodoznavstva ĭm, Kiev-Harkiv 2014.

- Alemany, Agusti, “Problems Relating to the Sources on the Ethnic Background of Inner Asian Nomads Under the Türk Qaghanates”, *Spanish Research Project*, Belleten, 2012-1.
- Alemany, Agusti, **Sources on the Alans: A Critical Compiation**, Handbook of Oriental Studies, V.8, ed. by. Denis Sinor, Boston 2000.
- Ambroz, A.K., “O Voznesenskom Komplekse VIII v. na Dnepre -Vopros İnterpretatsii”, *Drevnosti Epokhi Velikogo Pereseleniya Narodov V-VIII vv. Sovetsko- Vengerskiy Sbornik*, Moskva 1982.
- Ammianus Marcellinus, **The Surviving Books of the History of Ammianus Marcellinus**, trans.by John C.Rolfe, Richard Clay Limited, Suffolk 1986.
- Artamonov, M.I., **Hazar Tarihi**, Türkler, Yahudiler, Ruslar, çev. D. Ahsen Batur, 5.B., Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Artamonov, M.I., “Sarkel - Belaya Veja Trudi Volga -Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii “, Tom 1, *Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, № 62, Moskva 1958.
- Artamonov , M.I., “Sarkel i Nekotoriye Drugiye Ukrepleniya v Severozapadnoy Khazarii”, *Sovetskaya Arhelogiya*, VI, İzdatelsvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1940.
- Artamonov, M.I., “Srednevekovıye Poseleniya na Nizhnem Donu”, *Izvestiya Gosudarstvennaya Akademii İstorii Materialnoi Kulturi*, Vıp 131, Leningrad 1935.

- Babenko, V.A., “Pamyatniki Hazarskoi Kulturi na Yuge Rossii”, *Trudi XV. Arkheologicheskogo Syezda*, T.1., Moskova 1914.
- Bagaley, D.I. , “Obyasnitelnyy Tekst K Arkheologicheskoi Karti Harkovskoi Gub.”, *Trudi XII. Arkheologicheskogo Syezda v Harkov*, T.1, Moskova 1905, s.1-92.
- Balabanova, M.A., “Rekonstruktsiya Sotsialnoy Organizatsii Pozdnykh Sarmatov na Osnove Analiza Antropologii Kurgannykh Mogilnikov Nizhnego Povolja i Nizhnego Dona”, *Nizhnevoljskii Arkheologicheskii Vestnik*, No: 6, Izdatelstvo VolGU, Volgograd 2003.
- Balogh, Daniel **Hunnish Peoples in Central and South Asia** , The European Research Council, Groningen 2020.
- Berezanskaya, S.S.-
Otroschenko, V.V.-
Cherednichenko, N.N.-
Sharafutdinova, I.N., **Kulturi Epohi Bronzi na Territorii Ukraini**, Akademii Nauk USSR, Int Arkheologii, Nauk Dumka, Kiev 1986.
- Bernshtam, A.N. , “Kenolskiy Mogilnik”, *Arkheologicheskie Ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitaja*, Vyp. II., Leningrad, 1940.
- Blockley, R.C., “Priscus”, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Volume 2, Text, Translations and Historiographical Notes (ARCA: Classical and Medieval Texts, Papers, Monographs), F. Cairns, Liverpool 1983.

- Brutzkus, J., "The Khazar Origin of Ancient Kiev", *The Slavonic and East European Review American Series*, Vol. 3, No. 1 (May, 1944), s. 108-124.
- Colarusso, John , "Remarks on the Anau and Niya Seals", *Sino-Platonic Papers*, No:124, ed.by Victor H. Mair, Department of East Asian Language and Civilizations, University of Pennsylvania, PA USA, August 2002.
- Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, ed. by. G.Y. Moravcsik, trans by. R.J.H.Jenkins Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Harvard University, Washington 1985.
- Czegledy, Karoly, **Gün Doğusundan Gün Batısına Bozkır Halklarının Göçü**, çevr. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.
- Debets, G. F. , **Paleoantropologiya SSSR**, Trudı Instituta Etnografii Novaya Seriya, Tom IV, Akademiya Nauk Soyuz SSSR, Moskova - Leningrad 1948.
- Dolukhanov, Pavel, **The Early Slavs Eastern Europe From The Initial Settlement to the Kievan Rus**, Routledge Taylor& Francis Group, New York 2013.
- Dudarev, Sergey L., Alexey L. Pelikh, Sergey N. Savenko, Gocha R. Tsetskhladze, "Arheologicheskie Istochniki o Proishozhdenii i Etnopoliticheskoy İstorii Naseleniya Severnogo Kavkaza", *Dizayn-Studia*, Armavir State Pedagogical University, Armavir 2020.
- Durmuş, İlhami, **İskitler**, 7.B., Akçağ Basım, Ankara 2019.

Durmuş, İlhami,

Sarmatlar, 4.B., Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Dunlop, D.M.,

The History of Jewish Khazars, Princeton University Press, NY 1967.

Esin, Emel

İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Flerov, V.S.

“Fortifikatsiya Hazarskogo Kaganata na Nijnem Donu Semikarakorskoe Gorodişe”, *Rossiskaya Akademiya Nauk Institute Archeologii*, Izdatelskiy Dom YASK, Moskva 2020.

Flerov, V.S.,

Goroda i Zamki Hazarskogo Kaganata, Arkheologičeskaya Realnost, Mostı Kulturi, Moskva 2010.

Flerov, V.S.,

“Pochemu Iudaizm ne Poluchil Rasprostraneniya v Hazarskom Kaganate”, *Stepi Evropı*, T. 9, Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk 2012.

Flerov, V.S.,

Pogrebalniye Obryadı na Severe Hazarskogo Kaganata, Institut Arkheologii Rossiyskoy Akademii Nauk , Peremena; VGPI, Volgograd 1993.

Flerov, V.S.,

”Rozıskaniya po Obryadı Obezvrejinaniya Pogrebennih v Rannesrednevekovoy Vostočnoy Evropı“, *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya*, T.1, Donetskıy Natsionalnıy Universitet, Donetsk 2000.

- Florova, V.E., **Graffiti Khazari**, Editorial URSS, Moskva 1997.
- Florova, V.E., **Obrazy i Syuzhety Mifologii Khazarii**, Mostı Kulturi, Geshtarim, Moskva/Yerusalim:2001.
- Georgii Pisidae, **Expediio Persica Bellum Avaricum Heraclias**, Impensis Ed Weberi, Bonn 1836.
- Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu Atilla Cengiz Timur**, çevr. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, 8.B, İstanbul 2019.
- Gumilev, L.N., **Dinlinskaya Problema**, Izvestiya Vsesoyuznogo Geografiçeskogo Obşestva SSSR, . No 1, 1959.
- Gumilev, L.N., **Drevnyaya Rusi Velikaya Step**, Eksmo, Moskva 2006.
- Gumilev, L.N., **Istoriya Naroda Hunnu**, Kniga 1, Izdatelstvo Ast, Moskova 2002.
- Gumilev, L.N., **Otkritiye Hazarii**, Izdatelstvo AST, Moskva 2021.

- Harmatta, J., **Studies in the History and Language of the Sarmatians**, Acta Universitatis de Atilla Jozsef Nominatae, Szeged 1970.
- Herodotos, **Herodotos Tarihi**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8.B, İstanbul 2012.
- Hiebert, Fredrik T., “The Context of The Anau Seal”, *Sino-Platonic Papers*, No:124, ed. by Victor H. Mair, Department of East Asian Language and Civilizations, University of Pennsylvania, PA USA, August 2002.
- Iyevlev, M.M. - Kozlovskiy, A.A. - Minayeva, N.I., “Rasprostraneniye Vliyaniya Hazarskogo Kaganata v Srednem Podneprovye (K Voprosu Sushchestvovaniya Zhidovskogo Goroda” na Territorii Drevnego Kiyeva)”, *Hazarski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademíya Nauk Ukraïni Ínstitut Skhodoznavstva Ím, Kiev-Harkiv 2014.
- Jordanes, **The Origin and Deeds of the Goths**, trans. by Charles C. Mierow, Princeton University Press, Princeton 1908.
- Kadıralı, Darhan- Babayar, G., **Türk Bengü Taşı Şiveet-Ulan Damgalı Anıtı**, Uluslararası Türk Akademisi, Astana 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 40.B, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Koç, Dinçer,

“Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine
Göçü ve Novinkovsk Kurganları”,
Karadeniz Araştırmaları, Güz 2010, S: 27

Koç, Dinçer,

İdil Bulgarları, Selenge Yayınları,
İstanbul 2021.

Kokovtsov, P.K.,

Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X veke,
Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR,
Leningrad 1932.

Kokovtsov, P.K.,

“Novie Evreiski Dokument o Hazarah i
Hazaro-Russko-Vizantiyskih Otnoşeniyah v
X Veke”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo
Prosvetşeniya*, Ч. 48, St.Petersburg 1913.

Koloda, V.V.,

Arkheolohičnii Naris Selışa Starı Saltiv,
Drukarnya, Harkov, Madrid 2020.

Koloda, V.V.,

“Klad Rannesrednevekovogo Kuznetsa na
Harkovşine”, *Hazarski Almanak*, Vıp 17,
Indrik, Moskva 2020.

Koloda, V.V.,

“Saltovskaya Kultura na Harkovşine:
Oçerednoi Yubilei (İtogi i Perspektivi
İssledovani)”, *Saltovo-Mayatska
Arkheologiçna Kultura: 110 Rokiv Vid
Poçatku Vivçennya Na Harkovşini*, Vıdavets
Savçuk O.O., Harkiv 201.

- Koloda, V.V. , “Yuznaya Liniya Oboroni Gorodişa v s. Monah (k Probleme Slavyano-Hazarski Otnoşenii)”, *Vostočnoyevropeyski Arheologičeski Jurnal*, 4(17), Iyul-Agust 2002.
- Koryakpova,L.- Epimakhov, A., **The Urals and Western Siberia in the Bronz and Iron Ages**, Cambridge University Press, New York 2007.
- Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- Kyzlasov, L.R. “Northern Nomads”, *History of Civilization of Central Asia*, Volume III, ed.by B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, Paris 1996.
- Lyapuşkin, I. I., ” Pamyatniki Saltovo-Mayatsk Kulturi v Basseyne Dona, Trudi Volga- Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii”,Tom 1 , *Materialy i İssledovaniya po Arkheologii SSSR*, № 62, 1958.
- Lyapuşkin, I.I., “Raskopki Pravoberezhnogo Tsymlyanskogo Gorodishcha”, *Kratkiye Soobshcheniya o Dokladakh i Polevyki İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoi Kulturi*, Vıp. 4, Moskva 1940.
- Maenchen-Helfen, Otto, “Akahir”, *Central Asiatic Journal*, vol. 11, no. 4, 1966.
- Magomedov, M.G., **Hazarı na Kavkaze**, Dagestanskoe Knizhnoye İzdatelstvo, Mahaçkala 1994.

Magomedov, M.G.,

Obrazovanie Kazarskogo Kaganata Po Materialam Arheologiceski, Izdatelstvo Nauka, Moskva 1983.

Maróti, Zoltán, Neparáczki, E., Schütz, O., Maár, K., Varga, G., Kovács, B., Kalmár, K., Nyerki, E., Nagy, I., Latinovics, D., Tihanyi, B., Marcsik, A., Pálfi, G., Bernert, Z., Gallina, Z., Horváth, C., Varga, S., Költő, L., Raskó, I., Nagy, P., Balogh, C., Zink, A., Maixner, F., Götherström, A., George, R., Szalontai, C., Szenthe, G., Gáll, E., Kiss, A., Gulyás, B., Kovacsóczy, B., Gál, S., Tomka, P., Török, T.,

“Whole Genome Analysis Sheds Light On the Genetic Origin of Huns, Avars and Conquering Hungarians”, *Current Biology*, V 32, S.13, Cold Spring Harbor Laboratory, 2022.

Mayko, V.V.- Dzhanov, A.V.
- Gukin, V.D. ,

“Nekropol Saltovo-Mayatskogo Vremenina Uchastke Kurtin X-XI Sudakskoy Kreposti”, *Istoriya i Arheologiya Krıma*, Vıı X, Simferopol 2019.

Menander Protector,

The History of Menander the Guardsman, trans.by R.C. Blockley, Francis Cairns Publications Limited, Liverpool 1985.

Mızıulu, İsmail,

“Tarih Halkın Zenginliğidir”, *Bilig Dergisi*, çev. Adilhan Appa, No: 7, 1997.

Mordvintseva, Valentina,

“The Sarmatians : The Creation of Arkeolojik Evidence”, *Oxford Journal of Archeology*, Oxford 2013.

Mordvintseva, Valentina,

The Sarmatians in the Northern Black Sea Region (On the Basis of Archeological Material), Cambridge University Press, Cambridge 2017.

Mukhamadiev, A.G.,

"Turanskaya Pismennost", Problemy Lingvoetnoistorii Tatarskogo Naroda, Kazan 1995.

Örkün, Hüseyin Namık,

Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Ögel, Bahaddin,

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, 6. B., Ankara 2014.

Pletneva, S.A.,

Drevneruskii Gorod v Kočevoy Stepi: İstoriko-Stratigrafičeskoe İssledovaniye, İzdatelstvo Voronejskogo Universiteta, Voronej 2006.

Pletneva, S.A.,

Hazarı, Akademiya Nauk SSSR, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1986.

Pletneva, S.A.,

Koçevniki Yujnorusskih Stepey v Epohu Srednevekovya IV-XIII Veka, İzdatelstvo Voronejskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voronej 2003.

- Pletneva, S.A., **Kochevniki Srednevekovya Poiski**
İstoricheskikh Zakonomernostey, Izdatelstvo
Nauka, Moskva 1982.
- Pletneva, S.A., **Mayatskoe Gorodişe**, Trudı Sovetsko-
Bolgaro-Vengerskoe Ekspeditsii, İzdatelstvo
Nauka, Moskva 1984.
- Pletneva, S.A., **Oçerki Hazarskoy Arheologii**, Mostı
Kulturi, Geşarim, İyerusalim, Moskova 1999.
- Pletneva, S.A., **Ot Koçeviy k Gorodam**, İzdatelstvo Nauka,
Moskva, 1967.
- Pletneva, S.A., **Na Slavya No Khazarskom Pogranichye**
Dmitriyevskiy Arkheologicheskiy
Kompleks, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1989.
- Pletneva, S.A., “Vostoçnoyevropeyskiye Stepı vo Vtoroy
Polovine VIII-X. v. Saltovo-Mayatskaya
Kultur” , *Stepı Evrazii v Epokhu*
Srednevekovya, Izdatyelstvo Nauka, Moskva
1981.
- Poduşkin, A.N., **Arysskaya Kultura Yuzhnogo Kazakistana**
(IV v. do n.e. IV v. n.e.), KH.A.Yassavi,
Turkestan 2000.

- Poduşkin, A.N, “Tamga-Shaped Signs From Catacombs of Aryss Culture of the South Kazakhstan of III. century to -IV th century AD“, *Ulken Altay Alemi* , World of Great Altay,3(4)2017.
- Ponomarev, L. Yu., “Saltovo-Mayatskkie Poseleniya Kerchenskogo Poluostrova (Kratkiy Obzor po Arkheologicheskim Dannym)”, *Hazariski Almanak*, Tom 12, Natsionalna Akademíya Nauk Ukraïni Ínstitut Skhodoznavstva Ím, Kiev-Harkiv 2014.
- Ponomarev, L.Yu., “Jilişa Saltovo-Mayatskih Poselenii v Okrestnostyak Poselka Eltigen (Kerçenskiy Poluostrov)”, *Stepi Evropy*, T. 9, Donetskíy Natsionalnýy Universitet, Donetsk 2012.
- Rasonyi, Laszlo, **Doğu Avrupada Türklük, 2.B., Selenge Yayınları, İstanbul 2017.**
- Rostovtzeff, M., **Iranians and Greeks in South Russia**, Oxford University Press, Oxford 1922.
- Rui, Chuanming, **On the Ancient History of Silk Road**, Wold Scientific Publishing Co. Ptc. Ltd, NJ 2021.
- Sarapulkin,V.A., ”Kostyanoye Orudie s Runopodobnımı Znakami iz Podgorovskogo Selişa”, *Kratkie Sooşeniya Instituta Arheologii*, Vıp 256,Moskva 2019.
- Sayany, M.I. - Koloda, V.V.- Svistun, G.E.- Poselennia, H.E., “Monah-X v Okolitsiyah Gorodişa Monah”, Harkovski Ístoriko-Arheologičeskíy Sbornik, Vıp. 25, Machulin, Harkov 2020.

- Schechter, S., "An Unknown Khazar Document", The Jewish Quarterly Review New Series, V.3, No:2, October 1912.
- Sedov, V.V., Proiskhozhdeniye i Rannyyaya İstoriya Slavyan, Akademiya Nauk SSSR, Izdatelstvo Nauka , Moskva 1979.
- Shcheglov, A.N.-Katz, V .I., "A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimea", Metropolitan Museum Journal, V.26, NY 1991.
- Shilov, V.P., "Kalinovskiy Kurganniy Mogilnik" ,Materialı Issledovaniya po Arheologii SSSR Institut, № 60, Izdatelvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1959.
- Sinor, Denis , The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Smirnov, K.F. , "Sarmatskie Katakombnye Pogrebeniya Yujnogo Priuralya, Povoljya i İh Otnoşeniye k Katakombam Severnogo Kavkaza" , Sovetskaya Arheologiya, № 1, 1972.
- Stepovoy, A.V., "K İstorii Izuçeniya Yutanovskogo Punkta Drevney Metallurgii -II Saltovo- Mayatsk Kulturi" , Aktualniye Problemy Otechestvennoy İstorii, Seriya İstoriya, Udk 93, Politologiya 2017, No 22 (271), Vıp 44.
- Strabo, The Geography of Strabo, trans.by Duane W.Roller, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

- Sukhanov, E.V., “Do Dyskusiyyi Shodo Etnichnih Markeriv u Keramitsi Saltovo-Mayatsk Kulturi”, Mikheyevski Chitaniya, Vyp 2, Harkiv-Maydan 2021.
- Sulimirski, T., The Sarmatians, Thames and Hudson, London 1970.
- Svistun, G.E., “Fortifikatsiya Chuguyevskogo Gorodisha”, Stepı Evropı v Epokhu Srednevekovya, Tom 9 , Donetskıy Natsionalniy Universitet, Donetsk 2012.
- Svistun, G.E., “Tipologiya Saltovo-Mayatski Lesostepnih Gorodish Na Sovremennom Etapi”, Stepı Evropı v Epokhu Srednevekovya, T.12, Hazarskoe Vremya, Donetskii Natsionalniy Universitet, Donetsk 2014.
- Svistun.,G.E. - Çendev, G., “Vostochniy Uçastok Oboronı Monahanskogo Gorodisha i Yego Prirodnoye Okrujenıye v Drevnosti”, Arkheologichniy Litopis Lıvoberejnoi Ukraini, №2/2002-3/2003.
- Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2.B., Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- Tavkul, Ufuk, “Tarihi ve Etnik Açıdan Karaçay Malkar Türklerinin Kökeni”, Türkler, C II, s. 562-571;İsmail Mızı Ulu, “Tarih Halkın Zenginliğidir”, çev. Adilhan Appa, Bilig Dergisi, No: 7.
- Theophanes Confessor, The Chronicle of Theophanes Confessor, trans. by Cyril Mango&Roger Scott, Oxford University Press, NY 1997.

- Theophylact Simocatta, The History of Theophylact Simocatta, trans. by Michael and Mary Whitby, Oxford University Press, Oxford 1986.
- Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Tokarenko, S.F. , “Mestonakhozhdeniya Saltovskogo Perioda v Okrestnostykh Semikarakorskoy Kreposti”, Stepi Evropy Epokhu Srednevekovya, Tom 9, Donetskiy Natsionalnyy Universitet, Donetsk 2012.
- Turan, Refik, Selçuklu Tarihi, 3.B., Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Vernadsky, George, Ancient Rusya, Yale University Pres, New Haven 1946.
- Vasyuta, O., Kurhan Çorna Mohila v İstoryčnik Doslidjennyah Munuloho ta Sučasnosti, Siveryanskıy Litopis, Vseukrayinskıy Naukovıy Jurnal, Lystopa-Dhruden 2016.
- Vinnikov A.Z.,Pletneva S.A., Na Severnih Rubejah Hazarskogo Kaganata Mayatskoe Poseleniye , Izdatelstvo Voronejskogo Universiteta, Voronej 1998.
- Werbart, Bozena, “Khazar or Saltovo-Majaki Culture? Prejudices about Archeology and Ethnicity”, Current Swedish Archeology, Vol 4, 1996.

You, Taishan,

A Study of Saka History, Sino-Platonic
Papers, No:80, July 1998, ed. by. Victor H.
Mair, Department of East Asian Languages
and Civilization, University of Pensilvanya.

Zajackowski, Ananiasz,

Ze Studiów Nad Zagadnieniem Chazarskim,
Polskiej Akademii Umiejętności, Krakow
1947.

WEB KAYNAKLAR

<https://chinesenotes.com/suishu/suishu084.html>